

Г. М. Завадських

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Херсон
ОЛДІ-ПЛЮС
2015**

УДК 332.1
ББК 65.04
З 131

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-6692 від 06.05.2014 р.)*

Рецензенти:

Гончаров В.М. – д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки підприємства і управління трудовими ресурсами Луганського національного аграрного університету, заслужений діяч науки і техніки України

Березівський П.С. – д.е.н., професор, завідувач кафедри менеджменту організацій імені Є. Храпливого Львівського національного аграрного університету

Охріменко І.В. – д.е.н., професор, декан факультету аграрного менеджменту Національного університету біоресурсів і природокористування України

Завадських Г.М.

З 131 Регіональна економіка: Навч. посібн. 1 вид. / Г.М. Завадських. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 556 с.

ISBN 978-966-289-062-4

Навчальний посібник охоплює 19 тем типової програми дисципліни «Регіональна економіка». У посібнику розглядаються конкурентоспроможність регіонів, сучасний стан та перспективи соціально-економічного розвитку регіонів України. В розрізі тем докладно охарактеризовано галузеву і територіальну структуру народногосподарського комплексу України. Окремий розділ присвячений питанням екології та раціонального природокористування.

Перевагою даного навчального продукту, що безумовно підвищує його ефективність, є наявність питань для перевірки знань, тематики рефератів, тестових завдань за темами, а також списку рекомендованої літератури, які допоможуть студентам краще закріпити навчальний матеріал.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, викладачів, аспірантів, підприємців, які цікавляться питаннями регіональної економіки та розміщення і розвитку продуктивних сил.

УДК 332.1
ББК 65.04

ISBN 978-966-289-062-4

© Г.М. Завадських, 2015

Зміст

ВСТУП 10

**РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ “РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА”	12
1.1. Об’єкт та предмет дослідження регіональної економіки	12
1.2. Теорії регіонального розвитку	15
1.3. Методологія регіональної економіки	30
1.4. Місце курсу в системі наукових дисциплін.....	39
1.5. Основні завдання регіональної економіки як науки	44
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	45
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	46
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	47

ТЕМА 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ	51
2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об’єктивний характер	51
2.2. Принципи розміщення продуктивних сил.....	66
2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону	70
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	78
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	79
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	80

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА	83
3.1. Сутність економічного району та об’єктивний характер його формування.....	83
3.2. Основні районоутворюючі фактори	87
3.3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи	90

3.4. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування.....	96
3.5. Показники, що характеризують спеціалізацію і комплексний розвиток економічних районів.....	102
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	105
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	105
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	106
ТЕМА 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ	109
4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика.....	109
4.2. Сутність ТПП та його різновиди.....	116
4.3. Економічна ефективність ТПП.....	122
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	124
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	124
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	125
ТЕМА 5. НАУКОВІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	128
5.1. Сутність державної регіональної економічної політики	128
5.2. Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП	133
5.3. Основні принципи державної регіональної економічної політики України	140
5.4. Підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил.....	144
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	152
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	153
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	154
ТЕМА 6. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	158
6.1. Механізми реалізації державної регіональної економічної політики	158
6.2. Організаційно-правова база та ключові елементи механізму державної регіональної економічної політики	162
6.3. Державне регулювання соціально-економічного розвитку регіонів.....	166
6.4. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил	171

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	176
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	177
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	178

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

ТЕМА 7. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ	182
7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс	182
7.2. Структура економіки, її сутність та поняття	188
7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки	190
7.4. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки	194
7.5. Форми суспільної організації виробництва	199
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	207
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	208
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	208
ТЕМА 8. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ І ЙОГО ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА	212
8.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура ...	212
8.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов.....	217
8.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів	220
8.4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу	236
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	238
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	239
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	239
ТЕМА 9. НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ	243
9.1. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства	243
9.2. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад	250

9.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості.....	256
9.4. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості.....	264
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	271
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	271
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	272

ТЕМА 10. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ

I РОЗМІЩЕННЯ	275
10.1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України.....	276
10.2. Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів.....	285
10.3. Виробничий потенціал України.....	289
10.4. Науково-технічний потенціал.....	292
10.5. Паливно - енергетичний комплекс.....	300
10.6. Металургійний комплекс.....	307
10.7. Машинобудівний комплекс.....	314
10.8. Хімічний комплекс.....	320
10.9. Лісовиробничий комплекс.....	323
10.10. Будівельний комплекс.....	328
10.11. Соціальний комплекс.....	331
10.12. Агропромисловий комплекс.....	335
10.13. Транспортний комплекс.....	349
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	354
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	355
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	355

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ

ТЕМА 11. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	359
11.1. Сутність і завдання регіональної політики, її види.....	359
11.2. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні.....	364
11.3. Специфіка регіональних програм сталого розвитку.....	369
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	373

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	374
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	374

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

12.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї.....	378
12.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів.....	390
12.3. Економіка регіонів України.....	398
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	415
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	415
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	416

ТЕМА 13. ФАКТОРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

13.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил.....	420
13.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил.....	424
13.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України.....	427
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	432
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	433
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	433

ТЕМА 14. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ

14.1. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування.....	437
14.2. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України.....	440
14.3. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньо-економічних зв'язків України.....	443
14.4. Інтеграція України у світове господарство.....	450
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	452
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	453
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:.....	453

РОЗДІЛ 4. ЕКОЛОГІЯ

ТЕМА 15. НАУКОВІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ	458
15.1. Сутність раціонального природокористування.....	458
15.2. Основні принципи раціонального природокористування.....	462
15.3. Критерії ефективності природокористування.....	469
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	472
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	472
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	473
ТЕМА 16. ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	476
16.1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності.....	476
16.2. Законодавчі основи екологічного контролю	480
16.3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації	493
16.4. Система екологічної інформації	494
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	498
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	498
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	499
ТЕМА 17. ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	502
17.1. Основні важелі механізму природокористування.....	502
17.2. Адміністративний механізм природокористування.....	507
17.3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля.....	509
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	516
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	516
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	517
ТЕМА 18. ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	519
18.1. Сутність економічної ефективності природоохоронних заходів	519

18.2. Показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів	522
18.3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів	529
18.4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій	531
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	534
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	534
ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:	535
ТЕМА 19. СВІТОВИЙ ДОСВІД І МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА	538
19.1. Міжнародні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення	538
19.2. Історія міжнародної екологічної співпраці.....	540
19.3. Правова основа міжнародного екологічного співробітництва.	543
19.4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу.	545
ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:.....	549
ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:.....	549
ЛІТЕРАТУРА	550
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	554

ВСТУП

Україна як суверенна, правова і соціальна держава почала самостійно формувати власну економічну політику з часу проголошення своєї незалежності. Визначення основних напрямів цієї політики базується на принципах демократії, свободи підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне співтовариство. Розбудова ефективної національної економіки розглядається як гарантія незалежності держави і виходить із всебічного осмислення шляхів економічного розвитку, які десятиліттями нав'язувались Україні в складі жорстко централізованої системи господарювання. До того ж необхідно врахувати, що всі аспекти вже зробленого в Україні у попередні роки доцільно оцінювати насамперед з позиції досягнутого прогресу в усьому комплексі питань, що стосуються залучення України до теоретичних і практичних надбань сучасного цивілізованого процесу. Це вимагає від фахівця економічного профілю глибокого вивчення теоретико-методологічних і методичних основ розміщення виробництв та галузей суспільного господарства, умов і факторів територіальної організації регіональної економіки.

Вивчення просторових аспектів розвитку господарства покладається на навчальну дисципліну “Регіональна економіка”, що належить до циклу природничо-наукової та загальноекономічної підготовки галузевого стандарту вищої освіти Міністерства освіти і науки України і є нормативною для підготовки бакалаврів за усіма напрямками галузі знань 0503 - “Економіка і підприємництво”.

Основною метою вивчення курсу “Регіональна економіка” є надання студентам теоретичних знань та набуття ними практичних навичок щодо територіальної організації продуктивних сил України, аналізу стану і визначення головних напрямків регіонального розвитку економіки в умовах ринкових відносин, вирішення проблем управління регіональним соціально-

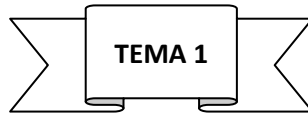
економічним розвитком та питання самоврядування. Методика вивчення дисципліни передбачає врахування взаємозв'язків основних тем курсу з категоріями та основами економічної теорії, економіки і менеджменту, економічної та соціальної географії, розміщення продуктивних сил. Курс є органічною складовою фундаментальної підготовки економістів широкого профілю.

Завдання курсу “Регіональна економіка” - засвоєння теорії регіональної економіки і регіонального розвитку, наукових засад регіональної економічної політики; оволодіння знаннями про територіальну і галузеву структуру господарського комплексу України та її регіонів; об'єктивну необхідність раціонального й ефективного використання природних, науково-виробничих, людських ресурсів регіонів країни.

Посібник присвячено актуальним питанням регіональної економіки, що складають основу регулювання економічного, соціального і природо-ресурсного розвитку регіонів відповідно до умов ринкової системи господарювання. Структура посібника охоплює методологічні аспекти регіональної економіки, основи регіонального відтворення, економічне районування України, форми просторової організації територій і розселення, виробничу і природно-ресурсну систему, соціальну інфраструктуру, моделі соціально-економічного розвитку, економічні основи регіонального управління та економічної політики України, сучасні науково-практичні підходи до системи природокористування та роль екології в забезпеченні сталого розвитку економіки. Він призначений для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів та спеціалістів, які займаються питаннями регіональної економіки та розміщення і розвитку продуктивних сил.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

**ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИЦИПЛІНИ
“РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА”**

*Історія людського суспільства - це історія
взаємин людини з природою... (В. І. Вернадський)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 1.1. Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки
- 1.2. Теорії регіонального розвитку
- 1.3. Методологія регіональної економіки
- 1.4. Місце курсу в системі наукових дисциплін
- 1.5. Основні завдання регіональної економіки як науки

Ключові категорії теми: об'єкт дослідження, предмет дослідження, регіональна економіка, методологія наукового пізнання, метод дослідження, продуктивні сили, мета вивчення дисципліни, завдання регіональної економіки, кластер, інноваційний кластер, регіональна інноваційна система

1.1. Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки

Основними характеристиками будь-якої науки є об'єкт дослідження, предмет дослідження та об'єкт пізнання. Об'єкт дослідження - це фрагмент дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає і

досліджує дана галузь науки. Предмет дослідження - це ті аспекти, властивості і відношення, що їх вивчає дана наука. Об'єкт пізнання - це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність.

Регіональна економіка - це галузь економічної науки, яка вивчає сукупність економічних і соціальних факторів та явищ, що зумовлюють формування і розвиток продуктивних сил та соціальних процесів у регіональній системі країни й кожному регіоні.

При цьому розміщення продуктивних сил як наука вивчає загальні і часткові закономірності розміщення продуктивних сил. Такі територіальні закономірності носять як регіональний, так і міжрегіональний і глобальний характер. Регіональна економіка є наукою про конкретні прояви загальних і часткових закономірностей розміщення продуктивних сил.

Об'єктом дослідження є продуктивні сили.

Предмет дослідження - територіальний стан і розвиток продуктивних сил, тобто просторова організація продуктивних сил, вивчення якої здійснюється на різних рівнях (населений пункт, адміністративний район, область, економічний район тощо).

Продуктивні сили - це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи. Розміщення продуктивних сил як явище - це динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними та економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими даній соціально-економічній системі. У даному аспекті розміщення продуктивних сил є предметом дослідження регіональної економіки. Продуктивні сили функціонують, еволюціонують у певних геопросторових координатах.

Отже, поняття продуктивні сили є невід'ємним від поняття їхнього розміщення в просторі. Так, Е.Б. Алаєв під поняттям “розміщення” розуміє конкретний розподіл явищ за територією.

Поняття “розміщення продуктивних сил” може вживатися у таких значеннях: дисципліна - наука РПС, яка вивчає продуктивні сили крізь призму ефективності їх функціонування, зумовлену особливостями місця розташування; процес - переміщення окремих елементів продуктивних сил з однієї точки простору в іншу; локалізація в просторі, прив’язка елементів продуктивних сил до конкретного місця в просторі; структурні зрушення - динамічність стану продуктивних сил у розрізі територіальних утворень (районів, областей).

Елементи просторової організації продуктивних сил (природні ресурси, людський і трудовий потенціал, галузеві і міжгалузеві комплекси, наявна територіальна інфраструктура, регіональні системи господарювання) є об’єктами вивчення науки розміщення продуктивних сил регіональної економіки. У зв’язку із вступом суспільства в фазу постіндустріального розвитку, спектр і склад продуктивних сил неухильно розширюються.

Сьогодні до продуктивних сил зараховують: науку, інноваційні процеси, методи прогресивної організації праці, обширну інформацію та багато інших елементів. Однак і сьогодні, і в майбутньому головною продуктивною силою залишається людина, яка створює матеріальні блага і споживає їх.

Регіональна економіка як просторова організація продуктивних сил, що залежить від багатьох територіальних факторів, має вивчатися у тісному взаємозв’язку з проблемами формування ефективної державної регіональної економічної політики й розвитку міжрегіональних та зовнішньоекономічних зв’язків. Отже, регіональна економіка досліджує просторову організацію економіки (господарства), її галузеві аспекти розвитку і розміщення, господарство регіонів, соціальні та екологічні аспекти економічного розвитку та ін.

Мета - комплексне вивчення об’єктивних і суб’єктивних законів та закономірностей формування економічного простору і розробка конструктивних практичних рішень з подолання його диспропорції і недоліків розвитку.

Головна мета - це пошук такої територіальної організації і таких форм ПС в конкретних геопросторових часових координатах, які б функціонували в умовах з найбільшою ефективністю.

На розвиток продуктивних сил народного господарства в цілому великою мірою впливають такі фактори, як нерівномірне розміщення продуктивних сил в територіальному плані, а також його природно-ресурсного потенціалу, географічне їх розташування, кліматичні умови, температурний режим, кількість опадів, шляхи сполучення (доставка матеріально-сировинних ресурсів і готових товарів до споживачів), паливно-енергетичне забезпечення тощо.

Завдання регіональної економіки - зближення регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку і подолання дезінтеграційних тенденцій, створення рівних соціально-економічних і екологічних умов розвитку регіонів з метою становлення в них постіндустріального розвиненого суспільства, підвищення рівня життя усіх громадян. Це є довготерміною (стратегічною) метою. Короткотермінова мета – подолання кризових явищ і підняття рівня економіки у проблемних (відсталих) регіонах.

1.2. Теорії регіонального розвитку

Початок досліджень регіональної економіки та розміщення продуктивних сил, пов’язаний з науковим напрямком “географічного детермінізму”.

Географічний детермінізм заснований на визнанні того, що географічний фактор (місце розташування країни, її природно-кліматичні умови) визначає основні напрямки суспільно-історичного розвитку держави, його вплив на міжнародно-політичній арені тощо. У такий спосіб географічний фактор розглядається як вирішальний фактор соціально - економічного, політичного і культурного розвитку народів.

Основоположником напрямку вважається Гіппократ. Одним із засновників сучасної географічної школи прийнято вважати філософа і політичного вченого XVIII ст. Шарля Монтеск'є. У своїх працях він намагався вивести з географічних умов характер, вдачу і звичаї народів, їхній політичний і господарський лад. У Росії представником "географічного детермінізму" був Мечников Л. І., що у своїх роботах виділяв природу як визначальний фактор руху історії.

Близьким за характером до "географічного детермінізму" є напрямок, що виник у США на рубежі XVIII - XIX століть. **Енвайронменталізм** (environment - навколишнє середовище), заснований на припущенні, що міжнародний поділ праці обумовлений саме розбіжностями у навколишньому середовищі різних країн. Однією з найбільш популярних теорій даного напрямку є теорія "кліматичних оптимумів" Е. Хантингтона, згідно з якою найбільш сприятливі умови для розвитку виробництва мають держави, розташовані у середній смузі.

Наступним кроком було безпосереднє формування науки розміщення продуктивних сил на початку XIX ст. Основу регіональної економіки як науки складають теорії розміщення продуктивних сил, які ґрунтувалися на припущенні, що важливу роль в умовах ринкового господарства відіграє прибуток. Розробниками даних теорій були Йоганн фон Тюнен і Альфред Вебер.

Історія теорії розміщення виробництва починається з публікації книги "Ізольована держава" ("The Isolated State"), написаної Йоганом Генріхом фон Тюненом у 1826 році. Заслуга Тюнена в тому, що він був першим, хто застосував детальні математичні розрахунки для обґрунтування розміщення виробництва. Відкритий ним метод математичного моделювання системи просторових економічних зон у значній мірі передбачив сучасні економіко - математичні методи, у тому числі метод лінійного програмування.

Практичні завдання розміщення промисловості стимулювали теоретичні пошуки. Відповіддю науки стала робота Альфреда

Вебера (молодшого брата найбільшого соціолога Макса Вебера). Вже в назві книги "Про штандорти промисловості" (1909 р.) А. Вебер ввів у науковий обіг нове поняття "**штандорт**", що описувало не реальне, а пропонуване оптимальне розміщення виробництва.

Вивчення територіальної диференціації регіональних ринків ресурсів, товарів і послуг є одним з найважливіших завдань регіональної економіки. Одними з перших цю проблему висвітлили у своїх роботах німецькі вчені В. Кристаллер і А. Льош, теоретичні побудови яких стали основою для багатьох досліджень просторових закономірностей збуту товарів і послуг. Вальтер Кристаллер вивчав економіку та географію південної Німеччини, на основі зібраного матеріалу в 1933 р. опублікував книгу "Центральні місця південної Німеччини" ("Die zentralen Orte in Süddeutschland"), в якій виклав **теорію центральних місць**. Відповідно до даної теорії, існує оптимальна каркасно-мережева структура населених пунктів, яка забезпечує доступ до об'єктів сфери послуг, максимально швидко переміщення між містами та ефективне управління територією. Система населених пунктів має певну ієрархію, число рівнів якої прямо пропорційне соціально-економічному розвитку території. Із зростанням рівня ієрархії населений пункт надає все більший набір послуг все більшому числу нижчестоячих поселень.

Система центральних місць (так звана "решітка Кристаллера") має форму бджолиних сот (суміжних шестикутних осередків). Центри деяких осередків є вузлами шестикутної решітки більш високого порядку, центри її осередків - вузлами решітки ще більш високого порядку і т. д. аж до найвищого рівня з єдиним центром. Ідеї Кристаллера справили величезний вплив на розвиток економічної географії у Великобританії та США, зокрема на роботи Уолтера Айзарда та інших представників школи просторового аналізу. У Швеції у відповідності з теорією центральних місць була проведена реформа адміністративно-територіального поділу.

Паралельно з теоріями розміщення формувалася **марксистська теорія** продуктивних сил, яка припускає, що кожному соціальному ладові притаманні власні економічні закони, і саме соціальний лад визначає розміщення продуктивних сил на даній території. Результатом впровадження даної теорії у державах із соціалістичним ладом є формування системи твердого планування, що не завжди давало позитивні результати. Прихильники марксизму брали за основу трудову теорію вартості, яка виокремлювала дві головні категорії - продуктивні сили та виробничі відносини. Прихильники неокласичної школи розробили теорію граничної корисності, де головними факторами виробництва, були земля, капітал, труд, підприємницькі здатності.

Але, у сучасній вітчизняній економічній літературі поширеним є погляд на доцільність застосування аналізу продуктивних сил і особливостей їх розміщення. До поняття продуктивних сил відносять: природні ресурси, засоби виробництва (машини й устаткування, будинки і споруди, засоби транспорту і зв'язку, а також земля), трудові ресурси, капітал.

Теоретичний арсенал регіонального управління постіндустріальних країн досить великий. Його розробки знайшли практичне втілення в умовах реформування економіки окремих держав. Розглянемо найвідоміші з них.

Посткейнсіанська теорія при формуванні регіональної політики враховує міжрегіональні відмінності. В її основі - стимулювання інвестицій і притоку приватного капіталу в малорозвинуті регіони. Із ринкових інструментів регіональної політики пропонувалося застосовувати субсидії, кредитні та податкові важелі, що доцільно використати при формуванні політики сталого розвитку.

Неокласичний регіональний підхід базується на постулаті, що вільний нерегульований ринок, як правило, призводить до ліквідації різниці між регіонами, а тому не потрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил. Як правило, у всіх розвинутих країнах основними елементами механізму координації системи господарства є ринок і держава, раціональне співвідношення яких

залежить від багатьох умов, зокрема рівня економічного розвитку, специфіки виробництва, менталітету нації тощо.

Щодо формування екологічної політики регіонів, то значну увагу неокласична теорія приділяє методиці грошової оцінки благ природи, оцінці впливу екологічної політики на різні аспекти економічного розвитку, застосуванні плати за забруднення і використання природних ресурсів, застосуванні системних і балансових методів та моделей екологічного регулювання.

У наш час формується нова парадигма - регіональний саморозвиток на базі врахування інтересів регіонів і покладання відповідальності за розвиток регіонів на місцеву владу. У нашій країні певну роль відіграють посткейнсіанська теорія і теорія незбалансованого розвитку, спрямовані на підтримку проблемних регіонів і становлення місцевого самоврядування.

Практичне втілення знаходять і деякі технологічні теорії - створення технополісів і полісів зростання (наприклад, створення вільних економічних зон). Таке сплетення декількох методологічних підходів до створення системи регіонального управління зумовлене вимогами часу: якщо в Європі методологічні підходи послідовно змінювалися на різних етапах розвитку, то Україні необхідно пройти багаторічний період еволюції регіонального управління за малий проміжок часу.

Сучасний напрям розвитку регіональної економіки розпочато в 60-ті роки ХХ сторіччя, коли американські вчені В. Бунге, В. Ізард, П. Хагет, Д. Харвей поєднали кількісні методи дослідження з традиційним просторовим розглядом об'єктів регіональної економіки.

Теоретичні підходи та практичний досвід, накопичені людством щодо вирівнювання диспропорцій та економічного розвитку країн і регіонів є достатньо широкими. Протягом декількох століть економістами формулювалися підходи до економічного розвитку країн і регіонів, а також механізми створення їх конкурентних переваг.

Варто відзначити, що ідея концентрації виробничих сил на певній території з метою оптимізації використання природних,

трудова ресурсів регіону та комплексності розвитку знайшла широке застосування в колишньому СРСР, починаючи від схем економічного районування, що вперше були використані у плані ГОЕЛРО, п'ятирічних планів розвитку народного господарства, територіально-промислових комплексів та промислових вузлів. (географічний поділ праці – М.Баранський (20-ті роки ХХ ст.), утворення регіональних комплексів – М.Колосовський (60-ті роки ХХ ст.), територіально-промислові комплекси – М.Бандман (70-ті роки ХХ ст.).

Сучасні теорії регіонального розвитку ґрунтуються на створенні інноваційних конкурентних переваг різного рівня (починаючи від глобального, макрорегіонального і т.д.), що базуються на нематеріальних факторах розвитку («економіці, що навчається»); спільному інформаційному просторі; мережевих можливостях поширення знань і технологій, що сприяють появі синергетичних ефектів і нових комбінацій факторів виробництва), що сприяють інноваційній діяльності, а регіон досліджується як багатофункціональна та багатоаспектна система.

Наприклад, *теорія життєвого регіонального циклу* (базується на теорії «великих циклів» М.Кондратьєва та теорії дифузії інновацій Т.Хегерстранда) розглядає процес виробництва товарів як процес з кількома стадіями: поява нового продукту, зростання його виробництва, зрілість (насичення), скорочення. На стадії інновацій потрібні значні персональні контакти, тому найбільш сприятливим місцем для розміщення інновацій є великі міста. Активне виробництво може бути розміщено у периферійних регіонах, але це створює ризик для невеликих міст, оскільки слідом за стадією насичення починається зниження або припинення виробництва, поки не з'являться інші інновації у великих містах.

У відповідності з цією теорією регіональна економічна політика повинна концентруватися на створенні сприятливих умов для інноваційної стадії у менш розвинутих регіонах, наприклад, у вигляді створення наукових центрів: технополісів (наукоградів), академ- та університетських містечок тощо. Такі

центри – це одна із форм вільних економічних зон, що створюються для активізації, прискорення інноваційних процесів, сприяння швидкому й ефективному застосуванню техніко-технологічних нововведень. Ядро технополісу утворює регіональний центр розробки та освоєння виробництва високотехнологічної продукції світового класу. Програма діяльності технополісу звичайно включає проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень з наступним просуванням їх результатів у виробництво. Технополіси користуються державною підтримкою і широко відомі по всьому світу: Сан Хосе (США), Кансай і Тсукуба (Японія), Оксфорд (Великобританія), закриті міста колишнього СРСР (Дубна, Обнінськ, Томськ-7, Челябінськ-40 та ін.).

В основі *теорії полюсів росту* висунутій Ф.Перроу (підсилює теорію центральних місць В.Крісталлера, подібна до теорії територіально-виробничих комплексів М.Колосовського, використовує метод «витрати-випуск» В.Леонтьєва), лежить уявлення про провідну роль галузевої структури економіки, і в першу чергу галузей-лідерів, які створюють нові товари та послуги. Такі центри та ареали економічного простору, де розміщуються підприємства провідних галузей, стають полюсами тяжіння факторів виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективне їх використання. Це призводить до концентрації підприємств, капіталу, людських ресурсів тощо. Ф.Перроу та його учень Ж.Будвіль, показали, якості полюсів росту можна розглядати не тільки сукупності підприємств провідних галузей, але й конкретні території (населені пункти), здатні акумулювати всі необхідні ресурси та створювати умови для локального інноваційного розвитку і представляти власні держави на міжнародних ринках.

Полюс росту можна трактувати як географічну агломерацію економічної активності або як сукупність міст, які володіють комплексом виробництв, що швидко розвиваються. Теоретичні положення про полюси росту, як свідчать різноманітні інформаційні джерела, використовуються в багатьох країнах при

розробці стратегій просторового (регіонально) розвитку. При цьому ідеї поляризованого розвитку по-різному застосовуються, коли мова йде про господарсько-освоєні регіони або про регіони, нові для господарського освоєння. У першому випадку поляризація відбувається в результаті модернізації та реструктуризації промислових та аграрних регіонів, створення в них передових (інноваційних) виробництв разом з об'єктами сучасної виробничої та соціальної інфраструктури.

Такий підхід застосовувався у Франції, Нідерландах, Великобританії, Німеччині, Казахстані, Російській Федерації та інших країнах з досить високою щільністю господарської діяльності. У другому випадку найбільш характерними полюсами зростання стають промислові вузли і особливо територіально-виробничі комплекси, які дозволяють системно освоювати природні ресурси, створюючи технологічний ланцюжок виробництв разом з об'єктами інфраструктури. Основний економічний ефект досягається завдяки концентрації та агломерації. В сучасній практиці просторового (регіонального) економічного розвитку ідеї полюсів росту широко реалізуються у створенні вільних економічних зон, технополісів, технопарків в усьому світі.

В контексті регіонального розвитку важливою також є *теорія кластерів*, яку традиційно ототожнюють з А.Маршалом та М.Портером. В цілому, кластери можуть бути визначені як мережеві структури виробництва взаємозалежних фірм та їх постачальників, виробників знань (університетів, науково-дослідних інститутів та лабораторій), посередницьких установ (брокери, консультанти) і клієнтів, пов'язаних один з одним у виробничий ланцюжок формування доданої вартості. В межах кластера продукти діяльності кількох фірм або науково-дослідних центрів поширюються мережею технологічних зв'язків у загальному регіональному економічному просторі.

Диверсифікація джерел нових знань спрощує комбінацію факторів виробництва та активізує інноваційну діяльність. В той же час, кластеризація може як посилювати

конкурентоспроможність і сприяти розвитку інноваційної діяльності, так і привести до її занепаду, оскільки вона не застрахована від пасток через свої власні ризики: *вразливість* (через однорідну спеціалізацію регіону); *ефект замкнутості* (домінування усталених практик і специфічних знань, в комбінації з нехтуванням зовнішніми зв'язками та нестачею стратегічного бачення); *нееластичність* (затримки або перешкоджання радикальній переорієнтації); *зменшення конкурентних тисків* як рушійних сил підприємницької активності тощо.

Незважаючи на вищезазначені застереження, кластерний підхід з середини 1990-років було взято на озброєння урядами найбільш високорозвинених країн. Особливий інтерес до кластерного підходу сьогодні проявляють більшість країн, що розвиваються.

Поява тих чи інших концепцій та теорій пов'язана з об'єктивними умовами, вимогами та інтересами економічної практики. Зміни соціально-економічних відносин, що складають предмет сучасних теоретичних та емпіричних досліджень, мають певний характерний контекст:

- конкурентні переваги країни створюються та підтримуються через активізацію соціально-економічних процесів, що мають місце на регіональному рівні;
- підвищується вплив локалізованих регіональних факторів на інноваційні процеси та економічний розвиток національних економік;
- зростає кількість прикладів “пасток” регіонального розвитку, зокрема регіональної нерівномірності, макроекономічної нестабільності тощо;
- продовжується процес політичної та функціональної регіональної децентралізації.

Усвідомлення цих змін створило передумови для формування сучасних теорій інноваційного регіонального розвитку. Серед них, зокрема, теорії: інноваційних регіональних кластерів, регіонального розвитку з ендегенним технологічним прогресом,

інноваційних мереж, регіональних інноваційних систем, динамічної конвергенції.

Теорія інноваційних регіональних кластерів. Необхідність активізації інноваційного чинника в умовах значної регіональної нерівномірності стимулює інтерес до теорії інноваційних регіональних кластерів. Серед теоретичних досліджень цього напрямку за глибиною виокремлюються роботи наступних авторів: Дж.Хелда, М.Портера, Е.Хілла та Дж.Бреннана, Є. Лімера. Під кластером інноваційної активності розуміється сукупність базових нововведень, що сконцентровано у певному часі та у певному економічному просторі.

Інноваційний кластер – це об'єднання різних організацій, яке дозволяє використовувати переваги двох способів координації економічної системи – внутрішньої ієрархії та ринкового механізму – для більш швидкого та ефективного розподілу нових знань, наукових винаходів. З огляду на це інновації є продуктом діяльності декількох фірм або дослідних інститутів, який розповсюджується через мережу зв'язків у регіональному просторі. Різномірність джерел технологічних знань та зв'язків полегшує комбінацію факторів виробництва та у свою чергу виступає передумовою інновації. Вертикальна інтеграція дає можливість виділити конкретні шляхи вирішення проблем в окрему операцію, поглиблюючи тим самим розподіл праці та при-множуючи різномірність внутрішніх зв'язків.

Таким чином, поєднання у кластер є не спонтанною концентрацією різних технологічних винаходів, а певною системою розповсюдження нових знань та технологій.

Теорія регіонального розвитку з ендегенним технологічним прогресом. Протягом трьох десятиліть, з середини 50-х до середини 80-х років минулого століття, в економічній науці домінувала створена в рамках неокласичної теорії концепція екзогенного, тобто внесеного в економічну систему ззовні, технологічного прогресу. Вона була запропонована та обґрунтована в роботах Р. Солоу, Р. Харрода та

інших. Неокласичні моделі ґрунтуються на трифакторній виробничій функції $Y(t) = [K(t), L(t), t]$.

З цих моделей виходило, що темпи підвищення продуктивності праці всіх регіонів за умов отримання рівного доступу до сучасних технологій повинні зближуватися при виході на траєкторію рівноважного зростання. Однак, як визнає Р.Солоу, говорити про щось схоже на таку конвергенцію в реальній економіці можна лише стосовно найбільш індустріально розвинутих країн.

У 80-х роках минулого століття П. Ромер, Р. Лукас, Ф. Агійон, Дж. Гроссман, Е. Хелпмен, а також їх послідовники використали нові підходи до побудови моделей економічного розвитку, які враховували можливість генерування в економічній системі ендегенних технологічних змін.

Поява нового класу моделей економічного зростання з ендегенним технологічним прогресом викликало підвищення інтересу до проблем економічної динаміки. Особливу роль у цьому відіграли три важливих висновки, сформовані у процесі дослідження цих моделей:

- 1) ефект масштабу від більшого залучення ресурсів, що включені до процесу отримання нового знання;
- 2) можливість впливу на темпи довгострокового економічного зростання за допомогою відповідної державної політики, що стимулює процес накопичення капіталу;
- 3) розмір економічного простору, що зумовлює значення міжнародної торгівлі, а також процесів глобалізації та дезінтеграції.

Таким чином, основні висновки, що випливають з моделей економічного зростання з ендегенним технологічним прогресом, полягають у наступному:

- 1) впровадження технологічних та продуктивних нововведень є основним засобом забезпечення інноваційного розвитку;
- 2) важливу роль в економічному розвитку відіграють наукові знання та накопичення людського капіталу;

3) значний вплив на розвиток має людський та фінансовий капітал, який сконцентровано у сфері НДДКР;

4) роль венчурних фондів та фірм як економічних агентів, які сприяють руху нових наукових досягнень в реальне виробництво, з часом зростає.

Теорія інноваційних мереж. Ключовим елементом теорії є співпраця між різними суб'єктами господарювання. Головною метою розвитку мереж, як вказує Г. Хакенсон, є зменшення невизначеності та ризиків, а також отримання доступу до інформації та знань. Значну увагу в цій теорії зосереджено на розкритті сутності знання. Так, М. Амендола, Ж.Л. Гаффард зазначають, що знання є чимось більшим, ніж просто технологічний ресурс. Вони з метою досягнення фірмою прибутковості об'єднують здатності до організації, контролю та комбінації технологічних ресурсів. Знання мають локальний, інтерактивний характер, оскільки формуються як всередині фірми, так і в її взаємозв'язках із зовнішнім середовищем. Р. Кемегні зазначає, що метою розвитку локалізованих інноваційних мереж є активізація інноваційної діяльності через кооперацію. Такі мережі є гнучкими системами без ієрархії. Вони сприяють прискоренню обміну ресурсами, інформацією та знаннями.

Методологічну основу теорії інноваційних регіональних мереж становлять дві концепції: концепція промислових районів та концепція місцевості. Концепція промислових районів (industrial districts), що побудована на ідеях А. Маршалла, була детально розроблена та використана Д. Бекаттіні для пояснення успіху постфордівських рис гнучкої спеціалізації. Він вказує, що промислові райони є промисловими агломераціями, в яких суспільство та фірми мають тенденції “зливатися”. Розглядає район як соціально-територіальну сутність, не як сукупність тільки фірм, а певною мірою як соціально-економічну систему у значно ширшому розумінні цього терміну.

На протипагу промисловим районам, що більше стосуються виробничих систем, концепція місцевості (milieu concept) привертає спеціальну увагу до умов, які сприяють активізації

інноваційної діяльності, тобто до “атмосфери”. Представники даної концепції акцентують значну увагу на процесах інтерактивного навчання, зменшення невизначеності та підтримці інноваційної активності.

Теорія регіональних інноваційних систем. Останніми роками спостерігається підвищення інтересу до ролі регіональних інноваційних систем щодо забезпечення конкурентоспроможності регіональних економік. По-перше, це частково пояснюється новими політичними ініціативами Європейського Союзу, що спрямовані на реалізацію концепції “Європа регіонів”. По-друге, дослідники, що працюють у напрямі еволюційної та інституційної економіки, акцентують увагу на важливості регіонального рівня при формуванні інноваційної політики. Так, Б. Лундваль аргументував підвищення значимості “регіональних продуктових систем, промислових та технологічних районів”. По-третє, зростає кількість економічно успішних випадків функціонування регіональних інноваційних систем, зокрема Baden-Wurttemberg (Німеччина), Emilia-Romagna (Італія), Wales (Великобританія). У цілому теорія регіональних інноваційних систем пройшла апробацію практикою в Європі, Азії, Північній Америці.

Регіональна інноваційна система – це комплекс економічних, політичних та інституційних зв'язків, що мають місце в певному географічному просторі та генерують процес колективного навчання, який призводить до швидкої дифузії знань та кращої практики. Регіональна інноваційна система включає кооперацію в галузі інноваційної діяльності між фірмами та організаціями, що створюють та розповсюджують знання: університетами, коледжами, науково-дослідними інститутами, агентствами з технологічних трансфертів, фінансовими установами тощо.

Теорія динамічної конвергенції. В останні десятиліття відчутно підвищився інтерес до проблематики регіональної нерівномірності у темпах економічного розвитку. Проведено численні емпіричні дослідження динаміки нерівномірності розвитку штатів США, префектур Японії, провінцій Канади,

регіонів Німеччини, Франції, Англії, Італії, Бельгії, Данії. Для аналізу тенденцій перебігу процесів регіональної конвергенції в дослідженнях найбільш часто розрізняють два її види:

1. β -конвергенція (або абсолютна конвергенція). Визначається наступним чином: припустимо $y_{i,t}$ – валовий внутрішній продукт економіки і на душу населення в році t , який відповідає початковому рівню показника, що визначається $y_{i,t,t+T} = \log(y_{i,t,t} + T / y_{i,t}) / T$ – середньорічний темп зростання середньорічного ВВП за період від року t до T . У випадку оцінки рівняння регресії: $y_{i,t,t+T} = a - \beta \log(y_{i,t}) + e_{i,t}$, якщо $\beta > 0$, це відповідатиме наявності β -конвергенції, згідно з якою бідні економіки мають тенденцію зростати більш швидкими темпами, ніж багаті, тобто чим більше ця величина, тим швидше бідні економіки наближаються до рівня багатих. Та навпаки, коли $\beta < 0$, має місце процес дивергенції, а отже, розрив між бідними та багатими збільшується.

2. δ -конвергенція (або умовна конвергенція). Відповідно до концепції δ -конвергенції буде мати місце зближення темпів росту груп регіональних економік, якщо дисперсія середньодушових показників має тенденцію до зменшення, тобто $y_{t+T} < y_t$. У деяких дослідженнях використовують близький до дисперсії показник – коефіцієнт варіації.

Не викликає сумніву, що методи, механізми та заходи політики повинні враховувати характер динаміки регіональної нерівномірності. У зв'язку з цим оцінка регіональної нерівномірності представляється важливою як для системного опису та діагностики соціально-економічної статистики та динаміки, так і для формування дер-жавної регіональної і, у тому числі, інноваційної політики.

Розвиткові економічної науки сприяв і І. В. Вернадський (1821-1887) - батько знаменитого природознавця. У 1849 році він захистив докторську дисертацію, присвячену аналізу італійської економічної літератури. Вже один цей факт свідчить, що українські економісти виходили за національні межі, долучалися до загальноєвропейського наукового контексту. І. В. Вернадський

критично оцінював утопічні теорії “общинного соціалізму”, носіями якого були О. Герцен, М. Чернишевський та інші російські соціалісти, був головним опонентом М. Чернишевського, він видавав журнал “Економічний показчик”, що для того часу, як стверджують дослідники, був унікальним виданням.

Важливе місце в українській і в європейській економічній науці належить доценту Київського університету М. І. Зіберу (1844-1888), який досліджував первісну культуру, захистив дисертацію, присвячену вивченню еволюції трудової теорії від Д. Рікардо до К. Маркса. Він першим у світі здійснив науковий аналіз “Капіталу” К. Маркса, визначивши його джерела. До речі, сам К. Маркс зазначав, що М. І. Зібер найглибше проник у методологію “Капіталу”. Через посередництво М. І. Зібера знайомилися з економічною теорією марксизму Г. В. Плеханов та інші російські соціал-демократи.

У розвитку економічної науки велика заслуга належить видатному українському вченому М. І. Туган-Барановському, який обґрунтував можливості синтезу трудової концепції та концепції граничної корисності, що вважалися антиподами. Теорія М. І. Туган-Барановського була математично аргументована за допомогою використання нескінченно малих величин. М. І. Туган-Барановський зробив помітний вклад у розвиток теорії кооперації, грошового обігу, у критику економічних доктрин марксизму, економічних концепцій російського народництва. Світове визнання М. І. Туган-Барановський одержав за дослідження теорії ринку й економічних криз, розробку концепцій економічної кон'юнктури, яку позитивно сприйняли економісти багатьох країн ще за життя вченого. Його праця з історії криз в Англії на початку ХХ ст., перекладена німецькою та англійською мовами, вплинула на економічні погляди провідних економістів Європи й Америки. М. І. Туган-Барановський є першим східноєвропейським ученим, якого визнала світова економічна думка. Міжнародне значення мають дослідження М. В. Птухи (1889-1961). Світогляд ученого формувався на українських

наукових традиціях під впливом М. І. Туган-Барановського. М. В. Птуха розробив демостатичні таблиці, висунув демостатичні ідеї, які високо оцінила світова статистична наука.

Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил зробили вчені: О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблій, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, М. Пістун, Ю. Пітюренко, В. Поповіон, О. Шаблій, Я. Жупанський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фашевиця, Я. Степаненко та ін.

1.3. Методологія регіональної економіки

У дослідженнях регіональна економіка послуговується загальними і спеціальними методами наукового пізнання, до яких належать системний аналіз, метод систематизації, балансовий метод, метод економіко-географічного дослідження та ін.

Методологія - вчення про принципи побудови, форми і способи науковопізнавальної діяльності (загальний світогляд дослідника і фахівця, його підходи до вивчення і розуміння оточуючого середовища або методологія передбачає сукупність методів, принципів і засобів дослідження, що застосовуються у даній галузі знань).

Метод дослідження - це певна послідовність підходів та операцій, котрі треба виконати для досягнення поставленої мети при вивченні певного явища чи процесу, а також особливі способи та методики дослідження.

Конкретна частина методологічної бази курсу РПС спирається як на застосування загальнонаукових методів (формалізація і моделювання, аналіз і синтез тощо), так і на використання методів конкретних наук, насамперед географічних (експедиційних, картографічних), економічних (статистичних) та ін.

Виступаючи як наука географічна, розміщення продуктивних сил широко користується й методами суміжних наук, в першу

чергу математики, фізики, історії та інших фундаментальних, гуманітарних і суспільних напрямків і галузей науки.

Серед специфічних методів, що використовуються у теорії і практиці РПС, згадаємо районування, за допомогою якого здійснюється регіоналізація, тобто поділ території на своєрідні, але історично й функціонально пов'язані ділянки (регіони). Аналізом називають спосіб наукового дослідження, при якому складні явища розчленовуються на більш дрібні (наприклад, при характеристиці населення окремо аналізуються його щільність, природний приріст, віковий, статевий, професійний склад тощо). Синтез - метод, протилежний аналізу, за допомогою якого досліджується явище в цілому на основі узагальнення споріднених елементів та їх об'єднання (наприклад, на основі запасів кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу, торфу тощо, дається оцінка енергетичного потенціалу в цілому; зокрема, синтезом широко користуються при згаданому районуванні території).

Метод аналогії, ті чи інші явища аналізуються або проектується з огляду на подібність ситуації в інших умовах (при цьому особлива увага повинна звертатися на обґрунтованість співставлення тих чи інших явищ або районів). Аналітичні математичні методи охоплюють надзвичайно широкий спектр використання математичного апарату (елементарні лінійні функції, диференційні та інтегральні рівняння, варіаційне обчислення тощо) для вивчення тих чи інших економіко-географічних процесів і явищ. До них тісно примикають різноманітні статистичні методи, що спираються на теорію ймовірності, а результати досліджень оформлюються здебільшого у табличній або графічній формі.

Сучасна методологічна база курсу, як і географії в цілому, розроблялася протягом тривалого часу за участю сотень і тисяч дослідників, практичною базою для яких завжди були окремі регіони Землі (материки, держави або їх більші чи менші частини). Саме тому вітчизняна методологія розміщення продуктивних сил спирається на досить тривалу історію

географічного вивчення закономірностей розвитку економіки нашої держави, яка продовжується й у сьогодні.

Поступове ускладнення регіональної економіки призводить до зростання кількості використовуваних методів дослідження. Умовно їх можна поділити на загальні та спеціальні, традиційні і нові методи.

До загальних належать методи, що використовуються всіма науками: методи наукової логіки, системного аналізу, порівняльний та історичний методи, методи аналогій, систематизації і класифікації тощо.

До спеціальних методів належить група економічних і економіко-математичних, статистичних методів. Використовуються у регіональних дослідженнях також спеціальні методи інших наук - соціологічні, психологічні (мотиваційні), інформаційні, економіко-географічні, фізико-географічні, картографічні, прогнозні тощо. Вони не належать до спеціальних економічних методів дослідження, але часто їх зараховують до цієї групи у зв'язку з особливою специфікою у сфері їх використання для аналізу економіки регіонів.

Поділ на традиційні і нові методи - ще більш умовний, ніж на загальні та спеціальні. До традиційних методів зазвичай належать методи, що використовуються достатньо довго і є широко розповсюдженими. Частина з них зараховують до загальних методів завдяки їхньому застосуванню в інших науках (наприклад, методи техніко-економічних і нормативних показників використовуються в інженерно-технічних і природничих науках). До нових належать такі методи, що відкриті недавно і є перспективними, наприклад ГІС-технології.

Сукупність методів регіональних економічних досліджень постійно зростає та ускладнюється як завдяки виробленню нових власних методів, так і за рахунок їх поповнення із суміжних наук.

Методологія наукового пізнання - це сукупність засобів дослідження, що застосовують в науці, й водночас - учення про методи і засоби пізнання та перетворення дійсності.

Основними засадами методології регіональної економіки є принципи наукових досліджень: принцип територіальності, принцип комплексності, принцип регіональної цілісності, принцип системності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів і природокористування, а також форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону. Принцип територіальності уособлюється у континуальності соціально-географічного простору і дискретності його організації.

Принцип комплексності проявляється у взаємоузгодженості і взаємообумовленості розвитку елементів економіко-географічного простору.

Принцип регіональної цілісності обумовлює об'єктивний взаємозв'язок природних, соціальних та економічних процесів та явищ, що взаємодіють у певному територіальному ареалі.

Принцип системності розглядає регіон як сукупність елементів, які перебувають у відношеннях і зв'язках один із одним і утворюють певну цілісність, єдність.

При дослідженні регіонального розміщення продуктивних сил використовують наступні методи:

- методи першого рівня (філософські, загальнонаукові): системний та діалектичний;
- методи другого рівня (міждисциплінарні): аналіз, синтез, історичний, математичний; наукова систематизація (дедукція і індукція, типологія, класифікація)
- методи третього рівня (конкретнонаукові): статистичний, картографічний (регіональний аналіз, локаційний аналіз);
- методи четвертого рівня (методико-технічні): економіко-математичне моделювання, балансовий.

Процес пізнання у сфері регіональної економіки можна розбити на шість етапів:

- програмний: розробка програми наукового дослідження, в якій визначаються мета і завдання дослідження, дається

обґрунтування теми, зазначаються виконавці і етапи дослідження, кошторис робіт, очікувані результати тощо;

- інформаційний: збирання та обробка інформації на підставі статистичної вибірки, складання анкет чи паспортів досліджуваних об'єктів для збирання необхідної інформації;

- аналітичний: аналіз і синтез добутої інформації, що дає змогу на новому рівні продовжити і поглибити дослідження об'єкта. На цьому етапі статистична інформація систематизується і обробляється задля її зручного представлення;

- модельний: розробка і реалізація системи моделей прогнозування й планування для різних рівнів і з різними часовими горизонтами;

- алгоритмічний: точно визначений порядок вироблення управлінських рішень, формування планів з урахуванням економічних можливостей і суспільних потреб, а також безпосередніх і довготривалих наслідків рішень, що приймаються;

- концептуально-конструктивний: розробка наукових концепцій, прикладних рішень, одержання пошукового результату.

Метод курсу побудований на матеріалістичній діалектиці. Він є матеріалістичною основою, на якій базуються продуктивні сили країни, регіону. Діалектика як метод – реальна логіка змістовного творчого мислення, яке відображає об'єктивну діалектику самої дійсності. Будучи свідомо покладеною в основу теоретичного мислення, матеріалістична діалектика звільняє вчених від суб'єктивного шаблону в підборі пояснень фактів і однобічності. В діалектиці всі проблеми набувають історичного характеру, а дослідження набувають характеру стратегії сучасного розвитку науки. Одночасно діалектика зорієнтована на розкриття і спроби вирішення суперечностей як в пізнанні, так і в самій дійсності. На цій основі пов'язані всі економічні розрахунки і, в першу чергу, потреби конкретної людини, виходячи з науково обґрунтованих норм предметів споживання і довготермінового використання.

Матеріалістична діалектика відображає дійсність, практично життєвий досвід, який базується на реальній основі, певному відрізку часу історичного процесу. Історичні факти є основою всякої науки, джерелом її існування і розвитку. Сукупність наукових дослідів в розвитку і розміщені продуктивних сил становить систему комплексного підходу до її вивчення, оцінки і перспективного розвитку. Сучасне господарство характеризується тим, що його об'єкти функціонують не ізольовано, а є елементами системи розміщення продуктивних сил.

Системний аналіз - сукупність методів і засобів дослідження складних, багаторівневих і багатокомпонентних систем, об'єктів, процесів, що ґрунтується на комплексному підході, врахуванні взаємозв'язків і взаємодії між елементами системи. Цей метод спирається на принцип поетапності (визначення цілей і завдань, формування наукової гіпотези, комплексне вивчення особливостей оптимального варіанту розміщення галузей). За допомогою системного аналізу вивчають структури галузей господарства, їх внутрішні взаємозв'язки і взаємодії. Метод систематизації пов'язаний із розчленуванням досліджуваних соціально-економічних явищ (з огляду на мету дослідження) та вибраних критеріїв сукупності, які характеризуються визначеними ознаками і спільністю. Складовими методу систематизації є класифікація, типологія, концентрація тощо.

Балансовий метод полягає у зіставленні врівноважених систем показників і вимірюванні пропорцій в економіці у вартісній і натуральній формах. Основними системами таких показників і пропорцій є виробництво та розподіл, виробництво і споживання, доходи і витрати, заощадження і споживання, ресурси та їх використання. Цей метод дає змогу визначити оптимальне співвідношення між галузями спеціалізації регіону і галузями, які доповнюють територіальний комплекс, інфраструктурою (виробничою і соціальною). Побудова галузевих і регіональних балансів сприяє визначенню раціонального рівня комплексного розвитку регіону та виявленню диспропорцій у

його розвитку. Баланси також необхідні для розроблення раціональних міжрайонних зв'язків.

Метод економіко-географічного дослідження поділяють на три складові: регіональний метод (дослідження напрямів формування і розвитку територій, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва в регіональному розрізі); галузевий метод (дослідження напрямів формування і функціонування галузей економіки в географічному аспекті, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва в галузевому розрізі); місцевий метод (дослідження напрямів формування і розвитку виробництва окремих міст, поселень та вивчення розвитку і розміщення виробництва за його первинними ланками).

Картографічний метод дає змогу наочно, за допомогою побудови карт, визначити особливості територіального розміщення виробництва тощо. Карта в регіональній економіці є не тільки об'єктом дослідження, а й джерелом отримання інформації про розміщення продуктивних сил і економіку регіону. Завдяки використанню карт, картосхем, картограм сприймаються і фіксуються не тільки особливості розміщення, а й статистичні матеріали, що характеризують рівні розвитку галузей і регіонів.

Метод соціально-економічного прогнозування - це комплекс способів та інструментів оброблення інформації про розвиток соціально-економічних явищ і процесів, функціонування систем у майбутньому. Він охоплює екстраполяцію, моделювання, метод експертних оцінок, які є взаємопов'язаними. У процесі прогнозування використовуються такі загальнонаукові елементи діалектичного методу, як індукція і дедукція, метод аналогії, прогнозні аналітичні і синтетичні оцінки тощо.

Метод економіко-математичного моделювання (моделювання територіальних пропорцій розвитку економіки регіону, моделювання за галузями господарства регіону, моделювання формування господарських комплексів регіону), ґрунтуючись на використанні сучасних електронних засобів, дає змогу з мінімальними затратами праці і часу опрацьовувати величезний масив статистичної інформації, вихідні дані, що характеризують

рівень, структуру, особливості розвитку соціально-економічного комплексу регіону. Він сприяє прийняттю оптимальних рішень щодо варіантів і моделей відповідно до завдань і цілей регіональних досліджень.

Регіонетрика - це науковий напрям в регіональній економіці, що застосовує математичні методи, регіональне моделювання.

Метод таксонування полягає у розчленуванні територій на споріднені або ієрархічно підпорядковані таксони (лат. taxere - оцінювати) - дискретні об'єкти, пов'язані певною мірою із загальними властивостями і ознаками, завдяки чому є підстави для надання їм визначеної таксономічної категорії. Таксони являють собою рівнозначні або ієрархічно підпорядковані ланки, наприклад адміністративний район, територіальна громада. Фактично процес районування на будь-якому рівні є таксонуванням. Оскільки об'єктом таксонування стають регіони, то можна застосовувати поняття "регіоналізація".

Варіантний метод розміщення продуктивних сил регіону застосовується при розробленні схем розміщення виробництва в межах регіону на початкових етапах планування і прогнозування. Він передбачає розгляд варіантів різних рівнів розвитку господарства тих чи інших регіонів, варіантів територіальних економічних пропорцій по регіонах.

Сучасна регіональна наука широко використовує методи соціологічних досліджень – стандартизовані інтерв'ю, індивідуальні співбесіди з представниками різних галузей і сфер соціально-економічного комплексу регіону; контент-аналіз інтерв'ю і публічних виступів управлінської еліти регіону, вчених і спеціалістів тощо.

Методи зіставлення рівня життя населення і прогнозування розвитку регіональної соціальної інфраструктури використовуються для аналізу рівня життя населення регіонів. Центральні економічні органи розробляють методіку зіставлення на основі синтетичних та індивідуальних показників. Мета досліджень територіального рівня життя населення полягає у виявленні

фактичних відмінностей у рівні життя, які безпосередньо пов'язані із розвитком регіональної інфраструктури.

Порівняльно-географічні методи використовують для зіставлення об'єктів, створених природою і перетворених у процесі господарської діяльності, а також створених людиною геотехнічних систем, які функціонують в природному середовищі. Кількість ознак, за якими порівнюють об'єкт, має бути достатньо великою. Для об'єднання об'єктів в одну групу або тип, підтип, клас тощо необхідно систематизувати дані за функціональним призначенням (наприклад, промисловий центр, транспортний вузол, центри торгівлі тощо), структурним призначенням (промисловий центр деревообробки), економіко-географічним розміщенням (прикордонний регіон).

Різновидом порівняльно-географічного методу є **метод еталонів**. Наприклад, в сільському господарстві еталоном є посіви на полях дослідних господарств. Їх урожайність слугує орієнтиром для інших господарств, розміщених у подібних природно-кліматичних зонах. Іноді, зокрема при комплексних регіональних дослідженнях, класифікувати об'єкти складно. За неможливості глибокого вивчення кожного із них використовують метод аналогій, зміст якого полягає у зіставленні однієї регіональної складової з іншою, розміщених в аналогічних природно-кліматичних та соціально-економічних умовах.

Метод польових досліджень використовують для збирання соціально-економічної інформації на місці. За його допомогою досліджують планову структуру і межі досліджуваного об'єкта (процесу, явища), територіальні відмінності в умовах, спосіб і якість життя населення, рівень господарського освоєння території, специфіку взаємодії виробництва та населення з природним середовищем.

Статистичний метод дає змогу забезпечити систематизацію статистичної інформації, кількісно охарактеризувати фактори, які впливають на стан об'єкта, порівняти конкретні кількісні та якісні характеристики.

Регіональна економіка має 4 рівні дослідження просторових процесів:

1. Дослідження взаємодії окремих економічних агентів в обмеженому географічному просторі.

2. Дослідження взаємодії груп економічних агентів на основі різноманітних ознак в прив'язці до певної території.

3. Дослідження взаємодії між всіма господарськими суб'єктами на обмеженій території.

4. Дослідження особливостей взаємодії між окремими господарськими об'єктами різних територій.

За змістом регіональна економіка близька до соціально-економічної географії. Однак вони розглядають продуктивні сили через призму суспільної діяльності, а не як умову подальшого розвитку суспільства, не як компонент географічного середовища, що залучений до процесів суспільної діяльності.

Сучасні науковці працюють над вдосконаленням методологічних основ регіоналізації економіки і розміщення продуктивних сил, спираючись на досягнення попередніх поколінь науковців-дослідників.

1.4. Місце курсу в системі наукових дисциплін

З одного боку, регіональна економіка вважається наукою економічною, тобто вона є складовою загальної економіки. З іншого - вона належить до сукупності регіональних наук, котру В. Айзард назвав регіоналістикою (*Regional Science*). До складу останньої також входять економічна і соціальна географія (згідно з традиційною класифікацією географія належить до природничих наук), РПС (належить до економічних наук), регіоналізм (належить до міжнародної економіки, геополітичної та гео економічної наук, наук про управління), регіонознавство (можливе і країнознавство, і краєзнавство).

Отже, дослідження з регіональної економіки часто охоплюють елементи всіх розглянутих вище регіональних наук і

провести чітку межу між ними неможливо. Жорстка структуризація наукових напрямів має принципове значення лише з погляду самої наукової логіки. З позиції вирішення прикладних регіональних завдань вона не є найважливішою. Головне - конструктивність і позитивний результат знайдених рішень.

Регіональна економіка найтісніше пов'язана з блоком економічних наук - загальною економічною теорією, політекономією, макро- і мікроекономікою, геоekonomікою і геополітикою, міжнародною економікою, науками про фінанси, податки тощо. Простежуються тісні зв'язки регіональної економіки з статистикою звичайною (наука про показники) і математичною (наука про математичну обробку статистичних даних), науками про управління і менеджмент, інформатикою. Надзвичайно важливим є зв'язок регіональної економіки з математикою (за прийнятою класифікацією остання - наука природнича), особливо використання економетричних, економіко-статистичних методів, методів теорії ймовірності та ін.

Існування регіонів зумовлено формуванням соціуму (сукупності людей з усією багатогранністю їхніх відносин, мотивацій, культури і менталітету), що тісно пов'язує регіональну економіку з блоком соціальних (належать до суспільних) і гуманітарних наук - соціологією, географією населення, демографією і народознавством, етнографією, психологією, релігієзнавством, культурологією, урбоекологією тощо. "Соціологізація" регіональної економіки постійно поглиблюється.

Третій блок (наукознавство всі науки поділяє на природничі, суспільні і гуманітарні) природничих наук дає для регіональної економіки знання переважно з фізичної географії (геоморфології, гідрології, кліматології, ґрунтознавства, ландшафтознавства тощо), геології, екології (остання є також і міждисциплінарною наукою) та ін. Отже, регіональна економіка переживає також процес "географізації" та "екологізації".

Отже, регіональна економіка - наука багатогранна, за своєю суттю - міждисциплінарна (хоча згідно з чинною класифікацією наук, її зараховують до наук економічних), оскільки розглядає не

лише економічні, а й низку інших проблем формування соціуму і стану навколишнього середовища. В ідеалі регіональна економіка повинна містити конструктивні пояснення закономірностей і принципів раціоналізації економічного простору, розвитку різних типів регіонів, міжрегіональних взаємодій, розміщення видів діяльності і населення.

У регіональній економіці для розміщення продуктивних сил найважливішим є економічна ефективність виробництва та забезпечення споживача якісними продуктами і товарами. Наука про розміщення продуктивних сил вивчає територіальну організацію виробництва, її структуру, загальні закономірності розташування продуктивних сил, їхній конкурентний прояв у галузевому і територіальному аспектах на регіональному і міжрегіональному рівні. Її головним завданням є раціональний розвиток і досягнення більш високої продуктивності суспільної праці шляхом залучення до трудової діяльності наявних джерел трудових ресурсів, які можна використати в соціально-економічному розвитку.

Тільки внаслідок регулювання розвитку території, розміщення продуктивних сил дає можливість втілити в практику господарського будівництва наукову ідею про зближення рівнів економічного і соціального розвитку, поліпшити територіальну організацію продуктивних сил. Це дозволяє комплексно розвивати економічні регіони, залучати у виробництво наявні мінерально-сировинні, паливно-енергетичні, водні, лісові ресурси, забезпечувати раціональну зайнятість трудових ресурсів у всіх регіонах.

Наука про розміщення продуктивних сил взаємодіє з широким колом інших наук. Вона належить до економічних наук, в основу яких покладені результати наукових досліджень природничих, географічних, геологічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промислових об'єктів, сільськогосподарського виробництва, транспорту тощо. Разом з тим, розвиток науки про розміщення продуктивних сил ґрунтується на економічних

законах і категоріях, які вивчає і визначає економічна теорія. Вона широко використовує результати наукових досліджень галузевих економік: фінансів, економіки праці, економіки природокористування, історії народного господарства, економічної статистики, економічної кібернетики, економічної і соціальної географії, картографії тощо.

Вище наведені дисципліни в основному забезпечують науку про розміщення продуктивних сил. В першу чергу - інформацією, методами досліджень, показниками, які характеризують параметри економічного процесу. В свою чергу розміщення продуктивних сил збагачує інші економічні науки власними категоріями, інформацією про регіональні економічні характеристики. Наука і практика розміщення продуктивних сил мають першочергове значення для територіального планування і формування цільових галузевих і територіальних комплексних програм.

Регіональна економіка і її продуктивні сили тісно пов'язані з економічною теорією. В основу теорії розміщення продуктивних сил покладено загальні економічні закони. В умовах ринкової економіки, як правило, розміщення продуктивних сил здійснюється відповідно до тих законів, виходячи з яких досягається оптимальний економічний та соціальний ефект при мінімальних витратах.

Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є закон ефективного використання суспільної праці, згідно з яким найвища продуктивність праці забезпечується завдяки зниженню затрат праці на подолання просторового розриву між окремими елементами виробництва, за рахунок чого можна значно збільшити обсяги перевезення готової продукції між товаровиробником і її споживачем.

Поряд з економічною теорією теорія розміщення продуктивних сил вимагає всебічного врахування інтересів як суспільства в цілому, так і його членів, зокрема збереження навколишнього середовища і природних ресурсів. Теорія і практика розміщення продуктивних сил в умовах ринку набуває

дедалі більшого значення. Аналіз сучасного стану розміщення продуктивних сил України дає підстави говорити про необхідність його удосконалення. Це повинне вирішуватися виходячи із стратегії і тактики розміщення продуктивних сил в межах суверенної незалежної держави на основі науково обґрунтованої концепції, яку потрібно прийняти при розробці комплексної програми розвитку народного господарства країни. Завдання наукових досліджень - всебічно обґрунтувати необхідність збалансування розміщення продуктивних сил, що сприятиме досягненню економічної незалежності країни, зростанню добробуту населення, зміцненню могутності України.

Основні напрями економічного аналізу, пропорцій і закономірностей відтворення виробництва, динаміки і факторів його зростання подані в визначеній системі показників економічної статистики. Сучасна соціально-економічна статистика є багатогалузевою наукою, яка охоплює всі народногосподарські, галузеві і територіальні аспекти практичної діяльності органів державної статистики. Вона входить в систему суспільних наук, які викладають у вищих навчальних закладах.

В цілому статистика як суспільна наука включає: загальну теорію статистики, економічну і соціальну статистику, статистику населення та галузеву статистику.

На основі зведених статистичних даних аналізують і оцінюють: показники рівня, структури, динаміки і ефективного розвитку економіки, її збалансованості і пропорційності з метою виявлення можливостей і резервів стратегічних напрямків розвитку галузей народного господарства (в першу чергу пріоритетних як для країни в цілому, так і для певної території, регіону). Таким чином, економічна статистика допомагає використати відповідні методи і способи розробки планів, які б повністю задовольняли потреби розвитку народного господарства. Завдання статистики в цьому випадку полягає в тому, щоби на конкретних прикладах розкрити економічні можливості в розвитку продуктивних сил країни, знайти оптимальне їх

розміщення, ефективно використовуючи весь наявний економічний і природно-ресурсний потенціал.

Навчальна дисципліна “Регіональна економіка” тісно пов’язана з усіма іншими галузевими економічними науками. Будь-яка галузева економіка базується і в цілому, і окремо на наявності галузевих продуктивних сил, їх розміщенні, тобто на їх територіальних організаціях. Наявність продуктивних сил та їх ресурсів визначає можливий рівень розвитку тієї чи іншої галузі, шляхи вирішення цієї проблеми для держави, певної території, регіонів.

1.5. Основні завдання регіональної економіки як науки

Головним завданням регіональної економіки є обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил на території регіону. При цьому необхідно враховувати велику кількість факторів і, отже, постають завдання другого порядку, пов’язані з оптимальністю розміщення продуктивних сил:

- визначення рівня витрат, доходу і прибутку у взаємозв’язку із розміщенням елементу продуктивних сил на території регіону;
- визначення рівня доходів, витрат і прибутку у взаємозв’язку із розміщенням всередині господарчого (галузевого) комплексу;
- визначення супутніх результатів діяльності функціонування елемента продуктивних сил (наприклад екологічних наслідків, додаткових витрат від потреби розвитку інфраструктури чи додаткових доходів від експлуатації існуючої інфраструктури);
- врахування комплексного розміщення народного господарства;
- врахування можливості гнучкої перебудови галузевої структури під впливом науково-технічного прогресу та ринкової кон’юнктури;

- врахування необхідності задоволення соціально-економічних потреб населення регіону;
- забезпечення екологічної безпеки регіону;
- забезпечення ефективності міжрегіональних економічних зв’язків.

Завданням навчальної дисципліни “Регіональна економіка” є формування у студентів необхідних професійних знань і практичних навичок з метою поліпшення регіонального розвитку України в умовах кожної конкретної ситуації у її регіонах. Вивчення курсу “Регіональна економіка” дає змогу оволодіти закономірностями та факторами сучасного розміщення продуктивних сил як національного багатства, особливостями територіального господарювання, а це, в свою чергу, дає можливість сформувати перспективу регіонального розвитку, прийняття довгострокових рішень щодо розміщення продуктивних сил. Особливе місце в соціально-економічному розвитку певних територій окремих галузей займають результати наукових досліджень, в тому числі і прогнозних. Наукові дослідження є основою розробки довгострокової стратегії і тактики управління регіональним розвитком. Вони сприяють зростанню виробництва і всього комплексу життєдіяльності, що необхідний для забезпечення потреб людини. Висока надійність і ефективність прогнозних досліджень і розробок є передумовою надійного розвитку і вдосконалення територіальної організації господарства в будь-якому регіоні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Що є предметом і об’єктом вивчення дисципліни?
2. Чи тотожні об’єкт і предмет дослідження дисципліни “Регіональна економіка”?

3. Розкрийте сутність продуктивних сил і дайте сучасне визначення поняття: “Розміщення продуктивних сил”.
4. Дайте сучасне визначення поняття “Продуктивні сили”, назвіть їх.
5. У чому полягають методологічні основи науки “Регіональна економіка”, які напрями її розвитку Вам відомі?
6. Які Ви знаєте наукові методи досліджень РПС?
7. У чому полягають основні завдання курсу?
8. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил.
9. Зміст курсу та його місце в системі наукових дисциплін.
10. Охарактеризуйте етапи формування науки про вивчення продуктивних сил і регіональної економіки.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Просторовий аспект регіональної економіки.
2. Історія виникнення та розвитку регіональної економіки як науки.
3. Народного господарський комплекс як форма організації продуктивних сил.
4. Місце і роль України в світовому економічному просторі.
5. Територіальний поділ праці і розміщення продуктивних сил.
6. Теорії та концепції розміщення продуктивних сил та регіональної економіки.
7. Наукові методи аналізу розміщення продуктивних сил і рівнів економічного розвитку регіонів.
8. Вплив держави на розміщення продуктивних сил.
9. Теорії регіональної економіки та їх вплив на розвиток вітчизняної регіоналістики.
10. Теорії та концепції регіональної економіки.
11. Географічні аспекти у вирішенні проблем розміщення господарства.
12. Розвиток науки про розміщення продуктивних сил і регіональної економіки в Україні.
13. Модель забезпечення сталого розвитку економіки.
14. Проблеми функціонування регіональної економіки в Україні.
15. Передумови та необхідність ефективного реформування економіки.

16. Зарубіжні теорії та концепції регіональної економіки і просторової організації господарства.
17. Концепції “факторів розвитку і розміщення”.
18. Модель просторової організації сільського господарства Тюнена.
19. Модель “локаційного трикутника” Лаунгардта.
20. Гравітаційна модель Шеффле.
21. Теорія розміщення промисловості Вебера.
22. Теорія про функції і розміщення системи населених пунктів (центральних місць) Кристаллера.
23. Модель просторової організації господарства Льоша.
24. Погляди на просторову економіку Д. Сміта і Д. Гамільтона.
25. Теорія дифузії нововведень Хагерстранда.
26. Концепція “регіонального автоматичного балансу і дисбалансу”.
27. Теорія “полюсів зростання” Перру.
28. Модель “центр - периферія” Фрідмана.
29. Концепція “регіоналістики” В. Айзарда.
30. Концепція спеціальних (вільних) економічних зон (СЕЗ або ВЕЗ).

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Основні складові просторової організації продуктивних сил - природо- і трудоворесурсний потенціал, галузеві комплекси, територіальні системи господарювання з відповідною системою економічних зв'язків - це:
 - а) об'єкт регіональної економіки;
 - б) предмет регіональної економіки ;
 - в) продуктивні сили країни;
 - г) методологічні аспекти вивчення регіональної економіки;
2. Метод наукового дослідження, за якого комплексне вивчення структури господарства і внутрішніх взаємозв'язків доповнюється вивченням їх взаємодії - це:
 - а) картографічний метод;
 - б) метод системного аналізу;

- в) балансовий метод;
- г) метод планування;

3. Основоположником неокласичної теорії економічного розвитку є:

- а) М. Фрідмен;
- б) Дж. М. Кейнс;
- в) У. Айзард;
- г) У. Беррі;

4. Оптимум Парето - це:

- а) велика кількість варіантів розвитку економіки, які не можна покращити для одних регіонів, не погіршуючи стану інших;
- б) поширення, розсіювання по території регіону різних економічних інновацій;
- в) процес формування на території регіону полюсів економічного зростання;
- г) збільшення валютних надходжень у бюджет країни й регіонів;

5. Рушійні сили, які суттєво впливають на процеси розвитку і функціонування району, його структуру і геопросторові межі, це визначення:

- а) факторів районоутворення;
- б) умов районоутворення;
- в) ознак районоутворення;
- г) закономірностей районоутворення;

6. Система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів що виражають активне ставлення людей до природи - це:

- а) продуктивні сили;
- б) принципи РПС;
- в) чинники РПС;
- г) регіональна економіка;

7. Головною продуктивною силою є:

- а) держава;

- б) земля;
- в) інформація;
- г) людина;

8. У РПС та регіональній економіці використовують ... рівні наукових методів дослідження:

- а) 8;
- б) 2;
- в) 4;
- г) 7;

9. Інформаційний етап пізнання у сфері регіональної економіки передбачає:

- а) обґрунтування програми виконання певного завдання чи проекту - його мети, очікуваних результатів, виконавців, складання кошторису, джерел фінансування тощо;
- б) збирання та обробку відповідної інформації, складання паспортів досліджуваних об'єктів;
- в) проведення аналізу одержаної інформації, її систематизацію та інтерпретацію з метою отримання наукових і практичних результатів;
- г) визначення чіткого порядку вироблення конкретних рішень щодо розміщення відповідних продуктивних сил у взаємозв'язку з існуючим територіальним економічним потенціалом;

10. В основу сучасної теорії регіоналізації економічної політики покладена модель:

- а) просторової організації господарства Льоша;
- б) забезпечення сталого її розвитку;
- в) просторової організації сільського господарства Тюнену;
- г) "локаційного трикутника" Лаунгардта;

11. Принцип системності:

- а) передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів і природокористування, а також форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону;

б) обумовлює об'єктивний взаємозв'язок природних, соціальних та економічних процесів та явищ, що взаємодіють у певному територіальному ареалі;

в) розглядає регіон як сукупність елементів, які перебувають у відношеннях і зв'язках один із одним і утворюють певну цілісність, єдність;

г) проявляється у взаємоузгодженості і взаємообумовленості розвитку елементів економіко-географічного простору;

13. Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є закон:

- а) концентрації виробництва;
- б) ефективного використання суспільної праці;
- в) економічної цілісності регіону;
- г) територіального поділу праці;

14. До загальних методів, що використовуються всіма науками не належить:

- а) метод наукової логіки;
- б) системного аналізу;
- в) порівняльний та історичний методи;
- г) статистичний метод;

15. Науковий напрям в регіональній економіці, що застосовує математичні методи, регіональне моделювання - це:

- а) регіонологія;
- б) регіонометрика;
- в) регіоналізм;
- г) регіоналістика;

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

Закони природи тісно переплітаються із соціально-економічними законами... (В. І. Вернадський)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 2.1.** Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер
- 2.2.** Принципи розміщення продуктивних сил
- 2.3.** Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

Ключові категорії теми: економічні закони, закономірності розміщення продуктивних сил, принципи РПС, фактори РПС, критерії РПС, ідея сталого розвитку, екологізація

2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами і процесами в природі і суспільстві називаються **законами**.

Продуктивні сили будь-якої держави формуються під впливом економічних законів і закономірностей. Ринкові взаємовідносини зумовлюють відповідні зміни теорії розміщення продуктивних сил і, безперечно, утворюють пріоритетність

економічних законів, характерних для всіх суспільно-економічних формацій.

Економічні закони - це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Останні, зокрема економічні закони поділяються на **загальні закони**, які діють упродовж всього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу) і **специфічні закони**, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій. На розвиток продуктивних сил найбільший вплив справляють загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного розвитку виробництва, пропорційного розвитку виробництва. Цим законам відповідають найтісніші взаємозв'язки зі своїми закономірностями. Так, закону економії часу відповідає закономірність ефективності розміщення продуктивних сил, закону суспільного поділу праці - закономірність територіального поділу праці, закону концентрації виробництва - закономірність територіальної концентрації виробництва, закону комплексності - закономірність територіальної комплексності.

У конкретних економічних умовах загальні і специфічні закони виступають як закономірності. Таким чином, закономірність - це прояв дії одного або певної сукупності економічних законів. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак закономірність відображає не однозначну залежність, а ймовірнісну, тобто результат дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення може мати відхилення від реального.

Закономірність - об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок і не має виразної межі. Тому в літературі натрапляємо на ототожнення цих двох понять. Так, наприклад, закон концентрації виробництва

у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку виробництва - як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

Закономірності розміщення виробництва - це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. При проведенні господарської політики суспільство формулює і втілює в життя певні принципи на основі пізнання закономірностей. Всі закони і закономірності - це об'єктивні відношення, які проявляються незалежно від волі і свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються відношенням між виробничою діяльністю людей і територією, на якій ця діяльність проходить.

В наукове мислення проникає переконання, що соціально-економічна об'єктивність - не окремо існуючі об'єкти, явища і процеси окремої галузі, а поєднання взаємопов'язаних систем, що базуються на багатосторонніх видах діяльності людини. З наукової точки зору ці системи повинні більш повно враховувати характери об'єктивних законів і закономірностей, які визначають механізм їх просторового розвитку, зокрема, закон просторової концентрації життя людей. Цей закон проявляється як територіально-концентруюча акумуляція населення, агломерації, урбанізованих територій. З законами просторової концентрації безпосередньо пов'язана друга специфічна закономірність життя суспільства - це ієрархічна упорядкованість його територіальної одиниці як загальний існуючий стійкий зв'язок, що повторюється і змінюється в певному напрямку (закон просторового існування суспільства).

Розміщення продуктивних сил - це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виникають в результаті діяльності людини.

Пізнання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки.

Ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Враховуючи це, будь-яка країна, регіон повинні здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил. Знання і практичне використання законів і закономірностей у господарській діяльності дозволяє раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та регіональному рівнях.

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільно корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил:

Соціальна спрямованість економіки. Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини. В Конституції, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1993 року, Україна проголошена соціальною державою (ст. 1). У Конституції задекларовано, що людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошено на тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 3), тим самим підпорядковує розвиток і розміщення продуктивних сил інтересам і потребам людини. Отже, дія закономірності соціального спрямування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил в українському суспільстві дістала найвище правове оформлення і конституційне закріплення. Ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист,

безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці. Соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, створення сприятливих умов праці, внутрішнього виробничого і зовнішнього природного середовища, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на території, формування раціональної системи розселення, збільшення місткості регіональних ринків праці, товарів і капіталу. Соціальна спрямованість економіки передбачає таке просторове РПС, за якого досягається найвищий соціальний ефект, забезпечується продуктивна зайнятість трудоактивного населення регіону як першооснови його життєдіяльності та добробуту.

Закономірність планованості та керованості розміщення продуктивних сил. Відображає вимоги закону планованого розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо. Процес усупільнення праці і виробництва на певному історичному етапі суспільства неминує породжує планованість як форму економічного розвитку. З зародженням виробництва, підприємств і фабрик, між ними посилюються зв'язки взаємозалежності, що є наслідком поглиблення суспільного поділу праці. Це, в свою чергу, вимагає узгодженості дії між окремими ланками підприємства, певних територій, а в сучасних умовах і країни в цілому.

Великий досвід планування розміщення і розвитку ПС нагромаджено в Україні за часів СРСР. Після проголошення державної незалежності 1991 року Україна за минулі роки частково втратила цей досвід. Але й в умовах формування соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні розробляються коротко- і довгострокові прогнози та програми, які охоплюють як окремі галузі або їх комплекси, так і всю економіку України та її регіонів. Планування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил набули значного поширення в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це

стало дієвим інструментарієм держави в розвитку і регулюванні територіальних і галузевих пропорцій. Важливим інструментом забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є Державна програма соціально-економічного розвитку країни, окремими і самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. Ці програми охоплюють широкий спектр питань економічного, соціального, екологічного, інноваційного, людського розвитку, визнають ймовірні джерела його інвестування та просторового розміщення продуктивних сил. Програми дають змогу Уряду України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо соціально-економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей.

Керованість процесу розміщення і розвитку ПС України та її регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово-кредитної та соціальної політики.

Забезпечення достатньої безпеки країни. До загального поняття національної безпеки включаються економічна, соціальна, інформаційна, демографічна, продовольча, енергетична, науково-технічна, оборонна безпека. Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. У цілому наявна мінерально-сировинна база нашої країни спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим, існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості.

Закономірність економічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною)

та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, - тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний. Цей аргумент має важливе практичне значення, особливо для органів соціально-економічного управління. Навіть найвдаліша схема або модель одного регіону не може механічно переноситися на інший, нехтуючи його специфікою. Ця закономірність регіональної цілісності має важливе значення для розвитку економіки України. Сьогодні Україна, у пошуках моделі соціально-економічного розвитку, приглядається до моделей, що виправдали себе в інших розвинутих країнах світу. Однак Україні властива своя специфіка розвитку економічно цілісних регіонів. Тому кожен із них має визначитися як самостійний об'єкт соціально-економічного управління із збереженням системи централізованих і регіональних елементів.

Закономірність раціонального (ефективного) розміщення виробництва ґрунтується на спеціальному економічному законі економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції. В першу чергу ця закономірність пов'язана із значною територіальною диференціацією в розміщенні природно-сировинних ресурсів і населення. Це спонукає на додаткові витрати транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Раціональна територіальна організація виробництва повинна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини, палива, споживача. Надмірне зростання видобутку мінеральних ресурсів і неповне їх використання

призводить до накопичення великої кількості відходів, які займають значні території і негативно впливають на навколишнє середовище. За даними статистики, нині в народному господарстві щорічно використовують понад 1 млрд. природних ресурсів, з яких значна частина йде у відходи. Тому актуальними сьогодні є застосування фактору комплексного використання сировини і палива, запровадження ресурсозберігаючих технологій.

Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил. Ця закономірність походить із законів суспільного поділу праці та інтеграційних процесів. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при мінімальних затратах. Поєднання і взаємозв'язаний розвиток галузей на певній території дає народногосподарську економію за рахунок скорочення витрат на перевезення сировини і готової продукції за рахунок спільного використання виробничої і соціальної інфраструктури. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню найбільших результатів за оптимальних витрат. Функціональне поєднання і взаємопов'язаний розвиток галузей на певній території дає економію за рахунок зниження витрат основного виробництва, а також здешевлення перевезень сировини і готової продукції, спільного використання виробничої інфраструктури.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є найбільш повне, економічно ефективно й екологічно виправдане використання наявного ресурсного потенціалу регіону; оптимальна галузева й територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам виробництва; тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону; провідна роль традиційних галузей для того чи іншого регіону.

Актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил в ринкових умовах господарювання постійно

зростає. Головним напрямом її розв'язання є формування виробничо-територіальних комплексів (ТВК), що є взаємообумовленим поєднанням органічно пов'язаних між собою виробництв на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і транспортно-географічного положення, що забезпечують отримання максимальної кількості продукції при мінімальних витратах.

Особливо важливими є внутрішні зв'язки виробничого характеру як основа формування ТВК, зокрема: зв'язки, зумовлені використанням різними підприємствами спільної інфраструктури; взаємозв'язки щодо використання сировини, допоміжних матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів, споживання готової продукції; зв'язки кооперування, спеціалізації та комбінування в процесі виробництва продукції важливого використання та утилізації виробничих відходів. Формування ТВК дає можливість зекономити значні площі, протяжність інженерних комунікацій, обсяги капіталовкладень, ефективно вирішувати питання охорони навколишнього середовища, раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал. Разом з тим, ТВК мають можливість ефективно спільно вирішувати питання соціальної інфраструктури, акумулюючи на цілі кошти, та раціонально використовувати наявні трудові ресурси, залучаючи молодь до суспільно корисної праці.

Таким чином, закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил сприяє формуванню територіально-виробничих комплексів, які в свою чергу забезпечуватимуть найбільш ефективне господарювання у ринкових умовах.

Закономірність територіального поділу праці. Виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо- і міжрегіональні економічні зв'язки.

Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. Територіальний поділ витрат веде до підвищення ефективності господарювання. Процес територіального поділу праці характеризується розвитком на кожній території тих галузей, для яких склались найбільш вигідні природно-ресурсні та соціально-економічні передумови.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон. Таким чином, закономірність територіальної концентрації виробництва відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового економічного ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних поєднань промислових підприємств, локалізації господарської діяльності. Характеризується дією закону усупільнення виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

Концентрація різногалузевих об'єктів виробництва дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створювати міжгалузеві допоміжні господарства, єдині комунальні об'єкти (очисні

споруди, водопровідно-каналізаційні системи), формувати єдину виробничу інфраструктуру, групові форми розселення населення. Територіальна концентрація сприяє розвитку науково-технічного прогресу, прискорює утворення і організацію територіальних виробничих комплексів. Вона зумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, відповідною економічною ситуацією, а також традиційними історико-економічними особливостями розвитку території. Така структура найбільш чітко проявляється у формуванні регіонально-наукових утворень - центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон.

Таким чином, закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних промислових комплексів, локалізації їх господарської діяльності. Однак на кожному етапі суспільного розвитку вона має свої межі, що зумовлені розвитком продуктивних сил, зокрема технологією виробництва, досконалістю інфраструктури тощо. Спроби обминути ці межі, форсувати концентрацію призводить до зниження ефективності суспільного виробництва.

Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил. Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів - глобалізації економіки та її регіоналізації.

Глобалізація - всеохопний процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. Завдяки

розвитку електронних технологій та новітніх засобів зв'язку світова фінансова система перетворилась у постійно діючу глобальну мережу, в межах якої так звані мегабайтні гроші (у формі сигналів на моніторі) швидко переміщуються в будь-яку точку світу, проходячи крізь кібер-простір та багато разів змінюючи напрям.

Характерною ознакою глобалізації стала фінансова революція, пов'язана з еквітизацією світової економіки (від англ. equities - звичайні акції) на основі розширення глобальної фондової капіталізації; зростання відкритості та взаємозалежності економік, господарсько-технологічне зближення країн, інтенсифікація регіональних інтеграційних процесів, розвиток міжконтинентальної інтеграції тощо; становлення єдиного світового виробництва на основі розміщення складових виробничо-збутового процесу в різних країнах та інтенсифікації планетарної діяльності глобальних господарських комплексів (мультинаціональних компаній, багатопроектних транснаціональних корпорацій, транснаціональних банків, їх об'єднань тощо);

Глобалізація економіки - це новітній, складний, багатогранний та багаторівневий процес закономірних якісних перетворень світової економіки, що відбуваються на основі усупільнення виробництва та поглиблення інтеграційних процесів у результаті безпрецедентного зростання і прискорення міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, широкого розвитку новітніх інформаційних технологій, глобальних телекомунікаційних мереж тощо.

Відкритість і динамізм трансформацій сприяли економічному зростанню поліпшенню соціальних умов життя. Інтеграція стимулювала ефективність виробництва і вплинула на створення системи нової зайнятості людських ресурсів. Інформаційна революція і багатогранна взаємодія культур та цінностей посилили тенденції до становлення демократичних суспільств і забезпечення прав людини та основних свобод, розвитку нововведень. Одночасно констатується, що для нерозвинутих

країн, бідних соціальних спільнот глобалізація супроводжується кризовими ризиками, пов'язаними з необхідністю зміни місця роботи і проживання, вдосконалення освіти і кваліфікації, фінансовою невизначеністю та інформаційною дискримінацією.

Однією з суперечностей глобалізації стала неспроможність держав регулювати економіку на національному рівні за відриву від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юнктури.

Таким чином, глобалізація є багаторівневим, багатомірним, нерівномірним, складним і суперечливим процесом, який відіграє системоутворювальну роль у формуванні спільного загальнопланетарного господарства.

Економічна регіоналізація в умовах глобалізації стає важливим фактором для подальшого розвитку країн, це, зокрема призведе до того, що процес інтеграції в глобальний економічний простір буде виваженим та націленим на взаємопогоджене удосконалення їхнього економічного розвитку.

Регіональні інтеграційні процеси сприяють об'єднанню ресурсів країн-учасниць, формуючи міцні наднаціональні структури, загальний фінансово-економічний потенціал яких здатний протистояти глобальним фінансовим загрозам. А необхідність узгодження єдиної позиції у внутрішній та зовнішній політиці зумовлюють увагу до держави як до головного захисника національних інтересів. Провідні держави-лідери регіональних інтеграційних об'єднань використовують процес об'єднання для вирішення, перш за все, власних задач, в тому числі за рахунок інших учасників. Тому є вірогідність не виправдати очікування щодо протидії фінансовим загрозам через небезпечну залежність від лідерів у тому випадку, коли взаємовідносини між учасниками здійснюються на непаритетних засадах.

Під час кризи ми побачили, наскільки ефективно керує глобальними фінансовими процесами держава, а значить, для покращення цього процесу необхідно, щоб держави, а також нові гравці в процесі цього регулювання домовилися між собою. Це стане можливим як на глобальному, так і на регіональному рівні.

Причому останній варіант в умовах процесу глобальної регіоналізації найбільш перспективний. Зараз на перший план висуваються сильні регіональні організації, між ними може відбуватися процес інтеграції.

Для багатьох регіонів цей процес йде надзвичайно повільно, але регіони зараз набирають все більшої ваги у світовій економіці – це не просто консолідація великих і дрібних сил, це, перш за все, наявність сильного позитивного ефекту, який буде неможливий при сепаратному господарюванні. Проте, в цьому випадку важливою залишається загальна координація зусиль усієї спільноти.

На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів. Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. В регіонах безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється державна стратегія економічного розвитку. Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це, в першу чергу, унікальний природно-ресурсний потенціал (залізо- та марганцеві руди), який може відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом.

Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського,

Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні бальнеологічні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу.

Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу. Врахування цієї закономірності дає змогу фактично вирівнювати рівні економічного розвитку областей, більш рівномірно розвивати продуктивні сили регіонів. Надзвичайно важлива роль закономірності полягає у встановленні територіальних пропорцій, що характеризують територіальну структуру народногосподарського комплексу, рівень господарського розвитку районів, економічні зв'язки між регіонами України.

2.2. Принципи розміщення продуктивних сил

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності. На основі пізнання законів і закономірностей розробляються принципи РПС та розвитку економіки регіонів.

Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають принципами розміщення продуктивних сил або принципами соціально-економічної регіональної політики. Вони являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірності розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів. **Принципи** - це стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку. Під час розроблення принципів, визначення їх змісту та механізму реалізації враховуються також природно-економічні чинники. Принципи - це сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову РПС. Це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях РПС.

До принципу розміщення продуктивних сил належить свідомо економічна політика, що спрямована на здійснення пізнаних закономірностей. На базі пізнаних закономірностей розробляється програма розміщення продуктивних сил з урахуванням конкретно-історичних умов економічної політики держави.

Зупинімось на найважливіших принципах.

Принцип раціонального розміщення виробництва. Суть цього принципу полягає в тому, щоб під час розміщення об'єктів досягалась висока ефективність народного господарства.

Впливає з закономірності “ефективне розміщення продуктивних сил”. Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності реалізується завдяки комплексу певних заходів:

- відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економно витрачаємо паливо, енергію й воду;

- наближення працемісткого виробництва до районів і центрів зосередження трудових ресурсів. Це дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;

- наближення масового виробництва мало транспортабельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, теплова енергетика та ТЕЦ тощо);

- запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого. Це трапляється у випадку так званого “відомчого” стилю керівництва господарством.

Принцип комплексного розміщення виробництва спирається на однойменну закономірність. Практично він реалізується:

- у комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

- у раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця усім різноманітним контингентам робочої сили;

- у створенні єдиної інфраструктури;
- у налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва означає таке розміщення виробництва, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону - з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру народного господарства регіону, тобто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної витривалості.

Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці. Країна і регіони повинні розвивати ті галузі виробництва, для яких складаються найкращі умови: затрати праці є найнижчими і навколишньому природному середовищу завдається мінімальна шкода, а їх продукція є конкурентоспроможною і користується постійним попитом на міжнародному та внутрішньому державному ринках.

Принцип обмеженого центрizmu. Цей принцип обґрунтував В. Поповкін. Необхідність дотримуватися цього принципу довели реальна ситуація в українській економіці початку 90-х років, коли урядові органи практично “випустили” економіку з рук. Сутність принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, котра сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення. Передбачається створення умов для розвитку ПС у регіоні з метою підвищення

рівня його соціально-економічного розвитку. Однак, розвиток кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням загальнодержавних інтересів, що є пріоритетними.

Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей. Цей принцип передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте, незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Принцип забезпечення екологічної рівноваги. Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Принципу екологічної рівноваги має підпорядковуватися решта вигод, що з'являється за різних варіантів розміщення продуктивних сил. Тому він може називатися принципом екологічного імперативу. Передбачає формування екологічнобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону. Під час вибору можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не створюють екологічної напруженості на певній території. Цьому принципу екологічної рівноваги, незалежно від важливості розміщення наданій території того чи іншого виробничого об'єкта, мають підпорядковуватися інші вигоди, що з'являються у різних варіантах при розміщенні

продуктивних сил. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави.

Регіональна політика - це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому регіональному аспекті. Для посилення ролі і значення розвитку регіонів потрібно докорінно змінити структуру територіальної організації господарства, здійснити технологічне і комплексне оновлення виробництва.

2.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

Закономірності і принципи територіальної організації продуктивних сил можуть реалізуватися лише за умови врахування і аналізу ряду факторів, що впливають на розвиток і розміщення різних галузей народного господарства. Оцінка факторів розміщення складає основний зміст науки про територіальну організацію виробництва, оскільки лише при їх вивченні можна робити висновки про ефективність розміщення.

Факторами розміщення продуктивних сил називають всю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами: природно-географічні, геополітичні, демоекономічні, соціально-економічні та техніко-економічні.

Природно-географічні фактори характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу - родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину і продукцію. Сировинний фактор характеризує галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості, що значною мірою вимагає розміщувати виробництво поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва і вони, як правило, розміщуються в районах видобутку сировини. Наприклад, вуглевидобувна промисловість, металургія, важке машинобудування - Донбас і Придніпров'я України; цукрова промисловість - в лісостепових областях України; деревообробна і меблева промисловість - в західному регіоні України. Таким же чином розрізняють галузі, які використовують паливно-енергетичні ресурси. Зокрема, визначають питому вагу витрат палива і енергії на одиницю виробленої продукції. За цим фактором виробництва поділяють на три групи:

1) високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30-45% (вони переважають затрати на сировину і матеріали);

2) середньо- або малоенергомісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає 15-20% (тобто менше від затрат на сировину і матеріали);

3) неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 6% (тобто у декілька разів менші від затрат на сировину і матеріали).

З природних ресурсів важливим фактором є водний. Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати у промисловому і сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив водного

фактора на розміщення виробництва має велике значення. Відсутність води або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. В промисловості такими є галузі хімічної промисловості, чорної металургії, первинної очистки текстильної сировини тощо.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1 т рису необхідно 8 тис. м³ води. Водні ресурси на Україні обмежені і це потрібно врахувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Велика роль відводиться наявним водосховищам, що споруджені в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, та ряду інших на малих річках. Регулювання водостоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби народного господарства в енергетиці та водопостачанні галузей промисловості, сільського господарства, населення міст та селищ України. Нині потрібно також широко використовувати технологію водопостачання по замкнутому циклу, тобто оборотне водопостачання, що значною мірою може скоротити потреби води в промисловості.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку.

Для геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави світогосподарській сфері, які залежать від рівня

ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики.

Демоекономічні фактори розміщення продуктивних сил включають чисельність населення і його розміщення, кількісна і якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Нерівномірність розселення населення викликає потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його можливої міграції з огляду перспективи розвитку економічних регіонів. При наявності великих промислових центрів ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах, обмеження нового будівництва у великих.

Демографічні фактори великою мірою впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Необхідно зазначити, що ці виробництва можуть успішно розвиватися за умови наявності висококваліфікованих працівників і значних інвестицій в науково-дослідну базу. Сьогодні, як правило, виробництва, що залежать від фактора наукомісткості, розміщуються в центрах науки і освіти (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові). Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю робітників (робочого часу), потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції, необхідної з розрахунку на одного працівника.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів допомагає оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей

промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці. Ці фактори мають винятково важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва. Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, промисловістю і сільськогосподарським виробництвом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти і охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці і рівня життя людей.

З розвитком продуктивних сил роль соціально-економічного фактора постійно підвищується. У площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу соціальної сфери та задоволення зростаючих потреб населення, особливо в сільській місцевості. Це повинне сприяти досягненню внутрішньорегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку нарівні міських і сільських поселень. З розвитком науки і техніки дія окремих факторів розміщення продуктивних сил послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Наприклад, впровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини.

В ринкових умовах значною мірою зростає роль фактора часу, оскільки в конкурентному середовищі для спорудження того чи іншого об'єкта час може відігравати вирішальну роль. Зволікання з будівництвом може дезорганізувати виробництво інших галузей, які орієнтуються на його продукцію. Звідси суспільство може мати збитки як матеріальні, так і моральні. З

іншого боку, збільшення строків будівництва призводить до замороження вкладених коштів, що зумовлює зростання вартості витрат на завершення розпочатих об'єктів. До соціально-економічних факторів можна зарахувати споживчий фактор, який формує систему обслуговування населення (виробництво товарів народного споживання та послуг) або ж виробляє малотранспортабельну продукцію (порівняно з вихідною сировиною і паливом). Значимість споживчого фактора посилюється фактором робочої сили, оскільки в місцях зосередження населення розташовані не тільки джерела трудових ресурсів, а й райони споживання промислової сільськогосподарської продукції.

Цей фактор підсилюється ринковою кон'юнктурою, яка визначає цінову політику, рух цін, цінних паперів, обсягів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку регулює співвідношення між наявними на ринку матеріальними цінностями, послугами та потребами в них. Тут стимулом для розвитку виробництва є зростання попиту на виготовлену продукцію, оскільки зменшення попиту призводить до скорочення виробництва. Ринкова кон'юнктура регулюється під впливом науково-технічних змін, що сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентоспроможність. Такі товари користуються підвищеним попитом і вони реалізуються за більш високими цінами. У результаті ринкової конкурентної боротьби між виробниками перемагають сильніші, ті, хто випускає продукцію вищої якості або за нижчою ціною. Це сприяє розширенню їх виробництва, збільшенню виробничих потужностей (шляхом будівництва нових об'єктів), що значною мірою вносить зміни в розміщення та територіальну структуру виробництва.

Техніко-економічні фактори. Сюди зараховують науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором виступає науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень та корінних змін у технологіях промислового та

сільськогосподарського виробництва. Прискорення його впровадження послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів, оскільки він знижує матеріало- і трудозатрати, фондо- і капіталомісткість, сприяє прискореному розвитку продуктивних сил економічних районів, стимулює комплексне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливо науково-технічний прогрес важливу роль відіграє у розміщенні виробництва хімічної галузі, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, створює можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи у різних галузях (гірничодобувній, деревообробній, сільськогосподарській, харчовій та інших) та активно впливати на поліпшення охорони навколишнього середовища.

Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Транспортний фактор є одним з найбільш впливових при розміщенні продуктивних сил. Залежно від віддалі транспортних перевозок, витрат на них, розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів. Враховуючи характер транспортного впливу, необхідно визначати, в першу чергу, витрати сировини, палива та інших важливих елементів на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то в цьому випадку, підприємство доцільно розміщувати поблизу сировини і палива, оскільки це приводить до скорочення транспортних витрат (наприклад, промисловість будівельних матеріалів - виробництво цементу і стінових матеріалів). У випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз (виробництво суперфосфату, макаронних виробів, виробів галузей легкої промисловості тощо). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки

сировини, скільки становить його вага, тоді підприємство доцільно розміщати виходячи із економічної ефективності, де є найбільш сприятливі умови (або в районах поблизу сировини, або в споживача готової продукції, або в місцях концентрації населення).

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють критерії їх розміщення.

Критерії - це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

На сьогодні визначальними критеріями ефективності розміщення продуктивних сил виступають екологічні: використання; освоєння та застосування природозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цих критеріїв, необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

Екологічний фактор відіграє вирішальну роль у розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки регіонів. У кінці XX і на початку XXI ст. надзвичайно посилюється вплив людини на природу за рахунок великомасштабного зростання промислового і сільськогосподарського виробництва. Це призвело до зростання використання природно-ресурсного потенціалу, що вплинуло на швидке зменшення на планеті лісів, родючих земель, забруднення навколишнього середовища. Надзвичайно небезпечним є збільшення викидів в атмосферу вуглецю і двоокису сірки великими тепловими електростанціями, хімічними та металургійними підприємствами.

Екологізація виробництва - це складова екологічної політики держави, яка має стати комплексною програмою правового та економічного регулювання ресурсоспоживання.

Врахування екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил повинне передбачити неприпустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення. Не менш небезпечним є забруднення довкілля відходами господарської діяльності. Нинішній екологічний стан вимагає комплексу взаємозв'язаних робіт, які повинні здійснюватись за спеціальною довгостроковою програмою. Збереження природно-ресурсних комплексів в зонах техногенного впливу нині є головним і найбільш складним завданням екологізації виробництва, яке безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, еколого безпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. В чому заключається сутність економічного закону і закономірності?
2. Назвіть основні закономірності розміщення продуктивних сил.
3. Перерахуйте принципи розміщення суспільного виробництва.
4. Які Ви знаєте основні фактори, що впливають на характер територіального розміщення галузей і підприємств?
5. Розкрийте сутність і роль соціальних і екологічних критеріїв у розміщенні продуктивних сил.
6. Яка відповідність економічних законів і закономірностей РПС?
7. Охарактеризуйте основні закономірності РПС.
8. Назвіть принципи РПС та визначить їх роль у територіальній

організації виробництва.

9. Чому у теорії РПС фактор розміщення є одним з центральних понять? Як групуються фактори?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Визначальна роль екологічних і соціальних критеріїв у розміщенні виробництва.
2. Місце соціальної сфери в територіальній організації продуктивних сил.
3. Пріоритетність розвитку соціальної сфери.
4. Вплив науково-технічного прогресу на розміщення продуктивних сил.
5. Основні напрями подальшого розвитку та вдосконалення розміщення продуктивних сил України.
6. Вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку окремих регіонів.
7. Методи виявлення та аналізу факторів раціональної організації та розміщення продуктивних сил.
8. Критерії раціонального розміщення продуктивних сил.
9. Керованість процесу розміщення і розвитку продуктивних сил України та її регіонів.
10. Фактор науково-технічного прогресу та його вплив на РПС.
11. Екологізація виробництва як складова економічної політики держави.
12. Фактори кон'юнктури та їх вплив на РПС.
13. Засоби регулювання територіальної організації суспільства.
14. Економічний розвиток і екологічна безпека.
15. Регіонально-цілісний підхід в економіці.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Основні фактори, що впливають на РПС:

- а) економічні, екологічні, природні;
- б) політичні, екологічні, правові, природні;
- в) екологічні, правові, соціальні, природні ;
- г) фінансові, екологічні, природні, соціальні;

2. Економічні закони поділяють на:

- а) специфічні, загальні;
- б) специфічні, власнозагальні;
- в) спеціальні, загальні;
- г) не має вірної відповіді;

3. Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки між явищами називають:

- а) факторами;
- б) принципами;
- в) законами;
- г) інститутами;

4. Прояв дії одного або сукупності законів - це:

- а) не має правильної відповіді;
- б) Конституція;
- в) інструкції;
- г) закономірність;

5. Стисло викладені, науково - обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності:

- а) закони;
- б) закономірності;
- в) принципи;
- г) фактори;

6. Визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій:

- а) специфічні закони;
- б) загальні закони;
- в) економічні закони;
- г) закономірності РПС;

7. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання:

- а) досягненню найбільших результатів за найбільших витрат;
- б) досягненню максимального ефекту при оптимальних витратах робочої сили та фінансів;
- в) досягненню найбільших результатів за оптимальних витрат;
- г) досягненню оптимальних результатів за найбільших витрат;

8. В подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами полягає сутність закономірності:

- а) територіальної концентрації продуктивних сил;
- б) економічної цілісності регіону;
- в) глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил;
- г) зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів;

9. Принцип комплексності полягає у:

- а) визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці;
- б) формуванні екологобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону;
- в) всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва;
- г) органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення;

10. Інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості, якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого

призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки - це:

- а) фактори РПС;
- б) принципи РПС;
- в) критерії РПС;
- г) закономірності РПС;

11. До демоекономічних факторів розміщення продуктивних сил не відносять:

- а) чисельність населення;
- б) розміщення населення;
- в) кількісну і якісну оцінку трудових ресурсів;
- г) санітарно-гігієнічні умови праці;

12. До високоенергомістких відносять галузі, де частка паливно-енергетичних затрат складає:

- а) 30-45%;
- б) 15-20%;
- в) 35-40%;
- г) 10-15%;

13. Найбільш водомістким видом виробництва є:

- а) хімічна промисловість;
- б) вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях;
- в) легка промисловість;
- г) харчова промисловість;

14. Територіальний поділ витрат веде до:

- а) зниження ефективності господарювання;
- б) підвищення продуктивності праці;
- в) підвищення ефективності господарювання;
- г) збільшення трудомісткості виробництва;

15. Сировинний фактор вимагає розміщувати виробництво:

- а) поблизу джерел сировини;
- б) поблизу потенційних споживачів продукції;
- в) поблизу великих міст та центрів;
- г) поблизу джерел водних ресурсів;

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

Економічний район - це географічно суцільна територіальна частина народного господарства країни, яка має спеціалізацію і міцні внутрішні економічні зв'язки
(П. М. Алампієв)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 3.1.** Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування
- 3.2.** Основні районоутворюючі фактори
- 3.3.** Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи
- 3.4.** Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування
- 3.5.** Показники, що характеризують спеціалізацію і комплексний розвиток економічних районів

Ключові категорії теми: економічне районування, економічний район, загальне районування, галузеве районування, економічні макрорайони, економічні мезорайони, економічні мікрорайони, ТВК

3.1. Сутність економічного району та об'єктивний характер його формування

Усі країни світу характеризуються суттєвими територіальними відмінностями, зокрема, великою своєрідністю спеціалізації та структури виробництва, які обумовлені природними, економічними, соціальними, історичними умовами.

Відмінності в характері способу життя, функціонування та розвитку господарства в межах однієї країни обумовили проблему її розчленування, поділу, що дістала в науковій літературі назву районування. Районування є могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і об'єктів, їх прогнозування, планування і управління ними; це складний процес просторового впорядкування інформації, вид географічної таксономізації (поряд з зонуванням і ареалоутворенням), що дозволяє глибше зрозуміти особливості розміщення досліджуваних явищ і об'єктів та їх територіальної організації. На цій об'єктивній основі розвивається внутрішньодержавний територіальний поділ праці та формуються своєрідні природно-господарські утворення, які характеризуються певною спеціалізацією - так звані економічні райони. Їх виділення, вивчення, прогнозування розвитку і лежить в основі економічного районування країни.

Районування - це об'єктивний процес формування і розвитку територій як інтегральних виробничо-територіальних систем (економічне районування) або суспільно-територіальних систем (соціально-економічне районування). В дійсності цей процес проходить незалежно від його пізнання. В районотворенні відбиваються об'єктивні та суб'єктивні чинники формування і розвитку економічних, соціальних та соціально-економічних районів.

У найбільш узагальненому трактуванні районування - це загальнонауковий метод систематизації інформації у найрізноманітніших цілях. Виходячи з цього, економічне районування - це метод систематизації інформації про територіальну організацію продуктивних сил та територіальні відмінності соціально-економічного життя країни. У той же час, згідно зі змістом цієї категорії, економічне районування - це процес поділу країни на економічні райони, які історично склалися у процесі розвитку і розміщення продуктивних сил, господарського освоєння території.

Кожен економічний район відзначається своїми суспільно-територіальними властивостями та повинен розвиватися згідно з індивідуальною стратегією розвитку продуктивних сил, яка б

виходила із загальнодержавних цілей та можливостей, і ресурсів відповідної території. Вивченням продуктивних сил економічних районів, обґрунтуванням стратегії їх соціально-економічного розвитку займається економічне районування, яке в цьому ракурсі виступає як наука - важлива складова в палітрі економічної науки.

Економічне районування - найважливіша передумова дієвого регіонального програмування, проведення ефективної державної регіональної політики.

Сам процес економічного районування являє собою доцільний, науково обґрунтований поділ країни на економічні райони.

Розробленням теорії економічних районів займалися усі провідні науковці європейських країн. Зокрема, ряд західноєвропейських авторів (Тюнен, Рошер, Шефле, Вебер) приділяли увагу цьому питанню. На основі природно-історичних особливостей проводила роботу французька географічна школа (Л. Галуа, П. Відаль де ля Бляш, Л. Фебур, Ж. Брюн). Проводились такі роботи також у Німеччині, Італії, Бельгії. Щодо робіт російських авторів, то вони досить численні. Це роботи К. Арсенєва, М. Менделєєва, Фортунатова, Ріхтера, Віпера, Челінцева, Скворцова, Прасолова, Кніповича, Александрова. Щодо України, то над цим питанням працювали Тутковський, Лічков, Фомін. Методологічні основи економічного районування закладені у дослідженнях цілого ряду вчених-районологів, зокрема, у працях М.М. Колосовського, М.М. Баранського, П.М. Алампієва, Ю.Г. Саушкіна, А.М. Колотєвського, І.В. Нікольського та інших. Плідно працювали в галузі економічного районування такі українські вчені, як О.Г. Діброва, К.Т. Воблий, М.М. Паламарчук, Ф.Д. Заставний, М.Д. Пістун, Д.І. Шаблій, А.Т. Ващенко, І.О. Горленко, Л.М. Корецький, С.С. Мохначук, В.А. Поповкін.

За визначенням П.М. Алампієва, економічний район - це географічно цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно пов'язана з суспільним територіальним поділом праці. Є і інші визначення економічного поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність, спеціалізоване господарство, його

комплексність, тісні внутрішньорайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

В результаті глибоких наукових дискусій і розробок визначились загальноприйняті основи економічного районування. Виходячи з позицій діалектичного підходу до розвитку і РПС і об'єктивності процесів формування економічних районів, науково визначені районоутворюючі фактори, принципи і критерії виділення економічних районів та їх основні типи.

Виділяють два основних види економічного районування: загальне (або інтегральне) та галузеве.

Інтегральне районування відображає просторову взаємодію всіх компонентів суспільно-географічних комплексів на певній території. Це районування передбачає розчленування території як цілісного природничо-соціо-економічного явища. Загальне районування охоплює природу й усе народне господарство певної країни з усіма його галузями та зв'язками.

Галузеве економічне районування поділяє територію країни на окремі райони, виходячи з однієї певної ознаки - однієї галузі виробництва. Отже, галузевий район - це територія з підвищеною концентрацією виробництва, продукції чи послуг відповідної галузі, що характеризуються специфічними місцевими умовами, їх структурою, проблемами і перспективами розвитку, його територіальною організацією і положенням в системі міжгалузевого господарського комплексу. Це може бути територіальна організація сільськогосподарського виробництва приймає до уваги лише сільське господарство, структуру сільськогосподарських угідь, спеціалізацію, типи сільськогосподарського виробництва. Галузеве районування є обов'язковою аналітичною передумовою встановлення меж інтегральних районів.

У концепції територіальної організації суспільства категорія економічний район - ключова. Він існує в об'єктивній дійсності та формується в ході розвитку продуктивних сил суспільного виробництва в цілому. Існує декілька визначень економічного району. У більшості з них підкреслюється його об'єктивна

сутність, цілісність, спільність спеціалізації. Найбільш вдалим є визначення класика регіональної економіки, академіка П.М. Алампієва. Очевидно тепер, коли пріоритетним у розвитку будь-якої країни, згідно з розробленим під егідою ООН Порядком денним на XXI століття, стає принцип соціо-економіко-екологічної збалансованості розвитку, визначення економічного району почне набувати нових рис. Але вже зараз можна відмітити, що в умовах ринкової економіки в західній літературі економічний район розглядається як система ринків, яка функціонує на основі територіального поділу праці під визначальною дією закону вартості.

3.2. Основні районоутворюючі фактори

При виділенні економічних районів враховують два основних принципи:

1. Економічний, що визначає, що кожний економічний район є спеціалізованою територіальною частиною єдиного народно-господарського комплексу країни з певним комплексом допоміжних і сервісних виробництв. Спеціалізацію району визначають лише ті галузі, в яких витрати праці і засобів на виробництво продукції та її транспортування до споживача порівняно з іншими районами будуть найменшими. Отже територіальна організація господарства у виділених районах повинна сприяти досягненню найвищого економічного ефекту в усьому народному господарстві країни і кожному економічному районі.

2. Адміністративний, що визначає єдність економічного районування і територіального політико-адміністративного устрою країни.

Природне середовище враховується в економічному районуванні, оскільки воно впливає на розвиток продуктивних сил при формуванні національних утворень, встановлення державних кордонів і політико-адміністративного устрою. Отже, можна вважати, що природне середовище впливає на економічне

районування опосередковано, через зазначені фактори. Транспорт теж впливає на економічне районування не безпосередньо, а через територіальний поділ праці.

Україна зараз складається з територій, які мають істотно відмінний історичний досвід, і в кожному випадку цей досвід є для нас величезною цінністю.

Економічні райони можна утворювати за однією ознакою чи за групою ознак. Утворення економічних районів за однією ознакою не складає труднощів. Коли ми хочемо констатувати географічне поширення будь-якої ознаки, ми користуємось статистичними даними, які для неї існують, і утворюємо райони за інтенсивністю її поширення. Коли ж ми переходимо до утворення районів за цілою групою ознак, особливо коли хочемо утворити загальногосподарські райони, наше завдання набагато ускладнюється. Питома вага кожної окремої ознаки і їх взаємні комбінації в різних місцевостях можуть бути дуже різноманітними. Завдання полягає в тому, щоб з різних можливих ознак вибрати найбільш характерні, які знаходяться між собою в певному зв'язку. З другого боку, вибір повинен бути проведений так, щоб районування привело до виділення на даній території невеликого числа районів. В іншому випадку конструкція буде надто складною і її буде важко охопити й засвоїти.

На формування економічних районів впливають різні фактори: *природні, економічні та історичні*. Основними із них є економічні:

1. Першим і головним районуючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії економічного закону суспільного поділу праці. Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Його розвиток відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливно-енергетичних) ресурсів,

комбінування виробництв, що їх використовують, а також використання навичок і виробничого досвіду населення, які набуті ним протягом певного історичного періоду.

2. Другим важливим районуючим фактором, який є похідним від першого (територіального поділу праці), є територіальні виробничі комплекси (ТВК).

Сукупність однорідних або тісно зв'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює ТВК, який охоплює значну частину економічного району. Прикладом елементарних техніко-економічних комплексів можуть бути цукрові заводи з їх сировинними зонами і взаємопов'язаних з ним тваринництвом, яке використовує відходи цих виробництв та маслозаводи, розташовані в сільській місцевості. В межах одного великого економічного району може бути один, або декілька тісно пов'язаних ТВК.

3. До основних районуючих факторів належать також і *найбільші міста країни, великі регіональні і промислові центри* із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. На Україні такими центрами є Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів, Київ.

4. До районуючих факторів належать *особливості економіко-географічного положення території району*. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до Чорного моря обумовив значний розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, суднобудування і судноремонту, риболовства і рибопереробної промисловості, портово-промислових центрів, курортно-туристичного комплексу.

5. Великий вплив на утворення економічного району мають *природні умови і ресурси*. Вони є основою розвитку і спеціалізації сільського господарства і промисловості, мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів, на розвиток і розміщення енерго-водо-трудомістких

виробництв, а також на галузеву структуру сільського господарства (Закарпаття - виноградарство, садівництво).

6. До районоутворюючих факторів належать також *основні форми територіальної організації виробництва* - це промислові центри (не міста в означенні – запам'ятати), промислові вузли (зосереджені в одному місті, чи в близько розташованих містах і селищах міського типу), одгалузеві і багатгалузеві промислові райони, районні і обласні АПК, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в НГК економічного району.

7. Важливу роль у формуванні економічних районів відіграє транспорт. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує йому здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра.

3.3. Принципи і критерії виділення великих економічних районів, їх основні типи

У науковій літературі обґрунтовується і використовується ряд критеріїв і принципів економічного районування. До основних із них належать такі:

1. Загальний (міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цільною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації і забезпечення сучасного і перспективного розвитку.

2. Розміри територій великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів в межах району до економічно доцільних відстаней, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою.

3. Економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками і мати спеціалізацію

господарства у масштабі країни.

4. На території інтегрованого економічного району повинен бути сформований достатньо потужний НГК, основу якого становлять територіально виробничі комплекси з такою галузеву структурою:

а) профілюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабі країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості і сільського господарства;

б) галузі які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (ремонт обладнання, виробництво будматеріалів тощо);

в) галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами.

5. При виділенні економічного району повинні враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та особливості РПС.

6. Врахування при виділенні економічного району принципу економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї зони формуючого впливу головного регіонального центру.

7. До складу великих економічних районів повинні повністю включатися території адміністративних областей, автономних республік без порушення їх меж.

М.І. Долішній, М.М. Паламарчук та О.М. Паламарчук виділяють наступні принципи соціально-економічного районування:

- змістовність соціально-економічного районування - соціально-економічний район є не статистично однорідною територією за якоюсь ознакою (дуже поширене уявлення), а соціально-економічною єдністю, цілісністю, спільністю життєдіяльності.

Як характерну рису району часто називають реально існуючу зв'язаність. У наш час ця ознака стає відносною. Дуже часто цілі підприємства працюють на довізній сировині, а вся їхня продукція вивозиться за межі регіону. Таким чином, зовнішня зв'язаність переважає внутрішню. В основі цього лежить використання дешевої

робочої сили та наявного устаткування. Тому інтуїтивне уявлення про те, що в межах району існують більш інтенсивні зв'язки, ніж поза ними, зараз певною мірою треба переглянути. З наведеного принципу випливає, що інтегральне соціально-економічне районування не можна здійснити тільки за допомогою узагальнення кількісних показників, тут обов'язково повинні бути і якісні неформальні моменти, структурне наповнення виділених таксонів.

- перспективний аналіз районування - визначається часова властивість мереж районування. За допомогою районування треба вирішувати і прогнозувати соціально-економічні завдання. Районування може реконструювати минуле, відбивати стан регіоналізації соціально-економічної диференціації.

Принцип висуває вимоги до показників, параметрів районування. Вони повинні мати часову стійкість, відбивати довготривалі процеси:

- проблемність районування - націленість його на вирішення соціально-економічних проблем у різних регіонах України. Разом з районуванням мають бути визначені і регіональні соціально-економічні проблеми.

- відповідність соціально-економічного районування і адміністративно-територіального устрою України.

- незбалансованість окреслених двох окреслених проблем веде до внутрішньої соціально-економічної розбалансованості.

Серед інших принципів соціально-економічного районування дослідники пропонують:

- 1) зміцнення територіальної єдності держави;
- 2) врахування історико-географічних особливостей українських земель, національно та етнічного складу населення;
- 3) посилення територіальної спеціалізації виробництва і можливості для комплексного та економічного і соціального розвитку території;
- 4) збереження єдності локальних систем розселення;
- 5) вибір найбільших центрів, які стануть ядрами районів.

О.І. Шаблій виділяє наступні ознаки районів, які певною мірою можна визнати принципами районування:

1) Тісний соціально-економічний, демографічний і культурний взаємозв'язок території району з головним ядром її найбільшим за кількістю населення містом.

2) Формування у великому регіоні такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер, в якому на основі їх взаємозв'язаності, збалансованості взаємодоповнюваності створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства.

3) Спеціалізація району в загальноукраїнському поділі та інтеграції праці.

4) Можливість здійснювати в межах району територіальне регулювання та координацію соціальних, економічних, демографічних процесів на субукраїнському рівні.

За М.Д. Пістуном, виділяються фактори районоутворення:

- рівень розвитку географічного поділу праці, господарська вигода від нього, характер внутрішніх і зовнішніх зв'язків та особливості їх територіальної локалізації;

- рівень розвитку матеріально-технічної бази і науково-технічної озброєності праці (основні виробничі фонди, транспортна мережа, будівельна база, регіональна технічна політика);

- наявність необхідних природних умов і ресурсів як матеріальної основи діяльності людини (рівень освоєності території);

- наявність трудових ресурсів з певними трудовими навичками, кваліфікацією праці, національними та етнічними особливостями;

- функціональні типи населених місць;

- рівень урбанізованості території;

- рівень розвитку соціальної інфраструктури, його територіальна локалізація;

- національні межі.

Конкретними критеріями процесу районування повинні бути:

- наявність вузлової проблеми як єдності природи, виробництва і волі людей;

- урахування районоформуючого значення міст як ядер господарських вузлів, центрів і пунктів;
- рівень сформованості та інтенсивності зв'язків;
- вплив історичних особливостей розвитку людської та природних характеристик території (заболоченість, залісненість, гористість тощо);
- рівень життя населення.

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів - галузевих і загальних або багатогалузевих (інтегральних).

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їх територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних природних передумов (грунтово-кліматичних і сировинних ресурсів), крупного споживача продукції, сприятливих транспортних зв'язків тощо. Так, наприклад, у сільському господарстві виділяються райони виробництва технічних і зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості - райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії.

Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обґрунтованість визначення території загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних народногосподарських комплексах, в основі яких знаходяться територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їх складові частини.

Великі (макрорайони) економічні райони - це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей: у великих

економічних районах, крім галузей спеціалізації в масштабі держави, повинні розвиватись і інші основні галузі виробництва з метою більш повного використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів завізної продукції з інших районів.

Середні (мезорайони) райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Об'єктивною основою цього районування виступає територіальний поділ праці як в масштабах країни, так і в межах великих (інтегральних) економічних районів. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) - це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням, їх територія відповідає території внутріобласних адмінрайонів. В цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та що переробляє сільськогосподарську продукцію. В межах цих районів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів.

У сучасних умовах об'єктом досліджень більшості науковців є інтегральне районування, актуальність якого зростає в умовах виокремлення регіональної економіки як науки. Для практичних потреб все актуальнішими стають дослідження територіальних систем на різних ієрархічних рівнях районоутворення: макро-мезо-, мікрорайонування.

Макрорайонування передбачає виокремлення у межах держави великих економічних районів, які виділяються спеціалізацією господарства, тобто відіграють домінуючу роль у загальнодержавному поділі праці. В державах, невеликих за розмірами території, макрорайонування не здійснюється.

Мезорайонування фактично відповідає адміністративно-територіальному поділу держави. Мезорайонами, як правило, вважаються адміністративні області.

Мікрорайонування здійснюється шляхом поділу адміністративних областей на окремі низові адміністративні райони. В окремих випадках у мікрорайон можуть бути об'єднані кілька низових адміністративних районів за певними чи іншими ознаками (гірські, курортні, гірничі, прикордонні і т. ін.).

Особливістю мезо- і мікрорайонів є наявність в них органів управління регіональним розвитком, а також місцеве самоврядування, розробка річних планів соціально-економічного розвитку, здійснення фінансування бюджетних видатків.

На рівні макрорайонів розробляється Генеральна схема розвитку продуктивних сил України і великих економічних районів, довготермінові прогнози розвитку і розміщення продуктивних сил, програми соціально-економічного розвитку районів, а також баланси: паливно-енергетичні, продовольчі тощо.

3.4. Мережа економічних районів України та практичне значення економічного районування

Завдання економічного районування полягає у виявленні на території країни науково обґрунтованих господарських комплексів. Сьогодні існуюча мережа економічних районів використовується для прогнозу розвитку й нового розміщення продуктивних сил, особливо, господарських комплексів районів. Серед існуючих методів районування більш ефективним є програмно-цільовий. Економічний ефект від його застосування полягає в досягненні високого рівня комплексності господарства, раціоналізації системи внутрішньо- та міжрайонних зв'язків, у повнішому використанні природних, матеріальних і трудових ресурсів. Науково-практичне значення економічного районування - формування раціональної структури виробництва на основі системи районних виробничих комплексів.

Економічне районування України на державній організаційній основі, по суті, розпочалося з 1927 р. - Комісією Держплану Росії. Перша спроба виділення економічних районів на Україні була

невдалою. Уряд України не прийняв такого поділу, внаслідок якого територія її була поділена на два великих райони. Держплан СРСР виділив Україну як єдиний економічний район.

Тільки в післявоєнний період в Україні були визначені майже всі сучасні області, а також завершилось об'єднання території України з її західними землями і Кримом (19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ "Про передачу Кримської області з складу РРФСР у склад УРСР"), розпочалась науково обґрунтована розробка мережі економічних районів. В 1952 році вченими в Україні було виділено 5 економічних районів (груп, областей):

- 1) Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська);
- 2) Південно-Східний (Сталінська, Ворошилоградська, Дніпропетровська, Запорізька);
- 3) Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська);
- 4) Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська);
- 5) Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька і Закарпатська).

Після розвалу СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Після здобуття Україною незалежності з'явилося багато нових пропозицій з нового економічного та соціально-економічного районування у проекті "Концепції державної регіональної економічної політики". І хоча автори й називають свої схеми районування по-різному (економічне районування, природно-господарське районування, соціально-економічне районування), але розглядають райони як інтегральні соціально-економічні утворення.

Ф.Д. Заставний виділив в межах України шість мезорайонів (рисунк 3.1) у складі трьох макрорайонів - Східного, Західного та Південного.

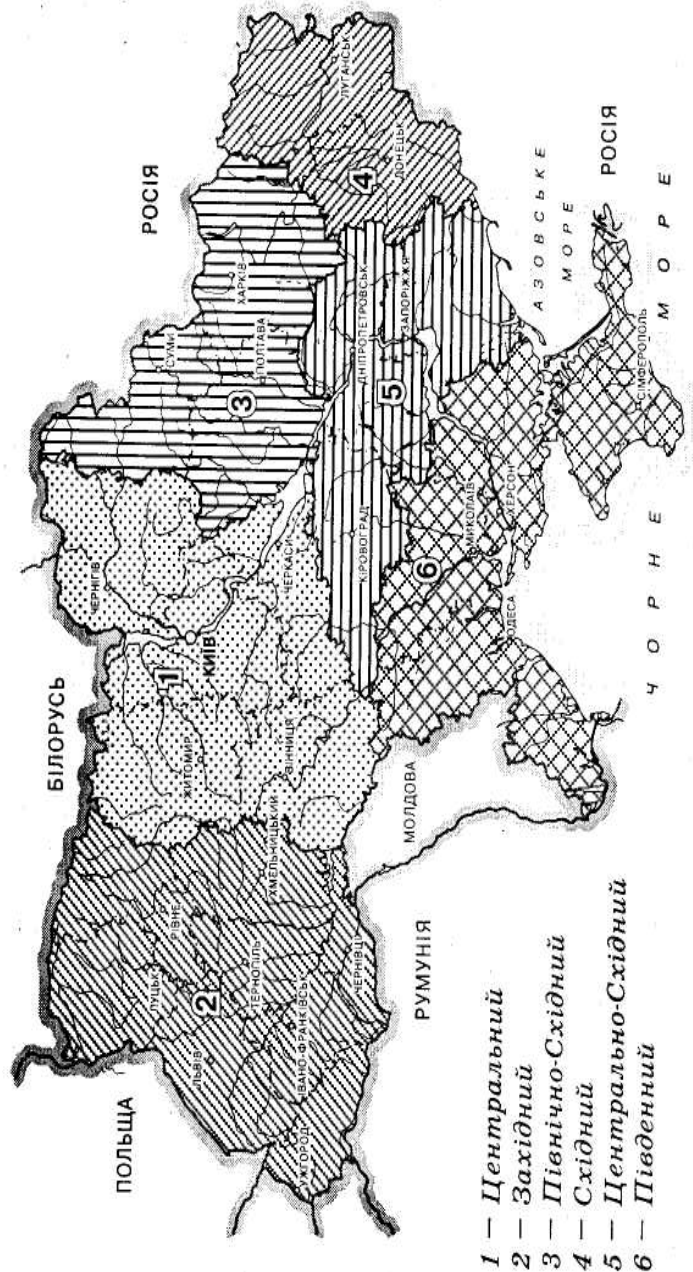

Рис. 3.1. Економічне районування України, запропоноване Ф.Д. Заставним

Він уточнював межі мезорайонів відповідно з економічним принципом, враховуючи господарську однорідність територій, відмінності в господарській спільності груп адміністративних областей, відмінності за рівнем розвитку та профілем господарства, обсяг виробництва товарної продукції з розрахунку на одного жителя.

М.І. Долішній, М.М. Паламарчук та О.М. Паламарчук виділили 6 макрорайонів в межах України: Центральний, Донецький, Західний, Придніпровський, Причорноморський, Харківський. При опрацюванні схеми районування вчені спиралися на нерозривність економічних і соціальних процесів в різних районах.

На думку її авторів, саме такий розподіл території України на макроекономічні райони є необхідним для реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, у тому числі для розробки моделі регіональної політики.

В.В. Садовський, розглядаючи світове господарство як об'єкт дослідження економічної географії, обґрунтовує власне поняття економічного району.

Під економічним районом він розуміє “певну відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому, чи певна група господарських явищ зв’язана певною закономірністю”. Цікавою є класифікація економічних районів В.В. Садовського, яка не втратила свого науково-пізнавального значення і у наш час. Він виділяв райони природно-історичні (точніше природні), економічні (господарські) і природно-господарські (мішані). У свою чергу, економічні райони можуть бути інтегральними (загальногосподарськими). Економічні райони також можуть бути за В.В. Садовським, генетичними і статичними.

Генетичними він називає ті, при будові яких беруться в основу ознаки, за допомогою яких можна охарактеризувати не лише сучасний стан господарства в районі, але також виявити характер і напрям господарської еволюції даного району. Статичні райони приймають наявний стан господарства як даний і намагаються знайти ті зв’язки і залежності, які визначають дану структуру району, не пов’язуючи цього з питанням про напрям його

подальшого розвитку. В.В. Садовський зазначає, що конструювання економічних районів може здійснюватись для виконання двох завдань: воно може мати на увазі теоретично-пізнавальні цілі, тобто з'ясувати зв'язки і залежності в господарському житті даної країни, а може здійснюватись для практично-господарських цілей. У цьому випадку, як один з основних чинників, висувається та практична господарська мета, здійснення якої маєтсь на увазі, і вона є визначальною у конструкції району.

В.А. Поповкін обґрунтував поділ України на п'ять макро- і дев'ять мезорайонів. Він враховує природні, економічні, соціально-демографічні та історико-етнічні умови і фактори, які так чи інакше впливають на територіальне районування. На його думку така мережа макро- і мезорайонів сприяла б регулюванню економічних пропорцій, вдосконаленню територіального поділу праці.

Група вчених НАН України (М.І. Долішній, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук, Л.Т. Шевчук) виділяють 6 макрорайонів, спираючись на результати досліджень природи, населення й господарства України. Вони вважають що, така система районів сприятиме соціально-економічному розвитку регіонів, зокрема, розробленню моделі регіональної політики (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Соціально-економічне макрорайонування України

Назва макрорайону	Центр макрорайону	Область, що входить до складу макрорайону
Центральний	Київ	Вінницька, Київська, Житомирська, Черкаська, Хмельницька, Чернігівська
Донецький	Донецьк	Донецька, Луганська
Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
Придніпровський	Дніпропетровськ	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
Причорноморський	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
Харківський	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська

У 1998 році, Кабінет Міністрів України, враховуючи необхідність державної регіональної економічної політики, вніс на розгляд до Верховної Ради проект Закону України "Про концепцію державної регіональної політики", в якому пропонується мережа економічних районів України в такому складі:

1. Донецький (Донецька і Луганська області);
2. Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області);
3. Східний (Харківська, Полтавська і Сумська області);
4. Центральний (Київська і Черкаська області, м. Київ);
5. Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області);
6. Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
7. Причорноморський (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);
8. Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Запропонований проект нової мережі економічних районів в цілому відповідає науковим критеріям економічного районування, тому був затверджений у запропонованому складі.

Велике прикладне значення економічного районування полягає в тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни.

Таким чином, економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку регіонів.

3.5. Показники, що характеризують спеціалізацію і комплексний розвиток економічних районів

При проведенні економічного районування використовується понад 50 показників. А.В. Поповкін пропонував ранжувати ці показники за їх значущістю в районоутворенні, але при їх виборі варто враховувати змістовність певного показника і мінімізувати вплив цінового чинника на їх параметри. В умовах ринкової економіки вдосконалення територіальної організації господарства відбувається з метою економії суспільних затрат праці. Для досягнення цієї мети поглиблюється галузева спеціалізація економічних районів. Річну економію поточних витрат (E) від спеціалізації умовно визначають як різницю між сумарними витратами (собівартість виробництва плюс витрати на транспортування готової продукції до споживача) за колишнього і нового рівнів спеціалізації:

$$E = [(C_1 + T_1) - (C_2 + T_2)]B, \quad (3.1)$$

де C_1 , C_2 - повна собівартість одиниці продукції відповідно до і після проведення спеціалізації;

T_1 , T_2 - транспортні витрати з розрахунку на одиницю продукції відповідно до і після проведення спеціалізації;

B - річний випуск продукції після проведення спеціалізації.

У період переходу до ринкових відносин на території країни загострюються питання зниження собівартості й підвищення якості продукції та продуктивності праці. В розвинених країнах, особливо в США та Японії, спеціалізація виробництва є переважно подетальною і технологічною. Очевидно, саме в цих напрямках розвиватиметься спеціалізація промисловості в Україні, що в майбутньому сприятиме поглибленню територіального поділу праці в окремих регіонах країни. Це стосується спеціалізації як промисловості, так і сільськогосподарського виробництва, де до того ж враховується його специфіка (природні та біологічні умови для рослин і тварин, особливості використання землі, матеріальних і трудових ресурсів,

транспортних засобів, наявність ринків збуту). Залежно від головної галузі формуються господарства різних виробничих напрямів: зернові, льонарські, буряківницькі, молочні, м'ясо-молочні та ін.

Коефіцієнт міжрайонної товарності (K):

$$K_{M.T.} = \frac{B_{П.р.р.}}{B_{П.р.}}, \quad (3.2)$$

де $B_{П.}$ - вартість продукції певної галузі району, що вивозиться за його межі;

B - вартість продукції, яка виробляється у районі.

Останній коефіцієнт простіше визначити за відношенням обсягу вивезеної з району продукції галузі до обсягу її виробництва у районі в натуральних показниках. На сьогодні немає даних про частку різних галузей промисловості у вартісному вираженні, тим більше про частку вивезення продукції різних галузей за межі певних економічних районів. Тому виникають певні труднощі з визначенням коефіцієнта локалізації або міжрайонної товарності. В цілому високі рівні спеціалізації або високу активність у міжрайонному поділі праці має, наприклад, чорна металургія в Донецькому економічному районі, цукрова промисловість - у Подільському.

Не менш важливим є показник загального рівня спеціалізації економічного району (C_3), за яким можна визначити конкретне місце, значущість господарського розвитку економічного району. Для його розрахунку використовують формулу:

$$C_3 = \frac{P_B}{P_C} \times 100, \quad (3.3)$$

де C_3 - загальний рівень спеціалізації району;

P_B - частина сукупного суспільного продукту, що вивозиться за межі району, у вартісному вираженні;

P_C - сукупний суспільний продукт, який виробляється в районі, у вартісному вираженні.

Частка сукупного суспільного продукту, який вивозиться за межі району, менша від частки сукупного суспільного продукту, котрий виробляється у районі. Тому рівень спеціалізації району не може становити 100%, бо це означало б, що вироблювана у районі продукція повністю вивозиться за його межі.

Рівень комплексного розвитку господарства району (K) визначають у відсотках за формулою:

$$K = \frac{P_K}{P_C} \times 100, \quad (3.4)$$

де P_K - частка сукупного суспільного продукту, який споживається у районі;

P_C - сукупний суспільний продукт району у вартісному вираженні.

Частка сукупного суспільного продукту, який споживається в районі, завжди менша за частку сукупного суспільного продукту району, тому 100-відсотковий показник неможливий. Іншими словами, 100-відсоткова комплексність є нонсенсом, оскільки тоді райони могли б забезпечувати самі себе у своїх межах, а це суперечить поняттям “економічне районування” і “територіальний поділ праці”. Між поняттями “спеціалізація” та “комплексний розвиток” є обернено пропорційна залежність:

$$\frac{P_z}{C_z} = \frac{P_k}{K}, \quad (3.5)$$

Отже, підвищення рівня спеціалізації веде до зниження рівня комплексного розвитку і навпаки.

Отримані за наведеними формулами показники дають лише загальне уявлення про спеціалізацію та комплексний розвиток економіки району. Більш точні й достовірні дані можна отримати, користуючись сучасними балансовими розрахунками стосовно всіх галузей матеріального виробництва та невиробничої сфери, методичними вказівками із застосування економіко-математичних методів та ЕОМ.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Яка роль економічного районування в раціональній територіальній організації господарства?
2. Принципи економічного районування та форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.
3. Перерахуйте мережу економічних районів сучасної України.
4. Диспропорції у територіальній структурі національної економіки.
5. Економічне районування України та його практичне значення.
6. Охарактеризуйте чинники, які впливають на процес районування.
7. Визначення економічного району.
8. Який вигляд має мережа економічних районів на сучасному етапі?
9. Що є в основі процесу вдосконалення мережі економічного районування?
10. Які показники характеризують комплексний розвиток економічних районів?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства.
2. Територіальний поділ праці - основа формування економічних районів.
3. Наука про економічне районування.
4. Головні ознаки району.
5. Районоутворюючі фактори.
6. Об'єктивний характер формування району.
7. Принципи економічного районування.
8. Районний господарський комплекс та його галузева структура.
9. Форми територіальної організації продуктивних сил економічних районів.
10. Особливості економічного районування в Україні.
11. Економічне районування України, його стан та методи вдосконалення.
12. Внесок В.В. Садовського у теорію економічного районування.

13. Аналіз соціально-економічного районування України.
14. Стратегія розвитку економічного району.
15. Трансформація структур господарських комплексів соціально-економічних комплексів з метою досягнення відповідності їх потенціалам їх територій.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Сукупність однорідних та взаємопов'язаних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території - це
 - а) господарство регіону;
 - б) територіальний поділ праці;
 - в) форма територіальної організації виробництва;
 - г) територіально - виробничий комплекс (ТВК);
2. Що не впливає на формування економічних районів?
 - а) екологічні фактори;
 - б) водні ресурси;
 - в) економічні фактори;
 - г) політичні фактори;
3. Географічно цілісна територіальна частина економіки, що має свою виробничу спеціалізацію, міцні економічні зв'язки і пов'язана з ТПП?
 - а) економічний район;
 - б) природні умови;
 - в) транспортна система;
 - г) промисловий центр;
4. Яка з галузей має спеціалізацію в масштабах країни?
 - а) профільна;
 - б) суміжна;
 - в) економічна;
 - г) епізодична;

5. Який район включає в себе такі області, як Вінницька, Тернопільська, Хмельницька?
 - а) Придніпровський;
 - б) Подільський;
 - в) Причорноморський;
 - г) Східний;
6. Що має бути в кожному економічному районі?
 - а) промисловий пункт;
 - б) промисловий вузол;
 - в) Кабінет Міністрів;
 - г) обласний центр;
7. В 1952 році вченими в Україні було виділено ... економічних районів:
 - а) 5;
 - б) 2;
 - в) 4;
 - г) 6;
8. Між поняттями "спеціалізація" та "комплексний розвиток":
 - а) обернено пропорційна залежність;
 - б) пряма залежність;
 - в) не має залежності;
 - г) не має вірної відповіді;
9. За визначенням В.В. Садовського економічні райони можуть бути:
 - а) генетичними і загальними;
 - б) генетичними і статичними;
 - в) економічними і соціальними;
 - г) соціально-економічними і демографічними;
10. Головним районотворюючим фактором у кожній країні є:
 - а) адміністративно-територіальний поділ країни;
 - б) природні умови та ресурси;
 - в) суспільний територіальний поділ праці;
 - г) особливості економіко-географічного положення;

11. Запорізька область є складовою якого економічного району:

- а) Східного;
- б) Причорноморського;
- в) Центрального;
- г) Поліського;

12. Основою розвитку і спеціалізації промисловості є:

- а) економічна вигода;
- б) потреби суспільства;
- в) наявність розвинутої транспортної системи;
- г) природні умови і ресурси;

13. На формування економічних районів впливають фактори:

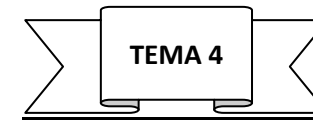
- а) екологічні, політичні, економічні;
- б) екологічні, економічні та демографічні;
- в) природні, економічні та історичні;
- г) природні, економічні та політичні;

14. У господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів проявляється:

- а) територіально-виробничий комплекс;
- б) територіальний поділ праці;
- в) міжгалузєва кооперація;
- г) економічне районування;

15. Чернігівська область є складовою ... економічного району:

- а) Поліського;
- б) Центрального;
- в) Східного;
- г) Подільського;

РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

*Під географічним поділом праці ми розуміємо просторову форму суспільного поділу праці...
(М. Баранський)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика
- 4.2. Сутність ТПП та його різновиди
- 4.3. Економічна ефективність ТПП

Ключові категорії теми: регіон, господарство регіону, територіальний поділ праці, міжнародний географічний поділ праці, соціально-економічний потенціал, види ТПП, спеціалізовані галузі

4.1. Поняття регіону та його інтегральна характеристика

Поняття “регіон” є родовим для великої кількості наук: географії, економіки, регіоналістики, та інших, які пов’язані із просторовим і територіальним аспектом досліджень. Цим питанням в різні часи займалися як відомі історики та мислителі древнього світу, такі як Геродот, Полибий, Парменид, Аристотель, Платон, Цицерон та ін., пізніше продовжили його дослідження Ж. Боден, Монтеск’є, Й.Г. Герде, К. Ріхтер. Велику увагу впливу природних і географічних факторів на особливості господарського й політичного розвитку Росії та її окремих регіонів приділяли В.І. Вернадський, М.М. Кармазин, В.М.

Татищев, Б.М. Чичерин, С.М. Соловйов, Л.І. Мечніков, А.П. Щапов й інші. Але всі ці дослідження так і не дали повного визначення щодо поняття “регіон”. Тому це питання є актуальним і в наші часи.

Найважливішим, а точніше найбільш масовим територіальним утворенням є “район”, що, на думку А.Б. Алаєва, “являє собою локалізовану територію, що володіє єдністю, взаємозв’язком складових елементів”.

Термін “регіон” з’явився пізніше, ніж термін “район”. Слово регіон походить від латинського слова *regio* - територія, місцевість, область, район. Він зв’язаний, насамперед, з новим напрямком в економічній науці - регіональною економікою, визначення якої дав академік М.М. Некрасов у 1975 році. Відповідно до його трактування “під **регіоном** розуміється велика територія країни з більш-менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі сполучення комплексу природних ресурсів і матеріально-технічною базою, виробничою і соціальною інфраструктурою”.

Згодом термін “регіон” придбав зайву багатозначність. В публікаціях з регіональних досліджень, термін “регіон” використовується авторами по-різному. Його вживають і як синонім терміна “район”, і як союзна республіка, і як винятково Далекий Схід. Всі подібні трактування поняття “регіон” засновані на територіальному, географічному його розумінні. Але маються й інші підходи до визначення регіону.

На думку О.І. Добриніна, під регіоном варто розуміти “територіально спеціалізовану частину народного господарства країни, що характеризується єдністю і цілісністю відтворювального процесу”. Тобто, в основі приведеного визначення поняття “регіон” вже закладено економічну ознаку. Але які-небудь територіальні ознаки при цьому фактично відсутні, що робить поняття “регіон” неповною категорією.

У нашому розумінні, регіон - це територія, що представляє собою народне господарство як екологічно і соціально-економічно збалансовану систему, що за сукупністю своїх

елементів відрізняється від інших територій та характеризується єдністю, взаємопов’язаністю складових. Термін “регіон” у такому формулюванні є синонімом терміну “район”. Найважливіша характеристика регіону - його цілісність, що має певну спільну характеристику природно-географічних, соціально-економічних, демографічних, національно-культурних, історичних та інших ознак.

Регіон представляє собою єдність природного, матеріального (створеного людиною) та соціального середовища. Регіональна цілісність передбачає територіальну (просторову) цілісність, неподільність їх складових, збалансованість, що є закономірною основою раціонального розвитку даної території.

Ще один важливий аспект має місце в економічній теорії. Існують два підходи до поняття “регіон”: регіон як економічна система і регіон як соціально-економічна система.

Обличчя кожного регіону визначається не формами власності, а способами управління економікою, соціально-економічними відносинами, раціональним використанням регіональних переваг, пошуком методів сполучення державних і регіональних соціально-економічних інтересів, що можуть знаходитися в протиріччі.

Інтегральна характеристика регіону визначається його **соціально-економічним потенціалом (СЕП)**. При цьому його основою вважається економічний потенціал, який характеризується величиною національного багатства, сукупного та кінцевого продукту, національного доходу, вартості основних фондів, абсолютними розмірами виробництва життєво важливих видів продукції. Він визначає загальні можливості регіону чи країни в цілому, їхню економічну спроможність.

Сутність СЕП на регіональному рівні визначається з єдності економічної та соціальної політики. Серед основних компонентів регіональної економіки особливо виділяється природа, людина та виробництво, рівень, структура і динаміка якого визначають соціально-економічні можливості. Тому для оцінки СЕП регіону важливе значення має визначення питомої ваги пріоритетних

галузей промисловості, якісних параметрів та структури основних виробничих фондів, здатності адаптації виробничих систем до використання досягнень науково-технічного прогресу. На нашу думку, перехід до соціально орієнтованого ринку в конкретному районі потрібно здійснювати в контексті загальних напрямків формування державного, регіонального, обласного ринкового простору. У цій політиці важливими ланками стають прогнозування і регулювання, тому зростає роль економічних методів. Вони повинні застосовуватися в сукупності з адміністративними, тобто це є умова регулювання процесу комплексного розвитку району. Розробка моделі механізму регулювання змін у підсистемах регіону з урахуванням нових підходів також є актуальною науковою задачею. На основі встановлених цілей, стратегії і прогнозних даних вона повинна забезпечувати пріоритетний напрямок використання ресурсів:

- по-перше, на створення умов для підвищення рівня і якості життя населення району;
- по-друге, на відновлення природної рівноваги і природних відтворювальних процесів у навколишньому середовищі.

Становлення регіону як суб'єкта конкурентних відносин означає формування в його економічній системі нових властивостей і стандартів якості. Такою новою властивістю стає конкурентоспроможність регіону (КСР), що відбиває потребу у збереженні й розвитку регіону, функціонуючого у конкурентному середовищі.

В умовах ринкової економіки конкурентоспроможність регіону стає одним з пріоритетних факторів його соціального й економічного розвитку й, одночасно, предметом фундаментального економічного аналізу. У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, такі як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону.

Таким чином, **господарство регіону** є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

Для регіональної економіки характерні такі ознаки функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;
- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;
- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

У процесі розробки регіональної політики велике значення має аналіз чинних тенденцій та закономірностей розвитку окремих регіонів, вимірювання та оцінка рівнів використання їхніх соціально-економічних потенціалів, оцінка ефективності функціонування матеріального та нематеріального виробництва, виявлення специфіки та масштабів індивідуального споживання. Такий аналіз може також бути інформаційною основою для перерозподілу сукупного суспільного продукту та національного прибутку.

Для здійснення регіональної політики та побудови господарства потрібний соціально-економічний аналіз у таких напрямках:

- комплексна оцінка дійсного соціально-економічного потенціалу регіону;
- виявлення джерел та масштабів розвитку;
- визначення та оцінка варіантів перспективного соціально-економічного розвитку регіону.

Таким чином, однією з найважливіших задач розробки регіональної політики є визначення перспектив розвитку кожного

регіону, його цільової функції з загальнодержавних позицій, враховуючи те, що економіка України - це єдиний народногосподарський комплекс. Ці перспективи, враховуючи пріоритети у розвитку окремих регіонів, повинні виявлятися на основі раціоналізації розміщення продуктивних сил країни і виражатися передусім у визначенні та систематичному уточненні спеціалізації регіону. Складовою частиною регіональної політики є державні регіональні програми, які реалізуються в масштабі країни, окремих областей, систем розселення. Виконання таких програм має забезпечуватися спеціальними фондами регіонального розвитку та протекціоністською політикою держави стосовно окремих регіонів (надання пільг, розподіл фінансових коштів тощо). Вони покликані сприяти скороченню соціально-економічного розвитку між регіонами. В Україні найбільш актуальною є розробка програм для Донбасу, Придніпров'я, Причорномор'я та Криму, Карпат, Полісся, зони Чорнобильської АЕС.

Важливим аспектом розробки економічної політики у регіоні є комплексний розвиток, що реалізується на основі раціонального використання всіх територіальних ресурсів багаточільового призначення (трудових, земельних, водних, енергетичних, рекреаційних тощо). Для максимальної мобілізації внутрішніх ресурсів, міжрегіональних зв'язків необхідна розробка та реалізація регіональної господарської політики на локальному рівні, що пов'язано з інвестиційною політикою у регіоні. Її наслідком має стати регіональний господарський механізм, основу якого становить система стимулів та регуляторів територіальних відношень. Це ціни й тарифи, ставки платежів за територіальні ресурси, система нормативів формування державного і місцевих бюджетів, централізовані державні й місцеві фонди розвитку тощо. Окрім того, сюди належать договірні та інші економічні форми організації територіальних стосунків.

Важливим питанням ефективності економічного механізму є така організація всіх його елементів, яка дозволяє органічно

поєднувати у єдиній системі централізовані, тобто державні, та децентралізовані засади територіального управління. Механізм централізованого економічного управління покликаний забезпечити економічними засобами проведення загальнодержавної регіональної політики, включно з розв'язанням таких завдань, як раціональне розміщення великих підприємств, поліпшення використання територіальних ресурсів.

Світовий досвід показує, що глибока централізація управління економікою регіону неефективна. Без ініціативи регіонів неможливо забезпечити ефективний розвиток їхнього господарства: з розвитком суспільства децентралізація управління економікою, у тому числі регіональною, має зростати.

Одним з проявів цього є зміна відносин місцевих господарських органів та ланок вищого підпорядкування. Саме це висвітлює Закон України "Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні". Відповідно до цього Закону територіальною основою місцевого самоврядування є місто, район у місті, селище чи село. При цьому основна цінність децентралізації полягає у можливості враховувати специфічні місцеві умови - як природні, так і господарські.

Врахування природних умов дозволяє оптимізувати галузевий склад розміщення підприємств, сформувавши вимоги до них у екологічній, соціальній сфері. Господарські умови визначають можливості кооперування й комбінування підприємств у галузі обміну продукцією, комплексного використання джерел сировини, спільного споживання послуг інфраструктури.

Нормальне функціонування економіки регіону та його добробут не пов'язані з повним самозабезпеченням, а, навпаки, передбачає розширення масштабів виробництва профільних видів продукції та їхнє вивезення для здійснення еквівалентного міжрегіонального обміну.

У кожному регіоні можуть бути виділені галузі, що займають провідне місце в господарстві, галузі спеціалізації. Регіональна спеціалізація може бути внутрішньорегіональною,

міжрегіональною та міжнародною. Галузі спеціалізації підрозділяються на профільні, що мають значну питому вагу в структурі господарства даного регіону, та непрофільні, що мають незначну питому вагу.

4.2. Сутність ТТП та його різновиди

Вчення про міжнародний географічний поділ праці приваблювало увагу багатьох географів, серед яких є відомі радянські вчені М.М. Баранський, І.О. Вітвер (1891–1966), М.М. Колосовський (1891–1954), Ю.Г. Саушкін (1911–1982), І.М. Маєргойз (1908–1975) та інші. Але його засновником по праву можна вважати М.М. Баранського, який визначив суть географічного (територіального) поділу праці, як просторову форму суспільного поділу праці. Він підрозділив його на міжрайонне й міжнародне та розширив уявлення про два головних фактора, які лежать в основі географічного поділу праці - природний та соціально-економічний.

М.М. Баранський підкреслював, що будь-яка країна може виробляти жито і льон, рис і бавовну, але це свідчить тільки про розмаїтість їх продукції, а не про участь у міжнародному географічному поділі праці (МГПП). Останнє виникає тільки тоді, коли різні країни працюють одна на одну, коли результат праці перевозиться із однієї країни в іншу. Зовнішнє вираження цієї роботи полягає у зростанні світової торгівлі, числа та потужності вантажопотоків.

Міжнародний географічний поділ праці (МГПП) - форма суспільного територіального поділу праці, яка являє собою поділ праці між країнами, спеціалізацію їх виробництва на певних видах продукції, якими вони обмінюються.

Для того, щоб виникла подібна спеціалізація, необхідні певні умови. І.О. Вітвер виділив три головні умови, які необхідні для формування МГПП:

- країна-виробник повинна володіти будь-якими перевагами у розвитку даної галузі серед інших країн;

- крім країни-виробника повинні існувати країни, де виникає попит на її продукцію за більш високою ціною;

- витрати на перевезення продукції від місця виробництва до місця споживання не повинні поглинати різницю між ціною виробництва та продажною ціною.

Україна, як і будь-яка держава, має свої специфічні особливості щодо територіальної диференціації в просторовому розподілі населення і засобів виробництва. Такий географічний розподіл елементів продуктивних сил зумовлює передусім актуальність проблем раціоналізації розміщення виробництва. У сучасних умовах господарювання суспільство втрачає значні кошти на перевезення сировини і матеріалів, комплектуючих деталей, напівфабрикатів і агрегатів, паливних ресурсів, готової продукції. Територіальне віддалення елементів виробництва, як правило, призводить до зростання витрат на переміщення певних видів ресурсів. Удосконалення розміщення виробництва передбачає впровадження комплексу проти витратних заходів і, особливо, зниження транспортних витрат.

Сьогодні формується нова система міжнародного поділу праці, спеціалізації та інтернаціоналізації економічної діяльності, де основними факторами високої конкурентоспроможності виступають науково-технічний потенціал, освіта, передові методи маркетингу та менеджменту. Нині домінує інноваційний шлях розвитку серед розвинутих країн світу. Орієнтація на новітні прогресивні світової тенденції розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням національної специфіки є невідкладним завданням для держави. У зв'язку з цим необхідно у найближчій перспективі досягти якісно нових зрушень в основних структурних, функціональних і відтворювальних характеристиках продуктивних сил на основі процесів їх модернізації і оновлення.

Основою визначення спеціалізації є ступінь участі регіону в територіальному поділі праці.

Територіальний поділ праці - це одна з форм суспільного поділу праці, нерозривно пов'язана з галузевою її формою. Саме поділ праці диференціює процес виробництва, зумовлює глибину його спеціалізації, формує галузеву структуру, забезпечуючи тим самим високу ефективність індустріального розвитку. При цьому галузі розташовують свої підприємства на території, найбільш сприятливій для їхнього розвитку.

Категорія "територіальний поділ праці" виступає важливою умовою аналізу різних форм організації продуктивних сил в масштабі регіонів, окремих країн і в об'єднаннях держав світу. Цей об'єктивний процес є основою для встановлення промислових відношень в системі народного господарства, відношення між цілим і його частинами. На основі вивчення територіального поділу праці розкривається дія закономірностей розміщення продуктивних сил, спеціалізації господарства та комплексно-пропорційного розвитку регіонів.

Територіальний поділ праці - це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, при якому відбувається відокремлення різних видів трудової діяльності, спеціалізація окремих виробничих одиниць, обмін між ними продуктами своєї діяльності. Ця просторова форма поділу праці означає закріплення певних видів виробництва за територіями (районами, країнами). Процес територіального поділу праці проходить на основі розвитку спеціалізації господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін. Різні економічні регіони стають все більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їх продуктивних сил, коли усупільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі з них виступають як спеціалізовані частини народного господарства країни.

Однак господарська спеціалізація і товарний обмін виконують в територіальному поділі праці різні і протилежні функції. Перша диференціює господарство регіонів країни на виробництві певних видів продукції і перетворює їх у взаємозалежні. Друга об'єднує (інтегрує) ці регіони як взаємопов'язані частини єдиного цілого.

Чим глибший рівень поділу праці між окремими районами, галузями, містами, тим вищий рівень розвитку продуктивних сил країни.

Спеціалізовані галузі - ті галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів. Найбільш розвинуті міжрегіональні зв'язки у паливній, металургійній, машинобудівній, лісозаготівельній промисловості завдяки концентрації виробництва в обмеженій кількості районів. Завдяки широкому асортименту відбувається значний обмін продукцією легкої та харчової промисловості. Для визначення спеціалізації регіонів країни застосовуються такі показники:

- частка виробництва продукції галузей спеціалізації (промисловості, сільського господарства) регіону стосовно загального по країні виробництва продукції відповідної галузі;

- коефіцієнт локалізації (зосередження) даної галузі (виробництва) на території регіону. Виробниче спеціалізованими можна вважати галузі, що мають коефіцієнт локалізації та виробництва продукції на душу населення понад одиницю та продукція яких великою мірою задовольняє потреби інших регіонів;

- коефіцієнт виробництва продукції на душу населення; цей показник обчислюється за виробництвом продукції у вартісному та натуральному вираженні й розраховується як відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні;

- коефіцієнт товарності визначається як відношення вартості завезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні, а за деякими видами продукції - як відношення вивезення з району даної продукції до її виробництва у натуральних показниках.

Відомий російський економіко-географ Ю.Г. Саушкін розрізняв 6 видів територіального поділу праці (таблиця 4.1).

Таблиця 4.1

Види ТПП за класифікацією Ю.Г. Саушкіна

Види ТПП	Сутність ТПП
Генеральний ТПП	розвивається між державами і великими економічними районами. Наприклад, між Росією і Україною за експортом нафти і газу; між країнами Середньої Азії (Казахстан, Узбекистан, Туркменістан) та Україною за експортом бавовни, газу тощо.
Внутрішньорайонний	між промисловими вузлами й містами. Як правило, в одному з них розташовується головне підприємство, в іншому - його філії, або в порядку кооперації йдуть комплектуючі вироби між виробництвами.
Довкола економічного центру	економічний центр виступає своєрідним ядром, до якого тяжіють всі суміжні форми зосередження людської діяльності. Центр може давати довкіллю кваліфіковані кадри, техніку, добрива, нафтопродукти, обладнання, а також переробляти сільськогосподарську продукцію.
Постадійний	коли стадії виробничого процесу територіально роз'єднані (вилов риби – переробка - консервування, копчення, соління; вирощування бавовни - виготовлення пряжі, тканини, пошив одягу).
Фазовий	одна й та сама продукція (наприклад, фрукти) надходить до центрів з різних місць протягом року (постачання овочів, фруктів, свіжої горюдини)
Епізодичний	райони або країни обмінюються якимись товарами не постійно, з економічних чи політичних міркувань.

За масштабами просторового охоплення Ю.Г. Саушкін виділяє такі рівні територіального поділу праці:

- світовий поділ праці - охоплює всі держави світу;
- міжнародний - в межах певного об'єднання держав;
- міжрайонний внутрідержавний - між економічними районами будь-якої країни;
 - внутрішньорайонний - між спеціалізованими господарськими частинами району;
 - внутрішньообласний - між спеціалізованими господарськими частинами адміністративних областей;
 - локальний - всередині окремих господарських частин області, між містами і приміськими зонами (рис. 4.1).

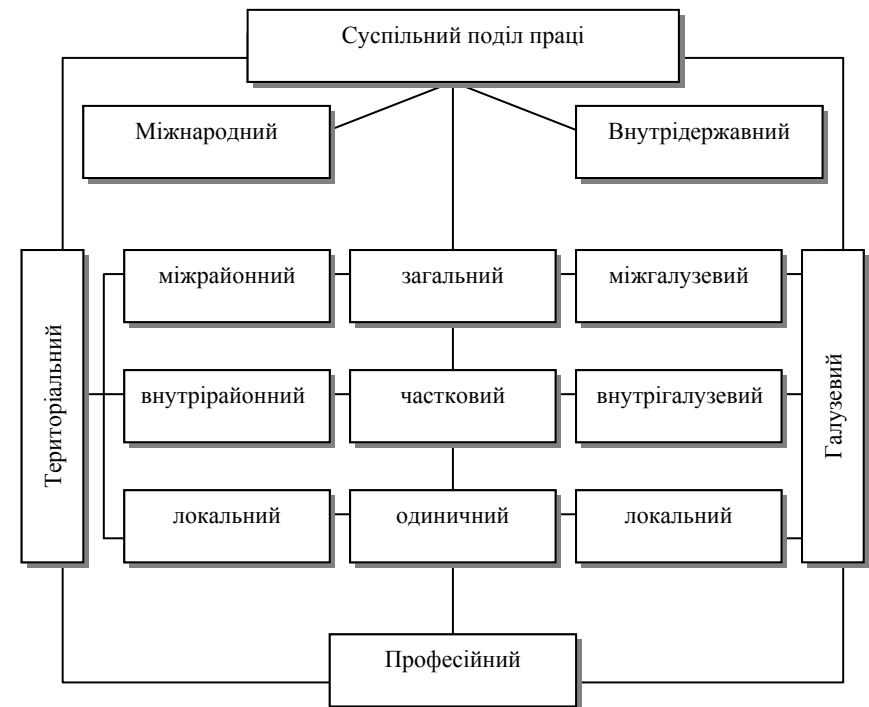

Рис. 4.1. Класифікація територіального поділу праці за масштабами просторового охоплення, запропонована Ю.Г. Саушкіним

За умов науково-технічного прогресу географічний поділ праці набуває низки специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, розселенська та техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності; розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

4.3. Економічна ефективність ТПП

Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва і на місці збуту. М. М. Баранський запропонував для його визначення формулу у вигляді нерівності:

$$C_v > C_p + t, \quad (4.1)$$

де C_v - ціна товару на місці продажу (споживання);
 C_p - ціна товару на місці його виробництва;
 t - транспортні витрати.

Чим більша різниця між лівою і правою частинами нерівності, тим ефективніший територіальний поділ праці. Тобто ціна на товар на місці його виробництва та на місці збуту повинні знаходитись між собою в такому співвідношенні, щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на перевезення продукції. Отже, економічний ефект залежить від продуктивності праці в різних регіонах та від транспортних витрат на перевезення товарів. Крім цього, треба враховувати інші вигоди від територіального поділу праці, зокрема компенсацію витрат, пов'язаних з часом обігу товару (доставка і реалізація), збільшення капіталовкладень при освоєнні нових родовищ корисних копалин, фінансування капітального будівництва тощо. В результаті розвитку територіального поділу праці в ширину, відбуваються великі зміни в розміщенні продуктивних сил як в країні, так і в міжнародному масштабі.

Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил несумісні, вони навіть суперечать одне одному. Кожен район як господарська система продуктивних сил є одночасно підсистемою в народному господарстві країни. Всі економічні райони функціонують на основі тісних економічних взаємозв'язків, що складаються в залежності від того, як формується система територіального поділу праці. Розміщення продуктивних сил в економічних районах - процес динамічний і неадекватний. В кожному економічному районі ніяк не можна створити всі виробництва і таким чином позбутись ввезення продукції з інших районів, у тому числі з віддалених.

Прагнення виробляти в районах буквально всі види продукції не виправдовує себе, оскільки це негативно впливає на всю систему територіального поділу праці і веде до зростання витрат виробництва. Одночасне розміщення продуктивних сил в різних за природними і економічними умовами районах (створення в кожному з них однакової або близької структури чи однакового типу економічного розвитку) звужує масштаби територіального поділу праці і практично позбавляє виробництво широкого розвитку його важливих форм - концентрації, спеціалізації, кооперування.

Розміщення продуктивних сил в умовах зростання науково-технічного прогресу і поглиблення територіального поділу праці передбачає створення залізничних, автомобільних, трубопровідних і водних магістралей, сучасних великих морських портів і аеропортів. В результаті посилюється інтеграція районів, що знаходяться на значній відстані, розширюються масштаби територіального поділу праці.

У той же час відбувається концентрація продуктивних сил переважно навколо великих центрів виробництва, на головних магістральних шляхах сполучення, в акваторіях великих портів. Концентрація виробництва - це один з ефективних шляхів зниження собівартості товарів, що дозволяє збільшити відстань перевезень промислової і сільськогосподарської продукції. Розширення магістральних шляхів сполучення відкриває широкі можливості для розвитку продуктивних сил і територіального поділу праці.

?	ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:
----------	-----------------------------------

1. Економічна сутність та значення ТПП.
2. Охарактеризуйте основні різновиди ТПП.
3. Економічні передумови формування ТПП.
4. Сутність та інтегральна характеристика СЕП регіону.
5. Від чого залежить ефективність ТПП?
6. Наведіть приклади ефективного розміщення продуктивних сил з урахуванням ТПП в межах України.
7. Назвіть та охарактеризуйте рушійні сили ТПП.
8. Охарактеризуйте види ТПП за Ю.Г. Саушкіним.
9. Які рівні ТПП за масштабами просторового охоплення Ви знаєте?
10. Поясніть, чи існує зв'язок між ТПП та рівномірним РПС?

	ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:
---	------------------------

1. Територіальний поділ праці як одна з форм суспільного поділу праці.
2. Сутність проблеми територіального поділу праці для регіону.
3. Територіальний поділ праці - об'єктивний процес розвитку продуктивних сил.
4. Значення територіального поділу праці для розміщення продуктивних сил та їх територіальної організації.
5. Система види і масштаби територіального поділу праці.
6. Форми організації виробництва: концентрація спеціалізація та кооперування.
7. Показники економічної ефективності територіального поділу праці.
8. Територіальний поділ праці як основа формування економічних районів.
9. Поняття територіального поділу праці, його прояви.
10. ТВК як похідний фактор від територіального поділу праці.
11. Теорія географічного поділу праці за М.М. Баранським.
12. Закон інтеграції праці за В. Максаковським.
13. Спеціалізація й кооперування в країнах світу.
14. Сучасний стан міжнародного поділу праці.
15. Фактори виробництва та міжнародний поділ праці.

✓	ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:
----------	--------------------------

1. Система трьох взаємопов'язаних середовищ: природного, матеріального та соціального це:
 - а) регіон;
 - б) область;
 - в) пункт;
 - г) господарство району;

2. Цей поділ праці має місце між великими економічними регіонами або окремими країнами:
 - а) фазовий;
 - б) міжрайонний;
 - в) генеральний;
 - г) епізодичний;

3. Відкрита економічна система, яка функціонує на основі спеціалізації і міжрегіональної інтеграції, зміст яких проявляється у галузевих, міжгалузевих та міжрегіональних економічних зв'язках:
 - а) агломерація;
 - б) господарство регіону;
 - в) економіка країни;
 - г) не має правильної відповіді;

4. Цей поділ праці спостерігається, коли певний вид продукції надходить до промислових центрів протягом року з різних регіонів:
 - а) генеральний;
 - б) епізодичний;
 - в) фазовий;
 - г) не має правильної відповіді;

5. Чим глибший рівень ТПП між окремими районами, тим рівень розвитку продуктивних сил країни.
 - а) вищий;
 - б) менший;
 - в) нижчий;
 - г) глибший;

6. Цей поділ праці спостерігається, коли окремі райони і країни обмінюються певною продукцією непостійно:

- а) генеральний;
- б) фазовий;
- в) регіональний;
- г) епізодичний;

7. Це один з найефективніших шляхів зниження собівартості продукції:

- а) концентрація виробництва;
- б) спеціалізація виробництва;
- в) прикордонна співпраця та співробітництво;
- г) не має правильної відповіді;

8. Саушкін Ю.Г. виділив ... видів ТПП:

- а) 6;
- б) 5;
- в) 10;
- г) 7;

9. Інтегральна характеристика регіону визначається його

- а) природно-ресурсним потенціалом (ПРП);
- б) соціально-економічним потенціалом (СЕР);
- в) спеціалізацією;
- г) економіко-географічним положенням;

10. Галузі господарства, які зосереджують свою діяльність на обмеженій території, можуть ефективно обслуговувати потреби не лише свого, але й інших регіонів - це:

- а) додаткові галузі;
- б) суміжні галузі;
- в) галузі промисловості;
- г) спеціалізовані галузі;

11. Коефіцієнт виробництва продукції на душу населення обчислюється як:

а) відношення вивезення з району даної продукції до її виробництва у натуральних показниках;

б) частка виробництва продукції галузей спеціалізації регіону стосовно загального по країні виробництва продукції відповідної галузі;

в) відношення виробництва на душу населення того або іншого продукту в регіоні до аналогічного показника по країні;

г) відношення вартості завезеної продукції до тієї, що виробляється у регіоні;

12. Ціна на товар на місці його виробництва та на місці збуту повинні знаходитись між собою в такому співвідношенні:

а) щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на перевезення продукції;

б) щоб різниці між ними вистачило на покриття змінних витрат в структурі собівартості;

в) щоб різниці між ними вистачило на покриття постійних витрат в структурі собівартості;

г) щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на реалізацію продукції;

13. Регіональна спеціалізація може бути:

а) внутрішньорегіональною, міжрегіональною та міжнародною;

б) внутрішньорегіональною, міжрегіональною та державною;

в) внутрішньорегіональною, державною та галузевою;

г) внутрішньорегіональною, міжрегіональною та галузевою;

14. Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил:

а) несумісні;

б) взаємозалежні;

в) не має вірної відповіді;

г) доповнюють один одного;

15. За визначенням А.Б. Алаєва локалізована територія, що володіє єдністю, взаємозв'язком складових елементів - це:

а) держава;

б) район;

в) регіон;

г) господарство регіону;

НАУКОВІ ОСНОВИ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

*Регіональний розвиток - це позитивна динаміка процесу соціальних, економічних, екологічних, гуманітарних, етнонаціональних змін у відповідних регіонах...
(з Концепції державної регіональної політики)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 5.1. Сутність державної регіональної економічної політики
- 5.2. Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП
- 5.3. Основні принципи державної регіональної економічної політики України
- 5.4. Підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил

Ключові категорії теми: державна регіональна економічна політика, суб'єкти ДРЕП, об'єкти ДРЕП, предмет ДРЕП, мета ДРЕП, принципи ДРЕП, політичний регіоналізм

5.1. Сутність державної регіональної економічної політики

Розбудова незалежної правової держави, що відбувається в Україні, та реформування системи управління зумовлюють зростання ролі територій у проведенні економічних трансформацій і становленні нових форм господарювання. Сьогодні значно розширюються функції і завдання регіонів щодо

раціонального використання природних ресурсів, забезпечення зайнятості населення та розвитку зовнішньоекономічних зв'язків. Від того, наскільки оптимально поєднуються інтереси держави і окремих регіонів, залежить збалансованість розвитку народногосподарського комплексу.

В цілому регіональна економічна політика характеризується певною сукупністю цілей, завдань, механізмів, які в кінцевому підсумку визначають її стратегію і тактику. Вона ґрунтується на врахуванні широкого спектра національних, політичних, соціальних факторів, що і дає змогу ефективно впливати на регіональний розвиток. При визначенні пріоритетних напрямів регіональної економічної політики беруться до уваги демографічні, екологічні, виробничі та інші проблеми, вирішення яких сприяє загальному економічному піднесенню регіонів.

Кабінет Міністрів України розробив і вніс на розгляд Верховної Ради України проект Закону України "Про концепцію державної регіональної політики", згідно з якою ця політика являє собою систему заходів організаційного, правового та економічного характеру, що здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей. Головне їх спрямування - це забезпечення раціонального використання природних ресурсів регіонів, нормалізація життєдіяльності населення, досягнення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної структури економіки.

Регіональна економічна політика є невід'ємною складовою загальнодержавної економічної політики. Вона ґрунтується на пріоритетному розвитку національно-державної, етнічно-територіальної, регіональної самоврядності та самодостатності інтересів регіону. Здійснення цієї політики має забезпечити єдність державних, регіональних та місцевих інтересів. Поняття регіональної економічної політики виникло в 60-х роках минулого століття, коли у колишньому СРСР були утворені Ради народного господарства (раднаргосп). З метою недопущення поширення національної самостійності в 1964 році вони були реформовані в централізовану галузеву структуру розвитку народного

господарства. 85-90% всіх галузей народного господарства були підпорядковані міністерствам союзного і союзно-республіканського призначення. Нині державна регіональна економічна політика все ширше цілеспрямовується на комплексний розвиток регіонів, який містить комплекс державних рішень, узгоджених зі стратегією держави.

Регіональна економічна політика охоплює всю систему взаємовідносин між державою і регіонами з одного боку та регіонами - з другого. Розвиток і економічне зростання регіонів змінюватиме економічний потенціал держави. Державна регіональна економічна політика має формуватись таким чином, щоб забезпечити територіальну цілісність держави, створити рівноправні умови функціонування регіональних виробничих комплексів.

Різні території України мають свої особливості й відмінності як щодо економічного розвитку, так і в соціальному, історичному, мовному та ментальному аспектах. Нині в Україні склалися реальні передумови для розробки та реалізації соціально-економічної політики і на загальнодержавному, і на регіональному рівнях. Саме брак власної регіональної політики в недалекому минулому призвів до значних диспропорцій у регіональній структурі економіки держави, нагромадження економічних та соціальних проблем. З таких проблем треба передовсім назвати недосконалість галузевої структури більшості регіональних господарських комплексів, їх низьку економічну ефективність; значні відмінності між регіонами в рівнях соціально-економічного розвитку та істотне відставання деяких регіонів від чинних нормативів розвитку соціальної та виробничої інфраструктури (особливо це стосується сільської місцевості); нераціональне використання місцевих природних і трудових ресурсів; надмірне забруднення довкілля в багатьох містах і районах; відставання в комплексному розвитку міст і сіл; незадовільну реалізацію можливостей регіонів щодо міжнародної інтеграції України, спільного підприємництва в галузі туризму та рекреації, залучення до країни іноземних інвестицій та ін.

Для розв'язання цих проблем постає необхідність створити умови для оптимальної економічної самостійності регіонів, вжити організаційні, правові та економічні заходи для забезпечення ефективного державного регулювання процесів регіонального розвитку країни та координації міжрегіональних зв'язків, тобто опрацювати засади продуманої державної регіональної політики (ДРЕП).

Розглядаючи регіональну політику держави з погляду розподілу влади між центром і регіонами, можна дати таке визначення ДРЕП.

Державна регіональна економічна політика - це сукупність організаційно-правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

Ці заходи спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку продуктивних сил регіонів, раціонального використання ресурсів, створення нормальних умов життєдіяльності населення, забезпечення екологічної безпеки та вдосконалення територіальної організації суспільства.

Як складова частина загальної соціально-економічної політики України ДРЕП включає структурну перебудову продуктивних сил регіону, поліпшення територіальних пропорцій у країні, способи здійснення роздержавлення і приватизації майна, напрямки земельної реформи, розвитку підприємництва тощо.

Регіональна політика держави передбачає поступове вирівнювання існуючих відмінностей між економічними й соціальними рівнями розвитку окремих регіонів, зважаючи на їхні історичні, демографічні, природно-ресурсні та економічні особливості, і спрямовується на підтримку внутрішньорегіональної та міжрегіональної збалансованості соціально-економічного розвитку та суттєве поліпшення екологічного стану регіонів.

Важливо розрізняти державну регіональну політику як стратегію і тактику держави щодо регіональних процесів і "внутрішню" політику самих регіонів. Політика регіонів не завжди відповідає політиці держави. Регіони можуть мати свої

пріоритетні напрямки розвитку, які іноді не збігаються з державними. ДРЕП і політика регіонів не повинні бути суперечливими: в ідеалі вони повинні становити одне ціле, доповнюючи та збагачуючи одна одну.

Внутрішня політика регіонів спрямовується на використання внутрішніх ресурсів регіону для вдосконалення структури матеріального виробництва, розвитку соціальної інфраструктури, екологічної безпеки та ін.

Тактика держави розглядається як дії держави щодо вирівнювання умов діяльності та соціально-економічного стану різних регіонів, створення умов для їх ефективного функціонування.

Україна є однією з великих країн Європи (за територією і населенням), має велике різноманіття природно - кліматичних, ресурсних, демографічних, етнічних, структурних та інших особливостей регіонів. Все це вимагає сильної та дієвої державної регіональної політики, яка повинна бути важливою складовою загальнодержавної політики країни. Певні позитивні зрушення, на жаль, не завжди підкріплювалися системністю процесів регіоналізації та удосконаленням "центр-регіони", міжрегіональними відносинами та міжбюджетними відносинами. Економічні, а особливо політичні новації останніх років потребують нової концепції та моделі регіональної політики.

Аналіз процесів регіонального розвитку України констатує певні негативні тенденції, зокрема: поглиблення міжрегіональних суперечностей, зростання диспропорцій та загострення економічних і соціальних проблем регіонів. Головною причиною цих тенденцій є те, що в Україні не створено цілісної дієвої системи реалізації державної регіональної політики, не сформовано ефективного механізму взаємовідносин центру з регіонами та регіонів між собою. Несистемним залишається правове поле у сфері регулювання регіонального розвитку.

Запровадження у 2006 році в Україні політичної реформи кардинально змінює формат системи управління регіональним і місцевим розвитком, розподіл повноважень та відповідальності за

розвиток територій. Передання основних повноважень у сфері регіонального й місцевого розвитку органам місцевого самоврядування гальмується відсутністю адекватної системи й механізмів контролю за ефективністю рішень і дій цих органів: з одного боку, послаблюється вертикаль виконавчої влади, з іншого - не сформовано дієві механізми контролю місцевої влади громадами.

У 2005-2006 роках робота з нормативного забезпечення регіональної політики суттєво активізувалась. Зокрема у 2005 році прийнято Закон України "Про стимулювання розвитку регіонів", який визначає правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики стимулювання розвитку регіонів і подолання депресивності територій. Цим Законом передбачено запровадження нової моделі стимулювання розвитку регіонів і депресивних територій. 21 липня 2006 року Постановою Кабінету Міністрів України затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2015 року. Ухвалення такого документа є надзвичайно важливим етапом удосконалення організаційно-правового забезпечення державної політики регулювання регіонального розвитку. В Стратегії визначено ключові проблеми регіонального розвитку, сформовано пріоритети державної регіональної політики з точки зору загальнонаціональних потреб на період до 2015 року.

5.2. Об'єкти, суб'єкти, цілі та завдання ДРЕП

Суб'єктно-об'єктні відносини - основа будь-якої політики. Суб'єкти та їх діяльність характеризують активну сторону політики. Між усіма суб'єктами виникають певні відносини - ієрархічності, автономії, залежності. Кожний суб'єкт виступає носієм певних потреб, інтересів. Об'єкти політики - те, на що спрямовується управлінська діяльність суб'єктів. Отже, це - пасивна сторона політики.

Основними об'єктами економічної політики є суспільні відносини, форми суспільного життя, інтереси різних верств населення і суперечності, що виникають між ними. Суб'єктно-об'єктні відносини мають динамічний характер; реальною є ситуація, коли об'єкт виступає суб'єктом і навпаки. В умовах зростання ролі регіонів у розбудові держави і зміцненні її економічного потенціалу територіальні громади, організації, колективи перетворюються з об'єктів регіональної політики в активних суб'єктів, які разом з державними органами істотно впливають на процес формування і реалізації регіональної політики.

Серед науковців не має одностайності думок з приводу однозначного визначення суб'єкта і об'єкта державної регіональної економічної політики. Домінує погляд, згідно з яким провідним суб'єктом цієї політики визнається держава, а об'єктами - соціально-економічні процеси, що протікають на певній території, соціальні верстви населення, територіальні чи галузеві пропорції господарства.

Відповідно до проекту Закону України "Про Концепцію державної регіональної економічної політики" **суб'єктами ДРЕП** визнано центральні та місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які в межах своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів. Зазначеним документом до **об'єктів ДРЕП** віднесено територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування. Склад цих об'єктів визначається адміністративно-територіальним устроєм та економічним районуванням України.

У широкому розумінні об'єктами державної регіональної економічної політики в ринкових умовах виступають самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення та рівнем його життя; у вузькому значенні - їх адміністративно-територіальні утворення. Спеціальним об'єктом регіональної політики можуть бути

депресивні чи монопрофільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф.

У центрі уваги державної регіональної економічної політики завжди перебувають проблемні регіони, тобто ті території, які характеризуються найвищим загостренням соціально-економічних проблем, пов'язаних з нераціональним розміщенням продуктивних сил. До цієї категорії можуть потрапити території з досить високим економічним потенціалом, які внаслідок неконкурентоспроможності основних галузей спеціалізації опинилися у стані глибокої кризи, про що свідчить високий рівень безробіття, низька інвестиційна активність суб'єктів господарювання. Проблемні регіони існують в усіх країнах світу незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку. Однак різними є причини, що породжують їх виникнення, та форми прояву кризових явищ.

Предметом ДРЕП є як розподіл влади між центром і регіонами, так і практична діяльність держави в регіонах.

З метою формування і реалізації ефективної регіональної політики здійснюють типологію регіонів як об'єктів цієї політики. В основу типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, демографічні, соціально-економічні.

За рівнем соціально-економічного розвитку вирізняють високо- і слаборозвинуті регіони, а також ті, що мають середній рівень розвитку. В кожній з цих груп виділяють території за спільними рисами стосовно спеціалізації, рівня диверсифікації, структурних зрушень у господарському комплексі. Важливе значення має і поточний стан економіки регіонів, зокрема профільних галузей спеціалізації, а також фінансової, соціальної сфери. Традиційно слаборозвинутими вважаються території з низьким рівнем розвитку економіки і добробуту населення, відставанням від інших регіонів за нагромадженим виробничим і соціальним потенціалом.

До основних індикаторів, за якими визначають тип регіону, зараховують: ВВП на душу населення, показники демографічного

розвитку та якості життя, техногенного навантаження, фінансового стану, інвестиційної активності, бюджетної забезпеченості.

Залежно від структури економіки регіону вирізняють індустріальні, індустріально-аграрні, аграрні території. У межах індустріальних регіонів розрізняють території з переважанням добувних чи обробних галузей промисловості, виробництв ВПК. З погляду перебігу процесів реформування регіональної економіки вирізняють території, що адаптувалися до нових умов господарювання, і такі, що не адаптувалися.

Для успішної реалізації державної регіональної економічної політики необхідно враховувати міжрегіональні і міждержавні економічні зв'язки. Виділяють експортно та імпортоорієнтовані території. Під експортноорієнтованими регіонами розуміють території, продукція яких не тільки забезпечує у повному обсязі власні потреби цих територій, а й вивозиться за межі країни. Імпортоорієнтовані регіони ввозять значні обсяги продукції з інших територій чи виготовляють продукцію на базі довізної сировини. Часто виділяють стратегічно важливі для держави території, зокрема, в плані залучення іноземного капіталу, робочої сили чи ті, які мають унікальні природні ресурси.

Важливе значення мають природно-географічні та геополітичні характеристики територій, зокрема, прикордонні, віддалені від основної території держави, приморські території. Оскільки змінити ці ознаки практично неможливо, вони лише враховуються в нормативно-правових актах, що визначають особливості функціонування їх господарства.

Здійснюється класифікація регіонів і за такою ознакою, як рівень економічної чи соціальної безпеки. Внутрішньою загрозою соціальній безпеці регіонів є інтенсивне посилення майнового розшарування населення, зростання бідності та чисельності безробітних. Реальну загрозу економічній безпеці регіонів формують низька конкурентоспроможність продукції, високий рівень спрацювання основних виробничих фондів, незадовільна

природоохоронна діяльність, зношеність комунікаційних систем тощо.

Типологія регіонів дає змогу чітко визначити прийнятні методи і форми регулятивного впливу на регіональний розвиток, а також диференціювати їх залежно від реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

Держава відіграє провідну роль у формуванні і реалізації регіональної економічної політики, оскільки є носієм загальнонаціональних інтересів. Вона визначає концептуальні основи та інституційні засади регіональної політики; здійснює її правове, наукове, організаційне забезпечення. Визначальною є роль держави в розробленні стратегічних напрямів цієї політики, визначенні її пріоритетів та ресурсів, необхідних для успішного здійснення.

У проекті Закону України “Про концепцію державної регіональної економічної політики” зазначається, що на нинішньому етапі соціально-економічного розвитку **головною метою державної регіональної економічної політики** є збільшення національного багатства країни на основі ефективного використання природно-ресурсного, трудового і науково-технічного потенціалу регіонів, раціоналізації систем розселення та досягнення внутрішньорегіональної збалансованості.

На основі чіткого визначення мети державної регіональної економічної політики обґрунтовуються її основні завдання.

Серед пріоритетних завдань на тривалу перспективу державними органами управління визначено структурну перебудову економіки регіонів України, насамперед промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною обстановкою (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області, міста Київ, Харків, Одеса, Кривий Ріг, Маріуполь та Макіївка). При здійсненні структурних трансформаційних процесів передбачається поліпшити екологічну ситуацію у промислових центрах Донбасу, Придніпров'я, Прикарпаття та на територіях, що зазнали

радіоактивного забруднення внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Важливе місце серед завдань регіональної економічної політики посідають соціальні питання, вирішення яких можливе лише на основі радикальних змін у сучасній політиці зайнятості та ринку праці. У перспективі передбачається активізувати діяльність щодо створення нових робочих місць у споживчій сфері, організаціях ринкової інфраструктури, малому та середньому підприємстві виробничої сфери. Це дозволить забезпечити працевлаштування осіб, які вивільняються з промислових підприємств, та підвищити рівень зайнятості населення у сфері обслуговування.

Необхідною передумовою соціального прогресу країни та одним з важливих завдань регіональної економічної політики є поліпшення демографічної ситуації у регіонах України на основі подолання процесів депопуляції й покращання соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо підтримки сімей з дітьми та найменш соціально захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів та послуг.

У виробничій сфері пріоритетними завданнями визначено розвиток експортних та імпортозамінних виробництв у регіонах, де для цього є сприятливі умови (вигідне транспортно-географічне положення, необхідний економічний та науковий потенціал). Це дозволить суттєво вплинути на експортний потенціал територій, вдосконалити структуру експорту держави, розширити зовнішньоекономічні зв'язки.

Особлива увага приділятиметься розвитку сільсько-господарського виробництва на основі удосконалення його спеціалізації та підвищення рівня інтенсифікації з метою нарощування експортного потенціалу, комплексної інтеграції переробних галузей з виробництвом сільськогосподарської продукції та сировини.

Завданнями регіональної економічної політики передбачається повніше використання рекреаційних ресурсів районів

узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпат, а також сприятливих за кліматичними та природними факторами районів Волинської, Вінницької, Полтавської, Черкаської та інших областей з метою формування в майбутньому високорозвинутих рекреаційно-туристичних та оздоровчо-лікувальних комплексів державного і міжнародного значення.

Формування і реалізація державної регіональної економічної політики ґрунтуються на чітко визначеній системі цілей як загального, так і специфічного характеру. Вони мають бути ранжовані за пріоритетністю вирішення та відповідати сучасному етапові розвитку національної економіки. Система економічних і соціальних цілей повинна враховувати інтереси різних верств населення, трудових колективів, підприємців, а також інтереси зацікавлених у їх здійсненні суб'єктів різних рівнів управління.

Особливого значення набуває система підцілей, зорієнтована на успішне здійснення економічної реформи, підтримку недержавного сектору економіки, формування конкурентного середовища. Надзвичайно актуальним є надання соціального спрямування регіональній політиці. У 117-й Конвенції МОП зазначається, що будь-яка політика повинна бути перш за все спрямована на досягнення добробуту і розвиток населення, а також його заохочення до соціального прогресу.

Співвідношення різних цілей перебувають у діалектичному взаємозв'язку: досягнення цілі нижчого порядку є одночасно засобом реалізації цілі вищого порядку. При цьому стратегічна ціль, в якій акумулюється головний напрям регіональної політики, визначає можливості досягнення всіх інших груп підцілей. Залежно від соціально-економічної ситуації в державі та регіонах цілі політики можуть змінюватися, відповідним чином реагуючи на нагальні проблеми та протиріччя регіонального розвитку.

Для України важливим і корисним є досвід Європейського Союзу щодо чіткого визначення пріоритетних цілей регіонального розвитку. Сьогодні ця мета двоєдина: з одного боку, це "підтягування" регіонів з низькими показниками соціально-економічного розвитку до розвинутих, а з другого - це

пом'якшення чи ліквідація територіальних диспропорцій у межах країн Європейського Союзу.

За останні роки багато європейських країн змінили цілі регіональної політики. Якщо раніше вони зводилися лише до зменшення територіальних диспропорцій, то тепер велика увага приділяється саме забезпеченню конкурентоспроможності регіональної економіки, підвищенню продуктивності праці, зростанню інноваційної активності. При цьому зберігається актуальність такого завдання, як збереження міжрегіональної пропорційності та збалансованості. Зокрема, у Фінляндії основними цілями регіональної політики визнано досягнення збалансованого регіонального розвитку, створення робочих місць та незалежний розвиток кожного окремого регіону. Регіональна політика Швеції спрямована на те, щоб забезпечити приблизно однаковий рівень розвитку регіонів у економічному і соціальному плані.

5.3. Основні принципи державної регіональної економічної політики України

Сучасна державна регіональна економічна політика України, як це визначено нормативними документами, ґрунтується на таких основних принципах:

1. Пріоритет загальнонаціональних інтересів. Це означає, що дії всіх суб'єктів регіональної політики потрібно спрямувати на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності, вони не повинні загрожувати національній безпеці держави.

2. Пріоритет інтересів регіону в цілому, його населення відносно галузевих, відомчих, корпоративних, а також інтересів окремих суб'єктів господарювання.

3. Законодавче забезпечення прав і повноважень суб'єктів регіональної політики. Політика стосовно регіонів і політика самих регіонів має регламентуватися нормативно-правовою

базою, дотримання вимог якої є обов'язковою умовою регулювання взаємовідносин між усіма учасниками процесу.

4. Поєднання інтересів. Поточні і стратегічні завдання регіональної політики мають враховувати державні, регіональні та місцеві інтереси, а її практичне здійснення - згладжувати можливі суперечності між ними.

5. Всебічне врахування економічних, природних, історичних, технологічних, етнічних, екологічних, соціально-демографічних та інших умов і факторів регіонів з наданням переваги факторам соціальним та екологічним. Це означає потребу диференційованого підходу до регулювання регіональних процесів з врахуванням їхньої специфіки.

6. Пріоритет інноваційного, ресурсоекономного підходу, що полягає, передусім, у структурних трансформаціях господарських комплексів регіонів на користь інноваційних технологій, товарів народного споживання та послуг у разі раціонального обмеження енерго-, водо-, матеріало- та капіталоемних галузей і виробництв.

7. Необхідність поступового зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення порівнянних соціальних стандартів у всіх регіонах та населених пунктах.

8. Принцип об'єктивності. Поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрями загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку і відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їхнього вирішення.

9. Принцип збалансованості критеріїв соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності, особливо під час вибору методів і форм державної підтримки окремих територій.

10. Принцип партнерства передбачає необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності й суспільної злагоди у процесі регіональної політики.

11. Програмування. Політика регіонального розвитку здійснюється на основі взаємозв'язаних довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на адміністративно-територіальному рівні. Також передбачається щорічне планування необхідних витрат державного бюджету, що сприяє забезпеченню прозорості, стабільності та синхронізації у політиці розвитку регіонів.

12. Концентрації та адиціоналізму. Вони є взаємодоповнюючими і забезпечують розвиток місцевих ініціатив, пошук додаткових джерел фінансування програм регіонального розвитку. У зв'язку з обмеженістю державних фінансових ресурсів під час виконання завдань, визначених цією Стратегією, ресурси концентруються на певних територіях, встановлюється ієрархічність пріоритетів відповідно до сформульованих цілей, визначаються вимоги до економічної ефективності їх використання.

13. Синхронізації дій. Передбачається синхронне проведення ряду реформ, що впливають на соціально-економічний розвиток регіонів, узгодження пріоритетів та дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо регіонального та місцевого розвитку.

14. Поляризованого розвитку. Передбачається формування «опорних регіонів» (полісів, локомотивів зростання), в яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, з подальшим посиленням інноваційної активності в інших регіонах. Цей принцип застосовували держави, що перебували на початкових стадіях соціально-економічного піднесення, коли інноваційна хвиля тільки починала формуватися та набувала масштабності за рахунок її концентрації в окремих «полісах зростання».

15. Додатковості. Фінансова підтримка регіонального розвитку здійснюватиметься за рахунок державного та місцевих бюджетів. За цим принципом фінансування з державного бюджету здійснюватиметься без зменшення фінансування з місцевих бюджетів.

16. Субсидіарності - розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному територіальному рівні управління.

17. Збалансованого розвитку. Зумовлює диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов, критеріїв та строків, визначених законодавством.

18. Партнерства. Тісна співпраця між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, суб'єктами господарювання в процесі реалізації стратегії, проведення моніторингу та оцінки виконання визначених завдань.

19. Єдності. Забезпечення суспільної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей між окремими регіонами у використанні людських ресурсів та рівні життя населення; економічної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей в економічному розвитку між регіонами; просторової єдності, яка полягає у створенні інфраструктурних умов для розвитку периферійних регіонів. Досягнення єдності в усіх трьох вимірах має бути однією із цілей регіонального розвитку та регіональної політики.

До названих принципів можна додати пріоритетні напрями регіональної політики:

- сприяння структурній перебудові та розвитку депресивних регіонів;
- надання фінансових ресурсів регіонам, у яких спостерігається стагнація промисловості;
- боротьба з довготривалим безробіттям та підтримка зайнятості;
- адаптація підприємців, працівників до системних змін, що загрожують безробіттям;
- фінансування розвитку сільськогосподарських територій та прискорення структурної перебудови сільського господарства.

Підвищення дієвості регіональної економічної політики, зростання загальної керованості економічними процесами можливе лише на основі визначення і розмежування повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

В процесі здійснення конкретних заходів державної регіональної економічної політики, спрямованих на підвищення ролі регіонів у проведенні економічної реформи в країні, передбачається:

- сформувати нову територіальну структуру державного сектора економіки;
- реформувати систему управління державним сектором економіки, економічні основи місцевого самоврядування та розширити його важливі соціально-економічні функції щодо життєзабезпечення територіальних утворень;
- здійснити поетапний перехід на обґрунтовану систему бюджетного регулювання та розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці України.

5.4. Підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил

Розміщення продуктивних сил та визначення напрямів регіонального розвитку має стратегічно важливе значення для будь-якої держави, оскільки впливає на рівень її економічної та соціальної безпеки. Тому держава, керуючись національними інтересами, забезпечує планомірний і цілеспрямований розвиток власних продуктивних сил.

Світовий досвід показує, що жорстко централізована модель державного управління стримує повноцінний розвиток місцевого господарства, залишає невирішеними соціальні проблеми територій. Тому оптимальною є така модель державного втручання в процес розміщення продуктивних сил та регіональний розвиток, яка б повною мірою враховувала

національні інтереси та інтереси самих регіонів, забезпечувала міжрегіональну єдність відтворювальних процесів.

Перехід до ринкових принципів господарювання в Україні посилює нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів та загострення територіальних суперечностей. Ця обставина вимагає посилення спрямовуючих та координуючих функцій держави. Необхідно подолати депресивність окремих територій, підтримати трудову мобільність населення, створити умови для функціонування нових суб'єктів господарювання.

Державні органи управління повинні забезпечити прискорений розвиток регіонів на основі ефективного використання їх природного, трудового, виробничого потенціалу; стимулювати комплексний соціально-економічний розвиток територій; зміцнювати позиції України в міжнародному економічному співробітництві; попереджати загострення багатьох економічних, соціальних та екологічних проблем.

Вирішення всіх цих завдань здійснюється на основі розроблення і реалізації ефективної державної регіональної економічної політики. Саме держава визначає цілі та завдання регіональної політики, регулює регіональний розвиток через грошово-кредитну, бюджетно-фінансову, інвестиційну, митну політику.

За умов ринкового господарювання держава виконує такі основні економічні завдання у сфері регіонального розвитку: створює необхідні умови для ефективного функціонування регіональної господарської системи; здійснює захист вільної конкуренції; забезпечує перерозподіл доходів а громадян та суб'єктів господарювання, здійснює трансфертні платежі; налагоджує виробництво суспільних товарів і послуг; стимулює економічне зростання, здійснює контроль за рівнем зайнятості та інфляцією.

Держава визначає пріоритети соціально-економічного розвитку країни і відповідно до цього здійснює регіональну економічну політику. Міра її втручання в економічну діяльність залежить від загальної соціально-економічної ситуації в країні. За

кризової ситуації вплив державних органів управління на соціально-економічний розвиток посилюється. Зокрема, на етапі переходу до ринкової економіки держава виконує широкий спектр функцій: формування обсягів і напрямів розподілу та використання інвестицій; визначення доходів та державних витрат; регулювання рівня внутрішнього попиту та обсягів виробництва; забезпечення зайнятості населення та відповідного рівня доходів; вплив на платіжний баланс.

Розвинуті країни світу, які мають саморегулюючу економічну систему, здійснюють мінімальне втручання в економічний розвиток і господарську діяльність окремих суб'єктів. Держава вирішує лише завдання, які мають стратегічно важливе значення для країни протягом тривалого часу в багатьох країнах світу скорочувався вплив держави на регіональний економічний розвиток, але наприкінці XIX ст. майже в усіх країнах відбулося розширення економічних функцій держави.

Необхідність підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил зумовлена тим, що просторовий (територіальний) чинник істотно впливає на ефективність національної економіки. Макроекономічний підхід не враховує внутрішній потенціал саморозвитку територій та можливі резерви зростання ефективності за рахунок удосконалення просторових пропорцій господарства. Існує численна група проблем суто територіального характеру - демографічних, структурних, соціальних, інституційних, вирішення яких можливо і доцільно здійснювати силами самих регіонів.

Сформувалося дві системи управління - галузева і територіальна. Галузеві органи управління, тобто міністерства і відомства, здійснюють управління переважно державним сектором економіки. Територіальне управління здійснюється як на загальнодержавному рівні, так і на місцевому згідно з політичним і адміністративно-територіальним устроєм країни.

В умовах, коли інтенсивно розвиваються недержавні форми власності, галузеве управління стає неефективним. Воно має певні недоліки, які звужують сферу його застосування. Це - орієнтація

на централізовану систему формування і розподілу фінансових і матеріально-технічних ресурсів, використання переважно адміністративних методів управління, високий рівень керованості господарськими процесами.

Розвиток ринкових відносин вимагає опрацювання нових підходів до формування системи управління регіональним розвитком на основі чітко визначених повноважень, відповідних управлінських структур та ефективних методів управління. В Україні постійно здійснюється пошук шляхів удосконалення системи регіонального управління. Основний стратегічний курс полягає в забезпеченні реальної економічної самостійності регіонів на основі розвитку місцевого самоврядування. Одержуючи статус цілком самостійної економічної одиниці, регіон набуває широких прав і повноважень у сфері економічної діяльності.

Економічна самостійність регіону повинна ґрунтуватися на його самодостатності та врахуванні власних економічних і соціальних інтересів. Забезпечуючи необхідні умови для ефективного розвитку власного господарського комплексу, регіон налагоджує еквівалентні міжрегіональні зв'язки, обмін фінансовими і матеріально-технічними ресурсами, товарами, робочою силою з іншими територіями.

Головними передумовами економічної самостійності регіонів є:

- обмеження впливу центральних органів управління на економічну діяльність населення певної території;
- чітке визначення компетенції кожного територіально-адміністративного утворення;
- розвиток ринкових відносин;
- реалізація можливостей у підвищенні рівня соціально-економічного розвитку території.

Економічна самостійність регіону тоді набуває реального змісту, коли результати господарювання в межах певної території безпосередньо впливають на рівень життя його населення. Удосконалення структури господарського комплексу регіону,

підвищення ефективності його функціонування, вдале розміщення нових виробництв повинні спричинити розширення сфери зайнятості населення регіону і зростання рівня його доходів.

В основу економічної самостійності регіону покладено територіальну власність, об'єктом якої є природні ресурси, підприємства сфери матеріального виробництва, окремі заклади соціальної сфери. Розрізняють загальнодержавну та муніципальну власність. До муніципальної належить власність областей, районів, міст та сіл. Суб'єктом муніципальної власності виступають ради відповідних рівнів.

Посилення ролі територіального чинника в економічному і політичному житті суспільства, яке спостерігається в усьому світі, дає підстави для висновку про феномен "регіоналізації". Традиційно регіоналізм пов'язували з протидією певних територій прогресивним змінам, з їх прагненням зберегти власну самобутність. Нині вирізняють два напрями регіоналізму: перший пов'язаний із зростанням активності суб'єктів регіону; другий - з формуванням державної регіональної політики з урахуванням територіальної специфіки.

Політичний регіоналізм - прагнення територій здобути політичну автономію і поєднати самоврядність з економічною модернізацією. У цілому регіоналізм являє собою досить складний феномен. Він може проявлятися в прогресивній формі як зростання економічної активності суб'єктів регіональної економіки, і в деструктивній - як діяльність політичних течій, що негативно впливає на міжрегіональні і міжнародні відносини.

Важливо зазначити, що у світовій економіці істотно змінюється місце і значення регіонів. Зокрема, у другій половині ХХ ст. регіони Європейського Союзу значно зміцнили свої економічні та політичні позиції і тому не можуть сприйматися тільки в ролі адміністративно-територіальних об'єднань. Враховуючи світовий досвід, в Україні важливо надати нового статусу регіонам на основі поєднання національних, регіональних і місцевих інтересів.

Конкретними шляхами щодо цього повинно стати: визначення ієрархії, статусу регіонів за нормами європейського міжнародного права; реформування адміністративно-територіального устрою держави; створення ієрархічної системи органів регіонального самоврядування з урахуванням територіальної специфіки. Враховуючи активну участь України в європейському регіональному співробітництві, необхідно концептуально опрацювати основні напрями єврорегіональної політики.

Гармонійне поєднання державного управління і місцевого самоврядування є основою успішного соціально-економічного розвитку території, нарощування її потенціалу та вирішення проблем територіального характеру.

Система територіальної влади та управління представлена трьома рівнями - загальнодержавним (національним), проміжним (область, район), низовим (місто, селище, село). Кожному рівню відповідають певні управлінські структури. Організація територіального управління в Україні у цілому відповідає європейській змішаній системі. За державними органами влади та управління закріплюють функції, які мають принципове значення для збереження цілісності господарського комплексу та безпеки держави у цілому.

Серед цих функцій виокремлюють такі: забезпечення економічної безпеки держави; вирішення важливих економічних питань геополітичного значення; контроль за функціонуванням потужних енергетичних та транспортних систем; формування системи державних фінансів та соціального захисту населення та ін. Загалом сфера впливу державних органів управління на господарську діяльність має тенденцію до звуження.

Органи територіального управління виконують широкий спектр функцій, які представлені двома групами - виробничими і соціально-економічними.

До групи виробничих функцій належать:

- визначення спеціалізації території у загальнодержавному та міжнародному поділі праці;

- вирішення питань, пов'язаних з розвитком регіональної виробничої та соціальної інфраструктури;
- підвищення ефективності використання виробничого, соціального та науково-технічного потенціалу регіону;
- розвиток територіально-виробничих комплексів; управління господарством та використанням місцевих ресурсів;
- створення сприятливих умов для функціонування підприємств різних форм власності та розвитку зв'язків за кооперацією між ними.

Соціально-економічні функції органів територіального управління представлені такими:

- забезпечення працездатного населення регіону продуктивними робочими місцями та відповідним рівнем доходів;
- вирішення проблем розвитку соціальної інфраструктури та задоволення соціальних потреб населення;
- створення сприятливих соціально-економічних та екологічних умов для відтворення трудового потенціалу;
- забезпечення раціональної системи поселень на території регіону;
- регулювання перебігу соціально-економічних процесів у регіоні.

Сучасна структура управління регіональним розвитком сформована з двох систем - у вигляді рад та їх виконавчих комітетів у містах і селищах (виборна система) і призначеної Президентом - у вигляді державних адміністрацій на рівні областей та районів. Взаємодія цих органів управління повинна забезпечити в нових соціально-економічних умовах не тільки обмеження кризових явищ у сфері господарського життя та скорочення кількості депресивних територій, а й поступове піднесення рівня їх соціально-економічного розвитку. Адміністративна реформа, що проводиться в Україні, спрямована на радикальне покращання системи територіального управління, підвищення ефективності її функціонування.

Систему місцевого самоврядування в Україні формують:

- районні та обласні ради;

- виконавчі органи сільської, селищної, міської рад; органи самоорганізації населення;
- міські, селищні, сільські ради;
- територіальні громади.

Згідно зі статтею 140 Конституції України районні та обласні ради представляють спільні інтереси територіальних громад міст, селищ і сіл. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є територіальна громада, тобто жителі міста, селища чи села. Місцеве самоврядування як основа державного устрою країни дозволяє реалізовувати місцеві інтереси, узгоджувати інтереси різних суб'єктів господарювання на певній території, забезпечувати ефективне використання місцевих ресурсів, підтримувати життєдіяльність найбільш вразливих верств населення.

В Україні розроблено Програму державної підтримки розвитку місцевого самоврядування відповідно до положень Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядування, яка спрямована на зміцнення його засад.

Законом "Про місцеве самоврядування в Україні" визначено основи формування і розвитку місцевого самоврядування. Зокрема, визначено, що органи місцевого самоврядування самостійно розробляють і забезпечують виконання місцевих бюджетів. Цей бюджет складається з двох частин: поточного бюджету та бюджету розвитку. Останній зорієнтований на реалізацію програм соціально-економічного розвитку території, що здійснюються протягом певного терміну часу. Дохідна база бюджетів формується на основі загальнодержавних і місцевих податків і зборів, які визначено чинним законодавством.

Система місцевих податків і зборів повинна відповідати певним вимогам:

- значні надходження для території;
- бути фіксованою на певний термін часу;
- зрозумілою для тих, хто сплачує податки;
- забезпечувати вирішення місцевих проблем;

- механізм розрахунків, облік і відповідальність за зберігання надходжень має бути достатньо відпрацьований.

В основу розрахунків мінімальних розмірів місцевих бюджетів покладено нормативи бюджетної забезпеченості на одного жителя з урахуванням як соціальних потреб населення, так і природно-економічних особливостей певних територій. Держава здійснює регулювання розмірів місцевих бюджетів на основі положень Закону “Про державний бюджет”. У випадках, коли видатки місцевих бюджетів на мінімальні соціальні потреби перевищують доходи, держава надає території певні дотації, субвенції.

В Україні існує проблема територіальної нерівномірності податкової бази. Регіони України, які володіють потужним промисловим потенціалом і відповідно мають значну податкову базу, зацікавлені у збереженні і власному використанні дохідної частини своїх бюджетів. Менш розвинуті регіони прагнуть використати механізм перерозподілу бюджетних коштів на власну користь і одержати фінансову допомогу від центральних органів державного управління. Таким чином, формуються суперечності між інтересами регіонів різного рівня соціально-економічного розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Дайте визначення ДРЕП.
2. Що є об'єктами, суб'єктами та предметом ДРЕПу?
3. Якою є головна мета регіональної економіки?
4. Законодавчі основи регулювання ДРЕП в Україні.
5. В чому полягають завдання ДРЕПу в різних галузях економіки?
6. Які принципи ДРЕП Ви знаєте?
7. Соціально-економічні функції органів територіального управління.
8. Що є головними передумовами економічної самостійності регіонів?

9. Чим зумовлена необхідність підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил?
10. Роль держави у формуванні та реалізації ДРЕП.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Оптимізація інтеграційних і дезінтеграційних процесів.
2. Збалансованість розвитку в контексті сталого розвитку.
3. Примноження національного багатства країни.
4. Забезпечення комплексності і раціональної структури господарства регіонів.
5. Розвиток підприємництва та ринкової інфраструктури.
6. Підвищення добробуту населення.
7. Оптимізація соціальних прав громадян.
8. Поліпшення демографічної ситуації.
9. Удосконалення системи розселення.
10. Регулювання природно-господарської збалансованості регіонів.
11. Екологічне обґрунтування розміщення продуктивних сил.
12. Розмежування повноважень між центром і регіонами.
13. Підвищення ролі територій у розвитку і розміщенні продуктивних сил.
14. Посилення спрямовуючої і координуючої ролі держави.
15. Гармонійне поєднання державного управління і місцевого самоврядування як основи розмежування повноважень у сфері управління економікою.

✓	ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:
---	--------------------------

1. Регіональна економічна політика - це:

- а) цілеспрямована діяльність держави щодо управління розвитком регіонів;
- б) цілеспрямована діяльність держави щодо удосконалення розміщення ПС в регіоні;
- в) цілеспрямована діяльність держави, спрямована на соціальний і економічний розвиток регіонів;
- г) діяльність держави, спрямована на соціальний і економічний розвиток держави;

2. Що є метою РЕПу в соціальній сфері?

- а) поступове підвищення рівня якості життя та добробуту населення, покращення демографічної ситуації;
- б) поступове створення сприятливих умов для розвитку медицини, освіти, культури;
- в) створення сприятливих умов для ринку праці та його ефективне регулювання в межах регіону;
- г) підвищення продуктивності праці;

3. Що є одним з основних напрямків вдосконалення механізму ДРЕП?

- а) визначення нових перспективних напрямків ДРЕП;
- б) формування ефективних розміщення ПС;
- в) розробка нової законодавчої бази ДРЕП на рівні регіону;
- г) забезпечення політичної стабільності;

4. Які є методи прямого економічного регулювання в РЕП:

- а) цільове фінансування, пряма фінансова допомога;
- б) надання субсидії, цільове фінансування, фінансова допомога через посередників;
- в) цільове фінансування, пряма фінансова допомога, надання субсидії;
- г) ефективна амортизаційна політика держави;

5. Регіональна політика є невід'ємною складовою:

- а) загальнодержавної економічної політики;
- б) державної амортизаційної політики;
- в) державної соціальної політики;
- г) державної фінансово-кредитної політики;

6. Принцип партнерства передбачає:

- а) що політика регіонального розвитку здійснюється на основі взаємозв'язаних довгострокових стратегій, планів та програм розвитку як на державному, так і на адміністративно-територіальному рівні;
- б) необхідність налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення політичної стабільності й суспільної злагоди у процесі регіональної політики;
- в) що фінансування з державного бюджету здійснюватиметься без зменшення фінансування з місцевих бюджетів;
- г) поточні завдання регіональної політики мають розкривати пріоритетні напрями загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку і відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення заходів щодо їхнього вирішення;

7. Відповідно до проекту Закону України "Про Концепцію державної регіональної економічної політики" об'єктами ДРЕП є:

- а) визнано центральні та місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування;
- б) сукупність організаційно-правових та економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни;
- в) територіальні утворення, у межах яких здійснюється державне управління і місцеве самоврядування;
- г) галузеві органи управління;

8. До групи виробничих функцій органів територіального управління не належать:

- а) визначення спеціалізації території у загальнодержавному та міжнародному поділі праці;

б) створення сприятливих умов для функціонування підприємств різних форм власності та розвитку зв'язків за кооперацією між ними;

в) вирішення проблем розвитку соціальної інфраструктури та задоволення соціальних потреб населення;

г) розвиток територіально-виробничих комплексів; управління господарством та використанням місцевих ресурсів;

9. Держава здійснює регулювання розмірів місцевих бюджетів на основі положень:

а) Закону «Про стимулювання розвитку регіонів»;

б) Закону «Про державний бюджет»;

в) Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року;

г) Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»;

10. Який принцип ДРЕП зумовлює диференційованість надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов, критеріїв та строків, визначених законодавством:

а) партнерства;

б) єдності;

в) програмування;

г) збалансованого розвитку;

11. Місцевий бюджет складається з двох частин:

а) державного та регіонального бюджету;

б) поточного бюджету та бюджету розвитку;

в) державного та поточного бюджету;

г) державного бюджету та бюджету розвитку;

12. Система територіальної влади та управління представлена трьома рівнями:

а) державним, обласним, селищним;

б) загальнодержавним, регіональним, місцевим;

в) загальнодержавним, проміжним, низовим;

г) національним, регіональним, місцевим;

13. Сфера впливу державних органів управління на господарську діяльність:

а) з часом не змінюється;

б) має тенденцію до звуження;

в) має тенденцію до розширення;

г) реформується;

14. Прагнення території здобути політичну автономію і поєднати самоврядність з економічною модернізацією - це:

а) політична незалежність;

б) економічна самостійність;

в) регіональна політика;

г) політичний регіоналізм;

15. Первинним суб'єктом місцевого самоврядування є:

а) органи місцевої влади;

б) галузеві органи управління;

в) територіальна громада;

г) центральні органи влади;

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

*...Коли всі будуть забезпечені,
суспільство знову почне
цінувати цілі вище, ніж засоби,
і надавати перевагу доброму
перед корисним...
(Дж. М. Кейнс)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 6.1. Механізми реалізації державної регіональної економічної політики
- 6.2. Організаційно-правова база та ключові елементи механізму державної регіональної економічної політики
- 6.3. Державне регулювання соціально- економічного розвитку регіонів
- 6.4. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил

Ключові категорії теми: механізм реалізації державної регіональної економічної політики, державна регіональна бюджетно-фінансова політика, суб'єкти управління економіки регіону, об'єкти управління економіки регіону, індикативне планування, адміністративно-правове регулювання регіональної політики, експліцитна політика, імпліцитна політика

6.1. Механізми реалізації державної регіональної економічної політики

Сукупність форм, методів та засобів державного регулювання територіальних пропорцій і регіональних ринків становлять

механізм державного регулювання розвитку регіонів (механізм реалізації ДРЕП).

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики - це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію продуктивних сил, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, удосконалюється структура їх господарського комплексу.

Держава впливає на регіональний розвиток за допомогою адміністративних та економічних важелів. Вибір системи важелів здійснюється залежно від соціально-економічної ситуації в державі та її регіонах. Використовувана система важелів має забезпечити рівновагу між економічною доцільністю та соціальною ефективністю.

Механізм державної регіональної політики поєднує в собі методи прямого та опосередкованого впливу на соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні.

Широко використовуються такі методи прямого економічного регулювання, як цільове фінансування, пряма фінансова допомога, надання субсидій та субвенцій тощо. Для опосередкованого економічного регулювання використовують важелі податкової, кредитно-грошової, амортизаційної, зовнішньоекономічної політики. Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через такі заходи протекціонізму: надання податкових пільг для розвитку наукомістких виробництв, створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва, надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дозволяють покращити структуру економіки регіону, працевлаштувати вивільнених працівників, поліпшити екологічну ситуацію та ін.

Прийнято виділяти *стратегічний і тактичний* аспекти реалізації основної мети регіональної політики.

Тактичний аспект полягає у забезпеченні збалансованого комплексно-пропорційного розвитку окремих регіонів, створенні сприятливих умов для успішного функціонування господарських об'єктів і проживання населення, для розвитку ринкових відносин.

Стратегічний аспект передбачає макросоціальне обґрунтування та розробку оптимальної перспективної територіальної структури життєдіяльності населення.

Державна регіональна бюджетно-фінансова політика як елемент механізму реалізації ДРЕП - це сукупність державних фінансових заходів щодо забезпечення управління територіями країни, вирішення їх фінансових проблем. На неї покладено функції щодо забезпечення незалежності регіонального управління, підтримання потенціалу регіону на належному рівні, забезпечення справедливого перерозподілу доходів різних регіонів з метою вирівнювання їх соціально-економічного розвитку. Основними інструментами бюджетного регулювання розвитку регіонів є: нормативи відрахувань від регульованих доходів, дотації, субсидії, субвенції, бюджетні позики.

Основними проблемами бюджетного регулювання регіонів в Україні, що вимагають нагального вирішення, виступають:

- встановлення науковообґрунтованих показників, які визначають і гарантують самостійність місцевих бюджетів;
- збалансування бюджетної системи за територіями, доходами й видатками;
- визначення оптимального розміру частки місцевих бюджетів у консолідованому бюджеті держави з позицій забезпечення економічної самодостатності регіонів;
- встановлення мінімальної частки доходів місцевих бюджетів, що формуються за рахунок власних доходів.

Комплексним інструментом регулювання розвитку економіки регіонів, через який власне і здійснюються заходи бюджетно-фінансового регулювання, є реалізація державних регіональних програм, що забезпечують поєднання територіальних, галузевих і

державних інтересів, створюють реальні умови для зближення рівнів виробництва та споживання товарів широкого вжитку в усіх регіонах.

До найважливіших регіональних проблем, які вирішуються сьогодні шляхом реалізації загальнонаціональних програм в Україні, належать: забезпечення соціальних гарантій для населення регіонів; фінансування будівництва і функціонування загальнонаціональних об'єктів освіти, культури, науки, охорони здоров'я, охорони довкілля; надання цільової фінансової допомоги деяким регіонам тощо.

Обов'язковими елементами регіональних програм розвитку регіонів є:

- аналіз соціально-економічного стану; основні напрямки структурної перебудови;
- цільові установки у соціальній, економічній, природоохоронній сферах;
- визначення методів та етапів реалізації програм.

Розробка та реалізація програм розвитку регіонів передбачає відповідне законодавчо-правове, організаційно-структурне, професійно-кадрове, інвестиційно-фінансове, матеріально-технічне та інформаційно-нормативне забезпечення. Схвалені КМ України заходи регіональних програм автоматично стають складовими ДРЕП України.

Необхідно зауважити, що державне регулювання розвитку регіонів забезпечується встановленням відповідних пріоритетів, тобто наданням переваги розвитку конкретних галузей, видів діяльності, форм господарювання конкретних регіонів. Визначені та забезпечені відповідними ресурсами пріоритети повинні сприяти найефективнішому використанню природного й економічного потенціалів регіонів. При цьому залежно від цілей управління пріоритети можуть встановлюватися як на державному, так і на місцевих рівнях.

6.2. Організаційно-правова база та ключові елементи механізму державної регіональної економічної політики

Для реалізації регіональної політики, яка б сприяла формуванню сприятливого середовища для господарської діяльності в напрямках, котрі б перш за все відповідали інтересам суспільства, держава використовує законодавчу регламентацію економічної діяльності за допомогою відповідних законів. Зокрема, до них належать законодавчі акти, які гарантують рівність усіх форм власності, запобігають монополізації економіки і забезпечують можливість проведення активної антимонопольної політики, заохочують конкуренцію, захищають споживачів та навколишнє середовище.

Особливо важливим моментом реалізації ДРЕП є чіткий розподіл у законодавчому порядку повноважень, відповідальності та фінансово-економічної бази між різними рівнями управління у країні: загальнодержавним, регіональним і місцевим. Ці питання у контексті задекларованої адміністративно-територіальної реформи, яка передбачає розширення повноважень місцевих рад, мають бути врегульовані трьома законопроектами, які необхідно прийняти для її проведення в Україні: про місцеве самоврядування на рівні громад, про місцеве самоврядування на рівні району, про місцеве самоврядування на рівні області.

Через законодавчу базу проводять політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій, координують діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих бюджетів, розвитку інфраструктурних об'єктів місцевого та загальнодержавного призначення, формування централізованих і регіональних фондів різного цільового призначення.

До неї належать Закони України: “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про зайнятість населення”, “Про столицю України - місто-герой Київ”,

“Про бюджетну систему України”, Декрет Кабінету Міністрів України “Про місцеві податки та збори”, Указ Президента України від 25 травня 2001 року про затвердження “Концепції державної регіональної політики” та інші нормативно-правові акти.

Законодавчі акти визначають права і обов'язки регіонів у бюджетній і податковій політиці України, їх повноваження в управлінні майном, що перебуває у загальнодержавній власності, їх участь у реалізації загальнодержавних та регіональних програм.

Нормативні акти регулюють порядок створення та використання регіональних фондів субвенцій, інвестування, соціальної підтримки населення. Для повнішого врахування інтересів регіонів за допомогою нормативних актів вносяться уточнення та доповнення до деяких законодавчо-нормативних актів.

Принципи формування та розподілу фінансових ресурсів між державними й місцевими бюджетами є ключовими механізмами регіонального розвитку. Податкова система на центральному й місцевому рівнях базується на законодавчо встановлених стабільних ставках (нормах) податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів і розширенні прав місцевих органів влади щодо запровадження місцевих податків і зборів. Використання прямого державного інвестування, надання субсидій, створення спеціальних фондів для фінансування програм, залучення іноземного та вітчизняного приватного капіталу, пільгове кредитування й оподаткування, преференції та використання позабюджетних коштів посилюють вплив держави на економіку регіонів.

Організаційно-правова база реалізації державної регіональної економічної політики схематично представлена на рисунку 6.1.

Із централізованих джерел фінансуються витрати на нове будівництво, роботи з реконструкції підприємств базових галузей промисловості, агропромислового та військово-промислового комплексів, будівництво важливих природоохоронних об'єктів, тобто ті підприємства й галузі, які мають загальнодержавне значення. Також державою фінансуються витрати на прискорений

розвиток галузей економіки окремих регіонів, які могли б якнайшвидше забезпечити стабільне надходження валютних коштів і зростання обсягів виробництва товарів народного споживання.

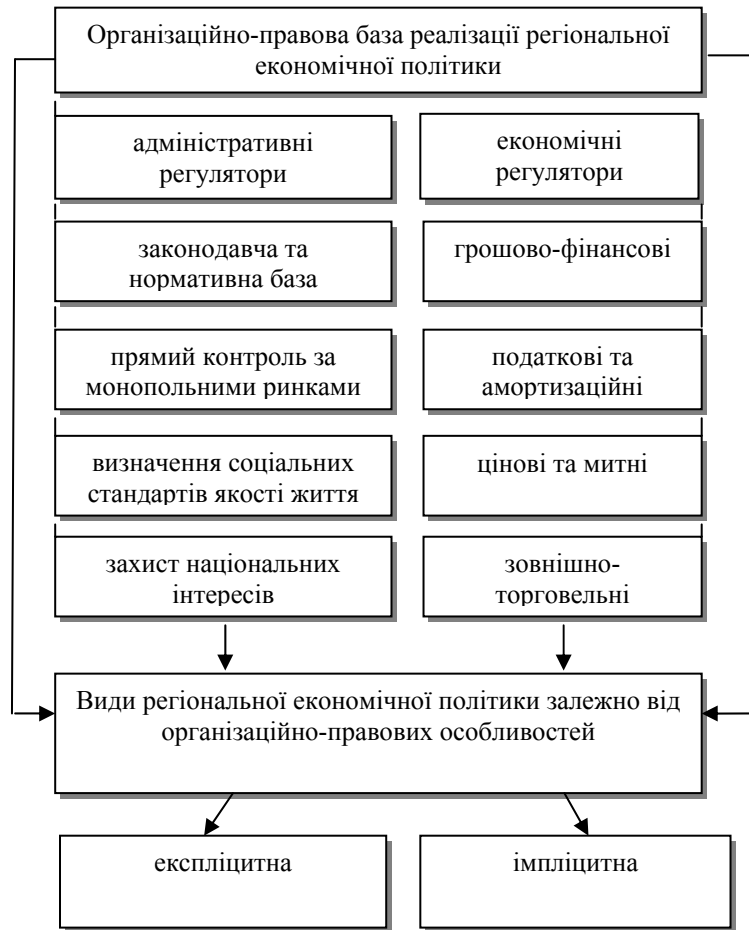

Рис. 6.1. Організаційно-правова база реалізації РЕП

Залежно від організаційно-правових особливостей регіональну економічну політику поділяють на експліцитну та імпліцитну.

Експліцитна політика втілюється у життя переважно через офіційні документи, конкретні напрями і заходи, і тому має чітко виражений регіональний характер.

Імпліцитна політика являє собою соціально-економічні наслідки рішень, що приймаються на національному рівні, і тому має неявний характер.

Особливим напрямком державної допомоги є фінансування структурної перебудови і реконверсії депресивних територій, тобто таких, де показники розвитку відстають від нормативних або середніх по регіону. Також допомога надається регіонам з відносно низьким рівнем промислового потенціалу та надлишком трудових ресурсів, гірським та іншим регіонам зі складними природно-географічними та екологічними умовами.

У такий спосіб держава здійснює загальнонаціональні програми для розв'язання найважливіших регіональних проблем, а саме:

- забезпечення соціальних гарантій для населення регіонів;
- фінансування будівництва й функціонування загальнонаціональних об'єктів культури, освіти, науки, охорони здоров'я;
- надання цільової фінансової допомоги окремим регіонам з метою прискорення реформування економіки.

Держава активно застосовує адміністративні методи регулювання у сферах, які відображають національні інтереси: використання національного багатства, у тому числі природних ресурсів; геополітичні та екологічні проблеми; соціальний захист населення.

До основних адміністративних регуляторів з боку держави належать: прямий контроль за монопольними ринками; заходи превентивного характеру; розроблення стандартів і контроль за їх виконанням; визначення соціальних стандартів якості життя; захист національних інтересів.

У Законі України "Про бюджетну систему України" визначено бюджетний устрій і його принципи, порядок складання

і виконання бюджетів. Згідно зі статтею 140 Конституції України, органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад міст, сіл і селищ, є обласні і районні ради.

Ступінь державного втручання в господарські процеси вимірюється показниками питомої ваги державних прибутків і видатків у внутрішньому валовому продукті: їх висока питома вага свідчить про сильний вплив держави на економіку. Формування бюджету на основі двоканального принципу дозволяє забезпечити цілісність економічного простору країни та надати достатню економічну самостійність регіонам. Центральний бюджет формує перший фінансовий потік, при цьому розмір податкової ставки визначається парламентом. Регіональні органи влади залежно від своїх можливостей та наявних ресурсів формують другий фінансовий потік і визначають ставку для регіонального бюджету (з урахуванням встановлених обмежень чи верхньої границі).

Як показує світовий досвід, майже дві третини всіх прибутків регіону залишається в його власному бюджеті. Водночас здійснюється певний перерозподіл коштів з метою соціально-економічного вирівнювання регіонів. Досягти повної рівності регіонів практично неможливо, оскільки всі вони істотно різняться між собою за природно-ресурсним потенціалом, людськими ресурсами, нагромадженим виробничим потенціалом. Однак процес розподілу і перерозподілу бюджетних ресурсів є необхідним. Він забезпечує єдність держави, а також нормальні умови перебігу відтворювальних процесів на різних територіях.

6.3 Державне регулювання соціально-економічного розвитку регіонів

Загальна державна регіональна політика стосується визначення стратегії економічного зростання, цілей та пріоритетів розвитку господарського комплексу регіонів; розробки правових

законодавчих актів; розробки національних програм щодо найбільш важливих, глобальних, пріоритетних для країни проблем; втілення у життя єдиної науково-технічної, структурної та інвестиційної політики; підтримання загальної збалансованості економіки; усунення монопольного становища окремих виробників; стимулювання конкуренції; регулювання проблем, які не вирішуються самостійно ринковим механізмом; участі у міжнародному та міждержавному розподілі праці.

Суб'єктами управління (державного регулювання) економіки регіону, які реалізують ДРЕП, виступають ВР України, Президент України, КМ України і державні адміністрації регіону, які фактично є інструментом центральної влади щодо реалізації ДРЕП на місцях.

Об'єктом управління виступає економіка регіону, а саме підприємства, організації й установи усіх форм власності, що розташовані на території регіону, комунально-побутове господарство, зовнішньоекономічні зв'язки та інші соціально-економічні явища і процеси в регіоні.

Інструментами державного регулювання економіки регіонів (реалізації регіональної політики), як уже зазначалось, є: система прогнозів, індикативних планів і програм, законодавча база, грошово-кредитна система, фінансова (податкова) система, приватизація державної власності, держінвестиції, інновації, держзакупівлі.

На рівні регіону державна політика здійснюється шляхом:

- вибору пріоритетів та обґрунтування стратегії розвитку довготермінових та поточних прогнозів соціально-економічного розвитку регіону;
- формування бюджету регіону (області); координації роботи місцевих органів влади під час вирішення міжрегіональних питань;
- забезпечення охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування;
- вирівнювання рівня життя населення адміністративно-територіальних одиниць регіону;

- створення високорозвинутої соціальної інфраструктури; розвитку й управління рекреаційним господарством;
- регулювання споживання енергоресурсів на території; заохочення іноземного капіталу та інше.

Нині, згідно з чинним законодавством, державне регулювання (управління) регіональним господарством в Україні охоплює два рівні:

1. державне регіональне управління (охоплює області і райони);
2. місцеве самоврядування (здійснюється у селах, селищах і містах).

Суб'єктами, що реалізують державну політику в регіонах та безпосередньо здійснюють державне регулювання на місцях, є: обласні, районні та міські держадміністрації. Вони забезпечують реалізацію законів України, указів Президента України, постанов ВР України, КМ, України, рішень відповідних представницьких органів регіонального самоврядування.

Державні адміністрації реалізують ДРЕП на місцях і до їх компетенції згідно з чинним законодавством належать питання соціально-економічного розвитку; бюджету й фінансів; управління майном, приватизації та підприємництва; містобудування, ЖКГ, побутового і торгового обслуговування, транспорту та зв'язку; використання й охорони земель, природних ресурсів та охорони довкілля; міжнародних і зовнішньоекономічних відносин.

А для реалізації загальнодержавної та регіональної політики і для управління регіональним господарським комплексом у структурі держадміністрацій передбачені відповідні економічні служби: департаменти, комітети, управління з питань економіки.

До компетенції управління з питань економіки і власності належать (функції):

- реалізація ДРЕП на місцях; забезпечення комплексного соціально-економічного розвитку регіону;
- сприяння проведенню економічних реформ;
- забезпечення раціонального використання виробничо-технічного та наукового потенціалу, природних, трудових і фінансових ресурсів регіону;

- питання використання й охорони земель, природних ресурсів, навколишнього середовища;
- обслуговування населення;
- міжнародні та зовнішньоекономічні зв'язки;
- методичне керівництво економічною роботою в регіоні.

Незалежно від форм власності, яка домінує у господарському комплексі регіону, регулююча діяльність держави реалізується через: **індикативне планування** - розробка регіональних програм соціально-економічного розвитку на середньо- та короткостроковий періоди і цільових регіональних програм, які спрямовуються на вирішення проблем поточної збалансованості, стабілізації економіки регіонів, подолання спаду виробництва, фінансового оздоровлення, приватизації, розвитку підприємництва, зайнятості трудових ресурсів, розвитку села, охорони навколишнього середовища тощо; організаційно-економічні заходи; економічні регулятори (податкова політика, цінова політика, квоти і ліцензії, дотації і субвенції, державні закупівлі); адміністративно-правові методи.

У рамках ДРЕП у процесі децентралізації управління, роздержавлення та приватизації підприємств державне втручання в економічну діяльність регіонів постійно зростає, а роль територій у проведенні економічних реформ, трансформації форм власності, розвитку ринкової та соціальної інфраструктури, розвитку підприємництва, заснованого на комунальній власності, постійно зростає.

Держава спрямовує й координує діяльність місцевих органів державної виконавчої влади у сфері організації економічної безпеки держави, зміцнення фінансово-економічної стабільності, грошового обігу, фінансово-бюджетної дисципліни, валютного й митного контролю, реалізації загальнодержавної структурно-промислової, науково-технічної політики та інших загальнодержавних пріоритетів та програм.

Об'єктами державного регулювання стають природно-економічні регіони з підприємствами всіх форм власності, що знаходяться на цій території.

Механізм державного регулювання економікою регіону показано на рисунку 6.2

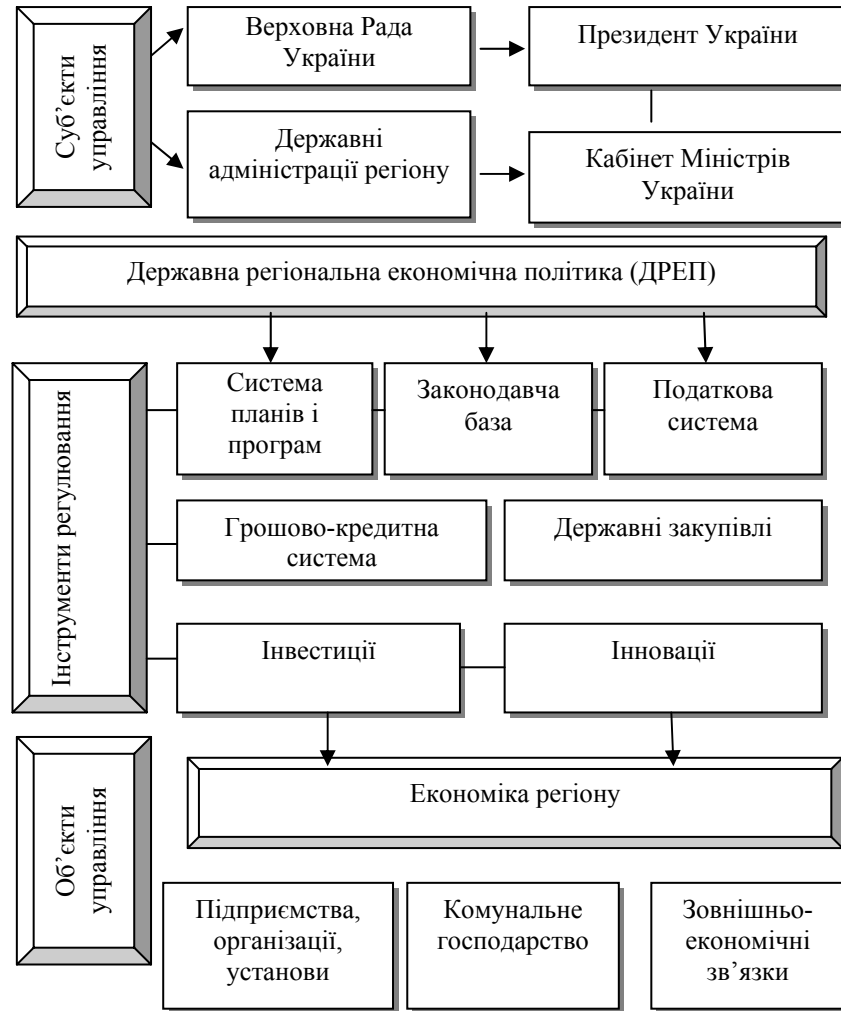

Рис. 6.2. Механізм державного регулювання економіки регіону

Адміністративно-правове регулювання включає розробку регіональних програм на середньо- та короткостроковий періоди (до 5 років). Програми спрямовано на вирішення проблем поточної збалансованості, стабілізації економіки, подолання спаду виробництва, фінансового оздоровлення. Для забезпечення стратегічних перетворень в економіці регіону та позитивних змін у соціально-економічній ситуації можуть складатися так звані структурні програми на довго- та середньострокову перспективу (5-10 років). Також розробляється комплексний прогноз економічного і соціального розвитку України (на 10-15 років).

З урахуванням наявного природно-ресурсного й науково-виробничого потенціалу та необхідності структурної перебудови економіки країни для кожного з економічних регіонів ДРЕП визначає головні перспективні напрямки розвитку господарських комплексів регіонів.

6.4. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил

На сучасному етапі у зв'язку із гуманізацією, соціологізацією, екологізацією науки РПС та регіональної економіки популярними є концепції меж розвитку та сталого розвитку, їх модифікацією є вчення про альтернативну цивілізацію.

В сучасному світі існує два типи проблем: проблеми відносин людини з природою і проблеми відносин людини з іншими людьми, тобто проблеми суспільства. Людина використовує природу нерационально, а головне - небезпечно для себе. Якщо економіка буде так розвиватися далі, людина стикнеться з рядом проблем. Трагедія людства полягає не у тому, що воно не знає, що йому робити (все воно прекрасно знає), а в тому, що воно не хоче цього робити.

В умовах такої економіки у процесі праці надається можливість досягти таких цілей:

- дати особистості можливість використовувати і розвивати свої здібності;

- дозволить перебороти егоцентризм, об'єднавшись з іншими людьми для спільної діяльності, і виробити товари та послуги, необхідні для існування.

Автори альтернативної економіки стверджують, що економічний розвиток підвладній дії моральних імперативів, благих намірів, здорового смислу. Вони впевнені, що ринковий механізм може адекватно реагувати на дефіцит природи, якщо підприємець буде нести відповідальність за нанесений природі збиток.

Першим кроком повинна стати відмова від ідеї індустріалізму, промислового росту як передумови чи мети розвитку. Необхідно забути ідею достатку, оскільки потреби не можуть бути задоволені ніколи у системі, яка орієнтована на ріст, оскільки потреби зростають швидше, ніж продуктивні сили. Іншими словами, необхідно відмовитися від росту виробництва. Але різні країни знаходяться на різних рівнях. Є два варіанти розвитку: впровадити принцип лише до розвинутих країн, а розвинутих надати можливість досягти їх рівень, або загальмувати розвиток всіх країн одночасно.

Спеціалісти по альтернативній економіці вважають, що кращим є другий шлях. Необхідністю є добровільне спрощення потреб, почуття соціальної відповідальності. Людство повинно бути здатним передбачити результати своїх дій, вміти оцінити стан довкілля, знати ту межу, яка відділяє можливість розвитку цивілізації від її згасання. Відмовитися від росту виробництва можна двома шляхами. Перший - перейти на натуральне господарство - нереальний. Другий - суміщати альтернативну економіку із існуючим виробництвом. Однак виникають проблеми власності. Стратегія сталого розвитку направлена на забезпечення збалансованого рішення завдань, збереження сприятливого довкілля і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення потреб теперішнього і майбутніх поколінь.

Необхідність переходу до стратегії сталого розвитку обумовлена тими умовами, в яких опинилося суспільство. За

останні 100 років відбулися кардинальні зміни. Чисельність населення збільшилася в 3,1 рази. Валовий світовий продукт зріс у 350 разів. Обсяг споживання прісної води збільшився в 11 разів. Площа орних земель зросла в 2 рази. Приріст площі пустель становить 156 млн. га. Площа зелених насаджень зменшилася на 7,5 млн. км² (з них 2 було втрачено за останні десятиліття). Чисельність видів рослин і тварин скоротилося на одну п'яту частину. Людська цивілізація споживає до 40% чистої первинної продукції біосфери. Лише 10% використовується на споживання, а решта 30% просто руйнується. Природний механізм кругообігу речовин порушений. Принесені природою жертви не вирішили соціальні проблеми людства. Говорять про зростаючу еколого-соціальну кризу. Вийти з неї можна лише шляхом кардинального перегляду уявлень в економічній, соціальній, екологічній і морально-етичній сфері. Ці уявлення повинні бути строго узгоджені із об'єктивними законами розвитку біосфери і з усіма витікаючими ми звідси обмеженнями і заборонами.

Зараз сформувалося три ареали дестабілізації довкілля. Це Північноамериканський (США, Канада, Мексика), Європейський, Південно-Східно Азіатський ареали. Із них поступає основна маса забруднювачів. По одній третій дають перші два ареали, одну шосту - останній. На противагу цим ареалам - є ареали стабілізації довкілля, є території із суцільних масивів з непорушеними чи слабо порушеними екосистемами. Такими стабілізаційними ареалами є північні ареали Канади та північні і азійські Росії, Амазонія, Австралія. Стратегія сталого розвитку повинна забезпечити цілеспрямовану само-орієнтації суспільства в екологічній, соціальній та економічній сферах. Показниками сталого розвитку повинні бути економічна ефективність, екологічна безпека та соціальна справедливість.

Основою нової регіональної парадигми є визнання цілісності і рівноправності усіх складових єдиної регіональної системи - природно-ресурсної, економічної, соціальної, інформаційної. Сучасна концепція розміщення продуктивних сил орієнтується на досягнення їх сталого розвитку і передбачає:

- подолання існуючих диспропорцій у територіальній структурі національної економіки;
- максимальне використання переваг територіального поділу праці, особливостей природно-ресурсного та науково-виробничого потенціалу регіонів;
- удосконалення спеціалізації регіонів з урахуванням загальнодержавних інтересів; активізацію господарської діяльності у регіонах на ринкових засадах в умовах різних форм власності;
- забезпечення умов для прискореного розвитку галузей, що випускають конкурентоспроможну продукцію, та залучення іноземних інвестицій у регіони, де існують для цього найбільш сприятливі передумови;
- створення нормальних умов для життєдіяльності населення та ліквідацію зон надзвичайних екологічних ситуацій в окремих регіонах.

Основні концептуальні положення щодо розміщення продуктивних сил реалізуються в таких розробках прикладного характеру, як схеми-прогнози та державні програми розвитку й розміщення продуктивних сил України, економічних районів і областей на перспективу. Вони необхідні для обґрунтування економічно доцільних напрямів розвитку продуктивних сил певних територій та розробки цілеспрямованих заходів державної регіональної економічної політики, які б дали змогу забезпечити ефективне регулювання процесів регіонального розвитку, узгодження дій центральних і місцевих органів виконавчої влади у здійсненні структурної перебудови економіки країни та послідовному впровадженні ринкових відносин.

До особливостей розміщення і розвитку продуктивних сил за умов ринкової економіки можна віднести такі:

- органічне поєднання державних, регіональних і місцевих інтересів під час розміщення нових об'єктів при мінімальному залученні зовнішніх ресурсів та максимальному використанні місцевих;

• формування та інтенсивний розвиток об'єктів ринкової інфраструктури та інформаційних систем з метою створення збалансованих регіональних ринків виробництва і збуту конкурентоспроможної продукції та послуг, на яких спеціалізуються регіони;

• пріоритетний розвиток наукомістких виробництв з швидкою окупністю витрат, ресурсозбереженням і значним нагромадженням для активізації інвестиційної діяльності та структурної реорганізації економіки;

• орієнтація на прогресивну структуру регіональної економіки з високою питомою вагою галузей, що працюють на задоволення потреб споживчого сектора економіки;

• розвинутість недержавного сектора економіки, зокрема підприємницьких структур.

Базисом стратегії сталого розвитку повинне стати створення такої економіки в глобальному масштабі, яка не виходила б за межі господарської ємності екосистеми, ємності біосфери. Для досягнення сталого розвитку економіка повинна бути змінена так, щоб досягти оптимальних обсягів виробництва при мінімальних затратах ресурсів. Необхідно кардинально змінити поведінкові стереотипи. Кінцева мета сталого розвитку суспільства полягає не тільки в тому, щоб зберегти біосферу і забезпечити й здатність компенсувати антропогенні порушення, але і в забезпеченні зростання якості життя і підвищенні духовного потенціалу людини.

Сталого розвитку можна досягти тільки в глобальному масштабі. Проте шляхи і темпи переходу до сталого розвитку в кожній країні свої. Вони різні не лише у різних країнах, а і у різних регіонах однієї країни. Стратегія сталого розвитку країни розробляється і здійснюється поетапно. На першому етапі необхідно подолати економічну і структурну кризу. Необхідно покращити екологічну ситуацію у найбільш неблагополучних регіонах. Це закладено у державних програмах розвитку.

Такі показники, як чисельність населення, обсяг ВВП, ресурсо- та енергоємність внутрішньої продукції, зміна структури

господарства, середня тривалість життя населення, рівень доходу населення, стан здоров'я населення, рівень освіти і професійної підготовки, площа непорушених територій, викиди і накопичення поллютантів в природних середовищах; наявність здорового середовища проживання населення є інтегральними. Вони характеризують динаміку переходу до сталого розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Що включає в себе організаційно-правова база реалізації економічної політики?
2. Від чого залежить результативність державного регулювання різних напрямів регіонального розвитку?
3. Охарактеризуйте етапи розробки системи прогнозів розвитку економіки регіонів.
4. Яким чином Україна залучена до багатостороннього транскордонного співробітництва?
5. Які основні заходи для активізації розвитку прикордонних регіонів слід здійснити в Україні?
6. Визначите сутність регіональної політики, назвіть об'єкти і суб'єкти регіональної політики.
7. Які цілі і завдання стоять перед державою у сфері збалансування соціально - економічного розвитку регіонів?
8. Які принципи лежать в основі сучасної державної регіональної політики?
9. Назвіть і розкрийте види державної регіональної політики.
10. Які функції управління економікою виконує держава, а які регіон? Чому необхідне гармонійне їх поєднання?
11. Чому відбувається підвищення ролі територій в розвитку і розміщенні продуктивних сил?
12. Як утворюються проблемні і депресивні регіони?
13. У чому сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики?

14. Що таке ключові елементи механізму реалізації регіональної економічної політики?
15. Основні важелі реалізації регіональної економічної політики.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Регіональний аналіз особливостей приватизаційного процесу в Україні.
2. Проблеми вдосконалення міжбюджетних взаємовідносин.
3. Вплив НТП на розвиток регіональної політики в Україні.
4. Форми територіальної організації продуктивних сил.
5. Механізм реалізації державної регіональної політики.
6. Регіональні аспекти управління державним та комунальним сектором економіки.
7. Регіональний моніторинг як механізм реалізації державної регіональної політики.
8. Організаційно-правові засади реалізації державної екологічної політики на регіональному рівні.
9. Комплексний механізм реалізації державної екологічної політики щодо охорони довкілля на регіональному рівні.
10. Модернізація механізмів реалізації регіональної екологічної політики.
11. Проблема забезпечення еколого-безпечного розвитку регіонів.
12. Особливості регіональної екологічної політики та механізмів її реалізації.
13. Етапи та механізми реалізації державної регіональної економічної політики.
14. Місцеві бюджети як фінансова основа соціально-економічного розвитку регіону.
15. Механізм державного регулювання економіки регіону.

✓	ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:
---	--------------------------

1. Цільове фінансування, пряма фінансова допомога, надання субсидій та субвенцій є методами:

- а) опосередкованого економічного регулювання;
- б) адміністративного регулювання;
- в) прямого економічного регулювання;
- г) активними;

2. Норма обов'язкових резервів, ставка міжбанківського кредиту, операції Національного банку з державними облігаціями на ринку цінних паперів є:

- а) податковими економічними регуляторами з боку держави;
- б) грошово-фінансовими економічними регуляторами з боку держави;
- в) методами опосередкованого економічного регулювання;
- г) методами прямого економічного регулювання;

3. Загальна мета прогнозу соціально-економічного розвитку регіонів полягає в:

- а) удосконаленні структури господарського комплексу регіонів у майбутньому;
- б) розробці нової стратегії державної регіональної економічної політики;
- в) визначенні перспективних напрямів державної регіональної економічної політики на майбутнє;
- г) інформаційному забезпеченні об'єктивності управлінських рішень щодо оптимальних шляхів розвитку регіональної економіки у майбутньому;

4. Який з принципів регіонального прогнозування передбачає розгляд економіки регіону як важливої складової єдиного господарського комплексу країни?

- а) принцип єдності кількісних та якісних характеристик прогнозу;
- б) принцип ієрархічності вирішення соціально-економічних

завдань;

- в) принцип системності;
- г) принцип єдності кількісних та якісних характеристик прогнозу;

5. Які з моделей соціально-економічного розвитку регіону описують взаємозв'язки між окремими елементами цілісної системи і тому мають обмежену сферу застосування та менш прогностичну цінність?

- а) динамічні;
- б) статистичні;
- в) детерміновані;
- г) стохастичні;

6. Співпраця між територіями, розташованими вздовж кордонів сусідніх держав носить назву:

- а) міжрегіональне співробітництво;
- б) територіальний поділ праці;
- в) прикордонне співробітництво;
- г) транскордонне співробітництво;

7. Сутність основного принципу транскордонного співробітництва полягає у:

- а) процесі інтегрування національних економічних систем;
- б) забезпеченні співробітництва кількох держав на рівні органів місцевого самоврядування;
- в) залученні іноземних інвестицій;
- г) розвитку зв'язків та договірних відносин у прикордонних територіях з метою пошуку прийнятних рішень ідентичних проблем;

8. Що є основною передумовою успішного створення і функціонування єврорегіонів?

- а) націлення на вирішення конкретних соціально-економічних проблем кожного єврорегіону;
- б) спільність інтересів зацікавлених сторін;
- в) врахування місця країни в міжнародному поділі праці;
- г) ефективно діюча нормативно-правова база;

9. Що є об'єктами комунальної власності?

- а) житловий і нежитловий фонд, що належить місцевим радам;
- б) освітні заклади, об'єкти соціального обслуговування, заклади охорони здоров'я, об'єкти фізичної культури і спорту, громадського харчування та побутового обслуговування населення;
- в) власність фізичних та юридичних осіб;
- г) ремонтно-будівельні організації, водопровідно-каналізаційне господарство, міський транспорт, газове господарство;

10. Для опосередкованого економічного регулювання регіонального розвитку використовують важелі:

- а) податкової, кредитно-грошової, амортизаційної та зовнішньоекономічної політики;
- б) амортизаційної та зовнішньоекономічної політики;
- в) податкової та кредитно-грошової політики;
- г) кредитно-грошової, митної, податкової та регіональної політики;

11. Суб'єктами регіональної економічної політики є:

- а) центральні та місцеві органи влади та органи місцевого самоврядування;
- б) домогосподарства, фірми, держава, закордон;
- в) райони країни;
- г) підприємства країни;

12. Ресурсозбереження - це:

- а) один з важливих напрямків підвищення ефективності виробництва на основі раціонального використання усіх видів ресурсів;
- б) весь природно-ресурсний потенціал країни;
- в) засіб збереження ресурсного потенціалу країни, з метою зростання продукції країни;
- г) забезпечення та відновлення життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності;

13. Експліцитна організаційно-правова політика:

- а) реалізується через офіційні документи, конкретні напрями і

заходи і тому мають чітко виражений раціональний характер;

б) рішення, які приймаються на регіональному рівні і мають регіональний характер;

в) соціально-економічні наслідки рішень, що приймаються на державному рівні і тому вони мають наявний характер;

г) соціально-економічні наслідки рішень, що приймаються закордоном і не мають наявного характеру;

14. Система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію ПС, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, вдосконалюється структура їхнього господарського комплексу - це:

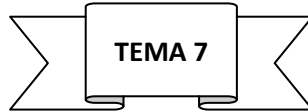
- а) механізм реалізації державної регіональної економічної політики;
- б) регіональна економічна політика;
- в) експліцитна організаційно-правова політика;
- г) митна державна політика;

15. Залежно від організаційно-правових особливостей виділяють:

- а) цінову та митну політику;
- б) державну та регіональну політику;
- в) експліцитну та імпліцитну політику;
- г) податкову та митну політику;

РОЗДІЛ 2.

РОЗВИТОК І РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ЙОГО СТРУКТУРА
І ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

*Економічна безпека - фундамент
українських перспектив...
(із "Стратегії економічного і соціального
розвитку України на 2004-2015 рр.")*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс
- 7.2. Структура економіки, її сутність та поняття
- 7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки
- 7.4. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки
- 7.5. Форми суспільної організації виробництва

Ключові категорії теми: народногосподарський комплекс, економічний простір, матеріальне виробництво, виробництво послуг, економіка, структура економіки, галузь, економічна діяльність, кооперація, концентрація, деконцентрація, спеціалізація, комбінування, конверсія, диверсифікація

7.1. Економіка України як єдиний народногосподарський комплекс

Україна - високорозвинена індустріально-аграрна держава. Її економіку як складну систему виробництва матеріальних благ можна уявити як єдиний народногосподарський комплекс

(ЄНГК), який являє собою сукупність технологічно і економічно взаємопов'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно і функціонують у системі регіональної, державної і світової економіки.

Народногосподарський комплекс (НГК) - це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний) або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування чи виготовлення (лісовиробничий, агропромисловий), або розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, продовольчий комплекси).

Народногосподарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів. До основних інтеграційних процесів необхідно зарахувати територіальне кооперування, технологічне та інфраструктурне забезпечення. В основі ЄНГК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір - це економічно насичена територія, яка поєднує в собі різноманітні об'єкти і зв'язки між ними: населенні пункти, промислові підприємства, господарсько-опановані і рекреаційні площі, транспортні, інженерні та комунальні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Економічний простір визначається характеристиками і параметрами. Серед якісних параметрів потрібно виокремити:

- густоту на одиницю площі простору (чисельність населення, обсяг валового регіонального продукту, запаси природних ресурсів, основний капітал тощо);

- просторове розміщення (показники рівномірності, диференціації, концентрації, розподілу населення і економічної діяльності, у тому числі наявність господарських освоєних і неосвоєних територій);

- зовнішню і внутрішню зв'язаність (інтенсивність економічних зв'язків між: частинами і елементами простору, умови мобільності товарів, послуг, капіталу і людей, що

визначаються розвитком транспортних і комунікаційних мереж).

Територія економічного простору є одним із головних вимірів регіональної економічної політики, яка вимагає економічного обґрунтування доцільності її використання в тому чи іншому напрямку.

У колишньому СРСР на всій його території функціонував єдиний народногосподарський комплекс, який базувався на загальнодержавній власності і планово-розподільній системі управління. Нині істотну роль у функціонуванні економічного простору відіграють ринкові відносини, а держава виступає як безпосередній учасник ринку (як власник), його внутрішній регулятор і координатор. Ознаками і необхідними умовами єдиного економічного простору є загальне економічне законодавство, єдність грошово-кредитної системи, єдність митної території і функціонування загальних інфраструктурних систем (енергетики, транспорту, зв'язку тощо).

Єдиний економічний простір охоплює як всю територію країни, так і її економічну морську акваторію (територіальні води, виняткову економічну зону із національними правами на судноплавство, видобування корисних копалин з морського дна) і територію із національними правами на діяльність повітряного транспорту, екологічний захист і екологічні квоти повітряного басейну. Єдність економічного простору країни гарантується Конституцією України, де зафіксовані головні вимоги, до яких належать:

- гарантована єдність економічного простору, вільне переміщення товарів і фінансових коштів, захист конкуренції, свобода економічної діяльності, не забороненої законом;
- недопущення встановлення внутрішніх митних меж, мита, зборів і будь-яких інших перепон для вільного руху товарів, послуг і фінансових коштів;
- заборона введення і емісії інших грошей в Україні крім гривні.

До основних факторів формування ЄНГК України зараховуються:

- висока господарська освоєність території;
- різноманітний наявний природно-ресурсний потенціал;
- наявний трудовий потенціал;
- сприятливе геополітичне та транспортно-географічне розташування;

- велика попередня історія розвитку.

Народногосподарський комплекс України має досить складну територіальну структуру. В її основі лежить процес формування суспільного поділу праці, зокрема його територіальні форми, що проявляються в “закріпленні” окремих галузей виробничої і невиробничої сфери за певними територіями. Це зумовлює спеціалізацію господарства країни та її економічних районів на виробництві різних видів продукції, а також важливих галузей невиробничої сфери.

Територіальна структура (НГК), в широкому розумінні, відбиває певну територіальну будову народного господарства і характеризується такими основними рисами:

- наявність потужних промислової та агропромислової ланок;
- активна участь у міжнародному територіальному поділі праці;
- високий рівень територіального зосередження господарства у понад 60-ти великих економічних вузлах;
- надмірно високий рівень зосередження промисловості у промислових агломераціях;
- консервативність галузевої структури промисловості з переважанням у ній виробництва засобів виробництва;
- аритетність (рівність) промислового та агропромислового виробництв у багатьох областях;
- переважно екстенсивний розвиток сільськогосподарського виробництва з недосконалими системами землеробства;
- недостатній розвиток рекреаційного комплексу, що не використовує наявні можливості рекреаційного потенціалу країни;
- наявність розгалуженої транспортної системи, що має

міжнародне значення;

- недостатній розвиток ринкової, виробничої, соціальної та екологічної інфраструктур;
- недостатній розвиток інноваційного комплексу;
- низька забезпеченість власними паливно-енергетичними водними та лісовими ресурсами;
- застарілість технологій та зношеність основних виробничих фондів;
- недостатнє використання потужностей сировинної бази, вторинних ресурсів, особливо в будівництві;
- слабо розвинута галузь утилізації виробничих відходів і використання їх як додаткових ресурсів виробництва.

Народногосподарський комплекс України складається із різноманітних галузей і територіальних підсистем. Головними компонентами ЄНГК вважаються дві сфери: матеріальне виробництво і виробничі послуги.

Матеріальне виробництво формується з окремих ланок: промисловість (добувна і обробна), сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок тощо. В цих галузях результат затраченої праці втілений в певні матеріальні блага, тобто виготовлення необхідної продукції для споживання. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл та реалізацію готової продукції, без чого завершені виробничо-технологічні цикли існувати не можуть.

Підприємства безпосередньо виробничої сфери виробляють матеріальну продукцію та енергію (промисловість, будівництво, сільське господарство, лісовиробничий комплекс, рибна промисловість). Опосередковано виробничі сфери забезпечують нормальне функціонування виробництва (транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення, збут, заготівля).

Виробництво послуг включає: освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, мистецтво, систему фінансів, кредитування, страхування, спорт, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування, апарат органів

державного та громадського управління, туризм тощо. У галузях сфери послуг корисна діяльність виражається не у виробництві матеріальних благ, а у виробництві послуг населенню чи суспільству в цілому.

Територіальна організація ЄНГК включає такі категорії, як адміністративно-територіальна організація держави, регіональне управління господарством, формування територіальних організаційно-господарських утворень, соціально-економічне районування. Процес удосконалення ЄНГК постійно видозмінюється залежно від розвитку держави, структурних змін в системі виробництва і управління, взаємовідносин як на внутрішньому ринку господарської діяльності, так і зовнішньому.

Для посилення впливу і входження до світового ринку наша країна повинна мобілізувати та структурувати свої інтелектуальні та інноваційні активи, підтримати розпочатий процес капіталізації, глобалізації і гуманітаризації новітніх галузей економіки. Україні необхідно розширити мережу міжнародних фондових ринків програмного забезпечення, капіталізувати основні українські виробничі і торгівельні бренди відповідно до ринкових стандартів геоелектроніки, надати властивостей мережності, інформаційності та відкритості українському споживчому ринку. Базовим визначальним елементом нової національної стратегії включення до світової глобальної гуманітарної економіки мають стати інновації, інвестиції та інформаційні технології.

В сучасних умовах господарювання головним напрямом для України має стати стратегія включення країни до глобальної геоелектроніки, яка має забезпечити домінування інноваційної складової державної економічної політики над застарілими мобілізаційними індус-трийними елементами.

7.2. Структура економіки, її сутність та поняття

В цілому **економіка** - це процес суспільного відтворення, що історично склався у межах окремої країни. Вона являє собою сукупність взаємопов'язаних ланок та упорядкованих зв'язків, які забезпечують її стійкість, цілісність і динамізм. Структуру економіки розглядають у вузькому і широкому понятті. У вузькому понятті - це комплекс галузей з виробництва товарів і послуг з відповідними технологічними і міжгалузевими зв'язками. В широкому понятті вона охоплює не тільки пропозиції виробництва, а й форми його організації та управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура економіки - це співвідношення між сферами виробництва, яке виражає господарські пропорції, стан суспільного поділу праці. В ній виражена сукупність стійких зв'язків між елементами системи, що забезпечують її цілісність і тотожність самій собі, тобто збереження основних властивостей при різких внутрішніх і зовнішніх змінах. Структура суспільного виробництва вимірюється як натуральними, так і вартісними показниками (валовий внутрішній продукт, чисельність працюючих, вартість основних фондів, асортимент продукції) і характеризується такими пропорціями:

- **відтворювальними** - між: виробництвом засобів виробництва і виробництвом предметів споживання, у використанні валового внутрішнього продукту на заміщення спожитих засобів виробництвами, особистим споживанням і нагромадженням;
- **галузевими** - співвідношення між: різними галузями економіки в регіонах і країні;
- **територіальними** - у розміщенні галузей виробництва в окремих регіональних економічних районах;
- **зовнішньоекономічними** - експорт і імпорт продукції різних галузей і регіонів у зарубіжні країни.

В умовах ринкової економіки проблеми її структури є

важливим фактором зовнішньоекономічних відносин, це досить складне і багатопланове поняття.

Соціально-економічна структура економіки характеризується формами власності на засоби виробництва.

Організаційно-економічна структура визначається співвідношенням різних форм організації виробництва.

Виробничо-технологічна структура є формою внутрішньої організації продуктивних сил, тобто співвідношенням матеріального виробництва та сфери послуг, промисловості і сільського господарства, виробництва засобів виробництва та виробництва предметів споживання, добувних і обробних галузей економіки.

Категорія "структура економіки" є динамічною, постійно розвивається, удосконалюється. Новий етап науково-технічної революції, що припадає на другу половину ХХ ст., зумовив глибоку структурну кризу в більшості країн світу і в першу чергу в розвинутих. Ця криза пов'язана з переходом економіки до нової фази соціально-економічного розвитку.

Сьогодні відбуваються структурні зміни у самому матеріальному виробництві. Зокрема, є істотна зміна співвідношення між видобувними, сировинними і обробними галузями шляхом рішучого переходу до ресурсозберігаючих технологій, істотного зростання інтелектуальних, наукомістких галузей, де високою є питома вага висококваліфікованої праці, новітніх технологій, використання науки і техніки. Нині позначається прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва. І це закономірний процес для всіх високорозвинутих країн.

Економіка України наприкінці ХХ ст. характеризується структурною кризою, яка поєднує в собі тривалу стагнацію в традиційно важливих галузях і секторах виробництва, тоді як нові галузі можуть розвиватися прискореними темпами. Співвідношення зайнятих у виробничій сфері до невиробничої становить до 65%. Це говорить про великі резерви щодо можливого використання трудових ресурсів створюючи нові

сфери виробництва. Бурхливий розвиток продуктивних сил в епоху науково-технічної революції і високий ступінь монополізації економіки висунули необхідність активного втручання держави в процеси структуроутворення. На державних і міждержавних рівнях розробляються цільові програми підтримки розвитку й модернізації традиційних галузей та регіонів спеціалізації із застосуванням кредитних, податкових підойм регулювання.

Досвід розвинутих країн стверджує, що метою структурної трансформації повинен бути безперервний розвиток продуктивних сил суспільства і, особливо, людський розвиток на базі зростання, а також економічного обґрунтування і соціального справедливого розподілу прибутку.

7.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

Галузева регіональна структура господарства безпосередньо відображає процес суспільного поділу праці, вказуючи на функціональні відмінності між окремими галузями.

Галузь представлена однорідними підприємствами, тобто подібними між собою за призначенням продукції, яка виробляється, спільності використовуваної сировини та за характером технології. На її основі проводиться аналіз міжгалузевих пропорцій і зв'язків, порівнюються показники економічної ефективності виробництва. Пропорції і виробничі зв'язки між галузями утворюють галузеву структуру економіки, яка свідчить про ступінь розвитку суспільного поділу праці і, разом з тим, його кооперацію.

За даними статистики у промисловості виокремлюються 280 галузей і понад 500 окремих виробництв. Їх класифікація полягає у групуванні підприємств за галузями з метою:

- забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій;

- зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва, господарства і зростання продуктивності праці.

Спеціалізовані галузі поділяються за основними ознаками однорідності, коли галузі випускають ідентичну продукцію (наприклад, галузі паливно-енергетичної промисловості), спільності у використанні сировини (галузі машинобудування, лісової та харчової промисловості), за характером технології (галузі хімічної промисловості).

За економічним змістом і за формою, а також за організацією виробництва, галузі економіки можуть бути різними. Коли ми візьмемо окрему галузь промисловості, то навіть в ній виявляються непорівнювані фактори: наприклад харчова і паливна промисловість виділяються за цільовим призначенням продукції, а інші - за вихідною сировиною чи матеріалами (машинобудування, металообробка; лісова деревообробка й целюлозно-паперова промисловість); треті - за єдиною технологією (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад).

У зв'язку з дуже великою кількістю галузей і окремих видів виробництв. Їх прийнято поділяти на укрупнені (комплексні галузі). За кваліфікацією Держкомстату України, до промисловості належать 17 укрупнених (комплексних) галузей, які складаються з простих галузей. Так, наприклад, машинобудування і металообробка включає близько 60 галузей, хімічна і нафтохімічна - 15, будівельних матеріалів - 15 тощо. В більшості, галузі поділяють на підгалузі. Так, у машинобудуванні і металообробці розрізняють понад 100 підгалузей виробництва. У вугільній промисловості розрізняють кам'яновугільну і буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

В Україні на загальнодержавному рівні введена "Класифікація видів економічної діяльності" ДК 009-96 (КВЕД) відповідно до класифікації видів економічної діяльності, прийнятої статистичною комісією Європейського Союзу (NACE).

За цією класифікацією **економічна діяльність** - це процес поєднання дій, які дають змогу одержати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси (устаткування та обладнання, наявність технології, робочу силу, сировину та матеріали) для створення виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості види, які представлені одним видом виробництва (рибне господарство) і, в той же час, є дуже складні види, що об'єднують десятки й сотні виробництв (автомобільна промисловість).

Класифікація видів економічної діяльності поділяє галузі і виробництва на секції та підсекції, які позначаються спеціальними літерами, а також розділи, групи, класи та підкласи, які виділяють цифровими кодами. Кожний вид економічної діяльності має міжнародний код секції) позначений латинськими літерами.

Структура економіки України характеризується рядом особливостей: низька частка галузей сфери послуг (45%); висока частка промисловості і, особливо, сільського господарства у внутрішньому валовому продукті - відповідно 38% і 11,2%, тоді як у країнах Європи: промисловість - 23-28%, сільське господарство - 1-3%.

Промисловість України історично орієнтована на розвиток чорної металургії (на базі родовищ кам'яного вугілля і залізної руди в Донбасі і Придніпров'ї), яка і сьогодні має дуже велику питому вагу. Сьогодні вона формує значну частину експорту, одночасно є великим споживачем дорогих паливно-енергетичних ресурсів та основним джерелом забруднення навколишнього середовища.

Значні структурні зміни відбулися у промисловості України за галузями. Порівняно з 1990 роком значно зросла питома вага електроенергетики, чорної металургії, паливної промисловості. За вказаний період знизилась частка машинобудування і металообробки, легкої промисловості, борошномельно-круп'яної комбікормової промисловості. Галузева структура виробництва

країни має свої певні регіональні особливості. В кінці минулого століття у ряді регіонів (Одеській, Львівській, Херсонській областях, АР Крим, Києві, Севастополі) на послуги припадало більше половини виробництва валової доданої вартості, що свідчить про те, що постіндустріальний розвиток в Україні значно посилюється.

В окремих регіонах у структурі валової доданої вартості питома вага промисловості становить більше половини. Це такі індустріальні області, як Донецька, Дніпропетровська, Запорізька. У восьми областях (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська) у сільському господарстві виробляється більше валової доданої вартості, ніж у промисловості. У видобувних галузях промисловості вирізняються Дніпропетровська, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Полтавська, Сумська області, де найбільше сконцентрована частка видобувного виробництва. У структурі видобувної промисловості домінує частка видобування енергоносіїв (вугільна, нафтогазова промисловість).

Вище наведені особливості галузевої структури економіки в різних регіонах великою мірою пов'язані з такими основними факторами, як територіальне розміщення природно-сировинних ресурсів, забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, наявність робочої сили (трудова ресурсів), наявність споживачів готової продукції. Ці фактори і сьогодні значною мірою впливають на розміщення продуктивних сил. Потрібно також врахувати один із головних факторів, що збільшує витрати на одиницю продукції, - це транспортні перевезення як сировинних матеріалів, ресурсів, так і готової продукції.

Ще значними залишаються диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів. Це стосується співвідношення між максимальним та мінімальним показниками виробництва промислової продукції на душу населення в різних регіонах. Сьогодні воно досягає майже 12 разів. Це явище треба обов'язково враховувати при збільшенні обсягів виробництва промислової продукції в окремих регіонах.

Також спостерігається значна асиметрія та розпорошеність у регіональному розподілі інвестицій в основний капітал, в тому числі і за рахунок коштів державного бюджету. Так, наприклад, в Донецьку, Київську, Луганську, Одеську області та м. Київ спрямовується понад 65% від загального обсягу державних капіталовкладень, тоді як у 7 інших регіонів - менш як 1% на кожний. Для соціальної справедливості варто було б перейти на метод розподілу державних капіталовкладень в розрахунку на душу населення, що проживає в даному регіоні. Сьогодні цей показник становить по окремих регіонах один до десяти. Це стосується і заробітної плати, яка в індустріальних регіонах значно перевищує середню по країні.

7.4. Динаміка та ефективність структурної трансформації економіки

Однією з причин економічної кризи в Україні була вкрай спотворена структура економіки, особливо промислового виробництва, яке в основному орієнтувалося на виробництво засобів виробництва, тобто на самообслуговування. З кожних 10 чоловік, що були зайняті в народному господарстві, лише 2 працювали на забезпечення особистих потреб населення.

Історично склалося так, що структура економіки України в цілому є неефективною, екологічно небезпечною, ресурсомісткою. Фактично економіка не була соціально орієнтованою, вона не працювала на задоволення потреб людини і не доставала імпульсів для свого дальшого розвитку.

Галузеву структуру економіки України треба охарактеризувати як консервативну з великою кількістю традиційних галузей, орієнтованих на витратні показники. Нинішня структура економіки сприяє розширеному відтворенню архаїчного, ресурсомісткого господарства. Слід зазначити, що частка галузей, які обслуговують НТП у структурі народногосподарського комплексу України, нижча, ніж у

розвинутих країнах. Ресурсомісткість вітчизняної продукції перевищує світовий рівень у 2-3 рази, а енергомісткість - у 6-9 разів. Енергетична складова у вітчизняних товарах досягає приблизно 25% їх вартості, тоді як у США вона не перевищує 6%, а у Франції - 3%. Реалізація 1 кг умовного палива в Україні дає 0,5 дол. ВВП, в Японії - 9,3 дол., тобто майже в 19 разів більше. Незважаючи на такий розрив, тенденція до зменшення ресурсомісткості продукції є досить повільною.

Тенденція до зменшення частки сільського господарства в структурі економіки в цілому є явищем закономірним і притаманним усім розвинутих країнам. Однак негативним моментом цього процесу є та обставина, що таке скорочення не супроводжується достатнім обсягом виробництва продукції і оновленням матеріально-технічної галузі.

В Україні має бути створена економічна структура, суміжна із західноєвропейською, здатна функціонувати з нею в одній системі координат. Тільки після здобуття економічної самостійності та налагодження випуску конкурентоспроможної продукції українські підприємства зможуть знайти своє місце на світовому ринку.

Удосконалення структури є важливим чинником ефективності суспільного виробництва. Під **удосконаленням структури** розуміється встановлення такого співвідношення галузей, за якого досягається максимальна економія суспільно необхідних затрат, тобто найбільший обсяг виробленого національного доходу за даних масштабів використовуваних у виробництві ресурсів.

Формування ефективної галузевої структури суспільного виробництва на тому чи іншому етапі передбачає правильне визначення пріоритетів і розвиток окремих галузей, що необхідно для забезпечення прогресивних змін у господарських пропорціях. Пріоритетний принцип розвитку галузей зумовлений низкою об'єктивних чинників, серед яких важлива роль наложити пріоритету потреб, різної міри їх актуальність. Пріоритетний принцип формування галузевої структури обумовлюється також

неоднаковим впливом різних галузей на темпи розвитку і ефективність суспільного виробництва. Переважний розвиток прогресивних галузей, які базуються на останніх досягненнях науки і техніки, сприяє підвищенню ефективності всього суспільного виробництва. Цьому сприяє першочерговий розвиток тих галузей, від яких залежить прискорення НТП і успішне вирішення соціальних завдань.

Структурна перебудова економіки повинна відбуватися послідовно - від етапу до етапу, в міру розгортання інвестиційної та інноваційної діяльності, зростання обсягів внутрішніх нагромаджень і припливу зовнішнього капіталу.

Важливо відновити інвестиційний попит на оновлення і розвиток товарного виробництва, забезпечивши його достатніми внутрішніми нагромадженнями та інвестиційною підтримкою держави. Такими зародками економічного зростання можуть стати галузі зі швидкими темпами економічного обороту, високим і сталим ринковим попитом - харчова і легка промисловість, сфера послуг. Доцільно направити до цих сфер приватний капітал і підприємницькі структури, отворивши там режим найбільшого державного і ринкового сприяння малому і середньому бізнесові. Але для цього треба одночасно забезпечити енергетичну безпеку, тобто розв'язати гостру проблему енергоносіїв за рахунок максимального використання всіх внутрішніх і зовнішніх можливостей. На початковому етапі необхідно відродити нормальні вартісні співвідношення і пропорції валового суспільного продукту шляхом активізації податкової та цінової політики, з тим щоб досягти певного вирівнювання норми прибутку.

Оскільки процес структурної перебудови економіки не тільки довгостроковий, а й дуже дорогий, то необхідно визначити пріоритетні галузі промисловості для залучення іноземних інвесторів і створення спільних виробництв, виходячи із заінтересованості закордонних інвесторів у розміщенні в нашій країні своїх виробництв з огляду на відносно дешеву робочу силу, її досить високу кваліфікацію, наявність потужностей (що вивільнюються у зв'язку з неминучим закриттям неефективних і

непотрібних виробництв), а також наявність різноманітних мінерально-сировинних ресурсів і вигідне географічне положення України.

Необхідно визначити і розпочати максимальну підтримку власного інноваційного потенціалу країни, провідних наукових і конструкторських центрів, бо без інтелектуального потенціалу неможливо добитися справді прогресивних технологічних і економічних зрушень, конкурентоспроможності наших товарів на зовнішніх ринках, отже - позбутися економічної залежності. Треба мати на увазі, що технологічні інновації забезпечують 48% ефективності ринкової економіки.

Оскільки одночасно перевести всі галузі на новітню технологічну базу неможливо, то потрібна відповідна поетапність і цього складного процесу. За розрахунками, прогнозними оцінками і досвідом зарубіжних країн, для нормалізації відтворення основних фондів питому вагу нагромаджень у використаному національному доході треба буде підтримувати на рівні, не нижчому від 20%. Поряд з активним інвестуванням до малого і середнього бізнесу на чільне місце повинні виходити інвестиції до наукомістких галузей, до процесів технологічного переозброєння промисловості та сільського господарства, засобів комунікації, управління і ринкової інфраструктури, тобто всі ті інвестиційні напрями, що підвищують швидкість відтворювального і оборотного циклів і тим самим скорочують їх.

Виходячи з цього до головних пріоритетів структурної перебудови зараховано:

- підвищення конкурентоспроможності виробництва і збільшення експортного потенціалу держави;
- посилення соціальної орієнтації економіки, освоєння нових, конкурентоспроможних товарів широкого вжитку;
- реалізація енергозберігаючої моделі розвитку економіки;
- технологічне оновлення виробництва;
- реструктуризація підприємств;
- створення ефективних регіональних структур економіки.

Структурна перебудова економіки повинна здійснюватися згідно з функціональним, а не галузевим підходом - через постановку і вирішення проблемних завдань економіки, визначених як пріоритети.

Структурну перебудову народногосподарського комплексу необхідно здійснювати одночасно на двох рівнях - міжгалузевому і галузевому. На міжгалузевому рівні слід поступово збільшувати частку галузей виробництва товарів народного споживання, прогресивних видів матеріалів та засобів технічного переоснащення народного господарства, тобто забезпечити формування міжгалузевої структури економіки, яка б відповідала світовому досвіду і потребам України.

На галузевому рівні необхідно надавати пріоритет наступним напрямам:

1) науково-технічному оновленню виробництв, впровадженню нових ефективніших і екологічно безпечніших технологій, виробленню продукції та матеріалів кращої якості та вищого технологічного рівня, освоєнню нових прогресивних їх видів, які б були конкурентоспроможними на зовнішньому ринку і замінювали імпортні матеріали;

2) формуванню ефективної структури виробництва в окремих комплексах і галузях шляхом обмеження розвитку сировинних та напівфабрикатних виробництв, збільшення частки виробництв, що мають завершений технологічний цикл і поліпшують використання власного природно-ресурсного потенціалу;

3) розвитку виробництв для задоволення потреб власної міжгалузевої кооперації, підвищенню збалансованості економіки та зменшенню зовнішньоекономічної залежності України;

4) підвищенню соціальної орієнтації виробництва в кожній галузі.

Завдяки цьому слід збільшити частку предметів споживання в загальному обсягу продукції промисловості.

Таким чином, стратегічною метою структурної перебудови національної економіки має бути створення багатогалузевого

високотехнологічного конкурентоспроможного народногосподарського комплексу, адаптованого до ринкових умов, здатного як задовольняти більшу частину власних потреб економіки України, так і брати активну участь у світогосподарських зв'язках на взаємовигідних умовах.

7.5. Форми суспільної організації виробництва

На різногалузевих підприємствах під впливом науково-технічного прогресу відбуваються складні й суперечливі процеси дальшого усупільнення й суспільного поділу праці. Ці процеси виявляються в еволюційному розвитку низки суспільних форм організації виробництва. В усьому світі спостерігається стала тенденція підприємств різних форм організації виробництва до об'єднання.

Серед них провідна роль належить концентрації виробництва, на засаді якої створюються й розвиваються інші форми його організації - деконцентрація, спеціалізація, конверсія, кооперування, комбінування і диверсифікація, кожна з яких має свої об'єктні види та показники рівня розвитку (рис. 7.1).

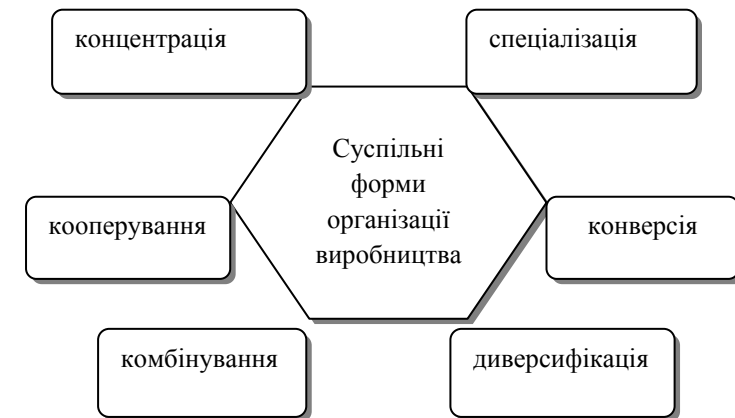

Рис. 7.1. Класифікація суспільних форм організації виробництва

Концентрація - це зосередження виробництва на великих підприємствах (виробнича концентрація) та зосередження підприємств однієї галузі на обмеженій території (територіальна концентрація виробництва). Зростання концентрації виробництва відбувається за рахунок розширення діючих підприємств, будівництва нових великих підприємств або об'єднання декількох малих. Концентрація - це процес зосередження виробництва, робочої сили, засобів праці на великих підприємствах, тобто процес усунування виробництва через збільшення обсягів випуску продукції. У сучасних умовах процес концентрації промислового виробництва є не просто збільшенням кількості основних фондів. Йому притаманна докорінна зміна техніки на базі НТП, зосередження її на великих підприємствах. На розвиток концентрації виробництва впливають такі чинники, як зростання потреби в окремих видах продукції, технічний прогрес у промисловості.

Економічний ефект при цій формі організації виробництва забезпечується за рахунок зменшення затрат на одиницю продукції, збільшення фінансових можливостей для модернізації підприємства.

Концентрація виробництва на підприємстві можна досягаться збільшенням кількості машин, устаткування, технологічних ліній попереднього технічного рівня; застосуванням машин і устаткування зі збільшеною одиничною потужністю; одночасним збільшенням машин (устаткування) як попереднього технічного рівня, так і сучасного. Тому у господарській практиці виокремлюють три основні види концентрації:

1. Агрегатну - збільшення одиничної потужності або продуктивності технологічних установок, агрегатів, устаткування;
2. Технологічну - укрупнення виробничих одиниць (цехів, відділів, виробництв) підприємства;
3. Заводську (фабричну) - процес збільшення розміру самостійних підприємств (заводів, фабрик, комбінатів,

виробничих та інших об'єднань), що здійснюється на засаді агрегатної та технологічної концентрації виробництва.

Розрізняють абсолютний і відносний рівні концентрації виробництва. Перший характеризується середнім розміром підприємств тієї чи іншої галузі народного господарства, другий - часткою великих підприємств за певним показником.

Створення і функціонування надміру великих підприємств є часто недоцільним не лише з економічних, а й з екологічних та соціальних міркувань; воно призводить до посилення монополізму і через це заважає розвитку конкуренції продуцентів на світовому й національному ринках. Тому в період переходу до ринкових відносин між виробниками і споживачами більш важливим стає зворотний процес - **деконцентрація виробництва**. Такий процес повинен здійснюватись завдяки утворенню широкої мережі малих та середніх підприємств і поділу існуючих великих підприємств. Світовий досвід свідчить про те, що малі підприємства (фірми) є технічно (технологічно) передовими, спеціалізованими, мобільними та економічно ефективними виробництвами, які домінують передовсім у науково-виробничій сфері діяльності.

Спеціалізація виробництва - це процес зосередження випуску певних видів продукції в окремих галузях промисловості, на окремих підприємствах та в їх підрозділах, тобто це процес виробництва однорідної продукції або виконання окремих технологічних операцій на підприємствах, в об'єднаннях або галузях. В основі спеціалізації лежить поділ праці. Адже суть будь-якого поділу праці полягає в спеціалізації виробника на випуск будь-якої продукції в обсягах, що перевищують його власну потребу, при одночасній відмові від виробництва іншої (також необхідної даному виробнику) продукції. Заведено виокремлювати кілька її об'єктних видів. До предметно спеціалізованих відносять підприємства, що випускають кінцеву, готову до споживання продукцію (тракторний завод, взуттєва чи кондитерська фабрика тощо); подетально спеціалізованих - підприємства з виготовлення окремих деталей (редукторів,

гумотехнічних виробів, інтегральних схем тощо) та агрегатів і вузлів для комплектування готової продукції (двигуни, електроустаткування, будівельні конструкції); технологічно (стадійна) спеціалізованих - самостійні виробництва з виконання окремих стадій технологічного процесу (ливарні, ковальсько-штампувальні, складальні заводи в машинобудуванні, прядильні та чаетрошувальні фабрики у легкій і харчовій промисловості тощо); функціонально спеціалізованих - ремонтні заводи, підприємства із виготовлення стандартної тари, машиносервісні організації.

Спеціалізація підприємств є важливою передумовою неухильного підвищення ефективності їхньої господарської діяльності.

Основні переваги спеціалізації: створення передумов для механізації та автоматизації виробництва; вища якість продукції; більше можливостей для застосування продуктивної техніки і технології та ефективного їх використання; досягається зменшення витрат на виробництво продукції за рахунок вищого рівня механізації та автоматизації праці, застосування кваліфікованішої робочої сили; зумовлюється необхідність об'єктивного розвитку стандартизації та сертифікації виробництва.

Кооперування - це тривалі виробничі взаємозв'язки підприємств, що спільно виготовляють кінцевий продукт. Кооперування є формою виробничих зв'язків між підприємствами, що спільно виготовляють певний вид кінцевої продукції. Воно органічно зв'язане з розвитком спеціалізації виробництва, характеризується відносною сталістю та стійкістю зв'язків між продуцентами, необхідністю дотримання підприємствами-суміжниками відповідних техніко-технологічних вимог головних підприємств з випуску готових до споживання виробів. Основна умова кооперування - широка мережа подетально і технологічно спеціалізованих та організаційно відокремлених виробництв.

Кооперування органічно зв'язане з розвитком спеціалізації виробництва, характеризується відносною сталістю та стійкістю зв'язків між продуцентами, необхідністю дотримання підприємствами-суміжниками відповідних техніко-технологічних вимог головних підприємств з випуску готових до споживання виробів.

За формами спеціалізації у промисловості розрізняють три форми кооперування:

1. Подетальну (кілька спеціалізованих підприємств постачають головному заводу вузли та деталі для подальшого збирання та випуску готової продукції);

2. Предметну (спеціалізовані підприємства постачають певні вироби головним заводам, що збирають та випускають готову продукцію);

3. Технологічну (спеціалізовані підприємства постачають головним заводам напівфабрикати власного виготовлення).

Кооперування буває внутрішньогалузеве, якщо кооперативні поставки здійснюються між підприємствами однієї галузі, й міжгалузеве.

У територіальному розумінні кооперування поділяється на внутрішньорайонне й міжрайонне. Внутрішньорайонне кооперування, особливо якщо воно сполучається з міжгалузевим, є основою формування регіональних територіально-виробничих комплексів. Нарешті, важливою формою є міжнародне кооперування. Воно розповсюдилося завдяки транснаціональним корпораціям і створенню регіональних економічних спільнот.

Комбінування - це процес органічного поєднання в одному підприємстві (комбінаті) багатьох виробництв, що належать до різних галузей промисловості чи народного господарства в цілому.

До характерних ознак комбінованого підприємства (комбінату) належать об'єднання різнорідних виробництв, пропорційність різнорідних виробництв, техніко-економічна та організаційна єдність виробництва, єдине енергетичне господарство, спільні допоміжні та обслуговуючі виробництва.

Комбінати відрізняються кількома характерними ознаками: виробничо-технологічною, економічною й територіальною єдністю; єдністю сировинної, паливно-енергетичної і транспортної бази, а також системи управління. Найважливішими є виробничо-технологічна та економічна єдність, що означає пропорційність потужностей і обсягу випуску відповідних видів продукції, узгодженість виробництва в часі. Виробництва в складі комбінатів є технологічно та організаційно взаємозв'язаними настільки тісно, що кожне з них не може функціонувати самостійно, хоч і має чітку виробничу спеціалізацію.

Розрізняють три основні форми комбінування:

1. На основі поєднання послідовних стадій переробки вихідної сировини (поєднуються різні, але споріднені стадії переробки сировини) - характерне для хімічної і текстильної промисловості, а також чорної металургії;

2. На основі використання відходів виробництва - поширене у деревообробній, харчовій та хімічній галузях промисловості;

3. На основі комплексної переробки сировини (наявність кількох напрямів переробки вихідної сировини) - поширене в галузях переробки органічної сировини: нафти, газу, торфу, вугілля.

Сучасні комбінати можуть поєднувати дві або навіть три форми комбінування. Наприклад, на комбінаті чорної металургії послідовна обробка руди супроводжується переробкою відхідних коксових газів; у кольоровій металургії - комплексне використання руди, послідовна обробка її компонентів та утилізація сірчистих газів.

З позицій економіки комбінування є однією з найпрогресивніших форм концентрації і організації виробництва, оскільки сприяє якнайповнішому використанню всіх ресурсів підприємства, а саме: розширенню сировинної бази промисловості; зменшенню матеріаломісткості продукції за рахунок комплексного використання сировини, відходів виробництва і безперервності технологічного процесу; зниженню

транспортних видатків; ефективнішому використанню основних виробничих фондів і потужностей підприємства; скороченню тривалості виробничого циклу; зменшенню інвестицій на розвиток добувних галузей промисловості; зменшенню виробничих відходів і тим самим позитивному впливу на навколишнє природне середовище, оперативності управління. Воно особливо ефективно у галузях, де перероблюється велика кількість сировини. Найтипівішим прикладом є комбінат у металургії, де здійснюються послідовні операції: виробництво чавуну, потім сталі й, нарешті, прокату.

Найхарактерніше комбінування для металургійного, хіміко-індустріального та лісовиробничого комплексів. На підприємствах металургійної, хімічної, нафтохімічної і деревообробної промисловості комбінування стало основною формою суспільної організації виробництва. Частка продукції комбінатів сягає 65-90% загального обсягу виробництва в названих галузях.

Конверсія як форма організації виробництва характеризує істотне (іноді повне) перепрофілювання частини або всього виробничого потенціалу підприємства на виробництво іншої продукції під впливом докорінної зміни ринкового середовища або глобальних чинників розвитку економіки.

Процеси конверсії здійснюються за загальнонаціональними програмами, які розроблює і затверджує найвище керівництво країни. У конверсійних програмах України існують такі загальні пріоритети: розробка устаткування для виробництва продуктів харчування; створення медичної та іншої техніки для охорони здоров'я; виготовлення товарів масового споживання. При цьому передбачається організувати виробництво також інших видів цивільної продукції з урахуванням потреби в ній та реальних можливостей комплексу.

За сучасних умов в Україні йдеться передовсім про необхідність прискореного перепрофілювання підприємств військово-промислового комплексу у зв'язку з різким скороченням народногосподарської потреби в його продукції.

Конверсія підприємств цього комплексу має здійснюватись за національними програмами (в Україні таких програм розроблено понад 500).

Диверсифікація - це одночасний розвиток різних, невзаємопов'язаних видів виробництв, розширення номенклатури та асортименту вироблюваної продукції в межах одного підприємства. Диверсифікація відображує процес розширення підприємницької діяльності. Підприємство використовує власні нагромадження не тільки для підтримки і розвитку свого основного бізнесу, а й для освоєння нових видів продукції, створення нових виробництв. У результаті диверсифікації виробництва перетворюються на складні багатоцільові комплекси, що випускають продукцію або надають послуги різного призначення і характеру. Диверсифікованим вважається підприємство, на якому понад 30% загального обсягу продажу - це товари й послуги, не пов'язані з його основною діяльністю.

Диверсифікація будь-якого виробництва є однією з поширених форм його організації за умов розвиненої ринкової економіки і гострої конкуренції продуцентів на ринку. Сутність диверсифікації полягає в одночасному розвитку багатьох технологічно не зв'язаних між собою видів виробництва, у значному розширенні номенклатури та асортименту виробів, що їх виготовляє підприємство. Вочевидь, диверсифікацію можна вважати своєрідним видом стратегії маркетингу того чи того підприємства, стратегії, спрямованої на розширення сфер діяльності на ринку нових продуктів, виготовлення яких не зв'язане з основним виробництвом.

У сучасних умовах диверсифікація виробництва на підприємствах є актуальною, і цей процес має тенденцію до розширення. Це пов'язано з намаганням господарюючих суб'єктів, насамперед виробничих підприємств, підтримувати фінансову стабільність, маневруючи матеріальними і людськими ресурсами. Така господарська діяльність підприємства дає йому можливість ліпше маневрувати своїми матеріальними й людськими ресурсами, істотно зменшувати економічний ризик,

зв'язаний з виробництвом і реалізацією на ринку нових видів власної продукції, підтримувати на належному рівні свою фінансову стабільність.

Узагальнюючи вище наведене, робимо висновок, що рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин суспільства характеризується ступенем розвитку розподілу праці і його усуспільнення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Назвіть показники, які характеризують рівень економічного розвитку країни.
2. Дайте визначення економічного простору.
3. Охарактеризуйте основні риси народногосподарського комплексу України.
4. Дайте визначення галузі. Що розуміється під галузевою структурою і які її елементи?
5. Які сучасні тенденції в розвитку галузей господарства?
6. В чому полягають регіональні особливості галузевої структури економіки?
7. Що розуміється під територіальною структурою? Які територіальні зрушення сталися в господарстві України в післявоєнні роки?
8. Що Ви розумієте під виробничою сферою і який її склад?
9. Які особливості співвідношення виробничої і невиробничої сфери в Україні?
10. Які проблеми та перспективи розвитку соціальної сфери є найважливішими на сучасному етапі розвитку?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Значення агропромислового комплексу (АПК) в народному господарстві.
2. Пріоритетність вирішення продовольчої проблеми.
3. Галузева структура АПК.
4. Форми організації виробництва в АПК.
5. Територіальна організація АПК України: спеціалізовані та інтегральні АПК.
6. Значення транспорту в народному господарстві.
7. Вплив на розміщення продуктивних сил та формування раціональних господарських зв'язків.
8. Умови і чинники, що впливають на формування і розміщення транспортної мережі, обсяг та структуру вантажообороту.
9. Вплив науково-технологічного прогресу на розвиток та розміщення галузей комплексу.
10. Соціально-культурні галузі: освіта, культура, охорона здоров'я.
11. Матеріально-побутові галузі: торгівля, громадське харчування, побутове обслуговування, житлово-комунальне господарство.
12. Основні напрями поліпшення розміщення продуктивних сил у перспективі.
13. Зрушення у галузевій структурі народного господарства під впливом соціальної переорієнтації та технологічного прогресу.
14. Сучасний стан та проблеми розвитку кольорової металургії.
15. Проблеми будівельного комплексу України.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Основним центром хімічного комплексу Центрального району є:
 - а) Київ;
 - б) Черкаси;
 - в) Васильків;
 - г) Золотоноша;

2. Перспективним розвиток індустрії туризму є у:
 - а) Львові;
 - б) Бердичеві;
 - в) Миколаєві;
 - г) Херсоні;
3. Яке твердження неправомірне? Найважливішими галузями машинобудування Східного економічного району є:
 - а) верстатобудування;
 - б) енергетичне та електротехнічне;
 - в) транспортне;
 - г) сільськогосподарське;
4. Основним центром хімічного комплексу в Східному економічному районі є:
 - а) Кременчук;
 - б) Кіровоград;
 - в) Лебедин;
 - г) Миргород;
5. Однією з найбільших міських агломерацій Донецького району є:
 - а) Донецько-Макіївська;
 - б) Дебальцево-Сєверодонецька;
 - в) Стаханівсько-Маріупольська;
 - г) Дніпропетровсько-Дніпродзержинська;
6. Відзначте один із найбільших центрів чорної металургії у Донецькому районі:
 - а) Маріуполь;
 - б) Донецьк;
 - в) Слов'янськ;
 - г) Волноваха;
7. У структурі зайнятості Донецького району переважає:
 - а) промисловість;
 - б) сільське господарство;

- в) транспорт;
- г) будівництво;

8. Процес поєднання дій, які дають змогу одержати відповідний набір продукції чи послуг - це:

- а) кооперація;
- б) економічна діяльність;
- в) спеціалізація;
- г) концентрація;

9. Співвідношення між сферами виробництва, яке виражає господарські пропорції, стан суспільного поділу праці - це:

- а) структура ринку;
- б) структура галузі;
- в) структура промисловості;
- г) структура економіки;

10. До основних факторів формування ЄНГК України не належить:

- а) висока господарська освоєність території;
- б) різноманітний наявний природно-ресурсний потенціал;
- в) активна участь у міжнародному територіальному поділі праці;
- г) наявний трудовресурсний потенціал;

11. Структура суспільного виробництва вимірюється:

- а) тільки натуральними показниками;
- б) натуральними і вартісними показниками;
- в) тільки вартісними показниками;
- г) вартісними і трудовими показниками;

12. Виробничо-технологічна структура:

- а) є формою внутрішньої організації продуктивних сил
- б) визначається співвідношенням різних форм організації виробництва;
- в) характеризується формами власності на засоби виробництва;
- г) характеризується питомою вагою наукомістких та високоекономічних галузей виробництва;

13. Одним з провідних чинників, що обмежує розвиток енергетики в Україні, є:

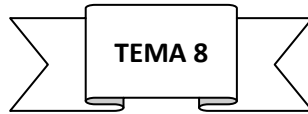
- а) водний;
- б) економічний;
- в) екологічний;
- г) сировинний;

14. Виробнича сфера економіки не включає:

- а) промисловість;
- б) будівництво;
- в) сільське господарство;
- г) освіту і науку;

15. Кондитерська промисловість орієнтується в розміщенні на:

- а) джерела сировини;
- б) споживача;
- в) трудові ресурси;
- г) джерела енергії та води;

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ І ЙОГО ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА

*Успіхи людства в споживанні природних ресурсів
залежать від пізнання законів природи
і умілого їх використання...
(В.І. Вернадський)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 8.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура
- 8.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов
- 8.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів
- 8.4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Ключові категорії теми: природно-ресурсний потенціал, природні ресурси, природні умови, потенціал природних ресурсів, ландшафтний потенціал, економічна оцінка ресурсів, технологічна оцінка ресурсів, балансові ресурси, позабалансові ресурси, ресурсозбереження

8.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу та його структура

Сфера взаємодії природи й суспільства охоплює не лише безпосередньо експлуатовані, а й усі розвідані природні ресурси, що складають ПРП території. Разом із поняттям ПРП території використовують терміни “потенціал ландшафтний”, “потенціал природних ресурсів”.

Потенціал ландшафтний характеризує фізичний стан і енергетичну забезпеченість географічних ландшафтів, які визначають їхню здатність виконувати природоохоронні та соціально-економічні функції, а також задовольняти суспільні потреби через різні види природокористування.

Потенціал природних ресурсів - це здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності. Величина потенціалу природного і потенціалу ландшафтного, на відміну від природно-ресурсного, оцінюється в природних (натуральних) показниках.

За системним ученням, природно-ресурсний потенціал території - це цілісна система складно організованих об'єктів. Його цілісність визначається закономірним сполученням взаємно умовлених природних і соціально-економічних зв'язків і залежностей, що поєднують територіально всі природні ресурси.

ПРП - це об'єктивна дійсність і водночас - сукупність економічних відношень, що складаються на базі його використання. Найважливішою властивістю ПРП території як системи є те, що він становить природний комплекс, у якому існують тісний взаємозв'язок та ієрархічна підпорядкованість усіх компонентів, що його складають. Зміни в одному з них викликають відповідні зміни в іншому, й навпаки.

Природно-ресурсний потенціал (ПРП) - це важливий чинник розміщення продуктивних сил, що включає природні ресурси і природні умови.

Природні ресурси - тіла і сили природи, які за певного рівня розвитку ПС можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства. Природні ресурси є тим елементом продуктивних сил, на який спрямована праця людини. Вигідність чи не вигідність використання природних ресурсів визначають за критеріями господарської віддачі цих ресурсів при порівнянні затрат на їх освоєння і переробку. Ці затрати залежать від виду ресурсу, його місця перебування і корисного вмісту. Вони не є

постійними, а можуть зростати чи знижуватись залежно від об'єктивних економічних обставин.

Природні умови - це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності. Такий поділ до певної міри є умовним, оскільки окремі компоненти можуть виступати і як ресурси і як умови. Природні умови, до яких відносять клімат, рельєф, геологічну будову, географічне положення, можуть в одному випадку гальмувати розвиток суспільного виробництва та вважатись несприятливими для людини, а в іншому - створювати сприятливі умови для технічного та матеріального прогресу: нормальне зволоження, достатня річна сума додатних температур, родючість рівнинного ґрунту, наявність тих або інших природних ресурсів, а також корисних копалин може бути одним із головних стимулів, поштовхом для розвитку економіки області, регіону, країни в цілому.

Природні умови справляють істотний вплив по-перше на людину, яка буде в них працювати, структуру народного господарства країни, регіону та види виробництва, що залежать від природних умов. Присутність або брак якісь природних умов, диктує розміщення продуктивних сил на території. Але, інколи, через зміну природних умов доводиться перерозподіляти продуктивні сили на території країни.

Сучасний розвиток цивілізації характеризується тим, що дедалі більша частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються для життєдіяльності людини як природний ресурс, ніж природні умови.

До основних характеристик природно-ресурсного потенціалу відносять:

- географічне положення;
- кліматичні умови;

- особливості рельєфу;
- розміщення ресурсного потенціалу.

Розрізняють такі структури природно-ресурсного потенціалу:

- компонентну;
- функціональну;
- територіальну;
- організаційну.

Компонентна структура характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів (земельних, водних, лісових тощо).

Функціональна структура відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів.

Територіальна структура - різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів.

Організаційна структура - можливості відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів.

Варто зазначити, що який би природно-ресурсний потенціал не мала країна, регіон чи область, найважливішим критерієм його корисності є економічна оцінка, тобто уміння як найменше його витратити, а отримувати максимальну віддачу від нього, та не приносити великої шкоди природно-територіальному комплексу.

Існує декілька підходів до класифікації природно-ресурсного потенціалу.

1. За компонентним складом виділяють наступні види ресурсів:

- мінеральні, які представлені корисними копалинами та мінерально-будівельною сировиною. Вони поділяються на паливні, рудні й нерудні;
- земельні, серед яких виділяють ґрунти, а також земельних угідь за видами господарського використання земель (рілля, сінокоси й пасовища, ліси й чагарники);

- водні, які підрозділяються на води Світового океану та води суходолу. До вод суходолу відносяться річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики і підземні води (грунтові та артезіанські);

- біологічні, що включають рослинний і тваринний світ;
- рекреаційні включають природно-кліматичні і бальнеологічні;
- кліматичні, до яких відносяться сонячна енергія, енергія вітру, внутрішнє тепло Землі;
- космічні, до яких відносяться метеорити.

2. За ознакою вичерпності природних ресурсів, яку нерідко називають екологічною класифікацією, вони поділяються на групи:

- невичерпні включають сонячну радіацію, енергію вітру, води, внутрішнє тепло Землі;
- вичерпні відновлювані включають ґрунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі;
- вичерпні невідновлювані включають паливні, рудні і нерудні корисні копалини.

3. За характером використання ресурси поділять на:

- одноцільові;
- багатоцільові (лісові, водні, земельні ресурси).

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого призначення.

4. За господарською направленістю виділяють ресурси:

- промислового призначення;
- культурно-ландшафтного призначення;
- комплексного призначення.

Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди. Останнім часом виокремилась і така тенденція: чим вище рівень розвитку

виробництва у країні, тим менше він залежить від ресурсного фактора (Японія).

8.2. Кількісна і якісна оцінка природних ресурсів та природних умов

Природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва і предметів споживання. Розрізняють сучасну і потенційну продуктивність природних ресурсів.

Потенційна продуктивність характеризує максимально можливу віддачу ресурсів у господарстві за умови оптимальної відповідності структури природокористування сформованій специфіці місцевих природно-економічних, соціальних та інших умов.

Сучасна продуктивність досягається в результаті існуючих умов використання природних ресурсів відповідно до ситуації в економіці країни та напрямів розвитку народного господарства.

До основних компонентів природних ресурсів належать мінеральні, земельні, водні, лісові ресурси. З метою формування основних напрямів регулювання природокористування проводиться кількісна оцінка запасів ресурсів, їх якості, умов освоєння, витрат на освоєння, забезпеченості території та населення основними компонентами ресурсів навколишнього природного середовища.

Існує два основних види оцінки: технологічна (виробнича) та економічна. При технологічній оцінці виявляється ступінь придатності ресурсів до того чи іншого виду людської діяльності з урахуванням сучасної або перспективної технології їх використання. Нерідко технологічна оцінка виражається в балах та категоріях. Вона здійснюється, як правило, перед економічною.

Економічна оцінка природних ресурсів - необхідний етап для забезпечення їх ефективного використання. Визначилися дві групи економічних оцінок: перша - характеризує економічні

результати використання природних ресурсів, друга - економічні наслідки дії на навколишнє природне середовище (переважно це економічні втрати від забруднення чи порушення природного середовища). Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують передусім методичні підходи, засновані на категоріях ренти та ефективності. Економічна оцінка природних ресурсів включає врахування багатьох чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які обумовлюють просторові відмінності і значення природних ресурсів для життєдіяльності людини. При їх економічній оцінці використовуються наступні критерії: розміри родовища, які визначаються його запасами; якість корисних копалин, їх склад і властивості, умови експлуатації; потужність пластів і умови залягання; господарське значення; річний обсяг видобутку.

Для економічної оцінки природних ресурсів застосовують різні методичні підходи:

1. Затратний підхід - заснований на обліку витрат на здобуток, освоєння та використання ресурсів;

2. Результативний підхід - оцінюють тільки ті ресурси, які приносять прибуток від експлуатації у вигляді первинного продукту;

3. Витратно-ресурсний підхід - комплексна оцінка витрат на освоєння природних ресурсів і прибутку від їх експлуатації;

4. Рентний підхід - враховується обмеженість природних ресурсів;

5. Монопольно-відомствений підхід - розміри платежів за ресурси відповідають фінансовим витратам спеціалізованих організацій, які керують природними ресурсами в кожному відомстві.

При рентному підході природний ресурс може оцінюватися двома способами: за відносним ефектом чи прибутком, що дає його використання в народному господарстві; за додатковими затратами на компенсацію втрат прибутку при вилученні певного ресурсу з природокористування. Розрізняють витрати на запобігання забрудненню й витрати на компенсацію збитків.

Перші здійснюються для зменшення шкідливих викидів (наприклад, будівництво очисних споруд, нейтралізація викидів тощо). Другі оцінюються через недотримання національного доходу, додаткові витрати з соціальних фондів тощо.

Ряд учених, у тому числі Л.В. Канторович, В.С. Немчинов, М.П. Федоренко вважають, що показниками економічних оцінок природних ресурсів є диференційована рента, диференційований дохід, валова продукція, тобто ефект від участі експлуатації ресурсів. М.М. Некрасов стверджує, що з економічної оцінки природних ресурсів, окремих їх видів найрезультативнішим можна вважати метод витрат.

Для розміщення галузей народного господарства велике значення мають кількісні параметри певного виду ресурсу. За народногосподарським значенням запаси корисних копалин поділяють на такі групи:

- балансові, використання яких економічно вигідне, тобто вони відповідають промисловим вимогам за якістю сировини і гірничотехнічними умовами експлуатації;

- позабалансові, які при наявному рівні технології експлуатувати економічно не вигідно.

Запаси корисних копалин за категоріями *A, B, CI, Cr* разом з прогнозованими запасами становлять геологічні запаси. До власне промислових запасів відносять вивчені й розвідані запаси, експлуатація яких за даних умов забезпечує достатню рентабельність виробництва.

Земельні ресурси. Економічна оцінка землі здійснюється за двома напрямками: оцінка землі як просторового базису і оцінка землі як інтегрального природного ресурсу.

Ціна землі є формою платності землекористування. Вона виражається у вартості одиниці товару (в грошах).

Вартість землі - це міра цінності землі.

Лісові ресурси. Економічна оцінка земель лісового фонду - це грошовий вираз економічного ефекту, що утворюється від раціонального використання земель у процесі лісгосподарського виробництва.

Водні ресурси. Прогнозування охорони і раціонального використання водних ресурсів повинно базуватись на оцінці їх загального стану та розміщення, аналізі сучасного водоспоживання, всебічному врахуванні особливостей цього виду природного блага.

Мінеральні ресурси. Економічна оцінка мінеральних ресурсів має враховувати специфіку відповідних об'єктів. Практика і теорія свідчать про доцільність застосування до економічної оцінки мінеральних ресурсів таких підходів:

- визначення абсолютної вартості - за ціною товарного продукту, який може бути отримано з них;
- визначення прибуткової вартості - за обсягом очікуваного прибутку від реалізації товарної продукції;

8.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних регіонів

Минуле століття характеризується небувалими темпами зростання світової економіки. В кінці ХХ ст. щоденне виробництво товарів і послуг дорівнювало річному на початку століття. Відбулися величезні зміни в чисельності населення планети - воно зросло з 1,6 млрд. осіб на початку століття до понад 6 млрд. в кінці століття. Таке економічне зростання і збільшення чисельності населення призводило до безжалісного використання природно-ресурсного потенціалу планети.

Однак загальновідомо, що всі виробничі ресурси є обмеженими і рідкісними. Особливо гостро ця економічна проблема стоїть перед природними ресурсами - землею, лісами, родовищами корисних копалин, водними ресурсами, тваринним світом, які людина використовує у процесі виробництва різноманітних благ і без яких неможлива господарська діяльність.

Наслідки економічної діяльності призвели до забруднення життєво важливих видів ресурсів, деградації навколишнього середовища.

Настав час нового розуміння розвитку, пошуку нових підходів до використання природно-ресурсного потенціалу, які забезпечать збалансований техногенний вплив на природне середовище з можливостями відтворення первинних властивостей елементів природи.

Україна має різноманітний і потужний природно-ресурсний потенціал - мінеральні, земельні та рекреаційні ресурси. Досі найповніше використовувалися мінеральні та земельні ресурси, що проявлялося у формуванні промислових агломератів з виробництва продуктів паливно-енергетичного, металургійного, хімічного, будівельного та інших комплексів. Нерівномірний розподіл ресурсів по території спричинив відповідну галузеву-територіальну структуру виробництва у регіонах, що в сукупності з недосконалими технологіями виробництва негативно вплинуло на довкілля. Густота населення в Україні становить 76 осіб/км², світовий показник - 43 особи/км². Це свідчить, що рівень забезпеченості населення ресурсами території в Україні є вдвічі нижчим від світового.

Мінеральні ресурси - це сукупність запасів корисних копалин з певними хімічними властивостями, які використовуються людиною у господарській діяльності різних галузей народного господарства.

Мінеральні ресурси поділяються на:

- *рудні* (руди чорних, кольорових, рідкісних, розсіяних, благородних металів);
- *нерудні* (флюси, вогнетривкі глини, апатити, кам'яна і калійна солі, сірка, фосфорити, флюсові вапняки, азбест, тальк, графіт, слюда, крейда, глина, гіпс, будовий камінь, бетоніти, мергель, граніт, мрамур, бурштин, самоцвіти);
- *паливні* (вугілля, нафта, природний газ, горючі сланці, торф).

Серед держав світу Україна характеризується, як країна з потужною мінерально-сировинною базою. Адже займаючи лише 0,4% території світу та 0,8% кількості його населення, наша держава має близько 5% загальносвітових мінеральних ресурсів.

За ступенем розвіданості та вивченості поклади корисних копалин поділяються на:

А - детально розвідані й передані до експлуатації;

В - попередньо розвідані з приблизним вивченням меж покладів;

С₁ - слабо розвідані, частково з урахуванням екстраполяції;

С₂ - перспективні ресурси.

В Україні запаси залізних руд становлять близько 26,3 млрд. т. Основні родовища - Криворізький басейн Дніпропетровської області - 18,5 млрд т, Кременчуцький басейн Полтавської області - 4,5 млрд. т, Белозерський басейн Запорізької області - 2,5 млрд. т, Керченський басейн Автономної Республіки Крим - 1,8 млрд. т.

Криворізький басейн розташований у західній частині Дніпропетровської області в басейні річки Інгулець. Ширина рудоносної смуги змінюється від 2 до 7 км. Руди залягають на глибині від 100 до 2000 м із вмістом заліза (50-62% і більше). Добувається руда лише шахтним способом. Цей басейн за запасами належить до найбільших у світі.

Кременчуцький басейн розташований в Кременчуцькому районі Полтавської області за 15 кілометрів від Кременчука на лівому березі Дніпра. Має вигідне транспортно-географічне положення, оскільки знаходиться в шести кілометрах від Дніпра, а середня його частина перетинається залізницею Полтава-Кременчук. Розвідані запаси залізних руд становлять 4,5 млрд. т. Основна частина руди із вмістом заліза 35-38%.

Белозерський басейн об'єднує кілька родовищ. Він розташований на південь від Запоріжжя на лівому березі Дніпра. Район має зручні залізничні і річкові транспортні зв'язки. На березі Каховського водосховища збудовано місто Дніпрорудний, яке є портом для відправки руди по Дніпру. Загальні запаси руд знаходяться на глибині до 1500 м і становлять 2,5 млрд. т із вмістом заліза 60-64%. Решта із вмістом заліза 46-48%.

Керченський басейн охоплює кілька родовищ, які розташовані на північному і східному узбережжі півострова. Загальні запаси із вмістом заліза до 37% і становлять 1,8 млрд. т.

Крім того, в руді є домішки марганцю (до 5%), а також ванадію, фосфору, миш'яку. Керченська руда використовується тільки на комбінаті "Азовсталь", куди вона доставляється по Азовському морю.

В Україні запаси марганцевої руди становлять - 2,3 млрд. т. Основні родовища розташовані у Дніпропетровській і Запорізькій областях. У Нікопольському родовищі Дніпропетровської області запаси руди становлять 1,6 млрд. т, а в Великотомаському родовищі Запорізької області - 0,6 млрд. т. В даний час переважно експлуатується Нікопольське родовище. Рудний пласт до 2 метрів. Видобуток руди здійснюється переважно відкритим способом. В Україні марганцеві родовища відкриті також в Одеській, Івано-Франківській областях та в Карпатах.

Кольорові метали є незамінними в ракетобудуванні, а також широко використовуються в електронній, електротехнічній, радіотехнічній і приладобудівній промисловості. В Україні відкриті і розробляються родовища сировинних ресурсів - алюмінію, магнію, руд титану, цирконію, нікелю, ртуті тощо. Боксити є у Смілянському районі Черкаської області та у Високопільському районі Дніпропетровської області. Родовища алунітових руд є на Закарпатті, а нефелінових - Приазов'ї. Поклади каолінів мають високу якість і можуть використовуватись для виробництва алюмінію хімічним способом. Вони залягають на великих площах. Їх видобувають у Вінницькій, Запорізькій, Житомирській областях. Найбільшим у світі родовищем каолінів є Просянівське в Дніпропетровській області. Тут потужність шару каолінів високої якості подекуди досягає 100 м. Їх використовують як для виробництва алюмінію, так і як наповнювач під час виготовлення паперу, та для виготовлення вогнетривких виробів.

Титан входить до складу майже 70 різних мінералів (ільменіт, рутил, титаномагнетит тощо). Великими родовищами титанових руд є Самотканське (біля міста Вольногорськ Дніпропетровської області), а також Іршанське і Стремигородське та Володимир-

Волинське Житомирської області, які багаті на камінь абро з якого витягають концентрат титану.

Нікель використовують для виробництва бронзи, латуні, особливих сортів сталі та для покриття металів, як антикорозійний матеріал. В Україні найбагатше Побузьке родовище Кіровоградської області. Основне родовище залізнорудних руд Микитівське розташоване в межах м. Горлівка Донецької області. Родовища ртуті є також у Закарпатті та в Криму. В Закарпатській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Черкаській та Одеській областях виявлено 10 родовищ золота. Мужіївське родовище Закарпатської області вже освоєно і там ведеться промислове добування золота. Золото є у відходах гірничо-збагачувальних комбінатів. Розроблена і технологія його відокремлення.

Нерудні корисні копалини широко використовуються в хімічній промисловості, будівництві та інших галузях народного господарства.

Запаси кам'яної солі в Україні понад 23 млрд. т. Основні родовища - Артеміївське Донецької області, Романське Сумської області, Єфрамівське Харківської області та Солотвинське Закарпатської області. Великі запаси кухонної солі є у воді озера Сиваш.

Запаси калійної солі 3,5 млрд. т. Основні родовища - Калуське і Тростянецьке Івано-Франківської області та Стабниківське Львівської області. Фосфорити розвідані їх запаси біля 400 млн. т, а прогнозують біля 1,1 млрд. т. Основні родовища - Кролівецьке Сумське, Ізюмське Харківської області, та Покрово-Керченське Автономної Республіки Крим. Пластові поклади фосфоритів є у Тернопільській, Вінницькій і Хмельницькій областях, але пласти малопотужні 0,5-1 м із вмістом P_2O_5 3-8%, видобуток їх малоефективний. Апатитові руди, комплексні апатито-титанові і апатито-рідкіснометалеві виявлені в родовищах бласт'я, в основному бідні: вміст P_2O_5 2,5-5% в корінних рудах. Запаси апатиту категорії А+В+С₁ оцінюються в 130 млн. т.

За розвіданими запасами самородної солі Україна займає одне із перших місць у світі і перше місце серед країн СНД. Сірка зосереджена в багатьох родовищах, які простягаються від Яворова (на заході від Львівщини) вздовж Дністра. Найбільші родовища - Немирівське, Яворівське, Язівське Львівської області, Подороженське Івано-Франківської області, Роздольське Тернопільської області. Експлуатуються Роздольське і Подорожнянські родовища відкритим способом, а Язівське та Немирівське - способом підземного виплавлення. Сірку використовують у хімічній промисловості, насамперед для виробництва сірчаної кислоти.

Основне родовище бентонітових глин - Черкаське. Це родовище вважається одним з найбільших у світі. Запаси цього родовища практично невичерпні, потужність пласта залягання - 25 м. Бентонітові глини використовують для виготовлення форм відливання деталей машин, а також у нафтовій, харчовій, текстильній, нафтопереробній, миловарній та інших галузях промисловості.

Графіт широко використовується в атомній енергетиці, у виробництві олівців, фарб, темного скла, підшипників. В Україні залягають поклади графіту світового значення. Найбільші поклади цієї мінеральної сировини в Завалівському родовищі Юровоградської області. Є поклади графіту також у Петрівському та Водянському родовищах Запорізької області.

Вогнетривкі глини використовуються для виробництва вогнетривкої цегли, при будівництві доменних і мартенівських печей та пристосування для розливу сталі. Їх запаси в країні 2,5 млрд. т. Основними родовищами вогнетривкої глини вважаються Веселівське Донецької області, Полоцьке Запорізької області, П'ятихатське, Обозівське та Мурзинське Кіровоградської області.

Флюсові вапняки використовуються при виплавленні чавуну. Основні родовища - Докучаєвське і Ново-Троїцьке та Балаклавське - Автономної Республіки Крим. Їх запаси - 2,8-3,0 млрд. т.

Запаси крейди сконцентровані у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області, Здолбунівському - Рівненській області та у Краматорську Донецької області. Основні родовища вапняків - Розвідівське і Волощанське Львівської області, Гуменецьке Хмельницької області та Григорівське Миколаївської області.

Поклади гіпсу є у 16 областях України. Основні родовища: Піщанське і Моршинське Львівської області, Артемівське і Слов'яногірське, Михайлівське Луганської області, Збручанське Хмельницької області, Миргородське Полтавської області, Хмельницьке Вінницької області, Ново-Полянське і Синяцьке Закарпатської області, Новозіручанське Тернопільської області.

Запаси граніту понад 3 млрд. т. Основні родовища: Омелянівське, Коростишівське і Корнинське Житомирської області, Богуславське Київської області, Старобабинське і Ганське Черкаської області, Софіївське і Янцівське Запорізької області, Капустянське і Кудашівське Кіровоградської області, Тиврівське Вінницької області, Колесівське Рівненської області. Мармур видобувають у Донецькій області, в Карпатах, Республіці Крим та у Житомирській області. За кольором та якістю український мармур вважають одним з найкрасивіших у світі.

Паливні ресурси. Усього в Україні на кінець ХХ століття виявлено і розвідано більше 80 видів корисних копалин. При аналізі розміщення продуктивних сил держави оцінка корисних копалин з позицій їх використання у народному господарстві, тобто як його мінералоресурсної бази, найбільш доцільна. При такому підході всі корисні копалини поділяються на три основні групи: паливні, рудні і нерудні.

У цілому значні запаси паливних ресурсів в Україні характеризуються різким переважанням у їх структурі твердих видів палива: кам'яного вугілля, горючих сланців і торфу та дефіцитом рідких і газоподібних вуглеводнів. Відсутність достатньої кількості нафти і природного газу створює значні труднощі для розвитку економіки.

Провідне місце серед паливних ресурсів займає кам'яне вугілля, 98% якого добувають у Донбасі, решту - в Львівсько-Волинському басейні. Донецьке вугілля залягає на глибині 500-700 метрів (максимальна - 1200 метрів), товщина шарів - 0,5-2,0 м, 25% його коксується. Львівсько-Волинський басейн зосередив 2% вугілля, яке залягає на глибині 300-700 м, товщина шарів - 0,5-1,0 м. Найбільші поклади бурого вугілля - у Дніпровському басейні (2,4 млрд. т, глибина залягання - 5-140 м, відкритий видобуток).

Найбільші запаси нафти і газу - у Дніпровсько-Донецькій, Карпатській, Причорноморсько-Азовській нафтогазоносних провінціях. Уже понад 100 років ведеться видобуток нафти (Борислав) і 80 років - природного газу в Передкарпатті. Це призвело до сильної вичерпаності родовищ. Майже 80% видобутку нафтогазової сировини країни в даний час припадає на родовища Східної України.

Як ресурси низькосортного палива або сировини для виробництва нафтопродуктів можуть розглядатися величезні запаси менілітових горючих сланців, розташовані у Карпатах, а також горючі сланці Болтиського родовища на межі Черкаської та Кіровоградської областей. В Україні відомо понад 2500 родовищ торфу, що зосереджені переважно в Поліссі. Цей ресурс є сировиною для паливної промисловості.

Запаси кам'яного вугілля 43,2 млрд. т, в тому числі детально розвідані 16,8 млрд. т. Основні його родовища розташовані в Донецькому та Львівсько-Волинському басейні. На Донецьку область приходить 98% запасів вугілля. На Львівсько-Волинську область - 2%.

Донецький кам'яновугільний басейн у межах України займає територію 150 тис. км². Знаходиться в Донецькій, Луганській, Дніпропетровській і частково в Харківській областях. Основна маса вугілля залягає на глибині 500-750 м, а є пласти на глибині до 1400 м. Товщина робочих пластів в межах 0,6-1,2 м, а рідко - 1,5 м. Більше 70% вугілля припадає на пласт пологим падінням. Із загальної кількості вугілля 25% - коксівне, 30% - антрацити, а решта - довгополуменеве.

Львівсько-Волинський басейн розташований у межах Галицько-Волинської западини, має площу близько 10 тис. км². Вугілля зосереджене на глибині 250-750 м. Товщина пласта 0,5-2 м, а зустрічаються пласти 2,8 м. Загальні запаси вугілля тут у межах 0,8 млрд. т. Вугільні пласти залягають майже горизонтально або мають незначне падіння. Вугілля середньозольне, довгополуменеве, що сприяє використанню його для теплоенергетичних потреб.

Запасів бурого вугілля в Україні близько 3 млрд. т. Найбільшим родовищем є Коростишівське Житомирської області, Звенигородське Черкаської обл. Деякі його запаси є у Харківській, Полтавській, Вінницькій, Донецькій та Закарпатській областях. Середня потужність пластів 4-5 м, глибина залягання від 100-200 м. При згорянні 1 кг цього вугілля виділяється 5-6 тис. Ккал тепла, що на 40% менше від кам'яного вугілля. Використовується воно в основному для виробництва кам'яновугільних брикетів, які ідуть для побутових цілей, а також для одержання рідкого палива і побутового газу.

В Україні розвідано 278 родовищ нафти, з яких експлуатується - 178. Обсяги промислових запасів становлять близько 240 млн. т. Найбільші запаси нафти є у Прикарпатті, Придніпров'ї та у Причорномор'ї. У Прикарпатті відкрито 16 родовищ. Найбільше з них Долинське, Уличинське, Бориславське. Глибина залягання - від 1000-3000 м.

Придніпровський бласт включає родовища Прилуцьке у Чернігівській області, Рибальське і Качанівське у Полтавській області. З надр України видобуто понад 350 млн. т нафти. За прогнозами значні запаси нафти є у Донецькому регіоні. За сумарними прогнозами геологічні запаси нафти і газу в надрах Дніпровсько-Донецької западини можуть сягати 7-10 млрд. т нафтового еквіваленту.

Основні регіони, в яких є значні запаси природного газу, - це Передкарпаття, Дніпровсько-Донецький регіон і Причорномор'я.

У Передкарпатті діють Більче-Волинське, Космацьке, Косівське, та розвідані Судово-Волинське, Немирівське,

Солотвинське, Мукачівське, бласті родовища. Запаси газу цього регіону становлять 94 млрд. м³.

В Дніпровсько-Донецькому газоносному регіоні основні родовища в Харківській області (Шебелинське, Хрестищенське, Кечилівське, Дружелюбівське), в області (Рибальське, Каченівське), в Полтавській (Солохо-Диканське), Чернігівській (Гнідинське), Дніпропетровській (Перещепинське) областях. За розрахунками запаси газу в цьому регіоні - 785,4 млрд. м³.

У Причорноморському регіоні відкрито й експлуатується 17 газоносних родовищ із загальним запасом газу 14,3 млрд. м³. Найбільші родовища: Галіцинське, Джанкойське, Глібівське, Оленівське Автономної Республіки Крим.

На дні Чорного моря геологи виявили перспективні родовища природного газу. Родовища природного газу розвідані і на шельфі Азовського моря - Керченське, Казантинське, Стрілкове. За різними підрахунками запаси газу тут понад 100 млрд. м³. Таким чином, загальні обсяги промислових Запасів природного газу в Україні становлять 1148,2 млрд. м³.

Крім природного газу в Україні є умови для промислового видобутку газу метану в Донецькому вугільному басейні. Ресурси метану в басейні тільки у вугільних пластах до глибини до 1800 м, складають 1,2 трлн м³. Цей розмір дорівнює запасам найкрупніших газових родовищ світу. За основними регіонами бласти об'єми метану розподіляються таким чином: Червоноармійський район - 231 млрд. м³; Центральний район - 114,3 млрд. м³; Торезько-Снежнянський район - 55 млрд. м³; Донецько-Макіївський район - 44 млрд. м³.

Торф - цінна сировина для паливної та хімічної промисловості. З нього одержують рідке паливо, феноли, бласт, спирт, а також виробляють ізоляційні плити. В Україні розвідано 2500 родовищ з геологічними запасами торфу 2,2 млрд. т. Його запаси зосереджені переважно на Поліссі: у Львівській, Івано-Фраківській, Волинській, Рівненській та поліських районах Хмельницької, Житомирської, області, Чернігівської і Сумської

областей. Товщина шарів - 10-12 м. Найбільші родовища: Замглай - у Чернігівській області, Брюховецьке у Львівській області.

Поклади горючих сланців оцінюють в 3,7 млрд. т. Товщина шарів 1-6 м. Найбільше родовище - Бовтиське у Карпатах. Родовища горючих сланців відкриті також поблизу Олександрії Кіровоградської області та Флоріанівське в Хмельницькій області.

Земельні ресурси. Земля - один з найбільш універсальних природних ресурсів, необхідний для всіх галузей господарства, і одночасно - предмет та засіб праці. Земельні ресурси - найцінніша складова природно-ресурсного потенціалу України. Земля завжди забезпечувала найсуттєвіші потреби суспільства у продуктах харчування, Загальний земельний фонд України становить близько 603,6 тис. км², з яких 71,2% становлять сільськогосподарські землі, головним чином сільськогосподарські угіддя, якими зайнято майже 70% території України (у тому числі: рілля - 55,1%, багаторічні насадження - 1,7%, сіножаті і пасовища - 12,5%). Лісами вкрито 17,2% загальної площі держави, під забудовами знаходяться 3,8%. Майже 4% території України вкрито водою, 1,5% зайнято болотами. Інші землі (яри, піски, зсуви, радіоактивно забруднені території тощо) займають 4,1% загальної площі України.

Структура сільськогосподарських угідь значно впливає на регіональні особливості розміщення сировинної бази агропромислового комплексу. Саме тому вони викликають особливий інтерес. Показник забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями вважають найбільш об'єктивним при економічних оцінках земельних ресурсів. В Україні він складає 0,8 га на одного жителя, з них 0,65 га становить рілля. Сільськогосподарські угіддя сконцентровані на території нерівномірно. Їх площа зростає від 37% у гірсько-лісовому регіоні Карпат до 90% у степах.

На орні землі (ріллю) у структурі сільськогосподарських угідь припадає близько 76%, що свідчить про високу розораність території України. За цим показником Україна займає перше

місце в Європі. Проте особливе значення має продуктивність земель, яка залежить від природної родючості ґрунтів.

У структурі ґрунтового покриву України домінують різновиди чорноземів, поширені майже на 55% площ орних земель. 10% орних земель займають опідзолені й деградовані чорноземи, 9% - каштанові, 7% - підзолисті, 6,7% - сірі лісові, 2,5% - солонцюваті, 2% - лужні та ін. В Україні зосереджено 25% покритих чорноземом площ світу. За вмістом гумусу ґрунти України у різних зонах не однакові. Так, ґрунти Полісся характеризуються невисоким вмістом гумусу (0,7-2,0%), у Лісостепу гумусованість зростає до 1,0-2,5%, у типових чорноземах та в гумусу 4,0-6%, у чорноземному Степу кількість гумусу знижується у протилежному напрямку - з півночі на південь - від 6,0 до 1,5%.

У найближчій перспективі значно зміниться структура землекористування. Найважливішим у цих змінах є зростання чисельності фермерських землеволодінь і подальша приватизація землі, що повинно підтверджуватися відповідним законодавством.

Лісові ресурси. Частка лісів та вкритих лісом територій у загальній площі України складає 17,03% (середньосвітовий рівень - 31,83%; європейський - 33,45%). Захищені території (природно-заповідний фонд) займають 3,9% території, що в 5 разів менше середньосвітового рівня. Україна характеризується низьким рівнем забезпеченості водними ресурсами - обсяг місцевого річкового стоку в 4 рази менший, ніж у світі, та в 5,7 рази менший, ніж у Європі. Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн. га, в тому числі вкрито лісом - 9,4 млн. га. Лісистість становить всього 15,6%.

Ліси розміщені дуже нерівномірно. Наприклад, в Українських Карпатах ліси займають 40,5% від площі, в Кримських горах - 32%, на Поліссі - 26,1%. В Лісостеповій зоні цей показник складає 12,2%, а в Степовій - 3,8%. До найбільш лісистих областей належать Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Житомирська, Волинська і Чернігівська.

У структурі лісового покриву найбільша частка припадає на сосну - 34,7%, дуб - 26,3%. Серед інших деревних порід ялина - 9,9%, бук - 9,3%, вільха - 4,2 %, береза - 5,4%, граб - 3,7%, ясен - 1,4%, осика - 1,2%, інші породи - 3,4%.

Вікова структура лісів України характеризується таким співвідношенням: молоді ліси 45,4% площі, середньовікові - 37,7%, досягаючи та стиглі - відповідно 10,1% та 6,8%. Загальний запас деревини в лісах України становить 1,74 млрд. м³, в тому числі в стиглих і перестиглих насадженнях 122,8 млн. м³.

Близько 51% лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні.

Водні ресурси - усі води даної території (поверхневі - річки, озера, водосховища, ставки і підземні), придатні для господарського використання. Забезпечення одного жителя країни водою місцевого стоку становить 1000 м³, що у 18 разів менше, ніж у Росії. Водні ресурси виступають джерелом виробничого і побутового водопостачання і відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства і життєдіяльності населення. Водні ресурси України складаються з місцевого стоку і транзиту.

На території України нараховується більше 70 тис. річок. З 210 км³ річкового стоку найбільше (в середньому) припадає на Дунай - 123 км³, Дніпро - 53 км³, Дністер - 9 км³, Тису - 6 км³, Сіверський Донець - 5 км³ і Південний Буг - 3 км³. Однією з найбільших водних артерій, що протікає по території України, є Дніпро з такими великими притоками, як Прип'ять, Десна, Ворскла, Самор. Середній річний стік Дніпра становить 53,5 км³. Досить потужними ріками є Дністер з річним стоком 8,7 км³, Сіверський Донець - 5 км³, Південний Буг - 3,4 км³. Особливе місце в водних ресурсах належить і Дунаю. Це велика багатоводна артерія з середнім річним стоком майже 123 км³, але вона протікає по території України лише на відстань 174 км, тому запаси питної води на території України використовуються лише на 5%, тобто у межах 6 км³.

Чималі запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких в країні нараховується понад 3 тис. В них акумулюється близько 11 км³ води, з якої 2,5 км³ прісна. Значні запаси прісної води накопичуються в штучних водоймах. Найбільші з них створено на Дніпрі. Це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпрогесівське (410 км²) та Каховське (2155 км²) водосховища. На Дністрі функціонує Дністровське (142 км²), на Сіверському Дінцю - Печенізьке (86,2 км²), на Осколі - Червонооскольське (123 км²), на Південному Бузі - Ладижинське (20,8 км²), Старобешівське на Кальміусі (8,3 км²), Карачунівське на Інгульці (4,4 км²), Сімферопольське (3,23 км²) і Партизанське на Альмі (2,25 км²). Важлива роль у забезпеченні прісною водою відводиться й каналам Сіверський Донець - довжиною 131,6 км, Дніпро-Донбас - 263 км, Північно-Кримському - 402 км, Каховському - 130 км, Дніпро-Інгулець - 40 км. В країні зосереджені значні болотні масиви. Загальна площа боліт становить 1,2 млн. га. Переважна їх більшість розміщена у Поліській зоні України.

Особливе місце в забезпеченні водою відводиться підземним водам. Розвідано майже 800 родовищ прісних вод. Вони найбільш чисті і тому переважно використовуються для задоволення потреб населення. Їх запаси становлять близько 50 км³. Глибина залягання підземних артезіанських вод не однакова: на півночі - 100-150 м, на півдні 500-600 м. Найбільшим водокористувачем води є промисловість, яка споживає майже 20 км³ води, сільське господарство використовує 18,4 км³, комунальне господарство - 4,2 км³. Всього народне господарство країни споживає в середньому за рік 55 км³ води.

Три тисячі озер України акумулюють у собі 11 км³ води. Найбільше з прісних - Світязь, солоних - Сасик, Ялпуг. Ресурси прісних озерних вод становлять 2,3 км³, солоних - 8,6 км³. В Україні збудовано більше тисячі водосховищ, загальним об'ємом понад 55 км³. Найбільший каскад водосховищ створений на Дніпрі.

Ставки становлять найчисленнішу групу (близько 28 тис., об'ємом більше 3 км³) штучних водойм, які здавна споруджувалися на малих річках, у балках та ярах. Запаси більш чистих, порівняно з поверхневими, підземних вод перевищують 20 км³ і знаходяться, в основному, на півночі і заході. Глибина залягання їх коливається від 100 м на півночі до 600 м на півдні України. Серед підземних вод особливо важливу роль відіграють мінеральні, які зосереджені у 84 родовищах, з них 35 експлуатуються.

Альтернативним джерелом водних ресурсів є моря, бо їх води вимагають опріснення. Найбільше господарське значення Чорного і Азовського морів, довжина берегової смуги яких становить майже 2 тис. км, полягає в тому, що вони є основою для розвитку морського транспорту, рибальства, відпочинку і лікування людей. Чорне море площею 420 тис. км², має велике господарське значення. В ньому водиться 180 видів риби, більшість з яких промислові. Є цінні водорості, море має велике значення як зона відпочинку і лікування людей. Площа Азовського моря майже 40 тис. км². Характеризується багатим видовим складом риби - понад 350 видів. Його мілководність зумовлює добре прогрівання води і сприяє широкому використанню узбережжя для розвитку підприємств відпочинку і лікування.

Природно-рекреаційні ресурси - це сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, які використовуються для прямого і непрямого споживання та виробництва курортних і туристичних послуг з метою відновлення та розвитку фізичних і духовних сил людини.

Вони повинні забезпечити відновлення та розвиток життєвих сил людини, сприяти регенерації здоров'я і підтримці працездатності населення. До їх складу відносять мінеральні води, мінеральні грязі, кліматичні і ландшафтні умови. Вони у певній мірі розміщені по всій території України, але найбільша їх кількість на півдні країни - в Автономній Республіці Крим, Миколаївській, Одеській, Херсонській, Запорізькій областях.

Значна кількість їх є і у зоні Карпат - у Закарпатській, Львівській і Івано-Франківській областях. На південному березі Криму широко використовується поєднання гірського повітря з степовим, морська вода, грязелікування, мінеральні джерела. У Причорномор'ї та Приазов'ї - поєднання степового й морського повітря з геліо- та грязелікуванням, морськими купелями. У Карпатах - гірське повітря, хвойні ліси, мінеральні джерела.

У Вінницькій, Хмельницькій, Донецькій, Житомирській, Кіровоградській, Київській, Черкаській та інших областях є близько 600 родовищ радонових вод. У Волинській, Луганській, Запорізькій - бромних вод. У Львівській - "Нафтусі", сульфідних розсолів, у Закарпатті є вуглекислі води (Свалява, Поляна). Відомі своїми лікувальними водами Моршин, Любін Великий, Шкло на Львівщині. Відомі своїми лікувальними властивостями грязі - Куяльника, Бердянська, лиманів північної частини Чорноморського і Азовського узбережжя Сивашу, Криму, озокерит Борислава.

В Україні діє 45 курортів загальнодержавного і міжнародного значення. Діє 536 санаторіїв, здатних відразу прийняти на лікування майже 150 тис. відпочиваючих, та 290 будинків відпочинку, розрахованих на 90 тис. чол., а також 2 тис. баз відпочинку, здатних одноразово прийняти 240 тис. чол.

У складній системі використання рекреаційних ресурсів помітне місце посідає туризм (поєднує пізнавальні й оздоровчі функції), організований (через будинки й бази відпочинку, пансіонати, дитячі табори) і неорганізований відпочинок (самодіяльні короточасні або тривалі виїзди "на природу", збирання грибів та ягід, купання тощо). Різноманітний рекреаційний потенціал України нині розглядається як вагоме джерело економічного розвитку держави на перспективу.

Незважаючи на досить низький рівень забезпеченості країни окремими видами природних ресурсів, вони впродовж багатьох років зазнавали масштабного екстенсивного використання, що призвело до їх виснаження, втрати можливостей відтворення та відновлення. Техногенний тип економічного розвитку змінюється

стратегією сталого розвитку, який передбачає раціональне використання наявних природних ресурсів країни. Наявність і багатство окремих видів природних ресурсів, значний трудовий і науковий потенціал, сприятливе географічне розміщення країни, спроможність окремих регіонів до інновацій, розвиненість промислового комплексу створюють сприятливі умови для сталого зростання економіки України.

8.4. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Для забезпечення раціонального використання природних ресурсів нині створюється правова база. Закон “Про охорону природи в Україні”, прийнятий у 1993 році, виступає основним документом з цього питання і передбачає державну охорону та регулювання використання земель, надр, водних ресурсів, лісів, пожехоохоронних і водоохоронних лісосмуг, земельних насаджень, курортних місцевостей, рідкісних природних ресурсів, державних заповідників і заказників, тваринного світу, атмосферного повітря та інших природних багатств.

Основні напрями раціонального використання природних ресурсів:

- впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- комплексне використання, спрямування на максимальне вилучення корисних компонентів з одиниці сировини і відходів;
- відтворення лісових, водних, земельних ресурсів;
- розширення геологорозвідувальних робіт;
- розвиток екологічної інфраструктури (очисні споруди);
- збереження та примноження системи заповідників і заказників.

Ресурсозбереження - це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій

самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів.

Основні стратегічні напрями ресурсозбереження можуть бути зведені до таких: комплексне використання мінерально-сировинних і паливних ресурсів; впровадження ресурсозберігаючої техніки і технології; широке використання в галузях переробної промисловості вторинної сировини; стабілізація земельного фонду, відновлення родючості землі, рекультивация кар'єрів тощо; ефективне регулювання лісокористування, підтримання продуктивності лісів, активне лісовідновлення; збереження рекреаційних ресурсів при розміщенні нових промислових об'єктів.

Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є вторинний ресурсний потенціал. Навіть за кризових умов господарювання щорічно утворюється близько 600-700 млн. т відходів з номенклатурою більше ніж 50 найменувань, в структурі яких переважає видобувна, паливно-енергетична, металургійна, хімічна промисловість. У перспективі передбачається формування ефективного механізму вторинного ресурсоспоживання і залучення у цю сферу іноземних інвестицій. Зокрема, значного розвитку набуває вторинна металургія. Особлива увага приділятиметься розширенню напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини; створюватимуться потужності по переробці картонної, скляної, металевої та пластикової тари і упаковки.

Важливим пріоритетом є підвищення ефективності енергозбереження у зв'язку з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби в паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%. Відповідно до Комплексної державної програми з енергозбереження передбачається: запровадити заходи, спрямовані на скорочення енерговитрат у виробництві енергомісткої продукції й здійснення комплексного фінансово-економічного та енергетичного аудиту найбільш енергоємних виробництв і закриття на цій підставі збиткових підприємств; провести реконструкцію та

технічне переозброєння ТЕЦ промислових підприємств; впровадити економічний механізм заінтересованості в економії паливно-енергетичних ресурсів, нових енергозберігаючих але витратних технологій; запровадити на енергоємних підприємствах автоматизовану систему обліку та управління витрат енергоносіїв; залучити до паливно-енергетичного балансу країни відновлювані та нетрадиційні джерела енергії.

В цілому комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувавши нову ідеологію господарювання, що базується на економному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному виробництві. Раціональне використання природо-ресурсного потенціалу лежить в основі збереження національного багатства України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. В чому заключається сутність природно-ресурсного потенціалу та яка його структура?
2. Що розуміється під кількісною і якісною оцінкою природних ресурсів та природних умов?
3. Дайте характеристику основних видів природних ресурсів.
4. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне значення.
5. Назвіть основні екологічні проблеми України.
6. Чим відрізняється поняття “природні умови” та “природні ресурси”?
7. Які класифікації природних ресурсів Ви знаєте?
8. Дайте коротку характеристику мінеральним, земельним, водним, лісовим та рекреаційним ресурсам України.
9. Які основні напрями раціонального використання природних ресурсів Вам відомі?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Природно-ресурсний потенціал і його структура.
2. Місце України у світових сировинних і паливно-енергетичних ресурсах та ступінь забезпечення власних потреб.
3. Кількісна та якісна оцінка природних ресурсів та природних умов.
4. Характеристика природно-ресурсного потенціалу економічних районів.
5. Ресурсозбереження як головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.
6. Основні шляхи ресурсозбереження та їх практичне освоєння.
7. Вторинні ресурси, їх класифікація та економічна оцінка.
8. Екологічні проблеми України.
9. Раціональне природокористування.
10. Раціональне використання та ресурсозбереження природного потенціалу.
11. Негативні наслідки впливу людини на навколишнє середовище.
12. Характеристика потенціалу мінерально-сировинних ресурсів.
13. Економічна оцінка природних ресурсів.
14. Технологічна оцінка природних ресурсів.
15. Рекреаційні ресурси України та перспективи їх розвитку та використання.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. До яких ресурсів відноситься це твердження: “... ті ресурси, використання яких, економічно вигідне. Вони відповідають вимогам промислової переробки за якістю та умовами експлуатації”?
 - а) балансові;
 - б) позабалансові;
 - в) земельні;
 - г) лісові;

2. Скільки в Україні існує економічних районів?

- а) 8;
- б) 6;
- в) 4;
- г) 2;

3. До основних характеристик ПРП не належить:

- а) розміщення населення;
- б) кліматичні умови;
- в) особливості рельєфу;
- г) географічне положення;

4. До видів структури ПРП не відноситься:

- а) комерційна;
- б) функціональна;
- в) організаційна;
- г) компонентна;

5. Виділіть два види оцінки природних ресурсів та природних умов:

- а) економічна і технологічна;
- б) соціальна і політична;
- в) регіональна і економічна;
- г) технологічна і соціальна;

6. У якій з наведених областей особливо несприятлива ситуація з питною водою?

- а) Донецька;
- б) Вінницька;
- в) Полтавська;
- г) Львівська;

7. Прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів - це:

- а) природокористування;

- б) ресурсозбереження;
- в) екологізація;
- г) сталий розвиток;

8. Сукупність запасів корисних копалин з певними хімічними властивостями, які використовуються людиною у господарській діяльності різних галузей народного господарства - це:

- а) мінеральні ресурси;
- б) природні ресурси;
- в) паливні ресурси;
- г) балансові ресурси;

9. Для економічної оцінки природних ресурсів не застосовують:

- а) затратний підхід;
- б) екологічний підхід;
- в) результативний підхід;
- г) рентний підхід;

10. Здатність природного комплексу або його окремих компонентів задовольняти потреби суспільства в енергії, сировині, здійсненні різноманітних видів господарської діяльності - це:

- а) потенціал природних ресурсів;
- б) природно-ресурсний потенціал;
- в) ландшафтний потенціал;
- г) економічний потенціал;

11. Функціональна структура природно-ресурсного потенціалу:

- а) характеризує внутрішні та міжвидові співвідношення природних ресурсів;
- б) відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації території та певних господарських комплексів;
- в) характеризує різні форми просторової дислокації природно-ресурсного комплексів;
- г) характеризує можливості відтворення та ефективної експлуатації природних ресурсів;

12. Показник забезпеченості населення сільськогосподарськими угіддями України складає:

- а) 0,8 га на одного жителя;
- б) 0,5 га на одного жителя;
- в) 0,6 га на одного жителя;
- г) 0,9 га на одного жителя;

13. За характером використання ресурси поділять на:

- а) одноцільові та багатocільові;
- б) балансові та позабалансові;
- в) вичерпні та невичерпні;
- г) мінеральні та рекреаційні;

14. До основних напрямів раціонального використання природних ресурсів не належать:

- а) впровадження ресурсозберігаючих технологій;
- б) відтворення лісових, водних, земельних ресурсів;
- в) розширення геологорозвідувальних робіт;
- г) екстенсивне використання природних ресурсів;

15. Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є:

- а) водні ресурси;
- б) вторинний ресурсний потенціал;
- в) космічні ресурси;
- г) земельні ресурси;

НАСЕЛЕННЯ І ТРУДОВІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

*Відтворення населення
в конкретному суспільному середовищі,
визначається соціально-економічними
умовами життя суспільства...
(Ст. Зомбарт)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 9.1. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства
- 9.2. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад
- 9.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості
- 9.4. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

Ключові категорії теми: населення, економічно активне населення, економічно неактивне населення, демографічна політика, демографічна ситуація, трудові ресурси, трудовий потенціал, ринок праці, зайнятість населення, безробіття, міграція

9.1. Народонаселення та його роль у розвитку і територіальній організації народного господарства

Взаємозв'язок і взаємодія між населенням і розвитком господарства - процес історичний. Він змінюється і ускладнюється протягом усього історичного розвитку людства. На початку розвитку суспільства населення забезпечувало свою життєдіяльність за рахунок дарів природи, а також за допомогою рибальства та мисливства. На наступних етапах розвитку тип господарства змінився, і замість присвоєння природних засобів

існування треба було розвивати відтворювальне господарство. Спочатку це було землеробство і тваринництво. Розвиток цих галузей викликав необхідність виробництва певних засобів праці, що привело до виникнення нового прошарку людей - ремісників. Виробництво засобів праці і спеціалізація регіонів на виробництві різних продуктів відповідно до наявних природних умов і ресурсів зумовили розвиток торгівлі як наступного сектора господарювання. Зазначені вище сектори господарювання характеризують початковий етап розвитку суспільства. В наступні періоди історичного розвитку людство значно ускладнило суспільні відносини. Воно пройшло стадії від доіндустріального суспільства до індустріального та постіндустріального. Сьогодні домінує інформаційна стадія розвитку суспільства, коли наука і розробка нових технологій стають основними сферами діяльності людей.

Таким чином, людина є, з одного боку, активною продуктивною силою, що своєю трудовою діяльністю забезпечує виробництво матеріальних засобів свого існування та надання необхідних їй послуг, а з іншого, - вона є споживачем продуктів праці, які забезпечують її життєдіяльність.

Сучасна економічна література категорію "народонаселення" не використовує, послуговуючись поняттям "населення", яке в "Економічній енциклопедії" за редакцією Л. Абалкіна і "Великому економічному словнику" визначається як сукупність людей, що проживають на території континенту або його окремих частині, в окремому регіоні або населеному пункті. Проте визначення зроблене здебільшого в демографічному контексті, в ньому відсутній економічний аспект, а тому малопродуктивне. Щоб визначення набуло ознак конструктивності, слід передусім користуватися категорією "народонаселення", оскільки в ній населення пов'язується з поняттям "народ", а отже, з населенням окремої країни, з його відтворенням у межах національної економіки.

Народонаселення, як історично обґрунтована єдність біологічно-соціальних особистостей, є центром вивчення та

аналізу таких прикладних економічних наук: управління трудовими ресурсами, регіональна економіка, економічна демографія, ринок праці (рисунок 9.1).

Регіональна економіка вивчає населення, як головну продуктивну силу, з точки зору його геополітичного розташування по території країни, наближеності до промислових вузлів та територіально-виробничих комплексів.

Рис. 9.1. Дослідження народонаселення в системі економічних наук

На основі системи розселення відбувається планування розбудови підприємств галузей та комплексів, планування розміщення проміжних баз для зберігання готової продукції та напівфабрикатів, розробка систем та мереж транспортування товарів до споживачів.

Як бачимо, населення і економіка являють собою певну єдність: людські потреби зумовлюють появу нових виробництв та послуг, а останні, в свою чергу, впливають відповідним чином на людей. Виходячи з того, що людина є основним творцем суспільного багатства, можна стверджувати, що чисельність населення та кваліфікація його працездатної частини є фактором, який обумовлює можливості економічного розвитку.

Населення або народонаселення - це сукупність людей, що проживають у межах відповідних територій (світ, материки, країни, міста, села та ін.). Народонаселення разом з природними умовами і ресурсами та способом виробництва матеріальних благ є основою матеріального життя суспільства. У політекономічному контексті конкретизацією категорії “населення” є розмежування окремих верств, соціальних груп, класів, передусім класу найманих працівників і класу капіталістів. Народонаселення - сукупність окремих класів, соціальних верств і груп, індивідів, які відповідно до біосоціальної сутності людини і передусім власних потреб й інтересів здійснюють власну життєдіяльність у межах певного ладу, вступають між собою у суспільні відносини.

На сучасному етапі розвитку суспільства найважливішими з усіх стратегічних ресурсів є людські, функціонування яких забезпечує соціально-економічний розвиток країни, а саме - економічно активне, тобто працездатне населення.

Залежно від вікової структури, населення люди виступають насамперед у ролі споживачів і виробників матеріальних і духовних благ, а також виконують функцію відтворення людського роду. Найбільше значення для соціально-економічного прогресу суспільства має населення працездатного віку. При визначенні державою такого віку мають вплив національні, культурні, історичні традиції і звичаї тощо, тому в різних країнах він неоднаковий. Наприклад, у Великобританії, Німеччині повнолітніми вважають осіб, які досягає 18 років, у Франції -19, Бельгії - 21, у Нідерландах - 23 роки. В Україні повнолітніми є особи у віці 18 років. Працездатний вік починається, як правило, раніше, але при цьому законодавчо встановлюється менша тривалість робочого дня, а в деяких країнах і нижчий рівень оплати робочої сили. Так, у Франції, Іспанії та інших розвинутих країнах для працюючих віком до 18 років запроваджено мінімум заробітної плати - від 10 до 30% мінімуму для дорослих.

Міжнародною організацією праці (МОП) рекомендована система класифікації, відповідно з якою населення поділяється на економічно активне та економічно неактивне (рисунок

9.2). Соціально-економічний прогрес країни залежить не лише від виконання активним населенням функцій виробника і споживача матеріальних і духовних благ, а й від реалізації кожним громадянином інших сутнісних сил, тобто від здійснення ним функцій власника, підприємця, організатора, від активної ролі у соціальному, політичному, правовому, культурному, духовному житті нації.

Рис. 9.2. Розподіл населення віком 15-70 років за економічною активністю та зайнятістю

Населення виконує дві важливі функції: з одного боку, воно є виробником матеріальних благ і послуг, творцем суспільного національного продукту, з іншого споживачем матеріальних і духовних благ.

Економічно активне населення - це працездатне населення, яке упродовж певного періоду забезпечує пропозицію робочої

сили для виробництва товарів і послуг. До складу цього населення входять люди, зайняті господарською діяльністю, що приносить прибуток (у т. ч. пенсіонери) та безробітні люди, які хочуть працювати.

Економічно неактивне населення - це люди, які знаходяться на утриманні держави або окремих осіб. Сюди належать особи, які зайняті у домашньому господарстві чи навчаються, безробітні, що не шукають роботи і не бажають працювати, а також пенсіонери, не зайняті господарською діяльністю.

За даними Державного Комітету статистики в Україні на 1.01.2013 року економічно активне населення становить 21,19 млн. осіб, в їх структурі переважають працездатні (89,1%).

Серед економічно неактивного населення в Україні близько 50% становлять пенсіонери за віком, по інвалідності та на пільгових умовах, 27% - учні та студенти, 17% - зайняті у домогосподарстві та перебувають на утриманні. Решта не працюють за станом здоров'я чи з інших причин.

Демографічний чинник є одним з визначальних для забезпечення стабільного й безпечного розвитку держави, а проблеми оптимального демографічного розвитку слід розглядати як першочергові інтереси держави, як фактор і водночас як результат її функціонування. Роль населення як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтовані на своєму розміщенні на споживача.

На жаль, нинішня соціально-економічна криза ускладнила демографічні процеси, призвела до помилок і проблем, які боліче позначаються на головному суб'єкті нинішніх перетворень - населенні.

Однак найважливішою характерною рисою населення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудовітких галузей

господарства. Зайнята в суспільному виробництві частина населення є найбільш активною продуктивною силою суспільства, бо саме вона бере активну участь у створенні матеріальних цінностей. Частина матеріальних цінностей іде на споживання, а частина - на розвиток виробництва. Але розвиток виробництва не є самоціллю, його роль полягає у тому, щоб забезпечити потреби суспільства, підняти життєвий рівень населення.

Таким чином, зміни в чисельності населення позначаються як на споживчому попиті в цілому, так і на його структурі. Населення виступає одночасно і як споживач, і як виробник матеріальних благ та послуг. Населення не існує поза економікою, як і економіка не функціонуватиме без населення.

При плануванні розвитку і розміщення виробництва та окремих галузей народного господарства практичне значення мають чисельність наявних трудових ресурсів та джерела їх поповнення. Але для ефективного функціонування народного господарства з постійним зростанням продуктивності праці недостатньо кількісного виміру трудових ресурсів. Не менш важливим є їх якісна характеристика: рівень освіти, професійно-кваліфікаційна підготовка, фізичний стан та ін. Для функціонування різних галузей народного господарства потрібні трудові ресурси лише певної якості, в тому числі і певної статі. Існує цілий ряд галузей, де більш доцільним є використання праці чоловіків, а в інших - переважно жінок. Але тісний зв'язок населення з економікою має місце не лише на стадії виробництва. Не менш тісним є їх зв'язок і на стадії споживання. Тут насамперед слід звернути увагу на те, що демографічна структура населення впливає на масштаби виробництва, структуру і якість товарів, призначених для споживання.

Споживання як важлива форма людської життєдіяльності також має різноманітний вплив на структуру, функціонування і розміщення всіх галузей народного господарства. Основні характеристики відтворення населення впливають в першу чергу на розміщення і рівень розвитку тих галузей, які виробляють

продукцію щоденного попиту, і насамперед продукти харчування. Потреби людей обумовлюють і розвиток галузей соціальної інфраструктури та сфери послуг.

9.2. Динаміка чисельності, її національний та віковий склад

Природною основою демографічного стану в Україні є народонаселення. Роль його як основи суспільного виробництва полягає в тому, що воно виступає споживачем матеріальних благ і тим самим зумовлює розвиток насамперед галузей, які орієнтуються у своєму розміщенні на споживача. Однак найважливішою характерною рисою народонаселення є те, що воно є природною основою формування трудових ресурсів, найголовнішого елемента продуктивних сил, які відіграють вирішальну роль як фактор розміщення трудомістких галузей господарства.

Чисельність населення, його динаміка і віково-стативна структура є найважливішими показниками демографічної характеристики народонаселення. Найважливішим фактором динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. Зниження природного приросту спричиняє деформацію вікової структури населення, зумовлює зниження природного приросту трудових ресурсів. "Старіння" населення призводить до збільшення економічного навантаження на працездатних, труднощів у формуванні трудових ресурсів, забезпеченні народного господарства робочою силою.

Станом на 1 січня 2013 року чисельність населення України становила 45 млн. 553 тис. мешканців. За цим показником наша країна перебуває на 5-му місці в Європі після Німеччини, Великобританії, Італії та Франції.

За 2012 рік чисельність населення скоротилась на 80,6 тис. осіб (-1,8 на 1000). За 2012 рік в Україні народилось 520,7 тис. дітей (11,4 на 1000), померли 663,1 тис. осіб (14,5 на 1000).

Природне скорочення населення становило 142,4 тис. осіб, що на 19,5 тис. менше ніж за аналогічний період 2011 року. Природний приріст населення спостерігався у м. Києві (+6047 осіб), а також у Закарпатській (+4155), Рівненській (+4014), Волинській (+1636), Чернівецькій (+271), Івано-Франківській (+300) областях. В інших регіонах було зафіксовано природне скорочення населення, яке коливалось від 668 осіб у м. Севастополь до 27657 у Донецькій області.

Середня густина населення близько 85 осіб на 1 км². У минулому великий вплив на кількість, густоту населення України і внутрішні територіальні відміни мали постійні війни, які вів український народ з іноземними поневолювачами і загарбниками.

Особливо вплинули на кількість і густоту населення в Україні роки радянської влади і входження до складу Радянського Союзу. Починаючи з 1917 р., український народ втратив понад 25 млн. своїх громадян вбитими і закатованими. Це найбільший з відомих геноцидів (знищення за національною ознакою), що його знала історія людства: громадянська війна і агресія російських, польських і німецьких військ 1917-1920 рр., голодомори 1921-1923 рр., 1932- 1933 рр., масові репресії 1935-1939 рр., Друга світова війна, голод 1946-1947 рр. Під час освоєння цілинних і перелогових земель у 1953-1954 рр. з України було вивезено понад 1,5 млн. осіб. і, нарешті, чорнобильська трагедія, що призвела до міграції сотень тисяч осіб і перетворення цілих районів нашої країни в безлюдні території.

Статевовікова структура населення є одним з важливих демографічних показників. Він дозволяє зробити певні висновки щодо демографічних тенденцій та визначити можливі зміни динаміки чисельності населення в майбутньому. Сама ж статевовікова структура населення є результатом особливостей народжуваності і смертності населення в конкретних історичних умовах відтворення.

Аналіз статистичних матеріалів свідчить про те, що в Україні спостерігається постійне переважання жінок в загальній чисельності її населення. При цьому абсолютна перевага жінок

дещо зростає, хоч відносні показники свідчать про незначне вирівнювання співвідношень між чисельністю чоловіків і жінок. Перевага чисельності жінок над чоловіками пояснюється насамперед нижчою смертністю жінок, з одного боку, та війнами, міграцією за межі держави, що найбільше впливає на чисельність чоловіків, - з другого. Наприклад, якщо коефіцієнт смертності жінок у віці 40-50 років становив в останні роки 4,8-6,6 осіб на тисячу населення цього віку, то чоловіків - відповідно 13,1-19,5 осіб. Наявну структуру населення України можна вважати несприятливою з точки зору тенденцій шлюбності та природного відтворення населення. Так, у віковій групі до 25 років включно чисельність чоловіків була більшою, ніж жінок; у віковій групі понад 26 років чисельна перевага - на боці жінок. І ця перевага збільшується з кожною віковою групою. Серед міських жителів чисельна перевага настає вже з 17 років, а в сільській місцевості - після 40 років.

Важливу роль у природному відтворенні населення та визначенні демографічної бази трудових ресурсів відіграє характер вікової структури населення. Характерною особливістю сучасної вікової структури населення України є зниження частки дітей в загальній чисельності населення. Це свідчить про те, що в Україні на сучасному етапі її соціально-економічного розвитку склався звужений тип відтворення населення. Причому сільське населення, судячи з його вікової структури, має менші можливості порівняно з міським щодо активізації відтворення нових поколінь.

Важливим фактором подальшого економічного і соціального розвитку країни є співвідношення між основними віковими групами населення - допрацездатного, працездатного та старшого за працездатний. Аналіз вікової структури населення України за останні десятиліття показує істотне зменшення як чисельності, так і питомої ваги дітей у віці до 16 років у загальній чисельності населення країни. Дещо зменшується чисельність і питома вага осіб працездатного віку (чоловіків у віці 16-59 років і жінок - 16-54 роки). Чисельність населення України у віці, старшому за

працездатний, щорічно зростає. Зменшення питомої ваги дітей та осіб працездатного віку при одночасному зростанні населення у віці, старшому за працездатний, свідчить про постаріння населення країни. При збереженні сучасних тенденцій народжуваності і смертності у майбутньому цілком можливе подальше збільшення питомої ваги осіб похилого віку і відповідно - загальне постаріння населення України.

Аналіз регіональних особливостей статевовікової структури населення України показує, що найбільша диспропорція у бік чисельної переваги жінок та загального постаріння населення характерна для Подільських та центральних областей України. Найбільш сприятлива статевовікова структура населення у західних областях: Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Рівненській.

Дослідження регіональних особливостей вікової структури населення дуже важливе, оскільки воно дає змогу глибше оцінити зміни в демографічній ситуації, визначити особливості формування трудових ресурсів у регіонах. Таким чином, територіальні особливості вікової та статевої структури населення є результатом відмінностей природного відтворення населення та його міграції.

Національний склад населення України характеризується значною чисельною перевагою основної нації - українців. За даними останнього перепису населення, українці становили понад 70% усіх жителів України. Крім того, значна чисельність українців проживає в близькому та далекому зарубіжжі. Поряд з українцями на території України проживає понад 100 національностей. Серед них найбільшу частку становлять росіяни - понад 20% всього населення країни. Друге місце за чисельністю після росіян займають жителі єврейської національності, чисельність яких постійно зменшується, і нині вони становлять близько 1% населення України проти 2,0% у 1959 році. На території України проживає значна чисельність населення з прилеглих до країни держав. Це, перш за все, білоруси, чисельність яких перевищує 400 тис. чоловік, молдавани (майже

300 тис. чол.), болгари (близько 250 тис. чол.), угорці (150 тис. чол.), румуни (100 тис. чол.), поляки (250 тис. чол.). Крім цих національностей, в Україні проживають греки, татари, вірмени, цигани, німці, гагаузи та ін.

Протягом історичного періоду національний склад населення України змінювався, і сучасні державні кордони країни суттєво відрізняються від етнічних меж проживання українців. Українці проживають не лише на суміжних з Україною територіях, а й багатьох віддалених від неї країнах світу. Але найбільша кількість українців проживає в Росії - понад 4,4 млн. чол. Це друга за чисельністю нація, що проживає в Росії. Значна частина українців постійно проживає в Польщі, Білорусі, Словаччині, Молдові, США, Канаді, Аргентині, Австралії, Німеччині та багатьох інших країнах світу.

Національний склад населення України постійно змінюється і під впливом міграції. За останні роки з України виїжджало більше населення, ніж приїжджало на її територію. Серед національностей, що виїжджають з України, найбільшу чисельність становлять росіяни, євреї, молдавани. Разом з тим, населення України зросло за рахунок азербайджанців, білорусів, вірмен, болгар, грузинів.

Зміни у національному складі населення України обумовлені і поверненням на її територію примусово виселених раніше в Росію та інші республіки колишнього Союзу кримських татар та німців. Вони розміщуються переважно в Криму та на півдні України.

Нині українці за чисельністю переважають в усіх областях республіки (за винятком Автономної Республіки Крим, де майже дві третини її населення становлять росіяни, а частка українців дещо перевищує 25%). Понад 90% всього населення становлять українці - у Волинській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській, Вінницькій, Хмельницькій, Київській, Черкаській та Чернігівській областях. Це найбільший регіон компактного проживання українців. Другий регіон, де частка українців складає від 75 до 90%, формують Житомирська, Закарпатська,

Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Херсонська області. В областях Донбасу та Придніпров'я, а також у Харківській, Одеській та Чернівецькій областях частка українців знаходиться в діапазоні від 50 до 70%.

Регіоном найбільш компактного розселення росіян, крім Автономної Республіки Крим, є Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Одеська і Харківська області. Тут частка росіян становить від 24% в Дніпропетровській до майже 45% в Луганській областях.

Серед населення інших національностей слід виділити поляків, які в Житомирській області становлять більш як 4% її населення, у Хмельницькій - більш як 2%, у Львівській - близько 1%. Білоруси становлять понад 2% населення Криму, близько 1% - населення Рівненської та Луганської областей. Найвища частка євреїв в усьому населенні, в Харківській (1,5%), Вінницькій (1,4%) та Дніпропетровській (1,3%) областях. На молдаван припадає значна частина жителів Кіровоградської, Миколаївської та Чернівецької областей. Угорці зосереджені в основному в Закарпатській, а румуни - в Чернівецькій областях.

За межами України нині проживає понад 9 млн. українців, з яких більш як 7 млн. чоловік - у республіках колишнього Радянського Союзу. Злагоджена життєдіяльність представників різних національностей неможлива без шанобливого ставлення і поваги кожного народу до іншого. Важлива роль у збереженні міжетнічної злагоди в усіх регіонах України належить створенню державою сприятливих умов для національно-культурного розвитку як національних меншин в Україні, так і українців, які проживають у країнах близького і далекого зарубіжжя. Ці питання повинні бути предметом розвитку міждержавних відносин і вирішуватися на користь народів усіх країн.

9.3. Демографічна ситуація та її регіональні особливості

Демографічна ситуація - це прояв особливостей відтворення населення по основних його процесах в конкретному часі і місці (регіоні, країні). У сучасній Україні демографічна ситуація відрізняється великою гостротою і напруженістю. Вона визначається структурою населення і характером його руху, видами, типами і режимом відтворення, рівнем народжуваності і смертності, кількістю шлюбів та розлучень. У основі всіх цих процесів лежить соціально-економічне положення в країні.

Нерівномірність в розвитку суспільства, природно-екологічні і соціально-політичні потрясіння, війни, репресії, якими багата українська історія ХХ ст., і супутні їм різкі погіршення рівня життя відчутно позначаються на режимі відтворення населення, ведуть до падіння народжуваності, зростання смертності. До подібних наслідків приводять і умови політичної і економічної нестабільності, які викликані останніми роками хиткою системою управління, з важко керованим процесом встановлення цивілізованих норм правової держави і ринкових відносин.

Демографічна політика - цілеспрямована діяльність державних органів і в та інших соціальних інститутів у сфері регулювання процесів відтворення населення. Об'єктами демографічної політики може бути населення країни в цілому або окремих регіонів, соціально-демографічні групи населення, сім'ї певних типів або стадій життєвого циклу. Вона є комплексом заходів економічних (оплачувані відпустки і різні види допомоги при народженні дітей, допомога на дітей залежно від їх кількості, віку, типу сім'ї тощо), адміністративно-правових (законодавчі акти, які регламентують шлюби, розлучення, положення дітей у сім'ях, аліментні обов'язки та ін.), а також виховних і пропагандистських, покликаних формувати суспільну думку, норми і стандарти демографічної поведінки.

Становлення ринкових відносин приводить до природного переміщення зайнятості з виробничої сфери в сферу

обслуговування. Проте, щоб рівень виробництва забезпечував потреби економіки і населення, необхідна висока продуктивність праці, а цим вітчизняна промисловість не відзначається. Зниження питомої ваги промисловості в структурі зайнятості населення повинне супроводжуватися зростанням економічної ефективності промислового виробництва на основі досягнень науково-технічного прогресу, наукової організації праці і виробництва, чого насправді в промисловості не відбувається. Ці вимоги в рівній мірі відносяться і до будівництва, і до інших галузей економіки.

Сучасна демографічна ситуація характеризується збереженням тенденції скорочення чисельності населення України, його економічно активної частини і питомої ваги зайнятості населення.

Прогноз характеру відтворення населення, здійснений Інститутом демографії і соціальних досліджень національної академії наук сумісно з Держкомітетом України, показує, що чисельність її населення найближчими роками і далі скорочуватиметься унаслідок зниження протягом останніх 15 років рівня народжуваності і зростання смертності і може скоротитися до 35 млн. осіб в 2050 році. Як і в глобальному масштабі, в Україні відбувається старіння населення, а також урбанізація - зростання частки міських жителів. Найбільш швидко зростає чисельність населення великих міст - Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса - за рахунок прибуття населення з невеликих міст і сіл в пошуках роботи.

Серед регіональних проблем необхідно відзначити особливо низьку народжуваність в Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Вінницькій областях України, а також деформовану у бік збільшення частки населення старшого віку і абсолютне переважання в цій структурі жінок

Масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст

населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Другим регіоном за величиною відносних показників природного приросту населення є південні території України - Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська та Херсонська області.

До третього ареалу за близькими за значеннями показниками природного приросту населення входять Хмельницька, Тернопільська та Житомирська області. В цих областях від'ємні значення показників природного приросту є значними.

Єдиний ареал на Україні, в якому відносні показники природного руху населення мали додатне значення і протягом значного історичного періоду зберігався природний приріст населення, формується такими областями, як Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Львівська, Волинська та Чернівецька області.

Важливими факторами, що впливають на відтворення населення, є соціальні та природні умови його життєдіяльності. Особливо гостро їх дія проявилася в областях Донбасу та Придніпров'я, де сформувалися значні гіперурбанізовані території з високим рівнем забруднення атмосферного повітря, води, ґрунтів та продуктів харчування. Усе це знижує показники здоров'я населення, зокрема дітей. Такий же негативний вплив несприятливих природних умов проявляється і в інших високо урбанізованих регіонах України.

Негативний вплив на відтворення населення України ще довго матиме і значне радіоактивне забруднення її території. Нині понад 3 млн. чоловік проживає на території з різним ступенем радіоактивного забруднення. Вплив різних факторів, пов'язаних з цим явищем, погіршує стан демовідтворення. Це стосується насамперед таких областей України, як Київська, Житомирська, Волинська, Рівненська та Чернігівська.

Отже, демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і рівня економічного розвитку країни.

З метою дії на процеси відтворення населення і на позитивні процеси в цьому напрямі держава проводить демографічну політику, яка є частиною соціально-економічної політики. У разі потреби зростання чисельності населення, як це має місце в Україні, держава впливає на процеси відтворення населення через стимулювання певної демографічної поведінки людей, що пов'язано з плануванням сім'ї, часом появи першої дитини, вибором бажаного числа дітей, інтервалом їх народження.

Демографічна політика України в сучасних умовах повинна бути направлена не тільки на стимулювання народжуваності, але і на зміцнення сім'ї, підвищення матеріального добробуту людей, зниження захворюваності і смертності. Проте заходи, щодо управління процесами відтворення населення, не дають швидких результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики виявляються через багато років і навіть десятиліття. Тому, стимулювання тих або інших процесів відтворення повинне відповідати довгостроковим інтересам розвитку економіки.

Розміщення міського і сільського населення має істотний вплив на раціональне розміщення та оптимальний розвиток продуктивних сил. Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення - близько 82% всього населення, то нині майже 68% її населення мешкає в міській місцевості.

Показник питомої ваги міських жителів має суттєві територіальні відмінності - від 38,5% в Закарпатській області до 90,1% в Донецькій. Аналіз даних показує, що лише в 6 областях країни переважає сільське населення, а в решті регіональних одиниць частка міського населення становить понад половину населення. Такі особливості територіальної концентрації населення та наявні відмінності соціально-економічного,

екологічного та політичного розвитку обумовили і своєрідність зрушень в загальній чисельності населення України та її регіонів.

На території України знаходиться 447 міст, які значно відрізняються за чисельністю населення, економічним потенціалом, адміністративними функціями тощо. Міста нашої держави у залежності від кількості їхніх мешканців поділяються на окремі категорії: малі (до 50 тис. осіб), середні (від 50 до 100 тис.), значні (від 100 до 250 тис.), великі (від 250 до 500 тис.), найбільші (від 500 до 1 млн.), міста-мільйонери (в них проживає понад 1 млн. осіб).

До першої категорії належать, наприклад, такі міста, як Глухів Сумської обл., Гадяч Полтавської, Золочів Львівської, Балта - Одеської обл. До другої - Артемівськ Донецької, Дрогобич Львівської, Ковель Волинської, Коломия Івано-Франківської обл. тощо. Значними містами є Керч в Криму, Нікополь на Дніпропетровщині, Слов'янськ на Донеччині, Ужгород у Закарпатті тощо. До великих міст належать Черкаси, Вінниця, Полтава, Кіровоград, Горлівка, Житомир тощо. Найбільші міста можна перерахувати всі, оскільки їх небагато. Це Запоріжжя, Кривий Ріг, Луганськ, Львів, Маріуполь, Миколаїв. Ще менше міст-мільйонерів: Київ (2,622), Дніпропетровськ (1,134), Донецьк (1,076), Одеса (1,037), Харків (1,536).

З-поміж міських населених пунктів розрізняють міста, селища міського типу, робітничі та шахтарські селища, курортні селища. Їх виокремлення пов'язане вже не стільки з чисельністю населення, скільки зі сферою зайнятості. Головна особливість всіх типів міських поселень - їхні жителі, не пов'язані безпосередньо з сільськогосподарським виробництвом.

У міських поселеннях, які становлять менш ніж 5% всіх населених пунктів України, зосереджено більш як 2/3 населення країни. В цілому міста становлять лише третину міських поселень України, але в них проживає близько 90% всього міського населення. При цьому основна його частина припадає на крупні і найкрупніші міста.

В селищах міського типу з людністю понад 20 тис. чол. проживає лише 2% населення, а решта населення проживає у поселеннях до 20 тис. чоловік. Співвідношення міського і сільського населення за даними Перепису 2001 року має такий вигляд: міське населення 32574,0 тис. (67,2%), а сільське населення 15883,0 тис. (32,8%).

Система сільського розселення в Україні формувалася століттями і тисячоліттями. На характер сільського розселення значно впливають природні умови. Тому найбільша густина сільського населення характерна для лісостепової зони. Нижчим є цей показник у поліській частині країни і ще нижчий у степовій.

На півночі (Полісся) переважають невеликі села з середньою людністю 250-500 осіб. Вони розташовані на підвищеннях, у сухих місцях. У лісостепу села багатолюдні - 500-1500 осіб - і знаходяться, як правило, біля річкових долин і ярів. На півдні села налічують по кілька тисяч осіб. Іноді на багато кілометрів простягаються вони вздовж річок і балок. У високогірній частині Карпатських гір окремі садиби розкидані на схилах за кілька кілометрів одна від одної і фактично не утворюють сіл.

В Україні є області, де сільське населення переважає над міським. Це Вінницька, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. Найвищий показник густоти сільського населення з розрахунку на 1 км² у Чернівецькій області (67 осіб), за нею Івано-Франківська та Закарпатська області.

Таким чином, розміщення населення по території та особливості його зосередження в різних типах поселень обумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країни, конкретними зрушеннями в економічній і соціальній сферах, а також у територіальній структурі і організації народного господарства, особливо галузей матеріального виробництва.

Відтік сільських жителів у міста докорінно змінив характер розселення в межах України. Тут сформувались системи розселення з високою концентрацією міського та сільського населення, що співвідносяться з найбільш складними та

динамічними, виробничими, урбаністичними, транспортними структурами України. Одночасно, у сільській місцевості в багатьох регіонах утворюються та ширшають слабозаселені території, де через це вилучаються з господарського обороту значні за площею землі.

Малі та середні міста виконують, як правило, адміністративні та торгово-розподільні функції і є центрами областей та адміністративних районів України. У них часто зосереджуються переробні підприємства поблизу джерел сільськогосподарської сировини, родовищ корисних копалин. Ці міста використовують власну робочу силу і трудові ресурси навколишньої сільської місцевості.

В Україні склалися помітні територіальні відмінності у характеристиках зайнятого населення, що пояснюється регіональними особливостями структури матеріального виробництва та невиробничої сфери, рівнем розвитку продуктивних сил, демографічною ситуацією, традиціями місцевого населення тощо. Висока зайнятість у промисловому виробництві, зокрема у важкій промисловості. Аналіз свідчить, що в усіх великих містах склалася висока частка зайнятості працівників у машинобудуванні, легкій та харчовій промисловості. Малі та середні за розміром міські поселення є переважно центрами харчової індустрії та промислового обслуговування сільськогосподарського виробництва.

Прямої залежності між розміщенням міського та сільського населення України і територіальною організацією продуктивних сил не простежується. Але, все ж таки, можна говорити, що нові промислові підприємства орієнтуються на велику кількість робочої сили, переважно кваліфіковану, тому і будуються у великих та середніх містах. Що стосується сільського населення, то воно є головним "двигуном" аграрно-промислового комплексу нашої країни.

Проблеми віково-статевої структури населення України теж мають значні регіональні відмінності. Наприклад, ці проблеми в Закарпатській і Донецькій областях діаметрально протилежні.

Певні особливості є у сільській і міській місцевостях, зокрема, в більшості сільських адміністративних районів України природного приросту населення практично немає, а в багатьох спостерігається процес депопуляції.

Отже, демографічні фактори: чисельність населення і його розміщення, кількісна та якісна оцінки трудових ресурсів у розрізі областей і районів, міст і селищ відіграють першочергову роль при розміщенні продуктивних сил як України, так і інших держав. Нерівномірність розселення населення зумовлює потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його міграції з огляду перспектив розвитку економічних районів. Ефективне використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах і обмеження нового будівництва - у великих.

Демографічні фактори найбільше впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Розміщення підприємств цих галузей здебільшого залежить від наявності кваліфікованих кадрів. Отже, демографічні процеси не можуть залишатися без уваги держави, оскільки вони торкаються найважливіших сфер життя людей і рівня економічного розвитку країни.

Демографічна політика України в сучасних умовах повинна бути направлена не тільки на стимулювання народжуваності, але і на зміцнення сім'ї, підвищення матеріального добробуту людей, зниження захворюваності і смертності. Проте заходи, щодо управління процесами відтворення населення, не дають швидких результатів. Демографічна поведінка людей вельми консервативна, змінити її досить важко. Як правило, результати демографічної політики виявляються через багато років і навіть десятиліття. Тому стимулювання тих або інших процесів відтворення повинне відповідати довгостроковим інтересам розвитку економіки.

9.4. Трудоресурсна ситуація, ринок праці і забезпечення продуктивної зайнятості

Наведені вище відомості про демографічну ситуацію в країні необхідні для вивчення процесів відтворення трудових ресурсів, визначення їх кількісної та якісної структури. Вони складаються переважно з працездатного населення у працездатному віці. До трудових ресурсів належать також пенсіонери, зайняті в суспільному виробництві, а також підлітки віком 14-15 років, які з тих чи інших причин працюють у сфері матеріального виробництва або невиробничій. З трудових ресурсів потрібно вилучити інвалідів праці чи дитинства працездатного віку, які не зайняті в господарстві, а також незайнятих пенсіонерів працездатного віку. В розвинених країнах ринкової економіки замість терміна “трудові ресурси” вживається поняття “економічно активне населення”.

Трудові ресурси - важлива частина економічного потенціалу країни. Кількість трудових ресурсів постійно змінюється. Якщо в 1991 році чисельність трудових ресурсів становила 29,8 млн. чол., то за даними, наведеними в проекті прогнозу економічного і соціального розвитку України до 2015 року, чисельність зайнятих в галузях економіки, досягне свого мінімального значення у 2010 році - 19,5 млн. чол., в подальшому очікується поступове зростання зайнятих на 1-2 млн. чол. за 10 років.

Чисельність та динаміка трудових ресурсів справляють певний вплив на характер розвитку виробництва та економіку (інтенсивний чи екстенсивний тип розвитку) скорочення приросту трудових ресурсів обмежує можливість екстенсивного розвитку виробництва й збільшує залежність економічного зростання від підвищення продуктивності праці на базі науково-технічного прогресу та створення високоефективного трудового потенціалу.

Трудовий потенціал - сукупність працездатного населення з врахуванням інтелектуального розвитку, здібностей, знань, умінь, досвіду, духовних цінностей, звичаїв, традицій, переконань і

патріотизму. Управління ефективним використанням трудового потенціалу повинно виходити із оцінки його якості та забезпечувати її покращення.

Збереження та відтворення трудового потенціалу повинно здійснюватись за такими напрямками:

- постійне відслідковування визначальних показників стану трудового потенціалу в галузях і регіонах, що дасть можливість їх оцінити і на цій основі розробляти відповідні заходи на державному та регіональному рівнях;
- впорядкування регулюючої функції мінімальної заробітної плати;
- обґрунтування міжгалузевої, міжкваліфікаційної та міжпосадової диференціації заробітної плати;
- застосування цілеспрямованої, суворо вибіркової підтримки висококваліфікованих трудових колективів та окремих категорій спеціалістів;
- перехід до нової моделі відтворення робочої сили, яка б забезпечила відповідність трудового потенціалу вимогам, пов'язаним з процесом входження України в світовий економічний простір.

Переважна більшість наукових досліджень в галузі відтворення трудового потенціалу й ринку праці лягла в основу розробки таких програм, як Державна та регіональна програми зайнятості; Державна програма соціально-економічного розвитку; програма розвитку підприємництва, довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства; програма “Діти України”. Всі ці програми направлені на відтворення якісного трудового потенціалу країни.

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша в структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Кількість

трудоу ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є поліпшення умов праці, техніки безпеки, охорони здоров'я, що сприяють зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшенню чисельності Збройних сил або скороченню строку служби в армії, ліквідації пільг для передчасного виходу на пенсію тощо. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їх якісного складу.

Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статевовіковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Під трудовим потенціалом розуміють систему, що має просторову та часову орієнтацію, елементами якої виступають трудові ресурси з урахуванням усієї сукупності їхніх кількісних та якісних характеристик, зайнятості й робочих місць.

Кількісно трудовий потенціал визначається демографічними чинниками (природним приростом, станом здоров'я, міграційною рухомістю та ін.), потребами суспільного виробництва в робочій силі й відповідно можливостями задоволення потреби працездатного населення в робочих місцях. Якість трудового потенціалу - поняття відносне. Воно характеризується показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці якісні характеристики можуть бути розкриті за допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних, моральних та ін.

В умовах ринкової економіки урізноманітнюються форми зайнятості населення. Зростає кількість зайнятих у кооперативах, малих підприємствах. Багато хто займається індивідуальною трудовою діяльністю. У зв'язку з цим дедалі більше

загострюються проблеми забезпечення робочою силою суспільного сектора виробництва, особливо будівництва та сільського господарства. Виникли нові сфери зайнятості - кооперативи для виробництва товарів, надання послуг та індивідуальні селянські, фермерські господарства, помітно зросла кількість особистих підсобних господарств, малих і спільних підприємств, спілок орендарів. Значна кількість населення, особливо молоді, зайнята в тіньовій економіці. Водночас у країні зростає безробіття. Тому потрібно шукати додаткові можливості для розширення сфери зайнятості населення. вважаються працездатні громадяни працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність роботи, яка їм підходить, зареєстровані в державній службі зайнятості, справді шукають роботу та здатні приступити до неї.

Зайнятість населення забезпечується на національному ринку праці, де формуються і діють сукупний попит і сукупна пропозиція робочої сили. Через те, що ринок праці є економічною формою взаємовідносин між носіями робочої сили і роботодавцями, то зайнятість населення може здійснюватись тільки на ньому.

Ринок праці - це соціально-економічна категорія, яка охоплює історично сформований специфічний суспільний механізм регулювання певного комплексу соціально-трудоу відносин, який сприяє встановленню і дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємствами і державою. Як і будь-який інший, ринок праці характеризується видом товару, який на ньому продається, його ціною, попитом і пропозицією.

В Україні прийнято ряд законодавчих актів у галузі удосконалення використання робочої сили, працевлаштування та зайнятості населення. Зокрема, закони України: "Про зайнятість населення", "Про підвищення соціальних гарантій для громадян", "Про охорону праці", "Про організацію оплачуваних громадських робіт", "Про інспекцію з контролю за виконанням законодавства про зайнятість населення", "Про порядок реєстрації громадян як безробітних, виплати допомоги членам їх сімей", "Про сприяння

соціальному становленню та розвитку молоді України”. Існуюче законодавство в галузі зайнятості відіграє позитивну роль у механізмі регулювання ринку праці.

Регулювання зайнятості здійснюється на базі правових, адміністративних та економічних регуляторів.

Правові механізми розвитку ринку праці включають нормативно-правове забезпечення оптимізації заробітної плати на рівні ціни робочої сили, соціальних гарантій при безробітті. Система цих механізмів діє у всіх аспектах соціально-трудова відносин: соціальна підтримка як працюючих, так і безробітних, соціальний захист неконкурентоспроможної робочої сили (молоді, інвалідів, багатодітних сімей).

Адміністративні механізми (центрів зайнятості, центрів профорієнтації, центрів реабілітації) спрямовані на створення адекватної інфраструктури ринку праці.

Економічні механізми реалізуються через диференційовану систему податків, формування спеціальних страхових фондів, використання квот на працевлаштування, надання позики, кредиту для організації додаткових робочих місць. Знижуючи процентні ставки за кредит, держава робить його дешевшим, що в свою чергу призводить до збільшення інвестицій розширення виробництва; сприяння постачанню ресурсами й збуту продукції за умов збільшення робочих місць; фінансування для створення приватних господарств, сімейного бізнесу.

Система показників ефективної зайнятості населення включає рівень трудової участі населення, що відображає частку працездатного населення, залученого в різні форми та види економічної діяльності; розподіл робочої сили за галузями та сферами господарювання; фондо- і енергоозброєність робітників; організацію трудового процесу, що визначається розстановкою та використанням робочої сили безпосередньо на робочих місцях.

Найбільша чисельність працюючих сконцентрована у сільському господарстві (5,4 млн. осіб, або 25,2% всіх зайнятих у 2006 р.), що значно перевищує чисельність зайнятих у промисловості (4,4 млн. осіб). Така структура зайнятості не

відповідає інноваційним стратегіям розвитку, зорієнтованим на випереджальний розвиток наукоємних сфер промислового виробництва, спроможних забезпечити оновлення техніко-технологічної бази сільськогосподарського виробництва. Для порівняння: частка сільськогосподарського сектору в Канаді становить 2,8% загальної чисельності зайнятих, у Франції - 3,6%, в Угорщині - 6,3%, у Польщі - 19,3%, у Чехії - 4,8%.

Попри помітне зростання, протягом останніх років надто низькою залишається зайнятість у будівництві, хоча збільшення обсягів виробництва цієї галузі є необхідним з огляду на її важливість для забезпечення сталого економічного розвитку.

Частка працюючих у невиробничих галузях у загальних обсягах зайнятості в Україні в цілому відповідає світовим стандартам. Помітно нижчою є тільки питома вага зайнятих фінансовою діяльністю, що свідчить про недостатній розвиток ринкової інфраструктури.

Проте під час оцінки структури зайнятості в Україні, її зрушень протягом періоду економічного зростання та порівняння з європейськими стандартами слід враховувати збереження загальної низького рівня зайнятості та продуктивності праці в Україні.

Безробіття - це соціально-економічне явище, коли частина економічно активного населення не може застосувати свою здатність до праці у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємницькій діяльності. Тоді нормальне здійснення процесу відтворення робочої сили порушується.

Безробітні у визначенні Міжнародної організації праці (МОП) - особи, віком 15-70 років (zareєстровані та незareєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мали роботи (прибуткового заняття); протягом останніх чотирьох тижнів шукали роботу або намагалися організувати власну справу; впродовж найближчих двох тижнів не були готові приступити до роботи, тобто почати працювати за плату за найм або на власному підприємстві.

Відповідно до Закону України “Про зайнятість населення” безробітними визнаються працездатні громадяни працездатного віку, які через відсутність роботи не мають заробітку або інших передбачених законодавством доходів і зареєстровані у державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, готові та здатні приступити до бажаної роботи. Кількість безробітних - це абсолютний показник безробіття, який характеризує його розміри. Відношення (у відсотках) кількості безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості до працездатного населення працездатного віку називається рівнем зареєстрованого безробіття.

За даними Держстату, на 1 лютого 2012 р. в Державній службі зайнятості було зареєстровано 520,9 тис. безробітних (482,8 тис. у грудні), з них 398,4 тис. (365,3 тис. у грудні) отримують допомогу з безробіття. Середній розмір допомоги на одного безробітного становив 917 грн. (845 грн. в грудні 2011 р.). Безробіття міського населення склало 286,2 тис. осіб, сільського - 234,7 тис. осіб.

Система заходів щодо регулювання безробіття в Україні включає: розвиток розгалуженої системи державної служби зайнятості, професійної орієнтації, підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації кадрів; надання підприємцям субсидій, премій та податкових пільг для найму додаткової робочої сили або переведення частини працівників на скорочений робочий день; державну підтримку нетрадиційним сферам зайнятості; стимулювання підприємців до навчання, перекваліфікації й подальшого працевлаштування додаткової робочої сили; залучення приватного (як вітчизняного, так й іноземного) капіталу в райони зі стійким рівнем безробіття; регулювання можливості працевлаштування за кордоном, приєднання України до міжнародного ринку праці; стимулювання осіб, що отримують державну допомогу, до пошуку робочих місць.

Механізм соціальної допомоги безробітним становлять різні види компенсацій при втраті роботи; особливі гарантії працівникам, які втратили роботу в зв'язку зі змінами в структурі виробництва й організації праці стипендії на час професійної підготовки та перепідготовки, виплати допомоги по безробіттю.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Чим викликана висока смертність населення в Україні?
2. Назвіть причини, що зумовили різке погіршення демографічної ситуації.
3. Що таке міграція населення?
4. Які першочергові завдання у вирішенні проблеми зайнятості стоять перед державою?
5. Поясніть причини неповного використання трудових ресурсів в Україні?
6. Чому полягають особливості сільського розселення?
7. Які види безробіття Ви знаєте?
8. Що таке природний рух населення?
9. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в Україні.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Міське та сільське населення - розподіл та тенденції.
2. Урбанізація та проблеми довкілля.
3. Статевовікова структура населення.
4. Національний склад населення та його територіальні особливості.
5. Демографічна ситуація та її регіональні особливості.
6. Регіональні особливості відтворення населення.
7. Міграція населення та її види.
8. Трудові ресурси та їх структура.
9. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості.
10. Ринок праці та забезпечення продуктивної зайнятості.
11. Економічно активне населення.
12. Проблеми безробіття в Україні.
13. Регіональні особливості розміщення трудових ресурсів.
14. Занятість населення за галузями економіки.
15. Правове регулювання ринку праці в Україні.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Соціально-економічне явище, коли частина економічно активного населення не може застосувати свою здатність до праці у виробництві матеріальних благ, наданні послуг або підприємницькій діяльності - це:

- а) демографічна криза;
- б) демографічна проблема;
- в) демографічна політика;
- г) безробіття;

2. Міжнародною організацією праці (МОП) рекомендована система класифікації, відповідно з якою населення поділяється на:

- а) зайняте та безробітне;
- б) економічно активне та економічно неактивне;
- в) економічно активне та пасивне;
- г) активне та пасивне;

3. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком:

- а) до 50 років;
- б) до 30 років;
- в) до 40 років;
- г) до 35 років;

4. Сукупність працездатного населення з врахуванням інтелектуального розвитку, здібностей, знань, умінь, досвіду, духовних цінностей, звичаїв, традицій, переконань і патріотизму - це:

- а) трудовий потенціал;
- б) економічно активне населення;
- в) трудові ресурси;
- г) зайняте населення;

5. В Україні до законодавчих актів у галузі удосконалення використання робочої сили, працевлаштування та зайнятості населення не належить:

- а) Закон України "Про зайнятість населення";

- б) Закон України "Про підвищення соціальних гарантій для громадян";
- в) Закон України "Про охорону праці";
- г) Закон України "Про державний бюджет";

6. Соціально-економічна категорія, яка охоплює історично сформований специфічний суспільний механізм регулювання певного комплексу соціально-трудових відносин, який сприяє встановленню і дотриманню балансу інтересів між працівниками, підприємствами і державою -

- а) безробіття;
- б) ринок праці;
- в) трудовий потенціал;
- г) зайнятість;

7. За межами України нині проживає понад:

- а) 9 млн. українців;
- б) 7 млн. українців;
- в) 5 млн. українців;
- г) 10 млн. українців;

8. Середня щільність населення України близько:

- а) 76 осіб на 1 км²;
- б) 84 осіб на 1 км²;
- в) 80 осіб на 1 км²;
- г) 85 осіб на 1 км²;

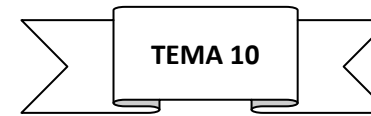
9. Сукупність людей, що проживають у межах відповідних територій (світ, материка, країни, міста, села та ін.) - це:

- а) робоча сила;
- б) трудові ресурси;
- в) населення;
- г) трудовий потенціал;

10. В Україні повнолітніми є особи у віці:

- а) 18 років;
- б) 20 років;
- в) 16 років;
- г) 21 рік;

- 11.** Економічні механізми регулювання зайнятості:
- а) включають нормативно-правове забезпечення оптимізації заробітної плати на рівні ціни робочої сили, соціальних гарантій при безробітті;
 - б) реалізуються через диференційовану систему податків, формування спеціальних страхових фондів, використання квот на працевлаштування;
 - в) спрямовані на створення адекватної інфраструктури ринку праці;
 - г) характеризуються показниками якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили;
- 12.** До демографічних факторів не належать:
- а) чисельність населення і його розміщення;
 - б) кількісна оцінка трудових ресурсів;
 - в) якісна оцінки трудових ресурсів у розрізі областей і районів;
 - г) щільність населення;
- 13.** За даними останнього перепису населення, українці становили понад:
- а) 85% усіх жителів України;
 - б) 75% усіх жителів України;
 - в) 60% усіх жителів України;
 - г) 70% усіх жителів України;
- 14.** Кількість безробітних - це:
- а) відносний показник безробіття, який характеризує його розміри;
 - б) абсолютний показник безробіття, який характеризує його розміри;
 - в) середній показник безробіття, який характеризує його розміри;
 - г) натуральний показник безробіття, який характеризує його розміри;
- 15.** Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його:
- а) національного складу;
 - б) професійного складу;
 - в) вікової структури;
 - г) статевої структури;

МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ І РОЗМІЩЕННЯ

*Міжгалузевий комплекс - це комплекси, які являють собою сукупності тісно взаємозв'язаних підприємств кількох галузей...
(Паламарчук М.М., Паламарчук О.М.)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 10.1.** Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України
- 10.2.** Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів
- 10.3.** Виробничий потенціал України
- 10.4.** Науково-технічний потенціал
- 10.5.** Паливно-енергетичний комплекс
- 10.6.** Металургійний комплекс
- 10.7.** Машинобудівний комплекс
- 10.8.** Хімічний комплекс
- 10.9.** Лісовиробничий комплекс
- 10.10.** Будівельний комплекс
- 10.11.** Соціальний комплекс
- 10.12.** Агропромисловий комплекс
- 10.13.** Транспортний комплекс

Ключові категорії теми: міжгалузевий територіальний комплекс, міжгалузевий виробничий комплекс, міжгалузевий регіональний комплекс, регіональні та локальні комплекси, цільовий та технологічний підходи комплексоутворення, міжгалузевий район, міжгалузєва зона, міжгалузєвий центр, міжгалузєвий вузол, міжгалузєвий пункт, інфраструктура, ультраструктура

10.1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України

Народногосподарський комплекс України відзначається складною структурою: галузевою, територіальною, функціональною та організаційною.

Галузева (компонентна) структура відображає співвідношення, зв'язки і пропорції між групами галузей. Головними її компонентами є дві сфери - виробнича і невиробнича. Виробнича сфера складається з окремих ланок (їх ще називають народногосподарськими галузями). Зокрема, це промисловість (добувна й обробна), сільське господарство, будівництво та ін. Сектори (ланки) виробничої сфери поділяють на галузі - крупні і вузькі. Наприклад, промисловість складається з металургійної, хімічної, машинобудівної, сільське господарство - з рослинництва і тваринництва.

У невиробничій сфері виділяють п'ять ланок: апарат органів державного та громадського управління; житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування; охорона здоров'я, спорт, соціальне забезпечення; освіта, культура, наука, мистецтво; сфера фінансів, кредитування, страхування.

Галузі можуть не тільки дробитися, але й об'єднуватися у великі функціональні комплекси - важливі ланки функціональної структури виробництва - міжгалузеві виробничі комплекси.

Міжгалузевий виробничий комплекс - це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію (паливно-енергетичний), або послідовно переробляють певну вихідну сировину, включаючи її добування (лісовиробничий, агропромисловий, будівельний), або ж розв'язують важливу загальнодержавну економічну, соціальну чи іншу проблему (військово-промисловий, рекреаційний, продовольчий комплекси). Отже, міжгалузеві виробничі комплекси - це система взаємопов'язаних галузей, об'єднаних певною спільною

функцією, узгоджений розвиток підприємств якої забезпечує найбільший ефект. Найчастіше в народному господарстві виділяють такі МВК: паливно-енергетичний, машинобудівний, хімічний, лісовий, будівельно-індустріальний, агропромисловий, транспортний, рекреаційний тощо.

Міжгалузевий комплекс (МК) - система економічно взаємопов'язаних галузей виробничої або невиробничої сфер. Він формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей. У цьому разі міжгалузеве кооперування є формою планово організованих зв'язків між підприємствами (установами), які входять до складу галузей господарства виробничої та невиробничої сфер. Разом з галузевою спеціалізацією міжгалузеве кооперування сприяє підвищенню ефективності суспільного виробництва. У широкому розумінні міжгалузеву кооперацію розглядають як взаємодію різних галузей, діяльність яких спрямована на вирішення певних економічних, соціальних, екологічних, науково-технічних проблем на державному чи регіональному рівнях. Таке міжгалузеве кооперування полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (як мінімум, двома) галузями з орієнтацією на досягнення певної мети. В Україні міжгалузеве кооперування особливо поширене в паливно-енергетичній галузі, машинобудуванні, агропромислому виробництві та багатьох інших галузях.

Міжгалузеве кооперування - один з найважливіших чинників міжгалузевої інтеграції, зокрема формування міжгалузевих комплексів.

Міжгалузевий регіональний комплекс - сформоване територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей і виробництв в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки якому може бути забезпечений максимальний господарський ефект при найменших витратах. Досягнення таких результатів можливе при найбільш раціональному підборі взаємопов'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпеченні економічно ефективних пропорцій їх

розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням загальнодержавних інтересів та відповідно до місцевих природних і економіко-географічних умов.

Міжгалузеві територіальні комплекси формуються в межах інтегральних господарських (наприклад, АПК економічного району, штату, провінції, області, краю, адміністративного району тощо). Вони поділяються на регіональні та локальні.

Регіональні комплекси формуються у відповідних регіонах (республіка, економічний район, область).

Локальні комплекси - комплекси внутріобласних, низових районів, економічних вузлів і центрів.

За визначенням О.І. Шаблій, міжгалузевий територіальний комплекс (МТК) - це утворення, що формується як сукупність декількох взаємопов'язаних галузей (чи їхніх сторін) матеріальної і (або) духовної сфер на певному рівні територіальної спільності. МТК - це абстрактний об'єкт методологічного і територіального дослідження. Із зміною умов господарювання змінилися і підходи до трактування цього поняття і прикладне значення його дослідження. В умовах централізованої планової економіки на основі МТК розв'язувалися завдання раціонального підбору взаємопов'язаних галузей, підприємств і виробництв, забезпечення пропорцій між ними, вибір оптимальних розмірів підприємств з урахуванням загальнодержавних інтересів та відповідно до місцевих природних і економіко-географічних умов. В сучасних ринкових умовах, коли підприємства та установи недержавних форм власності стають усе більш поширеними і рішення про їх функціонування приймаються власниками на підставі фактору конкуренції та споживчого попиту, використання результатів дослідження МТК для окремих підприємств є обмеженим.

Змінилися підходи і до розуміння факторів формування МТК. Вважалося, що основними чинниками утворення комплексів і їх територіальної організації є певні види ресурсів. А обґрунтувати особливості розвитку МТК потрібно на основі поєднання різних факторів. Однак зараз доведено, що не лише

природні ресурси можуть виступати стимулом для розвитку відповідного МТК. А передумови для його створення можуть бути пов'язані із дією не комплексу факторів, а одного - провідного.

Навіть ті галузі, що залежать від сировини - максимально наближені до споживача, щоб швидко відреагувати новою продукцією на зміну попиту (металургія, хімічна індустрія, енергетика, не кажучи вже про харчову, легку промисловість чи сервіс. Головним суддею і вирішальним фактором розміщення продуктивних сил стає споживач. Стосовно споживацького попиту, то він настільки урізноманітнися і індивідуалізувався, що став визначати не лише, де розміщувати підприємство, а й з якою інтенсивністю йому працювати.

Виробництво промислової продукції не є сьогодні самоціллю, бо вона сама стає ланкою в більш важливому і складному ланцюжку, який з'єднує виробництво і споживача.

Споживацький ринок завдяки новітнім засобам комунікації незбагненно розширився територіально і в той же час став більш персоналізованим. Та й сама споживацька вартість, як економічна категорія, потерпає докорінних змін. Головний наголос в ній робиться не на задоволенні повсякденного попиту, а, отже, масовість, а на більш вибагливий смак, який підкреслює індивідуальність, а, отже, престижність. Таким чином, для досягнення високого рівня економічного розвитку зовсім не обов'язково мати на території країни мінеральні ресурси (сировинний фактор), паливо чи енергію (паливно-енергетичний фактор) і тим більше наближати промислові підприємства до їх джерел.

Однак, низка положень концепції МТК не втратила актуальності і на сьогодні. На сучасному етапі дослідження МТК потрібне для цільової спрямованості планів-прогнозів територіального розвитку, визначення загальної концепції розвитку регіону, яка включає науково-технічні, виробничо-економічні, соціальні, природно-екологічні, організаційно-управлінські цілі.

Розвиток міжгалузевих комплексів є характерним і прогресивним регіональним економічним явищем. Формування МК стає все характернішим процесом для сучасної територіальної організації виробництва. Пізнання закономірностей формування міжгалузевих регіональних комплексів (МРК) та моделювання їх пов'язано з вивченням умов комплексоутворення, розробкою методики дослідження структури і типізації комплексів, їхнім аналізом і визначенням найбільш раціональних напрямів розвитку.

Розвиток багатьох міжгалузевих комплексів базується на локальних природних ресурсах, що зумовлюють регіональний характер початкових стадій їхнього формування. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються природними й економічними умовами формування, розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та іншими ознаками. Слід враховувати, що в багатьох регіонах міжгалузеві комплекси сформувалися в умовах екстенсивного розвитку. Це призвело до виникнення диспропорцій у співвідношенні розширення і поновлення виробничих потужностей; збільшення споживання палива й електроенергії; високого рівня концентрації виробництва, особливо у великих містах, та розвитку інфраструктури; значних масштабів вилучення земельних ресурсів із сільськогосподарського користування, підвищення забруднення повітряного і водного басейнів. Виокремлення у складі регіону міжгалузевих комплексів посилює цільову спрямованість програм-прогнозів, підвищення узгодженості дій усіх учасників виконання одного комплексного завдання. Це завдання може полягати як у досягненні заданого кінцевого суспільно-господарського результату, так і у виробництві будь-якої продукції для місцевих потреб.

Основними чинниками утворення комплексів і їх територіальної організації є певні види ресурсів (вугілля, нафта, газ, залізна руда, ліс, енергетика, трудові ресурси тощо). Стимулятором розвитку багатьох міжгалузевих комплексів є локальні природні ресурси. Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, сільськогосподарського виробництва та різних промислів.

На базі використання мінерально-сировинних, сільськогосподарських, лісних, рибпромислових та інших ресурсів формуються основні типи міжгалузевих регіональних комплексів: мінерально-промислової, агропромислової, лісопромислової, морепромислової орієнтації. Вони відрізняються природними та економічними умовами формування, положенням відносно джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів та місць споживання готової продукції, виробничою спеціалізацією і структурою, рівнем розвитку, особливостями територіальної організації та ін.

Виділення в адміністративній області міжгалузевих регіональних комплексів потрібне для посилення цільової спрямованості програм-прогнозів, узгодженості дій усіх учасників виконання одного комплексного завдання (досягнення заданого кінцевого господарського результату чи виробництва будь-якої продукції для місцевих потреб).

В залежності від характеру взаємного поєднання галузей та внутрішньогалузевих зв'язків виділяють прості та складні комплекси. Якщо галузі розвиваються відособлено, не мають між собою тісних виробничих зв'язків, але розміщені в одному районі, то вони можуть використовувати для виробничих потреб трудові ресурси, енергетичну базу, транспорт, комунікації. Вже той факт, що різні виробництва знаходяться в одному районі, до певної міри вказує на те, що вони мають певний вплив на характер комплексоутворення. Таке поєднання підприємств називають **простим комплексом**. Воно передбачає певні спільні обслуговуючі виробництва, зокрема виробничу і соціально-

побутову інфраструктуру (будівельна база, транспорт, енергетика, водопостачання, ремонтні база, складське господарство, житлово-комунальне господарство, сферу послуг). Прості комплекси можуть поступово трансформуватися у **складні** утворення за умови розвитку нових підприємств, що виникають в результаті комбінування і територіального зближення кооперованих виробництв. Особливо сприятливі умови для комплексоутворення створюються при послідовній обробці сировини і напівфабрикатів в стадіях виробничого процесу та виробничих відходів. У таких випадках поглиблюється комплексність і формуються нові галузі спеціалізації, зазнає певних змін виробнича і територіальна структура.

Визначились два основних підходи до виділення міжгалузевих комплексів: цільовий і технологічний.

При **цільовому підході** міжгалузевий комплекс розглядається як група галузей (підгалузей) господарського комплексу або окремих виробництв, які поєднані однією програмою і єдиною метою розвитку. В міжгалузевий комплекс у цьому разі включаються галузі, пов'язані між собою реалізацією будь-якої господарської цілі, а також структурні підрозділи виробничої та невиробничої сфер, які потрібні для досягнення поставленої мети. Недолік такого підходу виявляється в нестійкості та нестійкості галузевого складу через вузьку спеціалізацію комплексів та різночасову реалізацію господарських цілей.

Технологічний підхід передбачає групування галузей, які пов'язані між собою послідовністю переробки і використання загального вихідного матеріалу та однаковим призначенням продукції. За такого підходу комплекс включає в себе весь виробничо-технологічний цикл (від видобутку природних ресурсів до отримання кінцевого продукту).

За вироблюваною продукцією та функціями підприємства і організації, що входять до міжгалузевих регіональних комплексів, поділяються на три групи:

1) безпосередньо зайняті випуском проміжної і кінцевої продукції регіону і є галузями спеціалізації комплексу,

2) виробляють для галузей першої групи сировину, напівфабрикати, устаткування і є комплексоутворювальними галузями цього комплексу;

3) забезпечують нормальну діяльність перших двох груп галузей.

Використання міжгалузевих комплексів регіону як об'єктів територіального управління сприяє більш ефективному поєднанню загальногосподарських та регіональних інтересів у розвитку суспільного виробництва, більш глибокому науковому обґрунтуванню прогнозів і розробці на цій основі довгострокової концепції розвитку суспільного господарства регіону.

Міжгалузевий комплекс об'єднує економічно взаємопов'язані галузі виробничої та (або) невиробничої сфер. Формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ і галузей. Міжгалузеві комплекси розрізняються за характером зв'язків між галузями:

- підприємства пов'язані послідовною та паралельною переробкою певного типу сировини (агропромисловий, лісопромисловий);

- зв'язки між підприємствами виникають на основі виробництва взаємозамінної продукції (паливно-енергетичний комплекс, транспортний комплекс);

- сукупність галузей, діяльність підприємств яких спрямована на розв'язання певної проблеми (продовольчий комплекс).

Ядро міжгалузевих комплексів представлено галузями, підприємства яких здійснюють його головні економічні та соціальні функції. Міжгалузеві комплекси формуються на базі енерговиробничих циклів. Це типова, існуюча сукупність виробничих процесів, що виникають взаємозумовлено довкола основного процесу для даного різновиду енергії та сировини.

На думку В. Рудашевського, є три типи МК залежно від набору виконуваних ними функцій:

1. Монопродуктові, що орієнтуються на випуск одного основного кінцевого виробу.

2. Субпродуктові, у яких випуск головної продукції супроводжується виробництвом супутньої.

3. Поліпродуктові, які, враховуючи потребу комплексного освоєння території та її природних ресурсів, зустрічаються найчастіше. Вони виробляють декілька самостійних різновидів продукції.

Залежно від територіальних масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на міждержавні, господарські й територіальні. Міждержавні міжгалузеві комплекси розвиваються на основі інтеграції кількох міжгалузевих комплексів декількох держав (паливно-енергетичний комплекс). Господарські комплекси складаються і функціонують у структурі господарства країни.

До найважливіших із них належать:

- 1) паливно-енергетичний;
- 2) металургійний;
- 3) машинобудівний;
- 4) хімічний;
- 5) лісопромисловий;
- 6) будівельний;
- 7) соціальний;
- 8) агропромисловий;
- 9) транспортний.

Основні риси міжгалузевих комплексів наступні:

- МГК є багатогалузевими;
- галузі у МГК поєднуються різними типами зв'язків.
- між галузями встановлюються кількісні пропорції;
- МГК властива цілісність, які відображає системні поєднання міжгалузевих поєднань, а саме: взаємокоординовану і субординовану роботу всіх галузей як єдиного цілого, високу їх продуктивність і низьку собівартість кінцевого продукту. Ці ознаки відсутні в окремих складових елементах-галузях;

- функціональним ядром комплексів є галузі різного рівня: сектори національного господарства (наприклад, сільське

господарство і промисловість в агропромисловому комплексі), великі галузі у промисловості;

- МГК формуються на територіях певного рангу (економічних та адміністративно-територіальних областях, районах);

- функціонально усі галузі того чи іншого комплексу націлені на ефективне задоволення певних потреб суспільства. Від таких потреб, тобто з кінця, формується комплекс. Зараз ці потреби встановлюються як було сказано вище на основі вивчення споживчого попиту.

Основними первісними ланками міжгалузевих комплексів є підприємства і установи.

Дослідження територіальної організації міжгалузевих комплексів дає можливість встановити ступінь освоєння території, відповідність спеціалізації наявним природним ресурсам, вивчити роль і значення кожного з них в системі ТПП.

В умовах ринкової економіки створюються нові форми об'єднань підприємств - концерни, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства, союзи та інші спільні підприємства галузевого чи міжгалузевих характеру, регіональні чи міжрегіональні.

10.2. Територіальна та функціонально-компонентна структура міжгалузевих комплексів

На вищому рівні управління міжгалузевими комплексами (МК) здійснюється відповідними міністерствами, комітетами тощо. Основними формами управлінської організації міжгалузевих комплексів на низовому рівні є виробничі та науково-виробничі об'єднання, промислові та агрокомбінати, агроторговельні підприємства, лісокомбінати тощо. Такі об'єднання в Україні забезпечують більше ніж половину обсягу всієї промислової продукції.

Це комплекси, що розвиваються на базі переробки мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів,

сільськогосподарського виробництва та різних промислів. Вони відрізняються: природними й економічними умовами формування; розташуванням щодо джерел сировини, паливно-енергетичних ресурсів і місць споживання готової продукції; виробничою спеціалізацією і структурою; рівнем розвитку; особливостями територіальної організації та іншими ознаками.

Оскільки МГК - територіальне утворення, то важливою ознакою МГК є їх територіальна структура. У ній відображаються різні форми просторових формувань - міжгалузеві пункти, центри, вузли, райони, зони:

1. **Міжгалузевий пункт** включає одне провідне підприємство (установу) - інтегратор. У цю первинну таксономічну одиницю територіальної структури міжгалузевих комплексів включають прилеглу сировинну зону або невеликі заводи-суміжники одного населеного пункту (машинобудівний пункт). Промисловий (агропромисловий) пункт - поселення разом з промисловим підприємством, яке виникло при ньому (наприклад, селище міського типу, населення якого працює на електростанції, хутір з лісопилним підприємством).

2. **Міжгалузевий центр** - місце (як правило, поселення), в якому як правило розташовуються два і більше підприємств-інтеграторів, не зв'язаних між собою.

3. **Міжгалузевий вузол** - це компактна господарська територія, на котрій розміщена група взаємопов'язаних підприємств певного МГК, об'єднаних тісними виробничими чи іншими контактами, єдністю економіко-географічного положення, системою (або одним) населеним пунктом, спільною сировинною або енергетичною базами. Це зосередження на обмеженій території (рангу територіально-господарського підрайону, міської агломерації) виробничо-технологічного територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується й на даний час.

В Україні розвиваються понад 70 промислових вузлів. Найбільшими є Донецько-Макіївський, Київський, Запорізький, Харківський, Дніпропетровсько-Дніпродзержинський.

4. **Міжгалузевий район** - відносно велика територіальна частина господарства країни, що містить пункти, центри, вузли і характеризується всеукраїнською та міжнародною спеціалізацією, а також глибокими зв'язками комплексування. Це інтегральний район з переважаючим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я та ін.).

5. **Міжгалузеві зони** - поєднують у собі всі вище перераховані компоненти. Її поясне простягання часто зумовлюється дією закону зональності, котрий особливо впливає на розміщення лісових ресурсів та спеціалізацію сільського господарства.

Галузеву структуру міжгалузевого комплексу можна розглядати на підставі концепції функціонально-компонентної структури комплексів. Зокрема Е. Алаєв виділяє:

- галузі спеціалізації, які визначають місце району у територіальному поділі праці і беруть участь у міжрайонному обміні продукцією чи послугами;

- допоміжні галузі забезпечують напівфабрикатами, виробничими послугами, головними засобами, в тому числі будівництвом галузі першої групи;

- обслуговуючі галузі забезпечують населення регіону, а також суспільне невиробниче споживання продуктами і послугами.

Цей поділ досить умовний, оскільки ті ж обслуговуючі галузі можуть давати дешеву продукцію (послуги) для позарайонного споживання, отже, можуть бути галузями спеціалізації.

Ще один підхід до функціонально-компонентної структури - підхід ієрархії розшарування. Він передбачає виділення інфраструктури і ультраструктури, роль яких у функціонуванні комплексів різна.

Інфраструктура - це поєднання діючих споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ (виробнича інфраструктура - транспорт,

зв'язок, мережі водо- і енергопостачання, будівельні організації та ін.) і забезпечення повсякденної життєдіяльності населення (соціальна інфраструктура - заклади побутового обслуговування, освіти, охорони здоров'я, культури тощо). Часто в поняття інфраструктури включають галузевий зміст: це допоміжні й обслуговуючі галузі загального призначення.

Ультроструктура - це поєднання галузей, галузевих і міжгалузевих комплексів, які безпосередньо належать до виробництва матеріальних благ та інформаційного продукту. Виробництво інформаційного продукту дуже важливе в період інформатизації суспільства, й особливо виробничої сфери.

Дослідження структури міжгалузевих комплексів і визначення їхніх типів дає змогу скласти територіальну модель районного виробничого комплексу. За допомогою цієї моделі можна врахувати й оцінити ефект територіальної концентрації, комбінування і кооперування виробництв різних міжгалузевих комплексів, ефект внутрішньовузлових і внутрішньорайонних зв'язків з урахуванням зон сировинних ресурсів і збуту готової продукції, визначити обмеження, що зумовлені локальними ресурсами, врахувати суміжні витрати капіталовкладень, розрахувати економічний ефект від взаємодії суміжних виробництв).

Аналіз комплексів має виходити з необхідності забезпечення високого рівня ефективності виробництва та інвестицій за рахунок внутрішньорегіональних чинників. Вивчення міжгалузевих комплексів здійснюється в таких напрямках: аналіз структури і пропорційності в поєднанні виробництв, визначення раціонального рівня їхнього розвитку і територіальної концентрації, аналіз промислово-територіальних зв'язків, установлення оптимальних зон, визначення економічно обґрунтованих зон збуту і споживання готової продукції, обґрунтування перспектив розвитку і напрямів ефективного використання капітальних вкладень. Вивчення пропорційності дає можливість установити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу наявним

природним умовам, визначити необхідні зміни в перспективі та виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці.

Встановлення технологічної взаємодії міжгалузевих комплексів сприяє поглибленому дослідженню проблеми перспективного регіонального розвитку. Закономірності комплексоутворення мають об'єктивний характер і діють на різних етапах розвитку суспільства по-різному, виходячи з соціально-економічних умов, перш за все рівня розвитку продуктивних сил і науково-технічного прогресу.

10.3. Виробничий потенціал України

Виробничий потенціал - це система економічних відносин, що виникають між господарюючими суб'єктами на макро- та мікрорівнях з приводу отримання максимально можливого виробничого результату, який може бути одержаний за умови найбільш вигідного використання виробничих ресурсів, за умови наявного рівня техніки та технологій, передових форм організації виробництва.

Територіальний розподіл виробничого потенціалу - заводів, фабрик, сільськогосподарських підприємств, транспортних засобів - є найважливішою умовою розвитку і розміщення продуктивних сил. Високий рівень розвитку виробничого потенціалу може розглядатися як основа подальшого розвитку і розміщення виробництва електроенергії, металу, машин тощо. Реконструкція та розширення виробничого потенціалу, а також нове будівництво означають конкретні зрушення в розвитку і розміщенні продуктивних сил.

Не кожна країна світу може мати надзвичайно великого потенціалу і розвинутої виробничої інфраструктури. Для того, щоб бути розвинутою державою потрібно щоб всі галузі економіки мали найвищий розвиток, а суспільство мало національну ідею та гідність за свою країну. Україна як одна з

найбільших країн Європи за територією володіє великим виробничим потенціалом. Загальна частка промисловості у структурі виробничих відносин складає понад 50%, 23% - це сільське господарство, 16% - транспорт і зв'язок, 3% - будівництво, решта 8% - інші галузі.

Сьогодні Україна недостатньо використовує свої виробничі фонди. Українські заводи є надто енергомісткі, а значить собівартість виробництва продукції є вищою ніж в інших країнах, а це призводить до того. Що українські товари є неконкурентоспроможними на світовому ринку. Технічне переоснащення і реконструкція підприємств є основним джерелом нарощування виробничого потенціалу, його інтенсивного розвитку. Оскільки віддача капіталовкладень у технічне переозброєння і реконструкцію приблизно вдвоє більша за нове будівництво, сюди спрямовується не менше ніж половина загальної суми їх.

Під виробничою інфраструктурою слід розуміти сукупність галузей, тобто організаційно відокремлених об'єктів, які забезпечують нормальний хід суспільного виробництва через надання послуг. Зокрема, до інфраструктури належать підприємства і організації електро-, тепло- і газопостачання, транспортні різних видів, матеріально-технічне постачання і збут продукції, інформаційного та ділового обслуговування тощо.

Під промисловим трансформаційним потенціалом регіону ми розуміємо ті рушійні сили, які викликають якісні зміни у його промисловому розвитку, або так звані трансформаційні переходи. Оцінки промислового трансформаційного потенціалу доцільно давати на обласному рівні регіонів України. Такі оцінки мають принципове значення для проведення в Україні виваженої регіональної промислової політики. При деякому уточненні вони можуть бути використані і для регулювання розвитку промисловості в окремих регіонах. Загальна оцінка промислового трансформаційного потенціалу регіонів України, наскільки нам відомо, ще не давалася, хоча є близькі оцінки потенціалу регіонів.

Серед часткових трансформаційних потенціалів провідна роль належить *трудоваму потенціалу*. Основну його частину (69,4%) становить реалізований потенціал. У 2010 р. найбільша його частина припадала на індустріально розвинуті області, але щодо частки загального трудового потенціалу найбільшим він є у Львівській, Житомирській, Івано-Франківській та Закарпатській областях (приблизно на 20% перевищує частку загального потенціалу). За регіонами він розподіляється приблизно так, як і загальний трудовий потенціал. Із дещо більшими відхиленнями по території нереалізований потенціал. Він пов'язаний, насамперед, (на 84,9%) із прихованим безробіттям, що широко практикується на промислових підприємствах, щоб зберегти кадровий потенціал у надії на кращі часи. У 2010 р. виявлялося в недоодержанні заробітної плати в розмірі 5,7 млрд. грн. У розподілі прихованого безробіття за регіонами простежується така загальна закономірність: індустріально розвинуті регіони мають меншу частку прихованого безробіття (порівняно із загальним трудовим потенціалом), а слабоіндустріалізовані регіони, крім Чернівецької та Чернігівської областей, навпаки – більшу. Дуже важлива частина нереалізованого у промисловості трудового потенціалу формується за рахунок загальної маси безробітних (1,2 млн. осіб). Насамперед, це стосується тих областей, у яких рівень безробіття перевищує 5%, а навантаження на одне вільне робоче місце складає понад 40 осіб. До них відносяться Житомирська, Рівненська, Тернопільська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернігівська області. Зрозуміло, що усі ці та деякі інші області мають підвищену частку нереалізованого трудового потенціалу за рахунок наявних безробітних, значна частина яких може бути зайнята у промисловості. За нашою оцінкою, загальна величина трудового потенціалу промисловості України у 2010 р. складала близько 22 млрд. грн. Найбільша його частка припадала на Донецьку (18,1%) та Дніпропетровську (13,4%) області. Від 5 до 10% трудового потенціалу НПК України концентрують Луганська, Запорізька та Харківська області. Загалом на ці п'ять найбільш індустріально розвинутих областей

України припадає більше половини (52,7%) трудового потенціалу НПК. Це пояснюється тим, що ці області, крім Харківської, мають високу частку (понад 60%) галузей паливно-енергетичного та металургійного комплексів із відносно високим рівнем заробітної плати.

10.4. Науково-технічний потенціал

Основою науково-технічного розвитку країни є науково-технічний потенціал, що являє собою сукупність усіх її наукових засобів і ресурсів. Науково-технічний потенціал включає в себе:

- матеріально-технічну базу;
- сукупність засобів науково-дослідницької праці, в тому числі наукові організації, наукове устаткування і пристрої, експериментальні заводи, лабораторії, електронно-обчислювальні бази інформаційного забезпечення та ін.;
- кадри наукової системи: вчених, дослідників, конструкторів, винахідники, експериментатори, науково-технічний персонал, тобто національний науково-технічний інтелект;
- інформаційну систему, яка забезпечує наявність і постійне вдосконалення банку наукових знань: здатні до оперативної видачі інформації банк патентів, авторських свідоцтв, банк даних про світові досягнення в галузях конкретних наук та ін.;
- організаційно-управлінську підсистему, у тому числі систему планування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР), структуру управління НДДКР, організаційно-управлінські структури наукових підрозділів, методи управління НДДКР.

Сам процес науково-технічного розвитку має щонайменше три дещо відмінні ознаки: науково-технічну революцію науково-технічний прогрес; технічний і організаційний розвиток.

Конкурентоспроможність будь-якої країни базується на здатності її політики та інституціональних одиниць забезпечувати

сталий економічний розвиток та підвищення добробуту населення. На сьогодні до десятки країн, які мають найвищий, конкурентний статус (глобальний індекс конкурентоспроможності), за оцінками Світового Економічного Форуму, потрапили такі країни, як Швейцарія, США, Сінгапур, Швеція, Данія, Фінляндія, Японія, Канада та Голландія. Всі ці країни знаходяться на стадії економічного розвитку, який базується на інноваціях та знаннях. Саме знання за останні роки перетворюються у визначальний фактор розвитку країни в умовах посилення глобалізації.

Таблиця 10.1

Чисельність працівників наукових організацій за періоди 2005-2010 р.р., осіб

Категорії працівників наукових організацій	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Чисельність працівників наукових організацій	173622	170579	160788	155549	149699	143248
З них:						
Дослідників	85742	85246	80497	78832	77355	75604
Техніків	20861	20266	19748	17988	16783	15978
Допоміжного персоналу	33681	32052	28896	28896	27988	26749
Докторів наук	41114	4180	4390	4390	4459	4456
Кандидатів наук	16983	16961	16989	16989	17145	16891

За зведеним індексом економіки знань, який оцінює спроможність країни генерувати, використовувати та розповсюджувати знання з урахуванням підприємницького середовища, Україна в 2008 році посіла 51 місце серед 140 країн (за дослідженнями Інституту Світового банку). І хоча за такими

складовими, як рівень освіти (29 місце) та здатність до інновацій (53 місце), Україна має високу оцінку, але неналежно розроблені економічний режим та державне управління (78 місце) призводять до гальмування процесу переходу України до більш високого рівня.

З 1995 року країна змогла покращити свій рівень лише на три позиції. Прискорення переходу України від другої стадії розвитку, котра базується на ефективності, до третьої - розвитку, який базується на інноваціях та знаннях потребує структурної перебудови наукової сфери. Першим кроком, який дозволить розпочати виявлення перспективних напрямів інноваційно-технічного розвитку, є аналіз та оцінка поточного стану науково-технічного потенціалу країни.

Найважливішим компонентом науково-технічного потенціалу є кадрова складова, яка являє собою всі види науково-технічних кадрів, що здатні виробляти та реалізовувати нові науково-технічні, знаходити нові галузі застосування науково-технічних результатів.

Хоча в останні роки ця негативна тенденція не змінюється, але можна відмітити, що темпи зменшення наукового персоналу знижуються і їх кількість починає стабілізуватися. Дана ситуація не може не здійснити негативний вплив на подальший можливий науково-технічний та інноваційний розвиток країни: зменшення висококваліфікованих наукових кадрів відповідно зменшує можливості виробляти нові знання.

Треба відмітити, що в розвинутих країнах кількість наукових працівників збільшується в середньому на 2,5-3% щорічно. Якщо розглянути зміни кадрового складу наукових організацій, то тут спостерігається також тенденція до їх зменшення за всіма категоріями: дослідники, техніки, допоміжний персонал, доктор та кандидат наук.

Поряд із зменшенням загальної чисельності науковців можна відмітити значне погіршення їх вікового складу. Тобто частка найбільш активної вікової групи (30-50 років) зменшується. Цей

"віковий вакуум" виник протягом кризових 90-х років, коли фінансування наукової сфери різко погіршилося, лівова частка науковців була змушена займатися іншою діяльністю і в науку не повернулася.

Орієнтація на інноваційний шлях розвитку, яка проголошена у багатьох законодавчих актах та програмних документах України, вимагає від регіонів розроблення на засадах сучасних концепцій управління стратегій інноваційного розвитку, зокрема розвитку науково-виробничої сфери на основі реалізації її потенціалу.

За цих умов закономірним є посилений інтерес учених і практиків до теоретичних і прикладних проблем визначення пріоритетів та розроблення ефективних механізмів інноваційного розвитку регіонів у сучасному середовищі.

Стратегія розвитку науково-виробничої сфери регіону має визначати напрями: поліпшення позицій регіону на світових ринках інноваційної, наукоємної, високотехнологічної продукції і послуг, а також ресурси, механізми, організаційні заходи, які для цього потрібні; створення сприятливих умов для здійснення структурної реорганізації і технологічної модернізації виробничої бази регіону для підвищення її конкурентоспроможності; забезпечення розвитку наукового та науково-технічного потенціалу регіонів; створення необхідної інноваційної інфраструктури та системи трансферу технологій та ін.

Таким чином, при оцінюванні потенціалу науково-виробничої сфери регіону ми будемо виділяти у його складі такі види потенціалу:

1) інтелектуальний потенціал – здатність науково-виробничої сфери регіону генерувати, накопичувати та ефективно використовувати інтелектуальні ресурси (знання, ідеї, здібності людей, систему освіти, бази даних (бібліотечні, електронні системи), інтелектуальну власність, систему науки тощо), зокрема проводити актуальні фундаментальні та прикладні наукові дослідження;

2) науково-технічний потенціал – спроможність суб'єктів науково-виробничої сфери регіону виконувати науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи, патентувати винаходи, створювати нові технології, здійснювати їх трансфер;

3) інноваційно-виробничий потенціал – можливість суб'єктів науково-виробничої сфери регіону використовувати ОПІВ, впроваджувати інновації у виробництво, освоювати нові технологічні процеси, випускати інноваційну для ринку продукцію, використовувати передові виробничі технології тощо;

4) маркетинговий потенціал – здатність суб'єктів науково-виробничої сфери регіону проводити ефективний маркетинг інновацій, збут інноваційної, високотехнологічної, наукоємної продукції та послуг, виходити на світовий ринок технологій тощо.

Результати інтегрального оцінювання потенціалу науково-виробничої сфери регіонів України наведені в таблиці 1.

Найвищий рівень розвитку потенціалу науково-виробничої сфери характерний для м. Київ. До того ж він досить розвинутий на всіх стадіях науково-виробничого процесу. Але особливо це стосується інтелектуального потенціалу (наукового, освітнього потенціалу, потенціалу сфери захисту прав інтелектуальної власності), а також науково-технічного. Усі показники, що характеризують потенціал науково-виробничої сфери є значно вищими за середньо український рівень.

Але за деякими показниками, що відображають використання наукових розробок та реалізацію інноваційної продукції, регіон поступається деяким іншим областям. Так, за кількістю підприємств, які використовували передові виробничі технології у 2010 р. м. Київ займало 6 місце; за рівнем інноваційності реалізованої промислової продукції – 7 місце; за часткою витрат на інновації в обсязі реалізованої продукції – 9 місце.

Рівень розвитку потенціалу науково-виробничої сфери регіонів у 2010 р.*

Регіони	Інтелектуальний потенціал	Науково-технічний потенціал	Інноваційно-виробничий потенціал	Маркетинговий потенціал	Інтегральний потенціал
АР Крим	0,034	0,034	0,122	0,180	0,075
<i>Області:</i>					
Вінницька	0,045	0,060	0,231	0,144	0,127
Волинська	0,027	0,003	0,137	0,280	0,075
Дніпропетровська	0,109	0,362	0,069	0,223	0,169
Донецька	0,075	0,220	0,157	0,447	0,163
Житомирська	0,0	0,016	0,054	0,180	0,033
Закарпатська	0,001	0,004	0,095	0,891	0,076
Запорізька	0,063	0,120	0,147	0,464	0,129
Івано-Франківська	0,064	0,056	0,529	0,248	0,254
Київська	0,010	0,035	0,150	0,167	0,079
Кіровоградська	0,050	0,016	0,350	0,686	0,186
Луганська	0,054	0,146	0,020	0,507	0,085
Львівська	0,143	0,102	0,104	0,058	0,113
Миколаївська	0,049	0,121	0,171	0,698	0,145
Одеська	0,112	0,073	0,201	0,095	0,136
Полтавська	0,054	0,073	0,197	0,333	0,128
Рівненська	0,007	0,013	0,0	0,144	0,012
Сумська	0,030	0,073	0,894	1,0	0,425
Тернопільська	0,053	0,015	0,216	0,583	0,129
Харківська	0,417	0,339	0,422	0,526	0,402
Херсонська	0,055	0,075	0,311	0,226	0,169
Хмельницька	0,005	0,0	0,273	0,0	0,111
Черкаська	0,017	0,023	0,336	0,594	0,169
Чернівецька	0,109	0,028	0,138	0,173	0,101
Чернігівська	0,026	0,032	0,164	0,419	0,099
м. Київ	1,0	1,0	1,0	0,293	0,970
м. Севастополь	0,138	0,071	0,106	0,420	0,119

*-Розраховано за даними Державного комітету статистики

Потужний потенціал має науково-виробнича сфера Сумської області, що забезпечило їй друге місце в рейтингу. Це в основному обумовлено високими показниками, що характеризують інноваційно-виробничий і маркетинговий потенціал. Тоді як інтелектуальний і науково-технічний потенціал регіону не досить міцний.

На третьому місці розташована Харківська область, котра характеризується значним науковим та науково-технічним потенціалом. Але для регіону характерна досить низька частка підприємств, що здійснюють внутрішні науково-дослідні розробки або купляють їх, а також у 2010 р. жодна нова технологія не була передана іншим підприємствам.

Якщо за часткою промислових підприємств, які впроваджують інноваційні процеси, область знаходиться на 1 місці, то за освоєнням інноваційної продукції – лише на 6. Як негативні моменти слід відзначити, що фінансування інноваційної діяльності на 97% здійснюється за рахунок власних коштів підприємств; рівень інноваційності реалізованої промислової продукції становить всього 3%; частка інноваційних витрат в обсязі реалізованої продукції – 1%.

На різних стадіях науково-виробничого процесу є лідери також серед інших областей. Досить високим рівнем розвитку інтелектуального потенціалу володіють Дніпропетровська, Львівська, Одеська області, м. Севастополь, науково-технічного потенціалу – Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська та Миколаївська області. Міцний виробничо-інноваційний потенціал спостерігається передусім в Івано-Франківському регіоні, а також в Кіровоградській, Херсонській, Черкаській областях. Хороші показники, пов'язані з реалізацією інноваційної продукції, мають Кіровоградська, Миколаївська і Закарпатська області. Найнижчий рейтинг майже за всіма показниками має Рівненський регіон.

Для Сумської, Івано-Франківської, а також Кіровоградської, Херсонської, Черкаської областей, які характеризуються досить міцним інноваційно-виробничим та маркетинговим потенціалом,

у першу чергу слід збільшувати витрати на науково-дослідні розробки, нарощувати власний науково-технічний потенціал, ширше використовувати наукові розробки з інших регіонів, а також іноземні, прискорювати їх комерціалізацію, розвивати інфраструктуру (інноваційну, виробничу, інформаційну).

Для Дніпропетровської і Донецької областей, які мають досить високий рівень розвитку науково-виробничої сфери на усіх стадіях, основними пріоритетами є: посилення інтеграції освіти, науки, виробництва; покращення інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку виробництва; стимулювання існуючих регіональних компаній до створення та використання нововведень за допомогою інтеграційної підтримки наукових, інноваційних і освітніх організацій; формування інфраструктури для підтримки нововведень; розвиток сфери захисту інтелектуальної власності тощо.

Для наймасовішої групи регіонів, до якої входять Полтавська, Запорізька, Луганська, Одеська, Вінницька, Львівська, Київська, Миколаївська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька, Чернігівська області, м. Севастополь пріоритетними є такі напрями розвитку науково-виробничої сфери:

- нарощування наукового потенціалу та підвищення рівня його використання для потреб виробництва;
- сприяння підвищенню рівня інноваційної активності підприємств;
- модернізація промисловості, прискорений розвиток наукоємних, ресурсозберігаючих виробництв;
- розвиток інноваційної, виробничої, інформаційної та іншої інфраструктури;
- поліпшення інвестиційного забезпечення розвитку виробництва, активізація й ефективне використання інвестицій на технологічне оновлення виробничої бази та впровадження інновацій;
- збільшення обсягів трансферу технологій та прискорення процесу комерціалізації наукових розробок.

Таким чином, розвиток сучасного виробництва в регіонах

повинен базуватися на новітніх досягненнях у галузі техніки і технології, сучасних організаційних формах з метою поглиблення інтеграції між наукою і виробництвом.

10.5. Паливно - енергетичний комплекс

Паливно-енергетичний комплекс України складається з паливної промисловості (вугільна, нафтова і газова, торфова) та електроенергетики. У розвитку продуктивних сил України він відіграє всезростаючу роль, що пов'язано, з одного боку, із загальносвітовими тенденціями, а з іншого - з енергомісткістю народного господарства та обмеженими енергоресурсами держави. Енергетика значною мірою впливає не тільки на розвиток, а й на територіальну організацію народного господарства, насамперед промисловості. Підприємства паливно-енергетичного комплексу - основа формування багатьох елементів територіальної організації народного господарства. Так, біля об'єктів енергетики виникли потужні промислові вузли і центри (наприклад, Запоріжжя), навколо яких утворилися територіально-виробничі комплекси і промислові райони. Сучасні населені пункти постали в Україні в останні десятиліття фактично там, де будувалися великі гідралічні, атомні і теплові електростанції. Значення паливно-енергетичного комплексу в Україні зростає.

Постійні проблеми з енергозабезпеченням усіх сфер життєдіяльності перетворили його у важливий чинник національної безпеки. Тому паливно-енергетичний комплекс у нашій країні фактично є основою всього господарства. Проблеми та кризи в ньому моментально позначаються майже на всіх сферах життя держави.

Це найбільш розвинута галузь паливної промисловості нашої держави. Особливостями її розвитку і розміщення є переважна концентрація в Донбасі видобування вугілля здебільшого підземним способом, а також те, що кам'яного вугілля добувається більше, ніж бурого.

У структурі видобутку палива за його видами у перерахунку на умовне паливо на вугілля в Україні припадає близько 65,7%. Вугільна промисловість нашої країни видобуває не лише енергетичне вугілля, яке використовується для опалювання, а й коксівне, котре необхідне для виробництва технологічного палива і в чорній металургії.

Підприємства вугільної промисловості стали базою для будівництва і дальшого розвитку багатьох промислових вузлів і центрів, десятків шахтарських селищ. Крім того, саме завдяки вугільній промисловості сформувалися окремі промислові райони. Багато нинішніх промислових вузлів і навіть міста-мільйонери завдячують своєму розвитку вугільній промисловості.

Таблиця 10.3

Видобуток вугілля шахтами України

Роки	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Вугілля всього, млн.т.	80,3	78,8	80,2	80,0	79,5	76,8	75,4	74,1	72,3
Кам'яне	79,6	78,5	79,9	79,2	79,0	76,4	75,1	73,2	71,7
Буре	0,7	0,3	0,3	0,8	0,5	0,4	0,3	0,9	0,6

Головним районом вуглевидобутку в країні є Донбас. Вугленосні площі на Лівобережжі становлять понад 150 тис. км², що дорівнює приблизно четвертій частині площі країни. Тут зосереджено близько 92% запасів кам'яного вугілля. У Донбасі переважає енергетичне вугілля (56%). Основні його запаси зосереджені в Луганській області. Коксівне вугілля становить 44% від загальних запасів і залягає переважно в Донецькій області. Тут же зосереджено найбільше шахт і сформувалися найпотужніші центри видобутку вугілля - Донецьк, Макіївка, Єнакієве, Торез, Красноармійськ. Донецьке вугілля використовують як енергетичне паливо на теплових електростанціях переважно в Донбасі так і як сировину для виробництва коксу в Донбасі та Придніпров'ї, Львівсько-Волинський басейн - важлива паливно-енергетична база на заході країни. Площа басейну незначна,

близько 10 тис. км². Тут виникли міста Червоноград, Нововолинськ, Соснівка та кілька шахтарських селищ. У цілому собівартість львівсько-волинського вугілля нижча за донецьке. Його використовують переважно як енергетичне паливо, в тому числі і на Добротвірській і Бурштинській теплових електростанціях. Крім того, вугілля басейну є важливою хімічною сировиною, оскільки придатне для одержання кам'яновугільної смоли, напівкоксу. У Дніпропетровському буровугільному басейні, де вуглевидобуток ведеться переважно відкритим способом, зосереджено близько 200 родовищ. Буре вугілля має значно меншу теплотворну здатність від кам'яного, високий вміст сірки, значну зольність. Воно придатне для брикетування, напівкоксування і газифікації. Крім того, з бурого вугілля можна одержати штучний гірський віск. В основному буре вугілля використовується на місцевих електростанціях та інших підприємствах як паливо. Основними центрами буровугільної промисловості є Ватутіне на Черкащині та Олександрія в Кіровоградській області.

Українське вугілля в основному має високу собівартість. У кам'яновугільних басейнах це пов'язано з глибоким заляганням пластів та невеликою їхньою потужністю. Буре вугілля не вигідно перевозити на далекі відстані, тому що воно має низьку теплотворну здатність, сипучість, підвищену вологість тощо. Значний рівень фізичного спрацювання гірничодобувного обладнання, закриття окремих шахт, скорочення видобутку вугілля, важкі умови праці шахтарів, високий травматизм тощо призводять до виникнення соціальної напруженості в шахтарських регіонах. Існують і гострі екологічні проблеми. В районах шахтного видобутку значні площі зайняті териконами. В Донбасі 1270 відвалів. Понад 500 з них горять, забруднюючи повітря. При добуванні бурого вугілля відкритим (кар'єрним) способом із сільського господарства вилучаються великі площі родючих земель. Водночас вугільна промисловість України має перспективи для розвитку. Так, у Донбасі можна освоювати 78 розвіданих ділянок із можливим сумарним видобутком 127 млн. т

вугілля нарік. Для ефективнішої роботи вугільної промисловості потрібне реконструювання шахт. Починається будівництво нових шахт і в Дніпропетровській області. Тут, в районі Павлограда і Тернівки теж є дуже перспективні ділянки, де залягає високоякісне вугілля. Взагалі, вугільна промисловість України може отримати "друге дихання". Це пов'язано не лише з порівняно обмеженими ресурсами, а й з тим, що вугілля є цінною сировиною хімічної промисловості.

Починаючи з 70-х років, видобуток нафти і газу невпинно скорочувався. В той час Україна була основним районом видобутку природного газу в колишньому СРСР і багато років український газ використовувався для газифікації міст і сіл Росії. З України було прокладено потужні газопроводи до Москви і Ленінграда. Український газ надходив також до Молдови, Білорусі, республік Прибалтики. Україна ж із власним газом була газифікована чи не найгірше. Хоча видобуток нафти і газу в нашій державі зменшується, проте маємо і сприятливі фактори: великі потужності з переробки нафти, близько 70 млн. т, які відсутні в Росії, і великі газосховища. Оскільки газ зберігати у трубах неможливо, Росія вимушена закачувати великі його обсяги в українські газосховища. Цей газ вона продає в країни Західної та Центральної Європи. При розумній міжнародній політиці це може дати Україні величезні валютні надходження. Нафту і природний газ в Україні видобувають у Передкарпатті, на Лівобережжі та в причорноморському нафтогазоносному регіоні. Провідне місце належить Лівобережжю. Тут, у Чернігівській, Сумській та Полтавській областях є родовища високоякісної нафти. Вони мають значну кількість попутного природного газу, який використовується для газифікації навколишніх міст і сіл. Невеликі родовища нафти на півдні країни. Найбільші родовища газу зосереджені в Харківській області, серед яких особливо відоме Щебелинське. Менше п'ятої частини видобутку природного газу України зосереджено в Прикарпатті. Це Дашава і родовища Івано-Франківської області. Доволі значні родовища природного газу на півдні країни і передусім у Криму. В останні роки зростає

видобуток газу з дна Чорного моря. В Україні склалася густа мережа газопроводів, які ведуть від родовищ Харківської області, Передкарпаття і Криму до великих індустріальних центрів: Полтави, Києва, Львова, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Одеси, Харкова, Сімферополя, Сева стополя, Ялти тощо.

Україна має великі перспективні нафтогазоносні площі. За оцінками спеціалістів, тут можливі відкриття родовищ світового масштабу. Насамперед це стосується шельфу Чорного моря. Є також перспективи подальшого видобутку нафти і природного газу в районах, де їх видобувають десятки років. Динаміка видобутку нафти наведена в таблиці 10.4.

Таблиця 10.4

Видобуток нафти (включаючи газовий конденсат) в Україні

Роки	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Нафта, млн.т.	21,9	22,0	18,4	14,4	15,1	16,2	16,6	15,3	14,8

Найбільше нафти видобувається у Дніпровсько-Донецькій нафтогазоносній області, яка простягається на 650-700 км вузькою (80-150 км) смугою на Лівобережній Україні. Виявлено понад 140 родовищ нафти, газу та газового конденсату. Найбільшими нафтовими родовищами є Гнідинцівське, Качанівське і Яблунівське нафтородовища. Нафтогазовидобувні поклади зосереджені тут у Сумській (Охтирське і Качанівське родовища), Чернігівській (Гнідинцівське, Прилуцьке родовища) і Полтавській (Сагайдацьке, Зачепилівське, Радченківське родовища) областях.

По-перше, за існуючої нині в Україні неефективної технології експлуатації нафтових родовищ близько 70% нафти залишається в надрах землі. Відомі новітні способи її видобутку, які дозволять одержати ці “залишки”. По-друге, як виявилось, Україна досліджена в геологічному відношенні недостатньо, тобто є перспектива пошуку енергоносіїв практично на всій її території: Закарпаття, Передкарпаття, Волинь, Чернігівщина, Причорномор'я, Азовське море, Донбас, Придніпров'я тощо. По-третє, нині є нові, відмінні від

тих, що існували раніше, теорії походження нафти і газу, а це значно розширює діапазон їх пошуку. У найближчі роки можна чекати на нові великі відкриття родовищ нафти й газу. Перспективи тут настільки великі, що свої капітали в розвиток нафтової і газової промисловості нашої держави готові вкладати найбільші нафтові компанії світу, зокрема “Шелл”, яка працює лише з родовищами світової величини.

У господарському комплексі України електроенергетика відіграє дуже важливу роль. Близько половини всього первинного палива (вугілля, нафта, газ, уран), що його має чи одержує з інших держав Україна, а також енергія окремих річок використовується для виробництва електро- і теплоенергії. Електроенергетика - одна з найдавніших галузей господарства України. Вона забезпечує всебічний науково-технічний прогрес у всіх без винятку виробництвах, поліпшує умови праці та побуту. Розвиток електроенергетики, будівництво потужних електростанцій сприяють створенню нових промислових вузлів. Окремі галузі промисловості територіально наближені до джерел дешевої електроенергії, наприклад, кольорова металургія тощо.

Показники роботи галузі та потужність електростанцій наведені у таблиці 10.5.

Таблиця 10.5

Потужність електростанцій та виробництва електроенергії в Україні

Роки	Потужність електростанцій, млн. кВт	Виробництво електроенергії, млрд. кВт/год.
2003	52,7	180,4
2004	52,9	182,2
2005	52,5	186,1
2006	53,8	193,4
2007	53,1	190,4
2008	51,6	189,7
2009	52,0	180,2
2010	52,4	181,3
2011	52,2	181,0

Електроенергію в Україні виробляють теплові (ТЕС), гідравлічні (ГЕС), гідро-акумулятивні (ГАЕС) та атомні (АЕС) станції. У перспективі набуде поширення використання екологічно чистої енергії Сонця і вітру.

Потужність електростанцій України - 52,8 млн.кВт. В останні роки зростала питома вага електроенергії, виробленої на атомних електростанціях. Основні теплові електростанції розмішені в Донбасі. Найпотужніші з них Вуглегірська (3,6 млн.кВт), Луганська, Миронівська і Старобишівська (по 2,4 млн.кВт кожна). Основу енергетики Придніпров'я складають потужні теплові електростанції. В Енергодарі працює також найпотужніша в країні АЕС. Крім того, на Дніпрі працюють кілька ГЕС сумарною потужністю 2,5 млн.кВт. Потужні електростанції різного типу сформувалися поблизу Києва (Трипільська ДРЕС-1,8 млн.кВт та Київські ГЕС та ГАЕС). Новий потужний район формується в західній частині країни з теплових та атомних електростанцій. До перших належать ДРЕС у Добротворі й Бурштині, до других - Рівненська і Хмельницька АЕС. Діє також Дністровська ГЕС потужністю 702 тис.кВт. Південні райони країни найгірше забезпечені електроенергією власного виробництва. З великих електростанцій тут знаходяться Південноукраїнська АЕС у Миколаївській області (4 млн.кВт) і Ладижинська ДРЕС у Вінницькій області (1,8 млн.кВт).

Одним з провідних чинників, що обмежує розвиток енергетики в Україні, є екологічний. Викиди від роботи цієї галузі становлять близько 30% всіх твердих часток, що надходять в атмосферу внаслідок господарської діяльності людини. За цим показником електростанції зрівнялися з підприємствами металургії і випереджають всі інші галузі промисловості. Крім того, енергетика дає до 63% сірчаного ангідриду і понад 53% оксидів азоту, що надходять у повітря від стаціонарних джерел забруднення. Вони є основними джерелами кислотних дощів в Україні. Оксиди вуглецю, що їх викидають електростанції в атмосферу, - головне джерело парникового ефекту на нашій планеті. Негативного екологічного впливу завдає Україні

гідроенергетика. Будівництво гідровузлів на Дніпрі призвело до затоплення великих площ. Водосховища підвищили рівень навколишніх ґрунтових вод, стали причиною інтенсивного руйнування крутих берегів.

Важливою для України є безпека атомних станцій. Катастрофа на Чорнобильській АЕС перетворила державу в зону екологічної біди. Забруднені такі області, як Київська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська, Вінницька, Черкаська та ін. Екологічні чинники в розвитку ядерної енергетики завжди мають бути на першому місці, інакше не буде для кого виробляти електроенергію.

Вирішення екологічних проблем паливно-енергетичного комплексу в наш час можливе лише з використанням сучасних технологій. Ці новітні технології нині широко використовуються під час виробництва енергії. Крім того, Україна має всі можливості використання альтернативних або нетрадиційних джерел енергії. Це, як правило, екологічно безпечні електростанції, наприклад вітрові-, геліо-, термальні тощо.

10.6. Металургійний комплекс

Металургійний комплекс забезпечує металом машинобудування та інші галузі народного господарства країни. Він складається з чорної і кольорової металургії, що в свою чергу об'єднують основні й допоміжні виробництва - від добування сировини і палива та одержання допоміжних матеріалів (наприклад, флюси) до випуску прокату й металевих виробів. Основним виробництвом металургійного комплексу є випуск готового металу, допоміжним виробництвом сплавів. У чорній металургії - феросплавів (сплав чавуну, наприклад, з марганцем або хромом), переробки вторинної сировини (переробна металургія працює на металобрухті) та прокат чорних і кольорових металів. Металургійний комплекс відіграє важливу роль у господарстві нашої країни. Це пов'язано з тим, що він

визначає її економічний потенціал і зумовлює розвиток інших галузей господарства, передусім машинобудування і металообробки. У металургії зосереджена велика частка промислово-виробничих основних фондів. Крім того, це важлива комплексно-утворююча галузь.

Вона впливає також на розвиток територіальної структури країни - утворення промислових районів, вузлів і центрів. У наш час Україна є одним з найбільших виробників металу на планеті. Вона розширює поставку своїх виробів, особливо прокату і труб на світовий ринок. Для розвитку металургійного комплексу Україна має декілька сприятливих чинників:

1) близькість розміщення родовищ коксівного вугілля, залізної і марганцевої руд, вапняків, формувальних пісків і вогнетривів, відкриті в останні роки великі запаси різноманітних руд кольорових металів;

2) густа мережа шляхів сполучення між родовищами;

3) велике і надійне джерело водопостачання, яким є Дніпро з його водосховищами;

4) розвиток металомісткого машинобудування;

5) велика кількість металобрухту;

6) висококваліфіковані кадри.

Таблиця 10.6

Динаміка виробництва продукції українськими металургійними підприємствами у 2002-2012 рр., млн т

Продукція	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Чавун	27,63	29,52	31,05	30,77	32,93	35,65
Сталь	34,04	36,93	38,73	38,63	40,89	42,83
Стальний прокат	30,16	32,31	33,38	33,37	36,20	37,91

Чорна металургія України за сучасної технології і відсталого, спрацьованого обладнання - дуже матеріаломістка галузь, яка споживає близько 30% палива, майже 20% електроенергії та води, які використовуються в господарстві країни. Тому основним

чинником розміщення підприємств галузі є сировинний, тобто максимальне наближення до джерел сировини.

Кольорова металургія використовує руди металів, які містять у своєму складі в багато разів менше корисного компоненту; ніж залізна руда. Крім того, на виплавку однієї тонни магнію потрібно до 22 тис. кіловат-годин електроенергії. Тому ця галузь - енергомістке виробництво.

Отже, на розміщення підприємств кольорової металургії впливають два чинники - сировинний та енергетичний. У розвитку і розміщенні підприємств металургійного комплексу в останні роки зростає дія соціально-економічних чинників. У свою чергу галузь є нині одним з провідних соціально-економічних і екологічних чинників. Тут один з найвищих рівнів заробітної плати. Металургійний комплекс дає близько 50% усіх валютних надходжень. Разом з тим, підприємства комплексу є провідними забруднювачами довкілля в країні.

Основну частку залізної руди в Україні дає Криворізький басейн (близько 90%). Видобуток ведеться переважно відкритим (кар'єрним) способом, але багаті руди добувають і в шахтах з великої глибини. Залізородні басейни є і в інших районах країни - Керченський у Криму, Кременчуцький у Полтавській області, Білозерське родовище в Запорізькій. Відкриті родовища залізної руди в Харківській області та поблизу Маріуполя в Донецькій. Коксівне вугілля видобувають переважно в Донецькій області, а коксохімія зосереджена в Донбасі та Придніпров'ї. Сировинною базою чорної металургії є і видобуток нерудної сировини - флюсів і вогнетривких глин. Флюсові вапняки і доломіти знаходяться в родовищах Донецької та Дніпропетровської областей. З каоліну, діаспору, доломіту виробляють вогнетривкі матеріали. Каолін і доломіти видобувають у Донбасі, Придніпров'ї та Криму. Кольорова металургія країни має практично необмежені природні ресурси для розвитку. Титанові руди (ільменіт) є в Житомирській, Дніпропетровській, Київській і Харківській (Краснокутськ) областях. Ртутні руди (кіновар) розробляються в Донецькій і Закарпатській областях. Нікелеві руди знайдено в Кіровоградській

і Дніпропетровській областях. Алюмінієві руди: боксити (Черкаська і Херсонська області), нефелінові сієніти (Приазов'я і Хмельницька область), алуніти (Закарпаття). Мідні руди Харківська, Волинська, Рівненська області. Магнієві руди є в озері Сиваш, Запорізькій області і в Калуші (Івано-Франківська область). Хромітові руди виявлено в долині р. Південний Буг. Олов'яні й цинкові руди - на півночі Житомирської області. Поліметалічні руди (Закарпаття, Луганська і Львівська області).

З часу досягнення Україною незалежності відкрито великі родовища золота (Закарпаття, Український кристалічний щит, Донбас, шельф Чорного моря), платини (південь Житомирської області), алмазів (Донбас, Приазов'я, Вінницька область). Виявлено родовища цирконію, кобальту, ніобію, гафнію тощо.

Придніпровський металургійний район простягся вздовж Дніпра від Кременчука до Нікополя. До його складу входять п'ять великих вузлів виробництва: Дніпропетровський, Запорізький, Криворізький, Нікопольський і Кременчуцький. З 32 великих металургійних підприємств України в Придніпров'ї розміщено 19. Названі п'ять вузлів чорної металургії утворені окремими центрами цієї галузі. Так, до складу Дніпропетровського вузла належать комбінати і заводи Дніпропетровська, Дніпродзержинська і Новомосковська. Найпотужніший металургійний комбінат країни - "Криворіжсталь". Найефективнішими комбінатами є "Запоріжсталь" і "Дніпроспецсталь", які знаходяться в Запоріжжі. Донецький металургійний район об'єднує великі вузли і центри Донбасу. Великі металургійні заводи розміщені в Донецьку, Макіївці, Алчевську, Харцизьку, Єнакієвому, Луганську, Алмазному, Краматорську, Костянтинівці, Стаханові. Тут сформувалося три вузли металургійної промисловості: Донецько-Макіївський (найпотужніший), Єнакіївський, Алчевсько-Алмазніанський. Третій район чорної металургії України знаходиться в Приазов'ї. До його складу входять потужні підприємства Маріуполя, а також родовища залізних руд Керченського басейну з Керченським залізрудним комбінатом і Камиш-Бурунською агломераційною фабрикою та окремими

цехами Керченського металургійного заводу. Агломерат з Керчі Азовським морем надходить у Маріуполь, флюси - з різних районів Донбасу. У багатьох великих центрах України за межами вказаних районів чорної металургії працюють окремі заводи переробної металургії і металургійні цехи на машинобудівних підприємствах. На них зосереджене виробництво доволі значної кількості якісних сталей, сплавів і прокату. Кольорова металургія почала розвиватися в Україні з кінця XIX ст. У 1887 році до ладу став Микитівський ртутний завод, який поклав початок формуванню Донецького району. Нині, на відміну від чорної кольорова металургія в Україні розвинута порівняно слабо. Пов'язано це з тим, що у минулому на території нашої країни не було відкрито великих покладів руд кольорових металів, а потреби в кольоровому металі задовольняються й досі за рахунок багатих родовищ у різних районах колишнього СРСР. В останні роки ситуація різко змінилася. В нашій країні було відкрито багато найрізноманітнішої сировини для розвитку кольорової металургії.

У даний час Україна належить до великих країн – виробників чорних металів, впевнено посідаючи восьме місце в світі після Китаю, Японії, США, Росії, Південної Кореї, Німеччини та Індії. У 2012 р. частка нашої країни в загальносвітовому виробництві рідкої сталі складала 3,2% (випущено 42,83 млн т).

Таблиця 10.7

Місце української чорної металургії у світовому виробництві рідкої сталі

Показник	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Світове виробництво, млн т	902,9	945,1	1035	1130	1239,5	1343,5
Україна, млн т	34,04	36,93	38,73	38,63	40,89	42,83
Частка України, %	3,82	3,97	3,74	3,41	3,3	3,2

У 2012 р. використання основних виробничих фондів в металургії України складало: 85-100% – на металургійних підприємствах, 75-85% – на гірничодобувних і при виробництві залізорудної сировини, 40-42% – у вогнетривкій галузі і 90-92% – в коксовому виробництві. Трубопрокатне і метизне виробництво має чималий запас виробничих потужностей, і їхнє завантаження залежить, в першу чергу, від наявності ринків збуту. Значна частина прокатної продукції металургійних підприємств України сертифікована провідними світовими центрами. Так, наприклад, більша частина продукції «Азовсталі», «Запоріжсталі» і ММК ім. Ілліча (суднова, котельна, конструкційна сталь) сертифіковані Lloyd's Register of Shipping (Велика Британія), TUV (Німеччина), American Bureau of Shipping (США), Російським морським реєстром та іншими організаціями. Катанку і арматуру, відповідну європейським і американським нормам, виробляє «АрселорМіттал Кривий Ріг» (колишня «Криворіжсталь»).

Руди кольорових металів містять у своєму складі в десятки і навіть сотні разів менше корисного компонента, ніж залізна руда. Тому їх недоцільно перевозити на далеку відстань. Щоб максимально знизити собівартість виробництва кольорових металів і менш забруднювати довкілля, рудну сировину треба використовувати комплексно. Так, виробництво алюмінію з нефелінів поєднується з виробництвом цементу, соди, поташу; титаномагнієве виробництво - з випуском соляної кислоти, емалей, титанових білил. Розвиток кольорової металургії в Україні нині вже не відповідає наявній сировинній базі. Тому потреби промисловості і доволі високі ціни на кольорові метали на світовому ринку неминуче стимулюватимуть розвиток галузей у нашій державі. В Україні є два райони кольорової металургії: Донецький і Придніпровський. У Донецькому районі на привізних цинкових концентратах працює великий Костянтинівський цинковий завод.

До складу підприємств кольорової металургії Донецького району входить також Артемівський завод обробки кольорових металів, який виробляє латунь, латунний і мідний прокат. Завод

наплавних твердих сплавів знаходиться у Торезі Донецької області, підприємство «Інтерсплав» - у Свердловську Луганської області. У Придніпровському районі працюють два великих підприємства кольорової металургии в Запоріжжі - алюмінієвий і магнієвий заводи. Ці дуже енергомісткі виробництва орієнтовані за своїм місцезнаходженням на дешеву електроенергію Дніпрогесу. В районі розташований також Верхньодніпровський гірничо-металургійний комбінат. Сировинною базою для нього є Самотканське титанорудне родовище. На електроенергії Кременчуцької ГЕС у Придніпровському районі працює Світловодський завод чистих металів. У Кіровоградській області функціонує Побузький нікелевий завод.

Великі перспективи для розвитку кольорової металургії має Карпатський район, який ще не сформований. Тут є потужна сировинна база. Ядром формування району є Калуське акціонерне товариство «Оріана». На узбережжі Чорного моря працює глиноземний завод, що забезпечує сировиною алюмінієві підприємства. В окремих містах (Харків, Одеса, Київ) кольорові метали виплавляють з металобрухту. В Запоріжжі налагоджено виробництво електродів для кольорової металургии.

Останнім часом посилилася негативна дія чинників, які стримують розвиток металургії. Це призводить до виникнення цілої низки проблем. Одна з них полягає в тому, що з розпадом СРСР Україні вже не потрібна така кількість металу, яка вироблялася раніше. Крім того, десятками років комплекс технічно майже не переоснащувався. Тому близько 90% обладнання фізично і морально спрацьовано. На світовому ринку продукції металургійного комплексу йде гостра боротьба за ринки збуту, в якій Україні ще потрібно завоювати своє місце. Технологія виробництва металів у нашій країні відстала, внаслідок нього витрачається невиправдано багато палива, електроенергії і води. Металургійний комплекс породжує екологічні проблеми. Він має значні перспективи розвитку і вдосконалення, які базуються на найкращих у світі умовах для того. Особливо це стосується чорної металургії. В останні роки

добрі перспективи з'явилися і в кольорової металургії. Вони пов'язані з відкриттям великих запасів різноманітної сировини. Деякі з них мають світове значення. Після того, як Україна стала незалежною державою, українські геологи спрямували свої зусилля на пошук корисних копалин на території держави. Це майже одразу дало результати і відкрило великі перспективи для розвитку кольорової металургії. Золото було знайдено в Карпатах, в Донбасі. Відкрили великі запаси поліметалічних руд, алюмінієвої сировини тощо. Але особливо вражають своєю якістю і обсягом запаси самородної міді на Волині.

10.7 Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс - це сукупність галузей промисловості, що виробляють машини й устаткування для всіх ланок народного господарства. У сучасному житті немає жодної галузі, де б не використовувалися вироби машинобудування. Забезпечуючи машинами інші галузі господарства, машинобудування сприяє науково-технічному прогресу, полегшує працю робітників, поліпшує її умови.

Машинобудування - провідна галузь промисловості України. В майбутньому вона набуде значення "галузі-організатора", здатної вдосконалювати економіку країни. Машинобудування в нашій країні є органічною складовою майже кожного більш-менш значного промислового комплексу. Це одна з територіально найбільш поширених галузей господарства України. Якщо значення машинобудування в господарстві України завжди залишається великим, то місце і роль галузі постійно змінюється. Так, в останні роки машинобудування за експортним потенціалом значно поступилося чорній металургії. Кризові явища тут теж були глибокими. Не завжди успішною була і конверсія підприємств машинобудування. Майже всі вони в минулому виконували замовлення військових відомств і в нових умовах господарювання не змогли втримати кадри і виробничий потенціал.

Машинобудування - надзвичайно складна галузь в Україні. Вона поділяється на кілька десятків галузей і виробництв. Підприємства машинобудування об'єднуються в одне ціле на основі спільності технології, сировини, а також призначення готової продукції. Великі галузі, наприклад, сільськогосподарське, енергетичне, транспортне машинобудування, поділяються на менші. Так, транспортне машинобудування складається з авто-, судно-, вагоно-, тепловозо-, літакобудування тощо. У свою чергу, наприклад, автомобілебудування - з виробництва легкових, вантажних автомобілів, автобусів. Структура галузей машинобудування України наведена в таблиці 10.8. Розміщення окремих галузей машинобудування залежить від характеру виробництва, його трудомісткості, потреб у кваліфікованій робочій силі, показників витрат сировини, енергії, устаткування з розрахунку на випуск одиниці продукції.

Таблиця 10.8

Структура галузей машинобудування України у 2011 р., %

Галузі машинобудування	Питома вага в товарній продукції, %	Питома вага зайнятих, %
С-г машинобудування і тракторобудування	6,5	7,0
Приладобудування	4,2	6,5
Електротехнічне машинобудування	9,4	8,3
Автомобілебудування	4,0	4,1
Хімічне і нафтохімічне	6,5	4,9
Верстатобудування та інструментальне машинобудування	2,5	3,4
Машинобудування для легкої та харчової промисловості, виробництво побутових машин	3,7	3,5
Будівельно-дорожнє та комунальне машинобудування	1,7	1,8
Гірничо-шахтне і гірничо-рудне машинобудування	5,0	3,1

Залежно від дії цих чинників галузі машинобудування територіально об'єднуються в такі групи:

1) радіотехніка, робототехніка, електроніка, конвеєро-, приладо-, верстатобудування, інструментальна промисловість та ін. Підприємства цих галузей розташовуються в промислових центрах, де є кваліфіковані кадри, науково-дослідні інститути відповідного профілю, виробнича і невиробнича інфраструктура;

2) авто-, двигуно-, тракторо-, вагонобудування, виробництво устаткування для легкої і поліграфічної промисловості. Заводи цих галузей знаходяться в машинобудівних центрах, де є кваліфіковані кадри, а також виробляються метал та енергія;

3) виробництво сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, промислової арматури, будівельних і шляхових машин. Ці галузі машинобудування розміщуються ближче до районів споживання готової продукції;

4) виробництво гірничошахтного, металургійного, підіймно-транспортного устаткування, металевих виробів. Ці галузі знаходяться біля джерел металопостачання і районів споживання готової продукції;

5) підприємства галузі металообробки (ремонт машин та обладнання, виробництво окремих нескладних металевих виробів і конструкцій). Вони орієнтуються на споживача і можуть знаходитися майже повсюди.

Підприємства металомістких галузей важкого машинобудування розміщуються переважно в Донбасі, Придніпров'ї, а також у Харкові. Основні центри - Краматорськ, Горлівка, Дніпропетровськ, Донецьк, Кривий Ріг, Луганськ, Дебальцеве, Маріуполь, Дружківка тощо. Основними центрами транспортного машинобудування є: Луганськ і Харків (тепловози), Дніпропетровськ (електровози), Дніпродзержинськ, Стаханов, Кременчук (вагони), Маріуполь (залізничні цистерни), Миколаїв, Херсон, Київ, Керч (суднобудування), Запоріжжя, Луцьк, Кременчук (автомобілі), Львів (автобуси), Київ і Харків (літаки). Електротехнічне машинобудування розвивається в Харкові (генератори для парових і гідравлічних турбін),

Запоріжжі і Хмельницькому (трансформатори), Харкові, Полтаві, Києві (електродвигуни), Харкові, Києві, Кам'янець-Подільському, Одесі, Донецьку, Бердянську (кабель). Найбільші центри верстатобудування - Харків, Київ, Житомир, Одеса, Дніпропетровськ, Краматорськ, Бердичів, Черкаси. До центрів приладобудування, які випускають електронну техніку, електровимірвальні та інші прилади, належать Київ, Харків, Львів, Суми, Дніпропетровськ, Одеса та інші великі міста. Тракторне і сільськогосподарське машинобудування представлене у Харкові (трактори), Кіровограді (сівалки), Одесі (плуги), Дніпропетровську і Тернополі (бурякозбиральні комбайни), Херсоні (кукурудзо- і зернозбиральні комбайни), Умані, Ніжині, Коломиї, Новоград-Волинському (машини для тваринництва і кормовиробництва).

Таблиця 10.9

Динаміка виробництва окремих видів устаткування для важкої промисловості в Україні, од.

Устаткування	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Вугільні очисні комбайни	535	311	213	216	224	215	223	217
Шахові машини: Підійомні	88	4	2	5	7	3	6	4
навантажувальні	10	17	32	14	16	12	11	9
Рудникові електровози	285	183	146	149	141	132	138	132

Легка промисловість забезпечується машинами з підприємств Харкова, Києва, Полтави, Чернівців, Херсона, Мелітополя, Одеси, Івано-Франківська, Бердичева та ін.

Основними формами територіальної організації машинобудування є машинобудівні центри, вузли і райони. У машинобудівному центрі зосереджено машинобудівні підприємства певної спеціалізації. Машинобудівний вузол охоплює кілька машинобудівних центрів. Машинобудівні райони формуються навколо одного або кількох великих вузлів і

охоплюють кілька областей. В Україні налічується понад 70 машинобудівних вузлів. Вони різні за обсягом спеціалізації, рівнем сформованості. Найбільшим машинобудівним вузлом України є Харківський. У ньому переважають тракторне і сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування, енергетичне, підйомно-транспортне, електротехнічне машинобудування. Другим за величиною є Київський машинобудівний вузол. Тут розвинуті приладобудування, а також машинобудування для харчової, хімічної промисловості, транспортне машинобудування.

Потужний машинобудівний вузол сформувався в Дніпропетровську Домінуючими в ньому є важке, сільськогосподарське машинобудування, електротехнічна промисловість. Одеський машинобудівний вузол спеціалізується на верстатобудуванні, підйомно-транспортному, сільськогосподарському машинобудуванні.

Таблиця 10.10

Динаміка виробництва тракторів, с-г машин та устаткування для тваринництва і кормо виробництва в Україні, тис. од.

Назва продукції	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Трактори	4,6	4,54,3	4,2	4,4	4,2	4,0	4,1	4,0
Тракторні плуги	3,9	3,7	3,6	3,8	3,6	3,5	3,5	3,6
Тракторні сівалки	1,4	1,4	1,3	1,5	1,4	1,4	1,3	1,1
Рядкові жатки	0,3	0,3	0,28	0,29	0,28	0,26	0,25	0,26
Бурякозбиральні машини	0,1	0,1	0,15	0,12	0,11	0,1	0,12	1,1
Кормодробарки	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6	0,55	0,5	0,5
Автонапувалки для ВРХ	2,7	2,6	2,5	2,5	2,4	2,2	2,3	2,0

У Львівському машинобудівному вузлі провідне місце посідають електротехнічна, автомобільна промисловість, приладобудування, у Луганському - тепловозобудування і гірниче машинобудування, у Запорізькому - електротехнічна й автомобільна галузі. Великим вузлом важкого машинобудування є

Краматорськ, суднобудування - Миколаїв, суднобудування і сільськогосподарського машинобудування - Херсон. У цілому ж машинобудування зустрічається в усіх містах і сели шах міського типу та в багатьох селах (машиноремонт). Машинобудування є профільною галуззю практично в усіх містах, де мешкає понад 100 тисяч осіб. Про територіальну нерівномірність розвитку машинобудування в Україні говорить той факт, що 80% виробництва галузі зосереджено в 10 областях нашої держави. Це Харківська, Київська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Львівська, Одеська, Полтавська та Миколаївська області. На інші 14 областей припадає лише близько 20% виробництва машинобудівної продукції держави.

Особливо низький рівень цієї галузі характерний для Західного і Подільського машинобудівних районів. Подальший розвиток машинобудування потребує технічного переоснащення, реконструкції, переспеціалізації підприємств, що виробляють непотрібну суспільству продукцію. Нові напрями - це створення приватних невеликих і середніх заводів, що випускатимуть прилади, продукцію загально машинобудівного призначення, товари народного споживання. Необхідно також використовувати досвід і кошти великих машинобудівних компаній світу для створення спільних підприємств. Це дасть змогу ефективніше використати можливості окремих регіонів.

Окремі галузі машинобудування в Україні об'єктивно мають можливість перетворитися на високоефективні виробництва міждержавного і світового значення. Це, перш за все, стосується військово-промислового комплексу, ракето-, літако- та суднобудування. Значні перспективи і у галузях, які забезпечують машинами та обладнанням агропромисловий комплекс. З часом почнуть з'являтися перспективи розвитку і в інших машинобудівних виробництвах.

10.8. Хімічний комплекс

Багато з того, що оточує нас у побуті, - це вироби хімічної промисловості. До продукції галузі належать лінолеум, обшивка ліфта, сидіння в тролейбусі й вагонах метро, різноманітні упаковки, мінеральні добрива, засоби боротьби зі шкідниками сільського господарства, полімерні плівки і труби, деталі комбайнів і тракторів. З продукції хімії - різноманітних волокон - виробляється одяг. Хімічна промисловість - одна з провідних галузей промисловості нашої країни, їй належить значна роль у формуванні галузевої і територіальної структури господарського комплексу України. Вона добре комбінується з іншими галузями, особливо металургією, і використовує їхні відходи як сировину. Значною є роль хімічної промисловості і в зовнішніх економічних зв'язках України. Експортний потенціал цієї галузі промисловості нині поступається лише чорній металургії. Не зменшиться роль хімічної промисловості і в найближчий час.

Розвиток хімічної промисловості в тому чи іншому районі зумовлюється природними, економічними і соціальними причинами. Спеціалізація хімічної промисловості та розміщення її підприємств в Україні залежать переважно від наявності сировини та необхідності найповнішої переробки відходів інших галузей господарства. Важливий чинник розміщення хімічних підприємств - споживач. Природно-сировинною базою для хімічної промисловості є кам'яне і буре вугілля, нафта, кам'яна і калійна сіль, фосфати, крейда, вапняки, супутні і природні газу, сірка тощо. Найбільші поклади цієї сировини зосереджені в Донбасі, Лівобережжі, озері Сиваш, Передкарпатті тощо.

Хімічна промисловість країни використовує також відходи чорної і кольорової металургії, харчової промисловості, лісопромислового комплексу. Найбільше вторинної сировини у вигляді відходів у Донбасі і Промисловому Придніпров'ї. Хімічна промисловість складається з кількох галузей, таких як: гірничо-хімія (видобування сировини), основна хімія (виробництво

мінеральних добрив, неорганічних кислот і соди) та хімія органічного синтезу (виробництво полімерних матеріалів).

Однією з найбільш розвинутих галузей хімічної промисловості, що базується на потребах чорної металургії Донбасу і Придніпров'я, є коксохімічне виробництво. Воно є комплексуючою галуззю основної хімії. Коксохімія служить базою для розвитку супутніх і допоміжних підприємств, які переробляють доменні і коксові газу, феноли, смоли тощо. З них виробляють сірчану кислоту, медичні препарати, пестициди і гербіциди, барвники, пластмаси, мінеральні добрива.

Таблиця 10.11

Виробництво деяких видів продукції хімічної промисловості України, тис. т.

Назва продукції	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Кислота сірчана	1133	1215	1496	1501	1509	1514	1523	1518
Сода каустична	656	487	183	187	189	190	196	197
Аміак синтетичний	4775	4982	5147	5150	5134	5167	5174	5178
Добрива азотні	2470	2511	2566	2571	2578	2569	2580	2594
Добрива калійні	10,1	9,4	8,0	7,8	7,8	7,5	7,6	7,9
Пластмаси	305	328	458	449	443	441	442	440
Пестициди та інші агрохімічні продукти	1,9	1,85	1,7	1,7	1,6	1,45	1,6	1,35
Волокна хімічні	30,7	32,4	35,9	35,4	35,5	35,2	35,0	35,12
Шини, тис. шт.	6594	6648	7093	7154	7123	7215	7216	7296

До провідної галузі основної хімії належить виробництво мінеральних добрив: азотних, калійних, фосфорних, комбінованих гранульованих. Виробництво сірчаної кислоти і соди - теж галузі основної хімії. До хімії органічного синтезу належить лакофарбова промисловість. Вона має широкі виробничі зв'язки з різними галузями господарства України, зокрема нафтопереробною і нафтохімічною, кольоровою та чорною металургією, лісохімічною, олійно-жировою та ін. До інших

важливих галузей хімії органічного синтезу в Україні належать анілінофарбова промисловість, виробництво синтетичних смол, пластмас, хімічних волокон, нафтохімічна та гумо азбестова промисловість. Елементи ринкового господарства, вільна гра цін призводять до постійних змін у галузевій структурі хімічної промисловості. Впливають на це і геополітичні аспекти взаємодії з деякими сусідніми державами, які використовують нафту як засіб політичного тиску на нашу країну.

Підприємства гірничої хімії розмішуються в районах видобування корисних копалин, які використовуються як хімічна сировина. Сірку видобувають у Новому Роздолі (Львівська область), кам'яну сіль - у Слов'янську, Артемівську (Донбас) і Криму. Поклади калійної солі розробляються у Калуші (Івано-Франківська область) та в Стебнику (Львівщина). Коксохімічна промисловість - комплексують галузь основної хімії - розвинута в Донбасі і Придніпров'ї. Основними центрами виробництва азотних добрив є Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Алчевськ, Горлівка, Лисичанськ, Сіверськ-Донецьк. Вони розмішуються в районах коксохімічного виробництва. Друга група підприємств спрямована на споживача і знаходиться в районах видобутку природного газу та на трасах газопроводів - Черкаси, Рівне, Одеса. Калійні добрива виробляють у Калуші та Стебнику. Заводи, що виробляють фосфорні добрива, зосереджені в районах високого сільськогосподарського освоєння і знаходяться в таких містах, як Вінниця, Одеса, Суми, Костянтинівка і Маріуполь. У Маріуполі використовують відходи "Азовсталі".

До провідних галузей основної хімії країни належить виробництво сірчаної кислоти. Основними центрами цієї галузі є Костянтинівка, Суми, Рівне, Новий Роздал, Дніпродзержинськ. Виробництво соди розміщується біля родовищ кухонної солі і ропи солоних озер, оскільки це дуже матеріаломістка галузь - у Слов'янську, Лисичанську, Красноперекопську (Крим). Каустичну соду виробляють у Калуші. Хімія органічного синтезу має широку сировинну базу, але в основному використовує нафту і газ. Основні центри галузі - Запоріжжя, Луцьк, Донецьк (пластмаси), Київ, Черкаси, Чернігів, Житомир, Сокаль (хімічні

волокна), Шостка Сумської області (фото- і кіноплівки), Сімферополь (лаки й фарби), Рубіжне Луганської області (барвники), Кременчук, Херсон, Лисичанськ, Бердянськ (нафтохімія), Дніпропетровськ, Біла Церква (шини), Київ, Лисичанськ, Біла Церква, Суми, Запоріжжя, Одеса, Харків тощо (виробництво гумотехнічних виробів). Найбільшого розвитку і територіального зосередження хімічна промисловість набула в Донбасі, Придніпров'ї та Передкарпатті.

10.9. Лісовиробничий комплекс

Лісопромисловий (лісовиробничий) комплекс охоплює лісове господарство, деревообробку, целюлозно-паперову, лісохімічну і гідролізну промисловість. Продукція одного виробництва є сировиною для іншого. Лісозаготівельні підприємства дають деревину для лісопильних заводів. Піломатеріали - вихідна сировина для меблевих фабрик. Відходи лісозаготівлі і деревообробки використовують у лісохімії. Тому вигідно створювати лісохімічні комбінати, де послідовну обробку деревини можна поєднувати з повною переробкою відходів. Нині господарське значення деревини в нашій країні дуже велике.

Це пов'язано як з обмеженими місцевими її ресурсами, так і з широким використанням у різних галузях господарства. Деревина широко застосовується в будівництві, різних галузях промисловості, на транспорті, в сільському господарстві. Це пов'язано з цінними і дуже різноманітними властивостями деревини різних порід дерев. Значення лісопромислового комплексу зростає і у зв'язку з необхідністю різкого збільшення виробництва в державі різноманітних пакувальних матеріалів, виготовленням високоякісного паперу для друкування грошей та інших цінних паперів тощо.

Ліси в Україні використовуються не лише для заготівлі деревини. Вони відіграють ґрунтозахисну, водоохоронну роль, є "легенями" великих міст. Лісові ресурси нашої країни обмежені.

Основні масиви лісу зосереджені в Карпатах, на Поліссі, в горах Криму. Поширені такі цінні породи дерев, як бук, дуб, сосна, ясен, ялина, смерека. Нині лісистість території України становить 14,3%, а приріст лісистості - лише 0,1% на рік. У Карпатах і на Поліссі заготовляють понад 90% всього лісу України. Це становить щорічно близько 14,5 млн. м³ деревини. З інших країн ввозять за цей час 21 - 22 млн. м³ лісу.

Таблиця 10.12

Компонентний склад лісовиробничого комплексу

Підкомплекс у складі лісовиробничого комплексу	Галузь і виробництво
Лісогосподарський	Лісове господарство Лісозаготівельна промисловість
Деревопереробний	Лісопильна промисловість Фанерна промисловість Меблева промисловість деревостружкових і деревоволокнистих плит Виробництво будівельних матеріалів з деревної сировини
Целюлозно-паперовий	Целюлозна промисловість Виробництво картону
Лісохімічний	Гідролізна промисловість Дубильно-екстрактова промисловість Піротехнічне виробництво (суха перегінна деревина) Каніфольно-терпентинне виробництво Хвойно-ефірне виробництво Дьогте-курільне виробництво

Отже, Україна щорічно споживає приблизно 36 млн. м³ деревини. За межі нашої держави за рік вивозиться близько 1 млн. м³ деревини бука і дуба. Головне завдання лісового господарства - поліпшувати екологічну ситуацію і сприяти забезпеченню держави лісовими ресурсами.

Для виконання цього завдання треба садити багато лісу,

плантаційно його вирощувати, зменшувати лісопиляння, раціональніше і повніше використовувати деревину. Розміщена в Україні досить рівномірно, хоч у сировинних районах (Карпати і Полісся) концентрація її підприємств вища.

Таблиця 10.13

Динаміка обсягів реалізації продукції лісовиробничого комплексу, млн. грн.

Показники	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Всього промисловість	40757,1	468562,6	551729,0	717076,9	717076,7	779126,8	79254,3	80125,41
Обробка деревини та вироби з деревини	2264,1	2998,0	3719,4	4454,6	5796,4	5209,6	5348,9	5478,6
Меблі	431,7	514,1	684,8	825,3	946,2	870,8	911,2	925,7

В районах лісорозробок і біля них великими центрами деревообробної промисловості є Рахів, Ясиня, Хуст, Ужгород, Перечин, Великий Бичків, Мукачеве (Закарпаття), Львів, Івано-Франківськ, Костопіль (Рівненська область), Луцьк, Житомир, Чернігів, Шостка (Сумська область). За межами зон лісорозробок, у значних промислових центрах і транспортних вузлах (Київ, Донецьк, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпро-дзержинськ, Херсон) також на довізній сировині працюють великі деревообробні підприємства. Виробництво деревостружкових плит налагоджено в Києві, Тересві і Сваляві (Закарпаття), Надвірній (Івано-Франківська область) і Костополі. Деревоволокнисті плити випускають у Вигоді (Івано-Франківська область) та в Оржеві (Рівненщина).

Значна частина підприємств будівельних матеріалів знаходиться в сировинних районах - Брошнів (Івано-Франківська область), Ківерці (Волинська область), Коростень (Житомирщина), Свалява, Костопіль, Чернівці. Підприємства меблевої промисловості орієнтуються у своєму розміщенні переважно на споживача. Тому меблі виробляють здебільшого у великих містах - Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку, Львові,

Луганську або поблизу них. Багато підприємств меблевої промисловості працює і в лісопромислових районах (Івано-Франківськ, Мукачеве, Ужгород, Житомир). Останнім часом в усіх регіонах країни з'явилися приватні майстерні й заводи, що виготовляють меблі. У великих містах і довкола них створюються все нові приватні підприємства деревообробної промисловості. Вони виготовляють за новітніми іноземними технологіями вікна та двері, паркет і вагонку, дерев'яні панелі тощо. Асортимент і якість продукції постійно зростають. Відбувається і подальша територіальна конкуренція виробництва з наближенням його до масового споживача. Папір в Україні почали виробляти дуже давно, більш як 400 років тому. Нині підприємства целюлозно-паперової промисловості орієнтуються у своєму розміщенні на сировинні, водні ресурси, електроенергію і кваліфіковану робочу силу. Тому і знаходяться переважно в лісопромислових районах - Карпатському і Поліському.

Головним компонентом для одержання целюлози є низькоякісна деревина хвойних і листяних порід дерев, відходи лісопиляння і деревообробки. У спеціальному апараті деревину піддають обробці, і вона перетворюється в целюлозу. За новими технологіями целюлозу можна виготовити з очерету і соломи. Целюлозу використовують для виробництва паперу і картону. Найбільшими підприємствами галузі є целюлозно-картонний завод у Жидачеві Львівської області і картонно-паперовий комбінат у місті Обухові Київської області. На картонно-паперовій фабриці в Понінці Хмельницької області виробляють учнівські зошити. Великі підприємства целюлозно-паперової промисловості є в Києві (картонно-паперовий комбінат), Рахові (картонна фабрика), Херсоні (целюлозний завод), Ізмаїлі (целюлозно-картонний завод), Корюківці Чернівецької області (фабрика технічних паперів), Малині Житомирської області (паперова фабрика). В нових умовах господарювання підприємства целюлозно-паперової промисловості намагаються врахувати кон'юнктуру, що складається на ринку. Для підвищення рентабельності виробництва використовується нова

сировина, новітні технології, випускаються шпалери, учнівські зошити, туалетний папір та інша продукція. Підприємства лісохімії переробляють деревину хвойних, листяних порід дерев (береза), використовують також кору, гілки дерев, живицю, хвою тощо. Тому у своєму розміщенні орієнтуються на лісопромислові райони. Вони виробляють метиловий спирт, каніфоль, камфору, скипидар, оцтову кислоту, деревне вугілля тощо. В Україні сім центрів лісохімії: Великий Бичків, Перечин, Свалява на Закарпатті, Вигода в Івано-Франківській, Славута в Хмельницькій, Коростень у Житомирській, Клевань у Рівненській областях.

Перед Україною в сучасний період досить гостро стоїть проблема підвищення рівня самозабезпечення лісовими ресурсами. Для забезпечення потреб держави при нинішній заготівлі власної деревини необхідно щороку закуповувати її на 4 млрд дол. США. В той же час державні ресурси деревини можуть ще скоротитися на 1,6 млн. м³ у зв'язку зі створенням нових заповідників і виникненням території радіаційного забруднення. За рахунок власних ресурсів деревини потреби України задовольняються на третину. Водночас відходи деревини використовуються лише на 50-60%. У лісопаркових зонах зрубані дерева гниють на землі. Важливо розширювати площі швидкоростучих і цінних порід дерев, підвищувати продуктивність насаджень. Особливо перспективним є вирощування лісів плантаційним способом. Свого паперу в Україні не вистачає. Тому доводиться купувати його за кордоном, головним чином у Росії. Вихід - будувати целюлозні заводи, які б працювали на соломі. Дуже важливо також збирати макулатуру. Це дозволить зекономити деревину, зменшити витрати енергії й води та забруднення довкілля. У перспективі потреба в пиломатеріалах буде менша, а в картоні, пресованих виробках, пакувальних матеріалах і деревних плитах - зросте. Розвиток цих напрямків галузі, що базуються на її відходах, для України дуже актуальний. Велике значення має також широке впровадження у виробництво новітніх технологій. Вони дозволяють значно

зменшити витрати сировини, кількість витрат води та електроенергії, покращити якість продукції, що випускається.

10.10. Будівельний комплекс

Сучасна будівельна індустрія нашої країни багатогалузева. Вона складається з цементної промисловості, виробництва стінових матеріалів, збірного залізобетону і залізобетонних конструкцій і деталей, в'язучих та оздоблювальних матеріалів, будівельного скла, покрівельних матеріалів, будівельної кераміки і фаянсу, санітарно-технічних виробів тощо. З кожним роком ця структура ускладнюється, розширюються її зв'язки з іншими галузями промисловості. Зростає і значення будівельного комплексу. Це пов'язано з тим, що від цієї галузі залежить будівництво житла, створення нових міст і сіл, окремих мікрорайонів, постійна реконструкція житлового фонду, будівництво промислових і сільськогосподарських підприємств, транспортних об'єктів, лікарень, шкіл, торгових центрів тощо.

Отже, сучасне життя суспільства без ефективного функціонування будівельного комплексу просто неможливе. Він підтримує в належному стані обороноздатність країни, створює передумови для зростання виробництва в усіх галузях господарства. Нині найбільше значення будівельного комплексу у сфері приватного сектору економіки та індивідуального будівництва громадян.

Обсяг капітальних вкладень і відповідно будівельних та монтажних робіт є диференційованим по областях України, що видно з даних, наведених у табл. 10.14. У будівництві ринкові відносини розвиваються активніше, ніж промисловості. В 2010 р. у недержавному секторі економіки перебували 73% загальної кількості будівельних організацій, кими виконано 71% обсягу підрядних робіт, у тому числі акціонерними товариствами - 48%.

Зменшення державного оподаткування будівництва привело до перерозподілу основних фондів галузі. Приватне будівництво

відрізняється також високими темпами виконання робіт та підвищеною комфортністю житла та інших будівель. Рівень та особливості розвитку будівельного комплексу визначаються рівнем і структурою господарського комплексу країни, потребами в будівництві, загальним станом економіки тощо.

Таблиця 10.14

Обсяги будівельних та монтажних робіт по регіонах України у 1995—2010 рр., млн. грн.

Регіони	1995 р.	2000 р.	2010 р.
Україна	10797	7593	6743
Автономна Республіка Крим	318	226	178
Вінницька область	301	194	162
Волинська	145	102	109
Дніпропетровська	1254	721	653
Донецька	1288	857	682
Житомирська	359	215	154
Закарпатська	115	107	84
Запорізька	502	428	329
Івано-Франківська	230	124	140
Київська	620	502	360
Кіровоградська	189	145	118
Луганська	582	366	377
Львівська	436	317	314
Миколаївська	279	179	162
Одеська	472	294	360
Полтавська	445	355	338
Рівненська	214	173	154
Сумська	224	189	155
Тернопільська	181	110	158
Харківська	487	370	358
Херсонська	190	119	105
Хмельницька	325	209	225
Черкаська	274	175	127
Чернівецька	136	84	82
Чернігівська	276	188	135
м. Київ м.	875	699	689
м. Севастополь	80	45	35

Сучасне розміщення підприємств промисловості будівельних матеріалів склалося переважно під впливом двох чинників: сировинного і споживчого. На сировину орієнтуються в розміщенні видобувні виробництва. Вони зайняті видобутком і первинною переробкою піску, щебеню, гравію, виробництвом цементу, вапна, гіпсу і стінових матеріалів. На споживача зорієнтоване виробництво залізобетонних конструкцій, будівельного і віконного скла, шиферу тощо.

Переважно у великих містах знаходяться і значні будівельні організації, які будують житло, промислові об'єкти, дороги, школи, лікарні, торгові центри, спортивні споруди. Найбільшого розвитку цементна промисловість набула в Донбасі та Придніпров'ї, де для цього є всі умови: високоякісна карбонатна сировина, шлаки металургійних заводів, необхідність комплексного використання гірських порід залізрудних і марганцеворудних кар'єрів.

Таблиця 10.15

Динаміка виробництва будівельних матеріалів в Україні

Назва продукції	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Цемент, тис. т.	10600	12200	13700	13480	13251	13214	12147	11478
Вапно, тис. т.	595	530	534	545	523	512	504	498
Гіпс, тис. т.	337	381	376	368	356	345	328	318
Цегла, тис. т.	1800	1900	2100	2145	2233	2387	3896	3901
Блоки бетонні, тис. т.	170	220	225	221	204	209	214	213
Блоки з природного каміння, тис.т.	65	67	65	63	60	61	62	64
Азбестоцементні листи (шифер), млн. умовних плиток	376	352	345	344	341	346	349	344

Великий центр цементної промисловості - Амвросіївка Донецької області. Крім того, на Донеччині цементні заводи є в

Краматорську і Єнакієвому. У Придніпров'ї цементні заводи працюють у Дніпродзержинську і Кривому Розі. Велике цементне підприємство знаходиться в Балаклії Харківської області, а також на північному сході України - в Новгород-Сіверському.

У західній частині нашої країни сформувався другий великий район цементної промисловості, що охоплює підприємства в Кам'янці-Подільському (Хмельницька область), Здолбунові (Рівненська область), Миколаєві (Львівська область), Ямниці (Івано-Франківська область). На півдні України цементне виробництво налагоджене у Бахчисараї (Крим), Миколаївській області, Одесі тощо. У різних регіонах нашої держави нині відкриті нові родовища різноманітної цементної сировини. Це створює практично необмежені можливості для подальшого розвитку цементної промисловості нашої держави.

10.11. Соціальний комплекс

До соціального комплексу належить виробництво товарів народного споживання (насамперед легка промисловість), а також сфера послуг (усі види підприємств обслуговування, діяльність яких спрямована на задоволення духовних і матеріальних потреб людей: мережа закладів культури, освіти, охорони здоров'я, торгівлі, сфери побуту тощо). Головне завдання комплексу - задовольнити щоденні безпосередні матеріальні та духовні потреби кожної людини. Звідси і назва комплексу. Соціальний комплекс у розвинутих країнах світу перетворився у провідний. Україна теж у майбутньому буде йти цим шляхом.

Нині ж найглибша криза спостерігається в легкій промисловості, освіті, охороні здоров'я, культурі. Інша ситуація в сфері торгівлі і побутовому обслуговуванні. Тут виникло багато недержавних приватних установ, багато людей мають власний бізнес. Розширюється мережа ринків, торгових точок, підприємств, що ремонтують квартири, автомобілі, туристичних фірм тощо.

Структура освіти в Україні відповідно до Закону України "Про освіту" (далі Закон про освіту) включає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

У сфері дошкільної освіти як обов'язкової первинної складової системи освіти України держава визнає її пріоритетну роль та створює належні умови для її здобуття.

Наприкінці 2010 р. в Україні налічувалось понад 15,5 тис. постійних дошкільних закладів, у яких перебувало понад 1,2 млн дітей. Значна частина дітей дошкільного віку не відвідує ці заклади.

Таблиця 10.16

Дошкільні заклади України

Рік	Кількість закладів, тис.	Кількість місць у них, тис.	Кількість дітей у закладах, тис. осіб	Охоплення дітей закладами, % до кількості дітей відповідного віку
1990	24,5	2277	2428	57
1995	21,4	2014	1536	44
2000	16,3	1117	983	40
2005	15,1	1056	1032	51
2006	15,1	1063	1081	54
2010	15,4	1119	1212	55

Вищий рівень забезпеченості дітей дошкільними закладами спостерігається у південних та східних областях України, нижчий - у західних регіонах.

Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями. Вона здійснюється у вищих закладах освіти відповідних рівнів акредитації: першого і другого (училища, технікуми, коледжі та інші прирівняні до них заклади освіти) та третього і четвертого (університети, академії, інститути, консерваторії та інші прирівняні до них заклади освіти). Вища

освіта України представлена 511 навчальними закладами I-II рівнів акредитації, в яких навчається близько 854,2 тис. студентів.

Таблиця 10.17

Кількісна характеристика мережі вищих навчальних закладів України, на початок навчального року

Навчальний рік	Кількість закладів		Кількість студентів у закладах, тис. осіб	
	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації	I-II рівнів акредитації	III-IV рівнів акредитації
1990/91	742	149	757,0	881,3
1995/96	782	255	617,7	922,8
2000/01	664	315	528,0	1402,9
2009/10	511	350	354,2	2245,2

Серед галузевих груп навчальних закладів України найбільше студентів вчиться у закладах, що готують спеціалістів для промисловості та будівництва, освіти, сільського господарства, охорони здоров'я, економіки та права, транспорту та зв'язку.

Педагогічні та медичні освітні заклади розміщені рівномірно по території країни, обласних центрах та містах обласного підпорядкування. Профіль підготовки спеціалістів для інших галузей відповідає переважно регіональній спеціалізації господарства України. Найбільше закладів вищої освіти, зокрема III-IV рівнів акредитації, зосереджено у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Донецьку.

Система охорони здоров'я України включає лікувальні, лікувально-профілактичні, санітарно-протиепідемічні та інші медичні установи, різні види соціального забезпечення, відпочинку і фізичної культури. Матеріальні умови функціонування комплексу забезпечують медична промисловість, матеріально-технічне постачання і збут. Охорона здоров'я включає також освітні заклади (медучилища, коледжі, медінститути, медуніверситети, курси перепідготовки кадрів), комплексні й галузеві наукові інститути й організації, а також систему управління ними.

Лікарняні заклади у свою чергу поділяються на спеціалізовані - туберкульозні, інфекційні, для інвалідів Великої Вітчизняної війни - та територіально-дільничі - районні, міські, обласні, республіканські. Основна лікувально-діагностична робота здійснюється в поліклініках - до 80 % хворих; також тут працює більше половини лікарів системи охорони здоров'я. До санаторно-курортних закладів належать санаторії-профілакторії, курортні поліклініки, бальнеологічні об'єкти.

В Україні налічується 2,8 тис. лікарняних закладів на 431 тис. ліжок та 8,8 тис. лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, місткість яких становить 1 млн відвідувань за зміну (табл. 9.14). Деяке загальне зменшення кількості лікарень за останні роки пояснюється передусім їх реорганізацією та укрупненням.

Найбільш активний розвиток мережі закладів спостерігається у таких областях: Київська (60 новостворених закладів), Тернопільська (32) та Полтавська (21); зазначений показник різко відрізняється в таких областях, як Запорізька (1 новостворений заклад), Харківська (1), Чернігівська (1), а також у містах Києві (2) та Севастополі (1).

Таблиця 10.18

Заклади охорони здоров'я

Рік	Кількість лікарняних закладів, тис.	Кількість лікарняних ліжок		Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів, тис.	Планова місткість амбулаторно-поліклінічних закладів	
		всього, тис.	На 10000 населення		Всього відвідувань за зміну, тис.	На 10000 населення
1990	3,9	700	135,5	6,9	895	173,1
1995	3,9	639	125,1	7,2	966	189,0
2000	3,3	466	95,0	7,4	973	198,1
2005	3,1	458	94,8	7,3	968	217,5
2010	2,8	430	94,1	8,6	987	217,9

Міністерству охорони здоров'я підпорядковано 37 спеціалізованих санаторіїв загальною плановою потужністю 9346

ліжок, з них 23 спеціалізовані санаторії на 6826 ліжок здійснюють лікування дітей, 14 санаторіїв призначені для лікування дітей із соматичними захворюваннями (крім туберкульозу), та 26 санаторіїв для лікування хворих на туберкульоз (3 дитячих санаторії здійснюють лікування як хворих на туберкульоз, так і дітей із соматичними захворюваннями).

Соціальний комплекс в Україні має великі можливості для розвитку. Його значення постійно зростатиме. Це відбувається в усіх розвинутих країнах. Причина такого явища в тому, що заможні люди процвітаючої нації все більше часу і грошей витрачають на задоволення зростаючих потреб душі і тіла. У найрозвинутіших країнах соціальний комплекс є одною з провідних і прибуткових сфер економіки. Врешті-решт він займе належне місце і в Україні.

10.12. Агропромисловий комплекс

Виробництво сільськогосподарської продукції та її переробка - одна з найважливіших складових народного господарства країни. Завдання АПК - забезпечити людей продуктами харчування, а промисловість - відповідною сировиною. АПК України має світове значення. За розрахунками спеціалістів, наша країна щорічно може виробляти продукти харчування, якими б здатна була прогодувати до 1 млрд. осіб. Потенціал АПК України практично безмежний. Але він нині майже не реалізується. Нині за кількістю зайнятих (близько 40%) АПК України переважає всі інші галузі і міжгалузеві комплекси. В ньому зосереджені також значні фонди виробничого призначення. Але більшість із них уже морально і матеріально застаріла, техніка спрацьована і не відповідає сучасним вимогам. Тому, дуже великі втрати продукції під час її збирання на полях, при перевезенні та зберіганні.

У перспективі значення АПК суттєво зросте, і Україна стане одним з основних постачальників харчових продуктів на світовий ринок. Багато хто вважає, що в майбутньому Україна буде не

індустріально-аграрною, а аграрно-індустріальною державою. Тому, основою економіки стане сільське господарство та галузі промисловості, що переробляють, зберігають, транспортують сільськогосподарську продукцію. Великі перспективи також у тих галузях, наприклад, машинобудування, сільської промисловості тощо, які будуть забезпечувати АПК машинами й обладнанням, добривами, гербіцидами і пестицидами та ін.

У розв'язанні актуальних проблем аграрного сектору більш активну роль мають відігравати усі форми господарювання на землі - колективні сільськогосподарські підприємства, орендні, фермерські, сімейні господарства тощо. Проте, за останній рік зменшилася кількість усіх підприємств, за винятком приватних (таб. 10.19).

Таблиця 10.19

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств
за організаційно-правовими формами господарювання**

Підприємства	Роки							
	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Всього	59949	58640	57877	57858	58387	590599	57152	57288
Господарські товариства	8 713	8172	7 900	7 545	7 428	7 879	7819	7824
Приватні підприємства	4 033	4 054	4123	4112	4229	4 326	4333	4329
Виробничі кооперативи	1938	1727	1521	1373	1262	1101	1001	1005
Фермерські господарства	4302	42598	42447	42932	43475	43894	42101	42214
Державні підприємства	516	395	386	371	360	354	345	348
Підприємства інших форм господарювання	1707	1694	1500	1525	1633	1505	1553	1568

До складу АПК входять сільське господарство і галузі харчової промисловості, які переробляють його продукцію (цукрова, м'ясна,

молокопереробна, олійно-жирова, плодоовочева, рибна та ін.), До АПК належать також підприємства й організації, що забезпечують зберігання, перевезення і реалізацію продукції, і ті, що виробляють машини та обладнання, виконують дослідницьку роботу, готують кадри. Основою АПК країни, її провідною галуззю є сільське господарство. Характер його спеціалізації, обсяги продукції визначають розвиток і розміщення галузей всіх інших сфер АПК і в першу чергу харчової промисловості. Сільське господарство поділяється на рослинництво і тваринництво. Є вузьке і широке поняття АПК. Вузьке включає в себе лише сільське господарство та галузі промисловості, які переробляють його продукцію. Більш широке розуміння АПК - це коли до його складу відносять ще й галузі машинобудування, які виробляють техніку для сільського господарства і технологічне обладнання для харчової промисловості, транспорт, що перевозить продукцію з поля чи ферми на заводи, систему підготовки кадрів для сільського господарства і харчової промисловості, науково-дослідні установи тощо.

Україна за площею - найбільша держава в Європі. Територія нашої країни становить 60,4 млн. га. Сільськогосподарські угіддя займають майже 42 млн. га, тобто 70,3% від її площі. В структурі земельних угідь близько 33 млн. га займають орні землі, 8 млн. га - сіножаті й пасовища. Близько 1,2 млн. га - це багаторічні насадження. Територія України має один з найвищих у світі показників розораності. В цілому він становить 81%. У Вінницькій, Тернопільській та Кіровоградській областях - понад 90%. Для порівняння розораність земель, наприклад, у США становить 19,9%, Англії - 29,6%, Франції - 32,0%, ФРН - 32,3%. Земельний фонд, головне багатство українського народу, використовується нераціонально. Щорічно скорочується площа орних земель, яка припадає на одного жителя. Значної шкоди сільському господарству завдає підвищення вмісту нітратів у ґрунтах. Як показує світовий досвід господарювання на землі, ефективно використовувати земельний фонд держави можна лише на засадах приватної власності на землю. У землі повинен бути справжній господар.

Таблиця 10.20

**Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур
в Україні, тис. га**

Культури	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Вся посівна площа	27173	26044	27133	26990	26952	27670
Зернові та зернобобові	13646,5	15004,8	15636,3	15837,3	15090,0	15723,8
Цукрові буряки	855,6	652,2	379,7	322,4	500,9	532,4
Соняшник	2942,9	3742,9	4305,6	4231,9	4572,5	4739,2
Ріпак	214,3	207,4	1411,8	1059,5	907,4	870,0
Соя	64,8	438,5	558,5	644,4	1076,0	1134,2
Картопля	1629,3	1513,9	1413,1	1408,9	1408,4	1439,2
Овочі	538,1	464,7	457,8	450,6	461,8	497,7
Плоди	424,9	299,2	266,8	260,4	255,3	254,9
Кормові культури всього	7063,1	3737,8	2752,3	2657,5	2599,1	2477,3
у т.ч. кукурудза на силос і зелений корм	1920,3	774,2	518,1	484,8	472,7	445,1
Однорічні трави	1765,0	891,0	567,0	585,0	583,0	531,0
Багаторічні трави	3906,0	2985,0	1702,0	1357,0	1289,0	1238,0

Основу рослинництва країни становлять такі культури, як пшениця, жито, кукурудза, рис, ячмінь, овес, просо, гречка, зернобобові. Зерно є основним продуктом харчування людини і сировиною для багатьох галузей промисловості. Воно також забезпечує тваринництво цінними кормами. Тому, в структурі посівних площ зернові культури посідають перше місце (58% посівних площ). Основною зерновою культурою України є озима пшениця, на яку припадає майже 40% валового збору зерна в країні і 34% посівів зернових культур. Основні райони вирощування цієї культури - лісостепова, степова зони і частково Полісся. Яра пшениця поступається озимій врожайністю. Тому вона має незначне поширення, головним чином у степових районах. У лісостеповій зоні яру пшеницю висівають тоді, коли вимерзає озима. Посіви жита займають близько 5% площі

зернових. Його вирощують на Поліссі, в Лісостепу, в Карпатах.

Велике значення в Україні належить зернофуражним культурам - ячменю, кукурудзі й вівсу. Ячмінь друга за розмірами посівних площ і за валовими зборами зерна (близько 20%) яра зернова культура. Його вирощують у південній частині Степу та в передгірних районах Криму. Третє місце за площею посівів посідає кукурудза. На неї припадає майже 21% валового збору зерна. Найліпші умови для її вирощування - північний і центральний степ. Овес займає таку саму площу, як і жито. Його посіви зосереджені на Поліссі та в Передкарпатті. Велике значення в харчовому раціоні людини мають круп'яні культури - гречка, просо, рис. Гречку сіють у Лісостепу і на Поліссі. Просо вирощують у Лісостепу і Степу. Рис культивують на поливних землях у Миколаївській, Херсонській областях та в Криму. Зернобобові - горох, люпин, вика та соя - дуже цінні кормові та харчові продукти. Горох вирощують переважно на півдні Лісостепу і півночі Степу, люпин - на Поліссі, сою - здебільшого в Степу і Лісостепу.

Таблиця 10.21

**Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції,
тис. т**

Культури	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Зернові та зернобобові культури, всього	51009,0	33929,8	24459,0	38015,5	53290,1	46028,3	39270,9	56746,8
Цукрові буряки	44264,5	29650,4	13198,8	15467,8	13437,7	10067,5	13749,2	18740,5
Соняшник	2570,8	2859,9	3457,4	4706,1	6526,2	6364,0	6771,5	8670,5
Картопля	16732,4	14729,4	19838,1	19462,4	19545,4	19666,1	18704,8	24247,7
Овочі	6666,4	5879,8	5821,3	7295,0	7965,1	8341,0	8122,4	9832,9
Плоди та ягоди	2901,7	1897,4	1452,6	1689,9	1504,1	1618,1	1746,5	1896,3

У сільськогосподарських підприємствах провідною галуззю залишається рослинництво, частка якої в звітному році перевищила 69%. Аналогічне становище склалося і в господарствах населення (62,4%). Тобто, в обох категоріях господарств галузь рослинництва є провідною, оскільки забезпечує швидку окупність інвестицій та забезпечує високий рівень рентабельності. В умовах істотного диспаритету цін відбувається «відтік» ресурсів з сільського господарства в інші сфери матеріального виробництва, де норма прибутковості є вищою. Проведені дослідження розвитку рослинництва свідчать про те, що приріст її в динаміці є невисоким (таблиця 10.21).

На базі зернового господарства працюють галузі харчової промисловості: борошномельно-круп'яна, хлібопекарська, макаронна, кондитерська. Борошномельно-круп'яна промисловість забезпечує населення борошном і крупами, а її відходи використовуються для виробництва комбикормів. Підприємства промисловості розміщуються в районах сировини і центрах споживання: Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Звенигороді, Тальному Черкаської області. Дрібніші підприємства є повсюди. Під час масового збирання врожаю зерно відправляється на елеватори, де воно зберігається. Елеватори розміщуються у великих містах, залізничних вузлах, морських портах, а також районах виробництва зерна. Тут знаходяться здебільшого і великі млини. Борошно - основна сировина для розвитку хлібопекарської, макаронної і частково кондитерської промисловостей. Головним чинником розміщення підприємств хлібопекарної промисловості є обмежені терміни реалізації свіжого хліба. Тому, чим більше місто, тим більше в ньому випікається хлібних виробів. Макаронна промисловість у своєму розміщенні цілком орієнтується на споживача, оскільки макаронні вироби перевозити на далекі відстані недоцільно. Найбільші підприємства макаронної промисловості знаходяться в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську.

Кондитерська промисловість також орієнтується в розміщенні на споживача. Найбільші підприємства цієї галузі

знаходяться у великих містах - Києві, Харкові, Одесі, Луганську, Львові.

На технічні культури України припадає 18,6% посівних площ. Провідними з них є цукрові буряки та соняшник. З-поміж інших технічних культур поширені також льон-довгунець, коноплі, хміль, тютюн. Україна є основною бурякозбираючою країною світу. Вона посідає перше місце за обсягами валових зборів цукрових буряків. Найбільші площі під культурою (75%) знаходяться в Лісостепу. Соняшник - основна олійна культура нашої країни. За обсягами його вирощування Україна на першому місці у світі. Основні площі соняшнику зосереджено у степових районах. З інших олійних культур в Україні вирощують кунжут, рицину, мак, ріпак. Ефіроолійні культури культивують переважно на півдні: коріандр - у Степу; м'яту, фенхель, кмин - у Лісостепу, троянду і лаванду - в Криму. В Україні впрошують і такі технічні культури, як хміль, тютюн, арахіс, лікарські рослини. Вирощування хмелю, наприклад, зосереджене переважно на Поліссі, особливо в Житомирській області. Тютюн вирощують у Криму, Придністров'ї та на Закарпатті. Провідною волокнистою культурою в Україні є льон-довгунець. Найбільшого поширення він набув на Поліссі і в передгір'ях Карпат. З інших волокнистих культур в Україні вирощують коноплі, канатник, кенаф тощо. У степових районах зосереджені основні площі льону-кудрявцю. Його використовують як олійну культуру. В Україні одні з найкращих у світі природних умов для вирощування цукрових буряків, соняшнику, хмелю та деяких інших технологічних культур.

Найстарішою і найпотужнішою в Україні є цукрова промисловість. На території 19 областей нашої держави знаходяться близько 200 цукрових заводів. Найбільше їх зосереджено в правобережному Лісостепу. Цукрова промисловість - важлива комплексоутворююча галузь. Навколо цукрових заводів виникають суміжні виробництва, що працюють на відходах (дефектний цукор, меляса) і виробляють спирт, дріжджі, вітаміни тощо. Інші відходи, наприклад жом, використовуються

відгодівельними господарствами. В областях, де вирощуються олійні культури, розміщені основні підприємства олійно-жирової промисловості. Це пов'язано із значними сировинними затратами. Близько 90% усієї олії в країні виробляють з насіння соняшнику.

Основні райони виробництва олії - Донбас і Придніпров'я, центри - Дніпропетровськ, Запоріжжя, Пологи (Запорізька область), Мелітополь. У Причорномор'ї за обсягом виробництва олії попереду Одеська область, у правобережному Лісостепу - Вінницька. Олійно-жирова промисловість має широкі виробничо-територіальні зв'язки з іншими галузями господарства. Відходи виробництва, особливо макуха, використовуються у тваринництві. Олія - цінний харчовий продукт і водночас важлива сировина для виготовлення маргарину, консервів, мила, а також допоміжний матеріал у металургійній, лакофарбовій, шкіряній та інших галузях промисловості. Підприємства тютюново-махоркової промисловості розміщуються в районах сировини та у великих містах - Києві, Львові, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Сімферополі тощо.

Галузі, що зайняті переробкою технічних культур мають в Україні найкращі перспективи розвитку. Практично кожна агропромислова зона має свій власний набір технічних культур. У майбутньому це дозволить поглиблювати спеціалізацію виробництва, уникати внутрідержавної конкуренції, вдосконалювати територіальну організацію АПК.

Найбільші площі сільськогосподарських угідь лід картоплею на Поліссі та в Передкарпатті. Вирощують її також навколо великих міст та курортних зон. Природні умови України дають змогу спеціалізуватися на вирощуванні баклажанів, перцю, помідорів, огірків. Огірки, помідори, капусту, цибулю, столові буряки, моркву вирощують на всій території України, особливо навколо великих міст. Баштанні культури (кавуни, дині) культивують у південних районах країни. Садівництво, ягідництво і виноградарство України мають міждержавне значення. Різні райони нашої держави спеціалізуються на вирощуванні різних плодів. Так, основні масиви яблунь, груш

розміщено в Лісостепу і на Поліссі, а вишень, слив, абрикос, черешень, персиків, горіхів - у Степу. Найбільше сконцентровано плодоягідних насаджень у правобережному Лісостепу, Криму. Промислові ягідні насадження зосереджені головним чином навколо великих міст з орієнтацією на споживача. Можна передбачити зростання значення садівництва і ягідництва, особливо тих плодів, вирощування яких у природно-кліматичних умовах України є найрентабельнішим. Буде більш чітка спеціалізація і агропромислових зон.

Значні перспективи є в Україні і для розвитку картоплярства та вирощування деяких овочів. У районах вирощування картоплі концентруються підприємства крохмале-патокової промисловості. Розміщують такі заводи і цехи переважно в невеликих містах і селах. Найбільше їх зосереджено в Житомирській та Чернігівській областях. Саме тут найбільше виробляється крохмалю з картоплі. Підприємства плодоовочевої промисловості знаходяться в районах вирощування плодів та овочів. Так, великі консервні заводи розміщені в південних областях країни, в правобережному Лісостепу, Закарпатській області. Виноробна промисловість має міждержавне значення. Її підприємства знаходяться, як правило, в районах виробництва сировини. Заводи, на яких розливають вино в пляшки, розміщуються як у місцях вирощування сировини, так і в місцях споживання вина (переважно у великих містах). Окремі вина українських підприємств мають міжнародне визнання: "Масандра", "Золота балка", "Коктебель" (Крим), "Шабо" (Одеська область) тощо. На різноманітній рослинній сировинній базі розвивається спиртова і лікєро-горілочна промисловість.

Підприємства з виробництва спирту розміщуються переважно у невеликих містах, селищах міського типу і селах. Лікєро-горілочна промисловість зосереджена в основному у великих містах: Києві, Харкові, Львові. Переважно на сільськогосподарській сировинній базі розвивається виробництво пива і безалкогольних напоїв. Розміщення підприємств галузі орієнтується на споживача (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів та ін.). Взагалі, галузі харчової промисловості, які

переробляють картоплю, овочі, плоди, ягоди і виноград, мають в Україні майже необмежені можливості розвитку. Нині ж склалася така штучна економічна ситуація, яка призводить до того, що вигідніше цю продукцію завезти з Чилі чи Ізраїлю, ніж вирощувати в Україні. Через це місцева база розвитку переробних галузей весь час скорочувалася, падали обсяги виробництва. Вітчизняні заводи стояли, а готову продукцію завозили з Угорщини, Болгарії, Польщі та багатьох інших країн.

Тваринництво - це друга після рослинництва важлива галузь сільського господарства. Вона забезпечує населення цінними продуктами харчування - молоком, маслом, м'ясом, а харчову промисловість - сировиною.

Таблиця 10.22

Динаміка поголів'я худоби та птиці в Україні

Рік	Велика рогата худоба, тис. голів		Свині, тис. голів	Вівці та кози, тис. голів	Птиця, млн. голів
	всього	у тому числі корови			
2000	10626,5	5431,0	10072,9	1884,7	126,1
2001	9423,7	4958,3	7652,3	1875,0	123,7
2002	9421,1	4918,1	8369,5	1965,0	136,8
2003	9108,4	4715,6	9203,7	1984,4	147,4
2004	7712,1	4283,5	7321,5	1858,8	142,4
2005	6902,9	3926,0	6466,1	1754,5	152,8
2006	6514,1	3635,1	7052,8	1629,5	162,0
2007	6175,5	3346,7	8055,0	1617,3	160,3
2008	6170,2	3354,3	8012,4	1612,5	161,5
2009	6123,5	3326,8	7985,6	1587,6	160,5
2010	6119,8	3124,8	8023,6	1589,7	159,8
2011	6120,4	3114,8	8045,6	1546,8	158,3

Тваринництво поділяється на кілька галузей: скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво, бджільництво, звірівництво тощо. Скотарство - провідна галузь тваринництва. Поширене воно

в усіх областях і районах України. Найбільше великої рогатої худоби в розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь у Лісостепу і на Поліссі. В основному в країні скотарство має молочно-м'ясний напрям, тобто в структурі продукції, що виробляється, більшу частину становлять молоко і м'ясо.

На жаль, в Україні з 2000 року скоротилось поголів'я тварин і птиці, зменшилися показники продуктивності та обсяги виробництва, знизився обсяг виробництва і заготівлі кормів, погіршилася їх структура внаслідок зниження концентрованих кормів і сіна. Недостатній рівень годівлі тварин і незбалансованість кормів за поживними речовинами зумовили перевитрати кормів на виробництво одного центнера тваринницької продукції.

Таблиця 10.23

Обсяг виробництва продукції тваринництва в Україні

Рік	М'ясо усіх видів (у забійній вазі), тис. т	Молоко, млн. т	Яйця, млн. шт.	Вовна, тис. т
2000	1662,8	12,7	8808,6	3,4
2001	1517,4	13,4	9668,2	3,3
2002	1647,9	14,1	11309,3	3,4
2003	1724,7	13,7	11477,1	3,3
2004	1599,6	13,7	11955,0	3,2
2005	1597,0	13,7	13045,9	3,2
2006	1516,3	13,6	13012,5	3,2
2007	1487,6	13,4	13004,1	3,1
2008	1452,0	13,2	12969,7	3,2
2009	1412,3	13,4	12786,5	3,1
2010	1408,9	13,1	12458,3	3,0
2011	1421,3	12,8	12124,5	3,0

Нині в більшості сільськогосподарських підприємств продуктивність тварин ще залишається низькою. Основними причинами цього є неповноцінна годівля тварин, незадовільні умови утримання, недостатня селекційна робота, негативний

вплив засобів механізації, які не відповідають природі тварин, недосконалі приміщення, порушення режиму дня, неправильна організація праці на тваринницьких фермах, захворювання тварин тощо.

Свинарство в Україні посідає друге місце після скотарства. Частка свинини у виробництві м'яса наближається до 40%. Основна частина поголів'я свиней зосереджена на Поліссі, в Степу та в Лісостепу, хоча спеціалізація цієї галузі в різних районах неоднакова. На Поліссі і в Лісостепу переважають м'ясо-сальні породи, а в Степу - сальні. Важливе місце серед галузей тваринництва посідає птахівництво. Ця галузь добре розвинута в Київській, Львівській, Донецькій, Дніпропетровській областях та в Криму. Спеціалізовані підприємства-птахофабрики розміщені довкола великих міст і в курортних регіонах. Вони постачають їм дієтичне м'ясо та яйця. Вівчарство найбільшого поширення набуло в Степу і Карпатах. Продукція галузі дуже цінна. В легкій промисловості використовують вовну, смушки та овчину. Крім того, вівчарство дає м'ясо (баранина), молоко, жир. Кролівництво добре розвинуте на Поліссі та Лісостепу. Шовківництво найпоширеніше в степовій і лісостеповій зонах. Бджільництво як галузь тваринництва, що дає надзвичайно цінну продукцію - мед, віск, прополіс, пилок, маточне молочко, - найпоширеніше в Степу, Лісостепу і Карпатах. Ставкове рибництво має в Україні значні перспективи розвитку. Нині можливості галузі реалізуються далеко не повністю. Найбільше розвинуте ставкове рибництво в Лісостепу і Карпатах.

Переважно на продукцію скотарства орієнтується молокопереробна галузь харчової промисловості. Вона поділяється на маслоробну, сироварну і молочноконсервну галузі. На розміщення молокопереробних заводів впливають сировинні чинники та наявність масового споживача. Так, виробляють продукцію з незбираного молока - пастеризоване молоко, сметану, кефір, ряжанку - у великих містах, тобто орієнтуючись на масового споживача. Виробництво масла, сиру, молочних консервів зосереджене в невеликих містах і селищах у

сільськогосподарських районах з розвинутим молочним тваринництвом.

Тваринництво є сировинною базою для м'ясної промисловості. У торгівлі харчовими продуктами м'ясо поступається тільки хлібобулочний виробам. Крім харчових продуктів, м'ясна промисловість виробляє також корми для сільського господарства, лікувальні препарати тощо.

Головні підприємства цієї галузі промисловості - м'ясокомбінати - зосереджені у великих містах, а також у районах розвинутого тваринництва. Найбільші з них - у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Донецьку. Сировинна база тваринництва розширюється за рахунок птахівництва Донбасу, Придніпров'я, навколо Києва та Харкова, а також курортних зон.

Продукція бджільництва активно використовується різними галузями харчової промисловості, зокрема лікєро-горілчаною, пиво-безалкогольних напоїв та ін. Крім того, багато ліків виробляється із цієї сировини.

На основі продукції рибництва (особливо вилову риби і морепродуктів у морях та океанах) працюють рибпереробні підприємства. Найбільші з них - у Вилковому (Одеська область), Білгороді-Дністровському, Іллічівську, Одесі, Очакові, Миколаєві, Херсоні, Євпаторії, Севастополі, Ялті, Генічеську, Бердянську, Маріуполі.

На основі тваринництва, включаючи кліткове звірівництво, яке поширене в Лісостепу, розвиваються вовняна, шкіряна і взуттєва промисловості та хутрове виробництво. Галузі, що зайняті переробкою тваринницької продукції нині за своїми технічним і організаційним рівнями все ще не відповідають сучасним світовим стандартам. Це призводить до значних витрат сировини і погіршення якості готової продукції. Все це робить останню неконкурентоспроможною як на зовнішньому, так, навіть, і на внутрішньому ринку. Сільськогосподарське виробництво в Україні має зональну спеціалізацію. Відповідно до цього склалася і певна спеціалізація переробних галузей легкої і харчової промисловостей. На Поліссі природні умови сприяють

розвитку тваринництва (молочно-м'ясне скотарство і свинарство), льонарства, картоплярства і зернового господарства. Розвинуті крохмале-патокова, молочна і м'ясна промисловості. Це - Поліська агропромислова зона. У Лісостепу, де ґрунти родючі і зволоженість достатня, домінує рослинництво буряківничо-зернового напрямку з м'ясним скотарством і свинарством. Розвинуті цукрова, молокопереробна і м'ясна промисловості.

У Степу на родючих ґрунтах при недостатній зволоженості сформувалася зона зернових та олійних культур з овочівництвом, баштанництвом і виноградарством, м'ясо-молочним скотарством.

Розвинуті олійно-жирова, борошномельна, плодоовочева, виноробна промисловості. Навколо великих міст і промислових центрів виникли приміські зони господарств, які спеціалізуються на вирощуванні овочів і фруктів, виробництві молока і м'яса, яєць.

Таблиця 10.24

**Виробництво основних видів продукції
сільського господарства (в розрахунку на одного жителя, кг)**

Види продукції	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Зерно	499	512	807	732	630	1152	999
Цукрові буряки	267	298	328	479	365	290	220
Соняшник	69	89	100	114	90	140	136
Картопля	401	407	413	416	410	421	427
Овочі	118	147	155	170	148	171	180
Плоди і ягоди	29	31	35	24	32	33	35
М'ясо в забійній вазі	33,6	33,6	33,8	37,5	41,0	41,2	41,6
Молоко	255,7	263,8	284,0	281,0	263,5	254,3	252,0
Яйця, млн. шт.	178,0	215	278	306	302	325	343

Утворення приміських зон визначається не природними умовами, а потребами міст у тваринницькій і плодоовочевій продукції. Їх спеціалізація не залежить від природних умов. У Карпатах і Криму (гірські і передгірські території) природні умови своєрідні, і вони впливають на специфіку господарювання в цих регіонах. У Криму вирощують виноград, тютюн, там розвинуте

садівництво, тваринництво має молочно-м'ясний напрям. У гірських районах випасають овець. У Передкарпатті вирощують зерно, льон, хміль, картоплю, розвинуте скотарство і свинарство. У горах Карпатах, на полонинах, випасають овець. На Закарпатті домінуючими напрямками господарства є скотарство, виноградарство та вирощування тютюну.

10.13. Транспортний комплекс

Транспорт – специфічна галузь господарства. Він не створює, як інші виробничі сектори, нових матеріальних цінностей. Результатом роботи транспорту є переміщення вантажів і людей. Вантажний транспорт належить до виробничої сфери. Пасажирський, здійснюючи перевезення людей, належить до обслуговуючих галузей.

Важливість транспорту полягає в тому, що він забезпечує зв'язки між галузями, підприємствами, регіонами країни, зарубіжними державами. Без транспорту був би неможливий сам процес сучасного виробництва, для якого необхідні зв'язки щодо постачання сировини і продукції. Велика роль галузі у підвищенні рівня життя населення. Зайнято у транспорті близько 9.4% працюючих у господарському комплексі країни.

Транспортний сектор України сьогодні – це значний і важливий сегмент економіки країни. Частка транспортного сектора у валовому внутрішньому продукті України складає близько 10%. Чисельність зайнятих працівників у цій галузі становить майже 7% від загальної кількості зайнятого населення. Україна володіє 21,9 тис. км залізниць, 169,4 тис. км автомобільних доріг, майже 2,2 тис. км внутрішніх водних шляхів, 18 морських та 10 річкових портів, 36 аеропортів.

В той же час, непотрібно недооцінювати той факт що, відсутність послідовної реалізації загальної стратегії розвитку транспорту та програм для окремих видів транспорту на основі прогнозів обсягу руху і пріоритетів державної транспортної

політики призвели до того, що транспортна система України багато в чому не відповідає світовим стандартам і вимогам і відзначається суттєвим відставанням щодо інфраструктури, обладнання і норм.

Головними проблемами транспортного комплексу України можна назвати те, що повсякчасно погіршуються соціальні стандарти якості пасажирських перевезень за такими показниками, як регулярність руху, безпека руху, наповненість транспортного засобу, забезпечення міським електротранспортом та автобусами великої місткості. Поступово загострюється проблема, пов'язана з ростом ступеня зносу транспортних засобів.

Позитивним моментом в розвитку транспортного сектору економіки країни можна виділити той факт, що, вантажообіг та пасажирообіг в Україні за останні роки стабілізувався.

Транспортний сектор відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку країни, адже розвинена транспортна система є передумовою економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності національної економіки і якості життя населення. Вигідне географічне розташування України на шляху основних транзитних потоків між Європою та Азією, наявність незамерзаючих чорноморських портів, розгалуженої мережі залізниць, автомобільних доріг створюють усі необхідні передумови для збільшення обсягів транзиту вантажів у напрямках «Північ-Південь» та «Захід-Схід», а також подальшої інтеграції України до транспортної системи «Європа-Азія».

Проте сучасна транспортна галузь досі не одержала комплексного розвитку. Існуюча структура управління транспортно-дорожнім комплексом (ТДК), стан виробничо-технічної бази і технологічний рівень організації перевезень за багатьма параметрами не відповідають зростаючим потребам суспільства та європейським стандартам якості надання транспортних послуг, перешкоджають підвищенню ефективності її функціонування та потребують реформування та модернізації.

Показники динаміки розвитку транспортної галузі (табл. 10.25), віддзеркалюючи загальноекономічні тенденції, характери-

зуються нестабільністю.

Таблиця 10.25

Перевезення вантажів і пасажирів за видами транспорту та переробка вантажів морськими і річковими портами України *

Обсяги перевезень	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Перевезено вантажів – всього, млн. т.	708,7	704,6	541,0	602,2	657,2	644,9
залізничний	514	499	391	433	469	458
водний	24	19	10	11	10	7,8
автомобільний	169,7	186,6	140,0	158,2	178,3	179,0
авіаційний	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Перероблено вантажів морськими і річковими портами	176,5	184,1	162,0	154,4	161,6	160,6
у тому числі:						
- державними морськими торговельними портами	123,7	132,2	109,7	107,6	115,0	109,8
- річковими портами	18,6	14,5	4,9	6,2	6,6	6,7
Перевезено пасажирів всього, млн. пас.	8214	8331	7275	6845	6980	6812
залізничний	447	445	426	427	430	427
водний	10	9	8	8	8	7
автомобільний	4173	4369	4014	3726	3612	3449
авіаційний	5	6	5	6	8	8
тролейбусний	1621	1580	1283	1204	1346	1346
трамвайний	1027	963	787	714	798	800
метрополітенний	931	959	752	760	778	774

* Складено і розраховано на основі даних Транспорт і зв'язок, статистична інформація / Офіційний сайт Укрстату

Обсяги переробки вантажів морськими та річковими портами скоротилися у 2012 р. на 9 % порівняно з 2007 р. Відбулося це, насамперед, через скорочення обсягів переробки експортних вантажів внаслідок зміни у період світової фінансово-економічної

кризи ринкової кон'юнктури на окремі види продукції, що виробляються в Україні, та через зменшення обсягів перевезень транзитних вантажів, які були спрямовані в обхід України.

Аналіз динаміки транзитних вантажопотоків територією України у 2007-2012 рр. за видами транспорту (табл. 10.26) свідчить, що без урахування трубопровідного транспорту обсяги перевезень залізничним транспортом складають ліву частку вантажопотоків (87,9 % у середньому за період). За аналізований період відбулось зменшення обсягів перевезень вантажів залізничним транспортом на 59 %, що частково пов'язано із переключенням таких перевезень на автомобільний транспорт.

Таблиця 10.26

**Динаміка транзитних вантажопотоків за видами транспорту,
тис т.***

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Усього	107154,2	101925,1	50152,4	52913,5	58123,5	47915,5
в т.ч., %	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
залізничним	99882,4	93347,6	44834,6	44511,8	48669,5	40940,1
в т.ч., %	93,3	91,6	89,4	84,1	83,7	85,4
морським	2694,0	3487,0	1899,4	3660,4	3912,1	1637,7
в т.ч., %	2,5	3,4	3,8	6,9	6,7	3,4
автомобільним	4494,6	4908,7	3354,2	4649,1	5011,2	4850,0
в т.ч., %	4,2	4,8	6,7	8,8	8,7	10,1
річковим	37,43	74,73	0	0	0	7,6
в т.ч., %	0,0	0,1	-	-	-	0,0
авіаційним	1,3	1,5	1,2	1,6	2,8	3,0
в т.ч., %	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

* Складено та розраховано за даними «Транзитні перевезення вантажів» за період 2006-2012 років Державної служби статистики України

Для залізничного транспорту характерна масовість і порівняно низька собівартість перевезень. До недоліків його слід віднести низьку маневреність, необхідність додаткових робіт при доведенні вантажів іншими видами транспорту, а також досить високу вартість прокладання залізниць.

Для автомобільного транспорту характерна висока маневреність, що робить вигідним його використання на коротких відстанях. Трубопровідний забезпечує транспортування рідких і газоподібних вантажів, має найнижчу собівартість перевезень.

Морський транспорт таж характеризується малою собівартістю транспортування. Негативним для його використання є порівняно невелика швидкість переміщення та залежність від умовних умов. Розрізняють перевезення каботажні і закордонні. Каботаж – це плавання між портами однієї країни. Річковий транспорт вимагає незначних затрат на впорядкування природних шляхів, проте працює сезонно, а напрямки шляхів не завжди співпадають з потребами.

Перевагою повітряного транспорту є велика швидкість перевезень, недоліком – висока вартість, а тому він є переважно пасажирським.

Поєднання взаємопов'язаних видів транспорту, які задовольняють потреби господарства й населення у перевезенні вантажів та пасажирів, утворюють своєрідну транспортну систему країни. Вона утворена лінійними елементами (шляхами сполучення всіх видів транспорту), точковими (пунктами зосередження вантажно-розвантажувальних робіт), рухомим складом (автомобілями, тепловозами тощо), службою перевезень. Серед точкових виділяють транспортні пункти (залізничні станції, річкові пристані, річкові і морські порти, автостанції, аеропорти) і транспортні вузли (місця сполучення різних чи однакових транспортних шляхів).

Основними факторами, що впливають на процес формування транспортної системи є соціально-економічні, природні, історичні та інші. Передусім галузевий склад транспорту, густина транспортних шляхів зумовлюються рівнем розвитку господарського комплексу і спеціалізацією території. Залежить транспорт і від економіко-географічного положення району (центрального в країні чи прикордонного).

Важливу роль у формуванні транспортної системи відіграє густина населення, людність населених пунктів, маятникові

міграції. З природних умов найбільше впливає рельєф і клімат. Особливо залежить від клімату авіаційний транспорт, менше – водний і сухопутний. Вплив природних умов з розвитком науково технічного прогресу поступово зменшується.

Після досягнення у 2007 р. найвищих за останнє десятиріччя показників розвитку та наступного спаду внаслідок світової фінансово-економічної кризи, транспортна галузь у 2011 р. демонструвала зростання. Однак у 2012 р. проблеми посткризового відновлення у транспортній галузі загострились, про що свідчить уповільнення зростання обсягів вантажних і пасажирських перевезень. У транспортному комплексі України в 2012 році освоєно 24,4 млрд грн капітальних інвестицій, з яких 7,9 млрд грн, або 33%, становлять власні кошти підприємств. зокрема залізниці України в 2012 році інвестували в державні програми з розвитку залізничної інфраструктури майже 645 млн грн власних коштів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Визначте особливості та фактори формування господарства.
2. Якими основними рисами характеризується господарство України?
3. Охарактеризуйте галузеву структуру народного господарства держави.
4. Міжгалузеві народногосподарські комплекси України, їх суть.
5. Які особливості формування територіально-виробничих комплексів?
6. Проаналізуйте динаміку основних макроекономічних показників господарського розвитку.
7. Що таке міжгалузевий комплекс?
8. Які основні типи МК виділяють в господарському комплексі України?
9. Що розуміють під виробничою та територіальною ознаками формування МК?
10. Охарактеризуйте основні форми комбінування.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Міжгалузеві промислові комплекси як основа функціональної структури народного господарства України.
2. Територіальний поділ праці.
3. Територіально-виробничі комплекси в системі економічного районування, їх типи.
4. Структура територіально-виробничих комплексів: промислові, агропромислові, рекреаційні.
5. Елементи територіальної структури народного господарства.
6. Підприємство як базисна складова народного господарства.
7. Форми суспільної організації виробництва.
8. Глобалізація та регіоналізація як закономірності розвитку сучасної економіки.
9. Транснаціональні корпорації.
10. Вільні економічні зони.
11. Сутність і класифікація міжгалузевих комплексів.
12. Регулювання розвитку виробничої інфраструктури регіонів.
13. Структура міжгалузевих комплексів регіонів.
14. Основні форми організації виробництва.
15. Територіально-виробничі комплекси як важливі форми територіальної організації виробництва.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Які форми об'єднань підприємств сформувались на Україні в умовах ринку:
 - а) асоціації, концерни, консорціуми, холдинги, ПФГ;
 - б) асоціації, концерни, консорціуми;
 - в) консорціуми, холдинги, ПФГ;
 - г) асоціації та агломерації;

2. Одночасний розвиток різних, невзаємопов'язаних видів виробництва, розширення номенклатури та асортименту вироблюваної продукції в межах одного підприємства - це:

- а) концентрація;
- б) диверсифікація;
- в) комбінування;
- г) кооперація;

3. Об'єднання, що утворюється лише державними підприємствами за рішенням Кабміну або органів місцевого самоврядування - це:

- а) державні об'єднання;
- б) господарські об'єднання;
- в) асоціація;
- г) корпорації;

4. До виділення міжгалузевих комплексів визначились два основних підходи:

- а) цільовий і технологічний;
- б) методичний та цільовий;
- в) поточний та технологічний;
- г) міжгалузевий та міжрайонний;

5. Поєднання діючих споруд, будинків, інженерних комунікаційних мереж і систем, які прямо не належать до виробництва, але необхідні для виробництва матеріальних благ - це:

- а) міжгалузевий комплекс;
- б) конверсія;
- в) кооперація;
- г) інфраструктура;

6. За формами спеціалізації у промисловості розрізняють три форми кооперування:

- а) предметну, спеціалізовану, функціональну;
- б) подетальну, предметну, функціональну;
- в) подетальну, предметну, технологічну;
- г) предметну, технологічну, функціональну;

7. До форм просторових формувань не належать:

- а) міжгалузеві пункти;
- б) центри;
- в) вузли;
- г) регіони;

8. Диверсифікованим вважається підприємство, на якому понад загального обсягу продажу - це товари й послуги, не пов'язані з його основною діяльністю:

- а) 30%;
- б) 15%;
- в) 25%;
- г) 40%;

9. Відносно велика територіальна частина господарства країни, що містить пункти, центри, вузли і характеризується всеукраїнською та міжнародною спеціалізацією, а також глибокими зв'язками комплексування - це:

- а) міжгалузевий центр;
- б) міжгалузевий район;
- в) міжгалузєва зона;
- г) міжгалузевий пункт;

10. У господарській практиці виокремлюють три основні види концентрації:

- а) предметну, спеціалізовану, функціональну;
- б) агрегатну, предметну, технологічну;
- в) агрегатну, технологічну, заводську;
- г) технологічну, функціональну, предметну;

11. Основними первісними ланками міжгалузевих комплексів:

- а) є підприємства і установи;
- б) галузі;
- в) промислові вузли;
- г) міжгалузеві центри;

12. Залежно від характеру взаємного поєднання галузей та внутрішньогалузевих зв'язків виділяють:

- а) прості та складні комплекси;
- б) одногалузеві та багатогалузеві;
- в) галузеві та міжгалузеві;
- г) регіональні та держані;

13. Розрізняють два рівні концентрації виробництва -

- а) абсолютний і відносний;
- б) відносний та середній;
- в) натуральний та вартісний;
- г) абсолютний та середній;

14. Стимулятором розвитку багатьох міжгалузевих комплексів є:

- а) трудові ресурси;
- б) локальні природні ресурси;
- в) фінансові ресурси;
- г) природні умови;

15. Залежно від набору виконуваних ними функцій міжгалузеві комплекси поділяють на:

- а) монопродуктові, субпродуктові та поліпродуктові;
- б) галузеві, моногалузеві, багатогалузеві;
- в) спеціалізовані, багатогалузеві, моногалузеві;
- г) державні, регіональні, міжрегіональні;

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Регіональна політика держави - це сфера діяльності з управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни в просторовому і регіональному аспекті...
(Е.Б. Алаєв)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 11.1. Сутність і завдання регіональної політики, її види
- 11.2. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні
- 11.3. Специфіка регіональних програм сталого розвитку

Ключові категорії теми: регіональна політика, внутрішня та зовнішня політика регіону, регіональні програми, економічна безпека регіону

11.1. Сутність і завдання регіональної політики, її види

Термін “регіональна політика” західноєвропейськими спеціалістами використовується при розв’язанні проблеми подолання серйозних регіональних відмінностей. У 50-х роках в Європі посилюється розвиток регіональної науки, активізується регіональна політика, здійснюються фундаментальні дослідження

регіонального розвитку, спрямовані на розв'язання соціально-економічних проблем.

У сучасних європейських регіональних дослідженнях виділяють такі рівні регіональної політики:

- 1) відносини між органами центральної влади та регіонами;
- 2) державне втручання в розвиток окремих територій з метою подолання суттєвих регіональних відмінностей в умовах життя та підприємництва;
- 3) власна політика регіонів: соціальна, економічна, промислова, демографічна та ін.

Стратегію регіонального розвитку визначає регіональна політика, яка має управляти економікою, соціальним і політичним життям регіону, координувати взаємовідносини центру та регіону, сприяти ефективному розвитку регіональних відносин. Ефективна регіональна політика базується на таких принципах: упровадження всіма органами влади державної регіональної політики; урахування у розв'язанні центральних органів влади інтересів і особливостей регіонів; підвищення самостійності регіонів у розв'язанні власних проблем, тобто формування ефективного самоуправління на основі самофінансування.

Внутрішня політика регіонів - цільові дії органів влади регіонів, спрямовані на ефективніше використання всіх ресурсів регіону для підвищення благоустрою території, вдосконалення структури матеріального виробництва, покращення стану навколишнього середовища, розвитку соціально-економічної інфраструктури.

Регіональна політика - це інструмент, який дозволяє ефективно і з невеликими суспільними витратами проводити децентралізацію соціального регулювання, адаптувати загальні принципи соціальної політики до регіональних умов із урахуванням складної економічної, соціальної, національної, етнічної, релігійної структури країни. Це важлива складова частина економічної політики держави, що охоплює комплекс різноманітних законодавчих, адміністративних і економічних

заходів, які проводяться як центральними, так і місцевими органами влади і спрямовані на регулювання процесів розміщення продуктивних сил.

Завдання державної регіональної політики полягають у:

- сприянні реалізації державної соціально-економічної політики;
- стимулюванні ефективного розвитку продуктивних сил регіону;
- раціональному використанні ресурсного потенціалу регіону;
- підвищенні рівня життя населення регіону;
- охороні навколишнього середовища;
- вдосконаленні територіальної організації суспільства;
- координації міжрегіональних зв'язків;
- вирівнюванні існуючих відмінностей у соціально-економічному розвитку регіонів.

Основними напрямками регіональної політики є: визначення співвідношення рушійних сил регіонального розвитку і забезпечення їх взаємодії (державний і приватний сектори економіки внутрішні та зовнішні фактори розвитку регіону); співвідношення загальнодержавного і регіонального аспектів розвитку, центрального і регіонального рівнів управління економікою; підйом економіки відсталих регіонів і освоєння нових регіонів та ресурсів; проблеми урбанізації; демографічна політика держави; аграрна політика країни.

Існують різні класифікації інструментів регіональної економічної політики. У вітчизняній літературі часто застосовується класифікація Х. Армстронга і Д. Тойлера, відповідно до якої в регіональній політиці виділяється макро- і мікрополітика. Мікрополітика своєю чергою поділяється на політику впливу на працю і політику впливу на капітал. Ця класифікація не охоплює всіх механізмів регіональної політики, тому, на наш погляд,

Відповідно до об'єкта управління регіональна політика поділяється на: галузеву і територіальну.

Галузева політика передбачає, передусім, розвиток галузі, а потім - території.

При регіональній політиці територіального спрямування регулюванню підлягає загальна структура областей і економічних регіонів, тобто сукупність галузей економічного виробництва, що зосереджені в регіоні. Відповідно до моделі територіального управління розрізняють такі види моделей:

1) модель обмеженої децентралізації, коли процеси децентралізації стосуються перерозподілу функцій між державою й органами місцевого самоврядування. За умови реформування управління на регіональному рівні, акцент робиться на звичайну деконцентрацію державного управління і підвищення статусу обласних державних адміністрацій: функції територіального управління регламентуються центром, і як наслідок, виникає суб'єктивний перерозподіл бюджетних ресурсів, адміністративний вплив на окремі регіони та жорстке регламентування їх діяльності;

2) модель регіональної автономії, відповідно до якої передбачається значне піднесення проміжних регіональних утворень (областей високого ступеня самостійності). Тут регіональні адміністративні одиниці отримують адміністративну автономію і статус юридичних адміністративних утворень, що діють з державою на рівноправних умовах. На обласному та районному рівнях діють державні виконавчі органи загальної компетенції - місцеві державні адміністрації, що безпосередньо підпорядковані уряду. Регіональні представницькі органи та їх виконавчі структури мають у своєму арсеналі повний набір управлінських функцій. Здебільшого повноваження цих органів влади адміністративного характеру, а не конституційного та законодавчого. Регіональні бюджети автономно виокремлені з державного бюджету. Регіональні та місцеві представницькі органи мають вищий ступінь легітимності, тобто формуються на виборних засадах;

3) модель адміністративного нагляду, яка була запропонована в США для організації нагляду за діяльністю місцевих колективів з боку регіональних органів управління.

Відзначимо, що значна увага приділялася контролю за виконаннями місцевими органами влади функцій у сфері охорони здоров'я, фінансування, соціального забезпечення, управління трудовими ресурсами, будівництва та експлуатації швидкісних магістралей державного і регіонального значення тощо.

Від рівня розвитку держави виділяють регіональну політику країн з розвинутою та перехідною економікою; країн, що розвиваються. Територіальні диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів існують майже у всіх країнах, незалежно від розмірів, економічного потенціалу, державного устрою і політичної системи. Вони виявляються на всіх рівнях світового господарства - від локального до глобального - і впливають на економічний, соціальний, екологічний клімат в усьому світі та окремих державах. У зв'язку з цим пошук шляхів мінімізації негативних наслідків територіальних нерівномірностей розвитку, розробка ефективної регіональної політики посідає одне з центральних місць у країнах світу, особливо в країнах із високорозвинутою економікою.

Залежно від напрямку реалізації регіональної політики виділяють такі види: зовнішню регіональну політику та внутрішню регіональну політику.

В умовах сталого розвитку зовнішня регіональна політика повинна орієнтуватися на налагодження інтеграційних зв'язків між іншими регіонами (зокрема налагодження взаємозв'язків між прикордонними регіонами); сприяння виходу окремих підприємств на інші зовнішньорегіональні ринки; вивчення кон'юнктури ринку, його перспективних напрямів; розвитку міжнародного туризму та створення для цього відповідної інфраструктури; охорону навколишнього середовища; налагодження транспортних торгових потоків; створення вільних економічних зон та спільних підприємств тощо.

Внутрішня регіональна політика передбачає створення умов збалансованого еколого-економічного та соціального розвитку регіону, розв'язання його внутрішніх проблем розвитку, ефективного господарювання відповідно до поставлених загальнодержавних цільових орієнтирів.

За сферою суспільного життя розрізняють такі види регіональної політики: економічна; екологічна; соціальна; науково-технічна; культурна; військова. Отже, регіональна політика - це державне втручання у розвиток регіонів для згладжування соціально-економічних диспропорцій між ними. Значну увагу сучасна регіональна політика надає стимулюванню розробок та застосуванню високих технологій, підтримці малих високотехнологічних фірм, створенню інноваційних комплексів, центрів поширення передових технологій, науково-дослідницьких парків при університетах тощо.

Збалансованою вважається така регіональна політика, коли інтереси центру та регіонів співпадають, доповнюють і збагачують один одного; коли можливості центру сприяють вирішенню регіональних проблем; коли ефективно розподілені повноваження та відповідальність між центральними та місцевими органами влади.

11.2. Концептуальні положення політики регіонального розвитку в Україні

Розширення самостійності та повноважень органів місцевого самоврядування в умовах переходу до ринку зумовлює потребу в розвитку регіональних досліджень з метою конструктивного підходу до наукового обґрунтування управління регіональним розвитком. Останній органічно пов'язаний з іншими не менш важливими і складними процесами: формуванням ринкових відносин, розгортанням нових форм власності, пріоритетним соціальним розвитком, а також з екологічною та демографічною ситуацією тощо.

Політика регіонального розвитку є складовою загальнодержавної політики щодо соціально-економічних та суспільно-політичних перетворень в Україні. Вона спрямована, зокрема, на підвищення ролі регіональних і місцевих органів управління у здійсненні реформ та розбудові незалежної держави.

Одним з важелів удосконалення територіальної організації суспільства стає політика регіонального розвитку, орієнтована на становлення механізмів управління формуванням господарських адміністративно-територіальних систем всіх типів та просторових рівнів. Вона покликана забезпечувати комплексно-пропорційний розвиток територій з максимальним урахуванням місцевих умов і ресурсів.

Державна політика регіонального розвитку - це цілісна сукупність заходів, спрямованих на стимулювання ефективності соціально-економічного розвитку регіонів, раціональне використання їхніх ресурсних потенціалів, та пріоритетів, забезпечення сприятливих умов для життєдіяльності населення, вдосконалення територіальної організації суспільства.

Об'єктами політики регіонального розвитку є територіальні утворення, які слід розглядати як системи певного підпорядкування, в межах яких здійснюються державне управління та місцеве самоврядування. Суб'єктами її виступають центральні, регіональні та місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які виходячи зі своєї компетенції вирішують питання, пов'язані з соціально-економічним розвитком регіонів.

Основна мета сучасної державної політики регіонального розвитку в Україні полягає у збереженні та зміцненні політичної стабільності, територіальної цілісності, соціальної та економічної єдності України на основі раціонального територіального поділу праці, поєднання інтересів різних регіональних спільностей із загальнодержавними інтересами, створення відносно однакових можливостей для плідної життєдіяльності населення в усіх регіонах України.

У нашій країні накопичився комплекс регіональних проблем і диспропорцій, що зародилися у минулі десятиріччя. До основних з них можна віднести такі:

- відставання малих міських і ще більшою мірою сільських поселень від великих міст за рівнем економічного і соціального розвитку;
- деформація статевовікової структури сільського населення;
- посилення регіональної диференціації за якістю навколишнього середовища;
- соціально-економічні, екологічні, психологічні та інші проблеми у зонах радіоактивного забруднення в результаті аварії на Чорнобильській атомній електростанції, а також у регіонах розміщення переселенців;
- застарілий багатоплановий адміністративно-територіальний поділ.

Відповідно до мети та назрілих проблем визначаються стратегічні завдання політики регіонального розвитку, а саме:

- здійснення реструктуризації економіки регіонів, яка ґрунтується на вимогах забезпечення соціально-економічної ефективності відповідних заходів;
- налагодження ефективних внутрішньо- і міжрегіональних економічних зв'язків, спрямованих на формування національної економіки та регіональних господарських комплексів;
- заохочення розвитку інвестиційної діяльності на території регіонів створенням пільгових умов у оподаткуванні та здійсненні інвестиційної діяльності;
- формування і розвиток спеціальних (вільних) економічних зон, технопарків, технополісів з першочерговим визначенням локальних територій для їхнього розміщення, а також облаштування державних кордонів і налагодження на новій основі системи зв'язків між прикордонними регіонами;

- стимулювання демографічного розвитку регіонів з метою усунення негативних наслідків, пов'язаних з високою смертністю і низькою народжуваністю населення;
- створення сприятливих для розвитку малих підприємств виробничого типу, фермерських господарств (пільгове оподаткування, фінансова та морально-технічна підтримка);
- формування регіональних фінансово-бюджетних і кредитно-банківських систем, які мають регулювати надходження та використання грошових ресурсів у межах бюджетних та позабюджетних фондів;
- здійснення заходів щодо стабілізації регіональних ринків праці, товарів та послуг із застосуванням для цього економічних важелів, а також регіональних та місцевих замовлень;
- створення ефективних регіональних систем соціального захисту населення.

У сучасних умовах місцевим органам влади й управління надається можливість вирішувати проблеми розвитку регіонів на основі власної фінансово-економічної бази, ефективного використання комунальної власності, територіальних ресурсів і надання законодавством повноважень. При цьому суттєво зменшується пряме управління із центру з боку державних структур, але залишається цільове фінансування окремих проектів, пільгові кредити тощо з метою регулювання регіональних пропорцій у розвитку регіонів.

За центральними державними структурами мають бути закріплені питання регулювання територіальних народно-господарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної, інвестиційної та містобудівної політики, а також розробка міжрегіональних стандартів, вимог, норм і нормативів.

Очевидною є також необхідність розробки та реалізації спеціальних державних програм реформування господарства окремих регіонів з екстремальними умовами. Передусім, такого

перетворення потребують господарські комплекси регіонів з порушеною структурою виробництва і складною екологічною ситуацією. Це визначатиме нову якість соціально-економічних потреб, інтересів, пріоритетів і можливостей. Інакше кажучи, до економічного, соціального й екологічного добробуту слід йти не від суспільства в цілому до регіону, як було раніше, а навпаки.

Механізм реалізації політики регіонального розвитку має забезпечуватися правовими та економічними важелями. До перших належать сукупність законодавчих і нормативних актів, що регулюють відносини між суб'єктами регіональної політики, форми та методи її здійснення. Серед економічних важелів найважливішим є формування фінансових ресурсів, які давали б можливість забезпечити здійснення відповідних регіональних програм.

Тенденція становлення політики регіонального розвитку така, що з часом її межа все більше має пов'язуватися з комплексними завданнями стійкого економічного зростання. У своєму класичному вигляді вона зводиться до реалізації заходів, спрямованих на вирішення конкретних регіональних проблем.

Для окремих територій необхідними заходами політики регіонального розвитку є такі:

- створення пільгового режиму для підприємництва;
- застосування пільгового режиму оподаткування для населення;
- адресне спрямування державних інвестицій;
- кредити, субвенції, субсидії та дотації на розвиток соціальної сфери;
- установа і диференціація обмежень та нормативів, а також охоронних режимів.

Перелічені заходи можуть бути разовими, коротко-, середньо- та довгостроковими. Регіональне програмування вносить у систему політики регіонального розвитку елементи перспективності, орієнтованості на тривалі зміни у сфері удосконалення організації суспільства, перетворює систему

заходів на засіб досягнення визначених цілей господарського розвитку.

11.3. Специфіка регіональних програм сталого розвитку

Перехід України до сталого розвитку можливий за умов забезпечення сталого розвитку усіх її регіонів. Програми переходу до сталого розвитку кожного регіону інтегруються в загальну державну політику у цій сфері.

Першочерговим завданням регіональної політики сталого розвитку є забезпечення збалансованого розвитку регіонів та мегаполісів на основі збереження їхніх структурних регіональних особливостей, природно-ресурсного потенціалу, господарчо-екологічної ємності. Адміністративно-територіальний устрій має закріпити такий регіональний статус України, який би спирався на природно-історичні особливості регіону, і унеможливив будь-які прояви порушення цілісності держави.

На регіональному рівні основною метою сталого розвитку є збалансований розвиток території в межах екологічного простору даного регіону, а також узгодження дій з розвитком інших регіонів України.

Досягненню цієї мети має бути підпорядкована регіональна політика, при чому кожен регіон повинен розробляти і реалізовувати власну концепцію переходу на шлях сталого розвитку, яка має бути спрямована на:

- досягнення природногосподарської збалансованості в соціально-економічному розвитку регіонів;
- формування регіонального господарського механізму, що відповідає основним цілям сталого розвитку держави;
- врахування особливостей притаманних кожному регіону, своєрідності природно-ресурсних, географічних, історичних, економічних, соціальних та інших умов.

Передбачається запровадження моніторингу сталого розвитку на державному та регіональному рівнях, основним завданням

якого є підготовка та узагальнення інформації щодо індикаторів сталого розвитку.

В умовах ринкової економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку. Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально-економічного й екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку.

Розробка регіональних програм - це цілеспрямований процес мобілізації всіх можливостей регіонів різних таксономічних рівнів. Регіональні програми є різновидом цільових комплексних програм, служать інструментом регулювання й управління регіональною стратегією економічного, соціального і науково-технічного розвитку, формою господарської діяльності, способом пріоритетної концентрації ресурсів для вирішення першочергових, невідкладних завдань.

До складу типової структури цільової програми будь-якого рівня (галузева, районна) повинно входити: обґрунтування і характеристика висунутої для розробки проблеми; цілі та завдання, система заходів, ресурсне забезпечення, розробка механізму управління і контролю за реалізацією програми, оцінка результативності та очікувана ефективність, соціально-економічні наслідки, а також напрями фінансування робіт, у тому числі й за рахунок коштів держбюджету.

Розрізняють такі види регіональних програм: міждержавні, державні, власне регіональні та комплексні. Регіональні програми формуються і реалізуються на рівні областей, районів, міст і витікають з загальнодержавних і територіальних інтересів. Регіональні програми відрізняються невеликими, порівняно з державними програмами, обсягами робіт і ресурсних затрат, мають цільову спрямованість, точну адресу, конкретне обмеження часових інтервалів і координуються з загальнодержавною концепцією регіонального розвитку і регіональної політики

України. Програми одного регіону погоджуються з системою аналогічних і зв'язаних програм суміжних територій.

Основними завданнями регіональних програм є:

- вирівнювання міжрайонних відмінностей за показниками економічного, соціального і науково-технічного розвитку;
- формування оптимальної територіальної та галузевої структури економіки;
- збалансоване (бездефіцитне) регіональне господарювання в умовах ринку;
- максимально повне й ефективне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів регіону;
- розвиток виробництв і сфер відповідно до державної селективної структурної політики;
- охорона довкілля;
- подолання наслідків стихійних лих і техногенних аварій;
- формування інфраструктури інформаційного забезпечення органів управління і господарюючих суб'єктів;
- духовне відродження регіонів, збереження їх історичної спадщини, зміцнення культурного потенціалу, стабілізація суспільно-політичного і правового стану.

На сучасному етапі регіональна політика в Україні у напрямку запровадження державних програм потребує значного удосконалення через низку недоліків та проблем: відсутність системності, не доведення окремих програм до завершального етапу, постійні зміни у законодавстві, що зумовлює відкладення дати запровадження програм, бюрократизм, тощо. Державні регіональні програми розробляються у відповідності до цілей регіонального розвитку окремої території, тобто відповідно до сформованої регіональної політики. В основі регіональної політики України лежить врахування специфіки регіонів у загальній структурі, перенесення основних напрямів економічних реформ на регіональний рівень, всебічна підтримка місцевого самоврядування та підприємництва, розв'язання регіональних соціально-економічних проблем, раціональне використання природних ресурсів. Головна мета регіональної політики полягає

у зміцненні державності України, формуванні умов для більш ефективного і гармонійного розвитку регіонів, а також забезпеченні добробуту населення країни.

Стратегічні цілі регіональної політики сучасної України реалізуються відповідно до щорічних Постанови Верховної Ради України “Про основні напрями державної політики України” та Рішень регіональних органів “Про Програму економічного і соціального розвитку” відповідних областей та інших адміністративних одиниць, та полягають у наступному: стабілізація виробництва, поновлення економічного зростання у кожному з регіонів країни, підвищенні на цій основі рівня життя населення; забезпечення єдиних мінімальних соціальних стандартів та рівного соціального захисту незалежно від економічних можливостей регіонів.

Зважаючи на визначені стратегічні цілі регіональної політики України до завдань реалізації державних територіальних програм відносять:

- збереження єдиного внутрішнього ринку України, єдності інфраструктури систем енергетики, транспорту, зв'язків, загальною грошово-кредитної системи, загального контролю за експортом та імпортом продукції за наявності свободи економічних, науково-технічних та інших договірних відносин між підприємствами по всій території України, вільної конкуренції виробників різних форм власності, вільного руху товарів та капіталів; підвищення добробуту населення в кожному регіоні, поступове вирівнювання рівня життя, виключення надмірних контрастів в соціальних умовах;

- розширення горизонтальних зв'язків між регіонами, формування ринку праці та міжрегіонального регулювання зайнятості, створення ринків капіталів шляхом розвитку системи акціонерних компаній, фондових бірж, комерційних банків та ін.;

- подолання загальної кризи і реформування економіки;
- подолання нестабільності в політичному відношенні, тощо.

Здійснення регіональної політики тісно пов'язане і з вирішенням проблем економічної безпеки.

Економічна безпека регіону - це сукупність умов та факторів, що характеризують поточний стан економіки, стабільність, стійкість і поступальність її розвитку. У загальних рисах структура регіональної економічної безпеки подається як комплекс факторів, покликаних забезпечувати передумови для її виживання і збереження її регіональних структур в умовах кризи і майбутнього розвитку; захист життєво важливих інтересів країни та її територій щодо ресурсного потенціалу, створення внутрішнього імунітету й зовнішньої захищеності від дестабілізуючих впливів; конкурентоспроможність регіонів на внутрішніх і світових ринках і стійкість фінансового становища країни; умови і спосіб життя, гідні цивілізованої людини і можливості стійкого і нормального відтворення суспільних процесів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які головні завдання регіональної політики на сучасному етапі розвитку і реформування економіки України?
2. Що таке державні регіональні програми і для чого вони розробляються?
3. Які найбільш характерні регіональні проблеми в Україні потребують невідкладного вирішення?
4. Охарактеризуйте класичні та сучасні теорії регіонального розвитку.
5. В чому економічна сутність сталого розвитку економіки?
6. Охарактеризуйте законодавчо-правову базу, що регулює соціально-економічний розвиток регіонів в Україні.
7. Які основні завдання регіональної політики сталого розвитку?
8. Розкрийте сутність механізму реалізації державної регіональної економічної політики.
9. Які нормативно-правові документи визначають порядок складання прогнозів, програм, планів соціально-економічного розвитку регіонів?

10. Які вимоги до прогнозних розробок на міжгалузевому і регіональному рівнях?
11. Що таке комплексна програма? Які основні стадії її розробки?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Сутність і завдання регіональної політики, її види.
2. Класичні та сучасні методи вирішення проблем регіональної економіки.
3. Засоби регіональної політики та мікрополітики.
4. Специфіка регіональних програм сталого розвитку, основні завдання.
5. Цільові програми розвитку регіонів і галузей із частковим державним фінансуванням.
6. Розробка регіональних галузевих програм, методологічні підходи.
7. Концепція програми "Сталий розвиток".
8. Проблеми соціально-економічного розвитку регіонів.
9. Економічна безпека регіону.
10. Основні принципи регіональної економічної політики.
11. Механізм реалізації політики регіонального розвитку.
12. Методологічні підходи до створення системи регіонального управління.
13. Історичні аспекти теорії розміщення виробництва.
14. Європейська ринкова модель регіонального управління.
15. Складові регіональної економічної безпеки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Регіон - це:
 - а) складна система з трьох середовищ: природного, матеріального та соціального;
 - б) економічний район економіко-географічного положення;
 - в) адміністративна область;
 - г) географічно-цілісна територіальна частина;

2. Відкрита економічна система, яка функціонує на основі спеціалізації міжрегіональної інтеграції, що реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні економічні зв'язки - це:

- а) господарство регіону;
- б) принцип;
- в) фактор;
- г) економічний район;

3. ТПП - це:

а) об'єктивний процес виробничої спеціалізації території зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації та обміном продукції і послугами;

- б) економічний потенціал району;
- в) територіальна спільність виробництва;
- г) цілісність систем соціальної інфраструктури;

4. Інтегральну характеристику регіону визначає:

- а) прибуток;
- б) єдність процесів середовища;
- в) соціально-економічний потенціал;
- г) продуктивність праці;

5. Ступінь ТПП залежить від:

- а) спеціалізації району;
- б) розміру району;
- в) комплексу району;
- г) рівня суспільного поділу праці;

6. Відносно відокремлена підсистема держави і національної економіки - це:

- а) квазідержавна;
- б) квазв регіон;
- в) квазісоціум;
- г) квазіриннок;

7. Передумови розвитку ТПП:

- а) природні та економічні;
- б) виробничі;
- в) цілісні;
- г) комплексні;

8. Рушійною силою ТПП є:

- а) рівень розвитку науково-технічного прогресу;
- б) комплексна оцінка;
- в) ефективна система;
- г) відповідність системи;

9. Генеральний вид ТПП:

- а) має місце між країнами або великими економічними районами в межах однієї країни;
- б) наявність просторового розриву;
- в) утворює розрив між місцем виробництва та місцем споживача;
- г) підвищення продуктивності праці;

10. Внутрішньорайонний вид ТПП:

- а) поділ праці між промисловими вузлами та містами країни;
- б) забезпечує населення товарами;
- в) сукупність однорідних комплексів;
- г) положення спеціалізації районів;

11. Сукупність умов та факторів, що характеризують поточний стан економіки, стабільність, стійкість і поступальність її розвитку - це:

- а) регіональна політика;
- б) зовнішня політика;
- в) внутрішня політика;
- г) економічна безпека регіону;

12. Відповідно до об'єкта управління регіональна політика поділяється на:

- а) галузеву і територіальну;
- б) регіональну і державну;
- в) внутрішню і зовнішню;

- г) централізовану і регіональну;

13. Державне втручання у розвиток регіонів для згладжування соціально-економічних диспропорцій між ними - це:

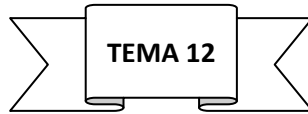
- а) регіональна економіка;
- б) регіональна політика;
- в) державне управління;
- г) стратегія розвитку регіонів;

14. Теорія незбалансованого розвитку передбачає, що:

- а) міжнародний поділ праці обумовлений саме розбіжностями у навколишньому середовищі різних країн;
- б) ринок без державного регулювання об'єктивно збільшує регіональні відмінності;
- в) методів проведення регіональної політики є двох видів: "упорскування" в економіку; формування "полюсів росту";
- г) вільний нерегульований ринок, як правило, призводить до ліквідації різниці між регіонами, а тому не потрібно обмежувати стихійну дію ринкових сил;

15. За сферою суспільного життя розрізняють такі види регіональної політики:

- а) економічна, екологічна, соціальна, науково-технічна, культурна, військова;
- б) економічна, екологічна, соціальна, демографічна, культурна, військова;
- в) економічна, екологічна, соціальна, науково-технічна, культурна, інформаційна;
- г) економічна, екологічна, соціальна, науково-технічна, культурна, енергетична;

ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

*Політика щодо підтримки регіонального розвитку має спрямовуватися на активізацію всього ресурсного потенціалу регіонів як основи зміцнення їх конкурентності...
(зі "Стратегії економічного і соціального розвитку України на 2004-2015 р.р.")*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 12.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї
- 12.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів
- 12.3. Економіка регіонів України

Ключові категорії теми: стратегія регіонального розвитку, бюджетне регулювання, бюджетне прогнозування, економічне програмування, проблемні регіони, депресивні регіони, євро регіони

12.1. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї

З господарського погляду економіка регіону - це ланка господарського комплексу країни, яка розміщена на певній частині її території. Економіка регіону базується на мікроекономічній виробничій функції, тобто врахуванні найбільш ефективної дії місцевих чинників виробництва - робочої сили, ресурсів, економічних зв'язків конкретних підприємств

тощо. Для економіки регіону найбільш притаманні риси саморегуляції через попит і пропозицію, рівень конкуренції в межах регіону, форми власності. Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах - відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобам виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку.

Таким чином, економіка регіону відтворює здатність різних економічних суб'єктів ефективно здійснювати господарську діяльність на внутрішньорегіональному рівні. Разом з тим особливість регіонального розвитку є основою для міжрегіональної взаємодії, тобто виходу на макроекономічну систему країни в цілому з позицій вирішення власних (регіональних) економічних завдань. Зазначені особливості економіки регіону як сутнісні ознаки і відокремлюють її від регіональної економіки. Регіональна економіка щодо економіки конкретного регіону виступає макроекономічним середовищем. Це середовище створюється, наприклад, єдиною монетарною системою, дією інфляційних чинників, впливом чинників міжрегіональної дії, зокрема ефективнішого функціонування транспортної системи, встановленням валютних курсів тощо.

Регіон, навіть найбільш розвинутий, не може виконувати функції господарського регулювання для інших регіонів. Для регіону більш характерні ознаки цілісності, ніж для регіональної системи, яка включає сукупність регіонів. У правовій сфері конкретний регіон не має тих повноважень, які притаманні для національної господарської системи. Розвиток економіки регіону розглядається центральними органами з позицій місцевого самоврядування, визначення функцій і взаємодії територіальних органів різних рівнів. Вихідною позицією управління господарським комплексом регіону є його комплексний розвиток і задоволення на цій основі соціально-економічних потреб його населення. Комплексний розвиток регіону передбачає розвиток

виробничих і соціальних комплексів, які мають включати такі необхідні інфраструктурні блоки, як будівельний, житлово-комунальний, соціально-культурний, оздоровчий, освітній, торгово-сервісний, побутового обслуговування та ін. Господарство регіону повинно розвиватися значною мірою на базі регіональної та муніципальної власності, місцевих бюджетів, ефективного використання місцевих ресурсів тощо, утворюючи таким чином єдину економічну систему. У сучасних умовах, коли регіональні суб'єкти наділені значними повноваженнями і можливостями внутрішньорегіонального управління, складаються умови, за яких регіони несуть відповідальність за реалізацію загальнодержавної регіональної соціально-економічної політики, самовідтворення і розвиток, самозабезпечення основних стандартів життєдіяльності населення.

Оскільки регіони неоднакові за своїм економічним потенціалом, то формуються регіони-донори і дотаційні регіони. Якщо у великому регіоні проблема депресивності економічного розвитку характерна лише для окремої його частини, тобто субрегіону нижчого рангу, то тоді питання активізації його господарської діяльності вирішується через розроблення та запровадження регіональних програм розвитку з найбільш важливих галузей економіки. Таким чином, поєднання централізованих механізмів регіонального розвитку як окремих ланок єдиного господарського комплексу з активною діяльністю регіональних владних та економічних структур кожного конкретного регіону може забезпечити прискорений розвиток регіонів. Економіка кожного конкретного регіону відчуватиме значний вплив центральних органів завдяки прийняттю рішень, які сприяли б ефективному розвитку регіональної ініціативи в галузі використання регіональних переваг, ефективному використанню наявних ресурсів і умов. Економіка кожного регіону має свою внутрішню структуру, механізми управління і функціонування. Але вона не є обмеженою та ізольованою. Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної

економіки в цілому. Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з адміністративно-територіальним чи іншим поділом території. Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньорегіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

Регіональний економічний розвиток розглядається як органічне поєднання та взаємозв'язок функціонально-просторових та галузево-регіональних блоків розвитку території.

Стратегія регіонального розвитку економіки - система заходів, спрямована на реалізацію довгострокових завдань соціально-економічного розвитку держави з урахуванням раціонального вкладення регіонів у розв'язання цих завдань, які визначаються реальними передумовами й обмеженнями їх розвитку. Стратегія регіонального розвитку держави неоднорідна стосовно територіальних суб'єктів, що обумовлено істотною різницею між територіями за рівнем забезпеченості ресурсами, структурою господарства, досягнутим рівнем розвитку різних сфер економіки, умовами входження в ринкову економіку тощо. З метою забезпечення раціонального поєднання територіальних і загальнодержавних інтересів процеси регіонального розвитку мають регулюватися шляхом умілого поєднання елементів планування, прогнозування і програмування.

Планування включає аналіз, прогнозування соціально-економічного розвитку, визначення найраціональнішого варіанту розвитку, розробку і реалізацію заходів на досягнення визначених цілей. Кінцевим продуктом планування є план - документ, в якому визначено систему взаємоузгоджених завдань, об'єднаних спільною метою, визначеними термінами, методами і послідовністю досягнень. Регіональне планування перебуває у тісному зв'язку з бюджетною політикою. В основі бюджетів завжди лежить план чи прогноз розвитку відповідної території. Тому важливим документом, що визначає основи формування і

напрями використання фінансових ресурсів на місцевому рівні є програма економічного і соціального розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Прогнозування - це перша стадія планування, яка науково аргументує ймовірні тенденції і напрями стратегічного розвитку, а прогноз містить загальні контури визначених цілей і інструментів їх досягнення. В проектах довгострокових і середньострокових прогнозів і програм повинні відображатися питання вдосконалення регіональної економічної політики, у тому числі можливі зміни економічного механізму регіональних відносин (міжбюджетні відносини, питання управління власністю і використання природних ресурсів тощо).

Бюджетне регулювання виступає складовою бюджетного прогнозування і регламентує міжбюджетні відносини. Бюджетне планування охоплює:

- 1) складання бюджетів різних рівнів;
- 2) розробку індивідуальних кошторисів витрат для бюджетних установ;
- 3) взаємозв'язок державних планів економічного і соціального розвитку країни (регіону) та фінансових планів міністерств і відомств із бюджетом;
- 4) забезпечення єдиного порядку складання бюджетів окремих регіонів, зведених місцевих бюджетів, бюджетів областей і Автономної Республіки Крим у консолідований Державний бюджет.

Бюджетне прогнозування є важливим інструментом управління фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування, оскільки: пов'язує регіональну політику і місцевий бюджет для досягнення довгострокових планів, поліпшує ефективність використання фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування; дозволяє визначити альтернативні шляхи вирішення зазначених проблем; удосконалює процес формування місцевих бюджетів; дозволяє реально оцінити бюджетну ситуацію і прийняти відповідні рішення; сприяє відкритості та прозорості у прийнятті рішень.

Економічне програмування - це інструмент реалізації планових цілей, який дозволяє державі орієнтувати економіку через регулярний і комплексний вплив на її структуру відповідно до варіанту соціально-економічного розвитку в межах ринкового механізму. Програма характеризується чітко визначеними системою заходів та завдань на досягнення намічених в плані (прогнозі) цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців і має на меті розв'язання важливих проблем розвитку національної економіки, міжгалузевих, галузевих, регіональних і локальних проблем.

Моделі розвитку носять концептуальний, переважно теоретико-методологічний характер. У них мають бути сформульовані загальні макроекономічні умови, необхідні для забезпечення довгострокової економічної стратегії держави в регіонах, збереження загальнодержавного економічного простору.

Програми розвитку мають переважно прикладний характер, розраховані на середньострокове комплексне прогнозування і покликані забезпечити узгодження територіальних і галузевих інтересів, потреб центру та регіонів.

Незважаючи на достатній рівень вивченості проблеми формування та реалізації стратегії регіонального розвитку, наявність чималої кількості нормативно-правових актів, і досі залишаються невирішеними багато питань. До цього часу наявна територіальна диференціація регіонів України, не завершено реформування адміністративно-територіального устрою, не сформовані механізми стимулювання місцевих громад до прискорення розвитку регіонів, не оптимізовано процеси централізованого регіонального регулювання та підтримки місцевих ініціатив, у т. ч. співвідношення їх інтересів тощо. Усе це засвідчує необхідність постійного вдосконалення існуючих концепцій соціально-економічного розвитку регіонів України.

Сучасний стан економіки України є відображенням багатьох соціально-економічних процесів, що відбуваються у світовому суспільстві. На нинішньому етапі розвитку нашої країни

актуальною проблемою стає проблема економічного зростання кожного з її регіонів.

У цих умовах важливо проаналізувати особливості прояву кризових явищ у розвитку регіонів. Це допоможе визначити пріоритетні завдання державної регіональної політики та адекватні механізми регулювання процесів регіонального розвитку в країні для подолання наслідків економічної кризи. Згідно із сучасною теорією управління, трансформація економічної системи забезпечується стратегічним управлінням, але цілісна теорія стратегічного управління соціально-економічною трансформацією регіону перебуває в стадії становлення.

Так, Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року передбачає забезпечення сталого економічного зростання на сучасній технологічній основі з високою продуктивністю праці та зайнятстю.

Основні цілі Державної стратегії:

- 1) підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу;
- 2) розвиток людського потенціалу;
- 3) розвиток міжрегіональної співпраці;
- 4) створення інституційних умов регіонального розвитку.

Основні напрями регіональних стратегій базуються на аналізі соціально-економічного стану регіонів, ресурсного та наявного промислового потенціалу. У пріоритетах розвитку кожної з регіональних стратегій було враховано як загальні підходи, так і особливості кожного регіону з огляду на пріоритетність та можливість вирішення завдань, перш за все - поліпшення якості життя населення. Такий висновок можна зробити на тій підставі, що соціально-економічний розвиток регіону - це комплексне поняття, яке включає такі взаємопов'язані складові частини: підвищення якості життя населення на основі економічного розвитку регіону з обов'язковим ефективним використанням наявного та залученого ресурсного потенціалу. У той же час, якщо піднятися над сьогоденними турботами влади та бізнесу, то

ситуація, з якою стикаються регіони та країни в цілому, виглядає куди складнішою, ніж можна собі уявити. В умовах глобалізації та загострення конкуренції між провідними країнами світу в політичній, економічній, військовій та інших сферах і у зв'язку зі вступом України у СОТ перед регіонами та країною зростають виклики та загрози опинитися у ряді неконкурентоздатних країн із залежною економікою та обмеженим суверенітетом.

На концептуальному рівні структурна політика регіонів повинна відповідати на такі принципові для економічного розвитку країни питання:

- 1) на яких регіональних ринках повинно переважно здійснюватися економічне зростання (розвиток внутрішнього ринку, інтеграція та її формати, експортноорієнтована економіка);
- 2) яким повинно бути товарне наповнення (галузева структура) економічного зростання;
- 3) за рахунок яких джерел повинно відбуватися економічне зростання та як здійснювати мобілізацію і цільове використання таких ресурсів;
- 4) хто буде основним суб'єктом модернізації регіону в різних її секторах (державна, великий, середній та малий бізнес);
- 5) яким повинен бути економічний механізм, що забезпечує зацікавленість господарюючих суб'єктів в активній участі в проектах модернізації як національної економіки в цілому, так і її регіональних складових, а також достатню прозорість фінансових потоків та ефективний контроль за їх цільовим використанням.

Реалізація зазначених стратегічних завдань політики регіонального розвитку повинна ґрунтуватися на результатах комплексного дослідження сучасного стану й тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів України. Стратегічне планування розвитку регіонів є важливим інструментом державного регулювання, що допомагає підтримувати необхідні економічні пропозиції, забезпечує узгоджене цілеспрямоване функціонування всіх ланок господарської системи суспільства. Водночас на сьогодні немає ґрунтовних досліджень чинників та

тенденцій економічних та соціальних процесів у регіонах у період економічної кризи, що є дуже важливим при формуванні стратегій подолання кризових явищ у регіонах і системи заходів державної регіональної політики.

Такий стан вказує на необхідність проведення подальших досліджень, спрямованих на розвиток теоретичних та практичних підходів до стратегічного управління розвитком регіонів. У зв'язку із цим тематика нашого дослідження є досить актуальною в умовах сьогодення. Сам факт звернення регіонів до стратегічного планування та спроби вийти за межі поточної діяльності - явище не тільки позитивне, але й виключно важливе в регіональній політиці останніх років, оскільки ставить регіональні органи влади в нову, відповідальну позицію, на базі зафіксованих цілей, показників, в якій за певних умов можливим є перехід від парадигми функціонування до парадигми розвитку.

У стратегії економічного та соціального розвитку України "Шляхом Європейської інтеграції" на 2004-2015 роки зазначається, що державна регіональна політика у 2004-2015 р.р. повинна забезпечити:

1) застосування договірних засад при визначенні спільних дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у стимулюванні регіонального розвитку, зокрема підтримку розвитку депресивних територій;

2) вирішення спільних регіональних та міжрегіональних проблем розвитку шляхом об'єднання фінансових ресурсів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування;

3) підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві і активніше здійснення входження регіонів до міжнародних організацій та формувань, активізацію міжрегіонального та транскордонного співробітництва;

4) удосконалення системи державного стратегічного прогнозування регіонального розвитку, розробку стратегії розвитку регіонів;

5) децентралізацію влади, розмежування функцій та повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування;

6) підвищення ролі регіонів у реалізації економічної політики держави;

7) адаптацію національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу.

Відповідно до цих уявлень і стратегія регіонального розвитку повинна стати системоутворюючою конструкцією загальної стратегії розвитку країни.

Стратегічне планування є організаційним центром стратегічного управління, на основі функціонування якого формуються необхідні передумови та приймаються рішення щодо практичної реалізації соціально-економічної трансформації регіону. За основу стратегічного планування взято аналіз як внутрішніх можливостей регіональної економіки, так і зовнішніх конкурентних сил і пошук шляхів використання зовнішніх можливостей з урахуванням специфіки економіки регіону. Можна сказати, що мета стратегічного планування полягає в поліпшенні реакції регіону на динаміку глобального ринку й поведінку регіонів-конкурентів. Стратегічне планування в цьому випадку виступає як сукупність визначених функцій:

1) стратегічний аналіз;

2) визначення місії та цілей;

3) фінансове оцінювання стратегічних альтернатив;

4) вибір типу стратегії.

Для забезпечення довгострокового економічного зростання Україна має достатньо передумов - це вигідне географічне положення, значна сировинна база, багаті природні ресурси, вагомий науково-технічний та людський потенціал тощо.

Найголовнішою причиною, що стримує нині входження України до світового господарства, є дуже низька конкурентоспроможність її продукції на міжнародних ринках: більшість вітчизняних товарів не відповідають міжнародним

стандартам. Перехід до світової системи стандартів зараз вимагає чимало часу і коштів, чого не можуть дозволити собі більшість виробників. Тому й одиниці українських товарів сьогодні мають міжнародні сертифікати і допускаються на світовий ринок. Крім того, характерними рисами української продукції є її низька якість та матеріаломісткість, оскільки обладнання, на якому вона виготовляється, морально застаріло.

Причини низької конкурентоспроможності продукції - переважання в експорті України сировинних товарів і недостатність високотехнологічного обладнання, патентів, ліцензій, ноу-хау, які користуються на ринках величезним попитом. Значним недоліком є також нестача високопрофесійних кадрів, які можуть працювати на зовнішніх ринках і забезпечувати збут продукції. Формування економічної моделі України має орієнтуватися на сучасні світові досягнення, стрімко змінювані технології виробництва, технічні, екологічні та інші стандарти і критерії конкурентоспроможності.

Важливими чинниками підвищення конкурентоспроможності економіки України загалом та окремих підприємств на світових ринках мають стати сприятливе підприємницьке середовище, інвестиційний клімат, прозора й необтяжлива податкова система та відносно дешевша, порівняно з розвинутими країнами, робоча сила. Перспективи національної економіки пов'язані з перевагами новітніх технологічних укладів, які відповідають інформаційно-інтелектуальному етапу розвитку світового господарства. Саме інтелект людини має відігравати вирішальну роль у створенні засад нового суспільства. Від якості людського капіталу залежить потенційний успіх у розвитку національної економіки, в довгостроковій стратегії, опора на людський капітал виявляється найефективнішою. В цих умовах вирішальним чинником суспільного прогресу є пріоритетний розвиток освіти і науки, створення потужної мережі охорони здоров'я, спроможних багатократно примножити інтелектуальний потенціал України та підвищити якісний стан трудових ресурсів.

Розвиток регіонів в Україні має базуватися на поєднанні ідей сталості, збалансованості та соціальної орієнтації. Цей вислів треба покласти в основу державного регулювання розвитку регіонів та максимально враховувати при виданні нормативно-правових актів, спрямованих на розробку та реалізацію цільових програм, концепцій та стратегій розвитку регіонів, регіональної політики України. Економіка регіонів України повинна бути переведена на інноваційний шлях розвитку, для цього необхідно сформувавши ефективні регіональні інноваційні системи з урахуванням національних та регіональних особливостей, а також європейського та світового досвіду. Необхідно також вирішити комплекс завдань з розробки стратегій та програм інноваційного розвитку регіонів.

Головним недоліком механізму формування державної регіональної політики є неузгодженість дій і належних механізмів координації. Серед головних механізмів, які застосовуються державою для регулювання регіонального розвитку, необхідно виділити:

- запровадження програмування розвитку регіонів, удосконалення міжбюджетних відносин;
- поліпшення умов інвестування;
- розвиток транскордонного і прикордонного співробітництва;
- запровадження спеціального режиму інвестування на окремих територіях;
- здійснення централізованих капіталовкладень та надання інвестиційних субвенцій.

Виконання зазначених завдань дасть можливість забезпечити розвиток країни, наблизити рівень життя до європейських стандартів і створити умови для посилення економічної активності в усіх регіонах України.

12.2. Поняття та особливості проблемних регіонів. Якісні показники проблемних регіонів

Найважливішим об'єктом державної дії на міжрегіональну економічну диференціацію в Україні виступають проблемні регіони країни.

Відповідно до прийнятої в регіональній науці термінології, **проблемними регіонами** вважаються такі території, які в існуючих соціально-економічних умовах, не в змозі самостійно вирішити найбільш гострі проблеми свого розвитку (в т. ч. реалізувати наявний економічний потенціал) і тому вимагають активної державної підтримки.

Сутність поняття "проблемний регіон" полягає в тому, що ця територія (район, область), самостійно не може вирішити свої соціально-економічні проблеми чи реалізувати свій високий потенціал і потребує активної підтримки зі сторони держави. Отже, проблемний регіон - це категорія державної фінансової підтримки.

Головними типами проблемних регіонів є: відсталі чи (слаборозвинуті); депресивні; прикордонні.

До групи відсталих або слаборозвинених належать регіони, які традиційно мають низький рівень життя порівняно з більшістю регіонів країни. Слаборозвинуті регіони ніколи не впливали на економіку країни. В більшості випадків такі регіони розміщуються на периферії. Держава може надавати допомогу економічно відсталим регіонам у формі розвитку виробничої інфраструктури, стимулювання потоків інвестицій, деяких податкових і кредитних пільг, селективного надання дотацій підприємствам з метою забезпечення мінімальної зайнятості. Внаслідок обмеженості фінансових ресурсів держави, основним напрямом є забезпечення саморозвитку регіонів на основі використання власного потенціалу і конкурентних переваг. Збільшення суми між бюджетних трансфертів на користь відсталих регіонів відбуватиметься по мірі прискорення економічного росту в країні.

Депресивні регіони - це такі просторово локальні утворення, в яких через економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші причини перестають діяти стимули саморозвитку, отже, немає підстав розраховувати на самостійний вихід з кризової ситуації. Депресивними слід вважати регіони, в межах яких темпи спаду виробництва, рівня життя, зростання негативних тенденцій у сфері зайнятості, демографії, екології, соціальних послуг вищі за макрорегіональні, загальнодержавні.

Тривалість і масштаб регіональної депресії визначаються, як правило, структурою галузей виробництва, де криза стала основною причиною розповсюдження депресії на всю економіку регіону. За цією ознакою депресивні регіони поділяються на: старопромислові; аграрно-промислові; добувні.

Як показує практика, в сучасних соціально-економічних умовах кризових тенденцій в регіонах або збереження економічної стабільності багато в чому обумовлені дією динаміки найважливіших макроекономічних процесів, а також все більш зростаючим впливом зовнішньоекономічних факторів, пов'язаних з поглибленням процесів глобалізації у світовій економіці. У зв'язку з цим уявляється правомірним і доцільним розглядати кожен регіон як органічну складову частину, відкриту підсистему не тільки єдиного народногосподарського комплексу країни, але і глобальної системи світової економіки в цілому.

Вирішального значення набуває здатність регіону найраціональніше і послідовно використовувати свої конкурентні переваги, якнайповніше реалізувати свій конкурентний потенціал і на цій основі забезпечити стійку динаміку економічного зростання. З позиції методології системного аналізу будь-яка проблема у сфері управління складними системами розглядається як відмінність між існуючою і цільовою системами. У даному випадку як цільова система регіональної економіки може бути прийнятий стан її динамічної стійкості. Даний стан базується на найбільш раціональному і ефективному використанні всього конкурентного потенціалу території, а також на системі цілеспрямованих регуляційних (стимуляційних або амортизацій-

них) дій держави, що забезпечують сприятливі загальноекономічну кон'юнктуру і інвестиційний клімат у країні. З урахуванням вищевикладеного, під проблемним регіоном слід розуміти територію, яка в рамках діючих загальноекономічних і правових умов і передумов не в змозі самостійно реалізувати свій конкурентний потенціал на вітчизняному і світовому ринках, і тому потребує державної економічної (перш за все, фінансової) підтримки.

Дана характеристика проблемних регіонів дозволяє тісніше пов'язати завдання підвищення конкурентоспроможності їхньої економіки і створення умов стійкого соціально-економічного розвитку з фундаментальною спрямованістю загальнодержавної політики по забезпеченню стратегічної конкурентоспроможності України в глобальній системі світової економіки.

Одночасно таке розуміння суті проблемних регіонів дозволяє при розробці шляхів їх державної підтримки задіювати весь арсенал методів державного регулювання, причому не тільки територіально-орієнтованих, але також макроекономічних і структурно-функціональних. Разом із тим вказана характеристика означає, що на сьогоднішній день на території України практично відсутні безпроблемні регіони. Так, економічно найбільш розвинений суб'єкт країни - м. Київ має кризову ситуацію з екологією, стану транспортної інфраструктури, розвитку демографічних процесів, а також наукового потенціалу.

Гострота і характер поєднання різних проблем, сконцентрованих на певній території, відображають специфіку того або іншого регіону. У той же час необхідно відзначити низку суттєвих аспектів сучасного "проблемного" соціально-економічного становища регіонів України.

По-перше, межі проблемних регіонів не завжди збігаються з кордонами суб'єктів України. Кризова ситуація в економіці або соціальній сфері може бути обмежена лише частиною територіального суб'єкта, наприклад, декількома муніципальними утвореннями, або групою суміжних муніципальних утворень, що відносяться до двох або декількох суб'єктів України. Так само

високий конкурентний потенціал економіки даного регіону дуже часто може бути практично реалізований лише на обмеженій території, наприклад, у рамках режиму вільної економічної зони.

По-друге, істотно розрізняється рівень дії реалізації конкурентного потенціалу окремих регіонів на стан загальної конкурентоспроможності вітчизняної економіки. Це пов'язано як зі значною диференціацією економічного потенціалу регіонів, так і з відмінністю впливу окремих чинників регіонального розвитку (сприятливі природно-кліматичні умови, наявність значних запасів цінних мінерально-сировинних або паливно-енергетичних ресурсів, високий рівень розвитку регіональної інфраструктури, вигідне геоекономічне положення, наявність кваліфікованих кадрів і порівняно дешева робоча сила) у кожному конкретному випадку на динаміку загального соціально- економічного становища країни і зміну конкурентоспроможності її економіки загалом.

По-третє, в деяких випадках існують альтернативні сценарії розвитку тих або інших регіонів і, відповідно, шляхи реалізації їх конкурентного потенціалу.

По-четверте, необхідно розрізняти проблемні регіони, що мають всі необхідні внутрішні передумови до стійкого саморозвитку, і регіони, в яких гострота і поєднання економічних і соціальних проблем мають системний характер і обумовлюють їх загальний кризовий стан.

Відносно перших регіонів позитивна і стійка економічна динаміка може бути досягнута за умови макроекономічної стабілізації і поліпшення загальної ринкової кон'юнктури. Відносно другої групи регіонів навіть найбільш сприятлива дія всієї сукупності зовнішніх і макроекономічних чинників не в змозі подолати негативний вплив обмежень за сукупністю внутрішньорегіональних чинників. Дана група регіонів вимагає додаткової системної державної підтримки в рамках політики територіального вирівнювання не тільки в кризовий період, але і на етапі стійкого економічного зростання країни.

Регіони з системним (інтегрованим) характером економічних і соціальних проблем мають певні ідентифікаційні ознаки, що відображають найважливіші наслідки кризових процесів і ситуацій по різних аспектах територіального розвитку. До таких ідентифікаційних ознак можна віднести:

а) порівняно низький по відношенню до загального по країні рівень економічної активності в даному регіоні, що характеризується середньодушовим рівнем виробництва валового регіонального продукту;

б) відносно низький рівень реальних грошових доходів населення;

в) надмірно високий рівень загального безробіття економічно активного населення;

г) край низький рівень інвестиційної активності суб'єктів господарювання;

д) порівняно низький рівень бюджетної забезпеченості регіону за рахунок власних джерел доходів;

е) відсутність позитивних стійких тенденцій основних характеристик соціально-економічного становища регіону.

Якщо при характеристиці того або іншого проблемного регіону мають місце всі вказані ознаки, можна стверджувати, що економіка даного регіону в цілому неконкурентоздатна в ринкових умовах, що склалася. При цьому вимоги вітчизняного ринку в цілому істотно менш жорсткі, ніж світового ринку, що дозволяє підтримувати загальну конкурентоспроможність значно більшому числу регіонів. Це, у свою чергу, актуалізує завдання подальшого розвитку загальноукраїнського ринку на основі інтенсифікації міжрегіональних економічних зв'язків.

Таким чином, у світлі вищесказаного, ключове значення для розуміння характеру і ролі проблемних регіонів в економіці країни мають:

- реальний потенціал зростання їх конкурентоспроможності на перспективу, що виявляється в потенційному прирості валового регіонального продукту і поліпшенні якісних параметрів стану їх економіки, соціальної сфери й природного середовища;

- ступінь впливу регіону на сукупний конкурентний потенціал України в системі світової економіки; характер поточної конкурентоспроможності регіональної економіки в цілому.

Разом із тим, необхідне також розуміння того, що реалізація конкурентного потенціалу і зростання конкурентоспроможності економіки будь-якого проблемного регіону означає відповідне збільшення конкурентоспроможності всієї вітчизняної економіки в глобальній системі світогосподарських зв'язків і відносин.

Як наголошувалося вище, проблемні регіони не є однорідними, а мають свою специфіку, пов'язану з характером і поєднанням на їх території різних економічних і соціальних проблем. Це, у свою чергу, зумовлює відповідні особливості методів і механізмів їх державної підтримки. Виявлення різних типів регіонів визначається вимогами наукового аналізу причинно-наслідкових зв'язків в процесах територіального розвитку, його прогнозування на перспективу, а також необхідністю обґрунтування рішень, що приймаються у сфері державної регіональної політики. При цьому типологія зазвичай будується з урахуванням тих чинників і ознак, які відіграють визначальну роль у характеристиках регіонів, що відповідають конкретним завданням дослідження. Питанням типологізації проблемних регіонів останнім часом приділяється значна увага в регіональних економічних дослідженнях.

Перспективи виходу регіонів із депресії залежать від зміни макроекономічної ситуації та соціально-економічної політики, яку впроваджують на національному і регіональному рівнях. Більшість проблем має вирішуватися на рівні регіону та підприємства шляхом диверсифікації, конверсії, модернізації, реорганізації, реструктуризації, стимулювання розвитку малого бізнесу, поліпшення місцевого клімату, пошуку нових ринків збуту.

Прикордонні регіони відіграють важливу роль у забезпеченні безпеки і міжнародного співробітництва. Прикордонні регіони мають потенціал для активного залучення до інтеграційних

процесів, які охоплюють на сьогоднішній день увесь континент. Поняття “прикордонний регіон” означає, що територія, яка до нього відноситься, перебуває під впливом державного кордону. Основними функціями такого регіону є бар’єрна, фільтруюча, контактна.

Завдяки підвищенню ролі прикордонних регіонів на світовій арені збільшуються повноваження місцевих влад, розширюється їх компетенція у співробітництві з органами влади відповідних територій сусідніх країн. Прикордонне співробітництво дає змогу вирішити конкретні економічні та соціальні питання безпосередньо для прикордонних областей, зокрема поступово долати нижчий рівень економічного розвитку цих периферійних територій.

Вищою формою прикордонного співробітництва у країнах ЄС стали євро регіони.

Єврорегіони - це міждержавні транскордонні регіональні асоціації, які охоплюють прикордонні області та розвиваються за погодженими планами та проектами. Співробітництво тут відбувається у вигляді розробки спільних комплексних програм економічної, культурної та гуманітарної взаємодії, конкретних транскордонних економічних проектів, розв’язання проблем зайнятості, інфраструктури, екології. В Україні існує можливість створення та ефективного функціонування ще однієї форми регіонального співробітництва - вільних економічних зон на прикордонних територіях.

Основними показниками кількісного аналізу соціально-економічного розвитку є середньорічні відхилення показників, середньорічні темпи зростання, середньорічні темпи приросту.

Методика їх розрахунку така:

1. Середньорічний абсолютний приріст:

$$\Delta \bar{П} = \frac{П_{o.p} - П_{б.p}}{K_p}, \quad (12.1)$$

де $П_{o.p}$ - абсолютне значення показника в останньому році аналізованого періоду;

$П_{б.p}$ - абсолютне значення показника в базовому році;

K_p - кількість років у досліджуваному періоді.

Можливим є використання й іншої формули:

$$\Delta \bar{П} = \frac{\sum_{i=1}^x \Delta П_i}{K_p}, \quad (12.2)$$

де $-\Delta П_i$ абсолютний приріст показника в кожному i -му році порівняно з попередніми роками у визначеному періоді.

2. Середньорічний темп приросту ($\Delta \bar{T}$):

$$\Delta T = 100 \times \sqrt{\frac{A_k}{A_b}} - 100, \quad (12.3)$$

де A_k, A_b - абсолютні значення показника відповідно в останньому і базовому роках.

3. Середньорічний темп зростання (\bar{T}):

$$T = \sqrt{\frac{A_k}{A_b}} \times 100\%, \quad (12.4)$$

4. Темп приросту ($\Delta П$):

$$\Delta П = T_z - 100 \quad (12.5), \text{ або}$$

$$\Delta П = \frac{A_k \times 100}{A_b} - 100 \quad (12.6)$$

де T_z - темп зростання за даний період у відсотках.

5. Темп зростання (T_z):

$$T_z = \frac{A_k}{A_b} \times 100\% \quad (12.7)$$

Якісний аналіз дає можливість визначити вплив окремих факторів на суспільний розвиток регіону в їх взаємозв’язку з показниками соціально-економічного розвитку. До факторів зростання фізичного обсягу ресурсів споживання належать:

збільшення обсягів виробництва продукції у галузях; зміна темпів зростання виробництва; зміна матеріаломісткості виробництва; зміна питомої ваги втрат; зміна сальдо між територіальними економічними зв'язками, зміна ефективності нагромадження. На характер відтворювальних процесів у регіоні можуть вплинути зміна кількості населення, зростання або спад промислового і сільськогосподарського виробництва, тобто фактори, які дають уявлення про рівень життя населення.

У результаті якісного аналізу визначаються причини, які спричинили відповідні зміни в кількісних показниках (економічних, демографічних). Тому якісному аналізу підлягають насамперед структура господарства регіону за формами власності, галузева структура, структура населення і трудових ресурсів. Об'єктом якісного аналізу стають також показники середньорічних темпів економічного зростання з позицій оцінки ефективності економічної діяльності регіону.

Разом із тим, вказане трактування, на нашу думку, є занадто загальним і не дозволяє достатньо чітко визначити межу між проблемними регіонами і успішними територіями. При цьому ступінь вирішення тих або інших соціально-економічних проблем в кожному регіоні буде завжди відносний через постійні умови господарської діяльності, що змінюються, під впливом різного роду внутрішніх і зовнішніх (у т. ч. кон'юнктурних) чинників.

12.3. Економіка регіонів України

Економічний розвиток регіону базується на мікроекономічних відносинах - відносинах між підприємствами, ринками товарів і послуг, засобами виробництва і виробничою та соціальною інфраструктурою. Для економіки регіону притаманна широка взаємодія між усіма суб'єктами господарювання, що відображає інтеграційний процес і характеризує комплексність і збалансованість його розвитку.

Економіка кожного регіону має свою внутрішню структуру, механізми управління і функціонування. Але вона не є обмеженою та ізольованою. Завдяки міжрегіональним зв'язкам економіка окремого регіону є частиною економік інших регіонів і таким чином національної економіки в цілому. Економіці кожного регіону притаманна і внутрішня територіальна дискретність - кожен регіон поділяється на дрібніші субрегіони згідно з адміністративно-територіальним чи іншим поділом території.

Таким чином, економіка регіону являє собою складну систему взаємодій регіональних, субрегіональних (внутрішньо-регіональних) і міжрегіональних елементів, утворюючи єдиний економічний простір.

Економіка Донецького економічного району

До складу району входять дві області: Донецька (26,5 тис. км²) та Луганська (26,7 тис. км²). Площа району становить 53,2 тис. км², або 8,8% всієї площі України. Донецький економічний район розміщений у степовій природно-географічній зоні. Природно-ресурсний потенціал - важливий чинник розміщення продуктивних сил, який включає природні ресурси і природні умови.

Природно-ресурсний потенціал району становить 21% потенціалу держави. Мінерально-сировинні ресурси (54,5% державних ресурсів) представлені паливно-енергетичними, рудними та нерудними корисними копалинами. Основне багатство району - кам'яне вугілля Донецького кам'яновугільного басейну. У районі є родовища бурих залізняків, мідні, залізні, марганцеві руди, кухонна сіль, ртуть, вогнетривкі глини, флюсові вапняки, цементна сировина, поліметали (свинець, цинк, срібло), високоякісна крейда. Зосереджені значні запаси гіпсів, будівельних пісків, пісковиків. Водні ресурси району не забезпечують потреб народно-господарського комплексу. Використання води для питного водопостачання лімітується шляхом забруднення шахтними, господарсько-побутовими, промисловими стічними водами. Переважають чорноземні ґрунти,

значна частина зайнята відвалами пустої породи і потребує рекультивациї.

У промисловості району спостерігається збільшення частки видобувних галузей і зменшення обробних, що сприяє екстенсивному процесу розвитку економіки. Спостерігається скорочення частки паливної-промисловості, хімічного комплексу, машинобудування, металообробної, деревообробної і целюлозно-паперової промисловості, а також легкої і харчової промисловості, зросла частка електроенергетики та комплексу. В районі сформовані великі агломерації, про мислові та агропромислові комплекси.

Донецький економічний район потребує удосконалення галузевої і територіальної структури господарства: обмеження спеціалізації на матеріаломістких галузях важкої промисловості, реструктуризації і технічного переоснащення вугільної, металургійної, нафтохімічної галузей промисловості, зниження їх територіальної концентрації і техногенного навантаження на територію.

Високий економічний розвиток зумовив формування потужного науково-технічного потенціалу. У районі сконцентрована значна кількість науково-дослідних установ як академічного, так і галузевого підпорядкування; 25 вищих навчальних закладів III й IV рівнів акредитації (8% від загальної кількості по державі). Головними напрямками вдосконалення науково-технічного потенціалу є: вуглехімія, гірничодобувні технології, прикладна математика, проблеми штучного інтелекту, інформаційні системи.

Спеціалізація району на важкій промисловості призводить до значних викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, запилення та загазованості практично усієї території району. Вплив водної та вітрової ерозії на ґрунти, забруднення побутовими і промисловими відходами створили екологічно небезпечну ситуацію. Висока концентрація технічно небезпечних об'єктів є загрозою для навколишнього середовища району. Екологічною проблемою є дефіцит чистої води. Очисні споруди

та каналізаційні мережі району застарілі, а тому часто відбуваються аварійні викиди неочищених стоків у річки й Азовське море, що зумовлює спалахи інфекційних захворювань і закриття пляжів.

Чисельність наявного населення становить 6880,8 тис. осіб (15,0% населення України). Густота населення досить висока - 132,0 осіб/км². Спостерігається висока частка міського населення (89,1%). Чисельність трудових ресурсів становить 3105,8 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту населення (-12,0%) - найнижчий серед інших районів України. Район займає вигідне економіко-географічне положення. Міжнародні аеропорти (Донецьк, Маріуполь) мають повний спектр митних послуг. Залізничний транспорт здійснює 40% вантажних і пасажирських залізничних перевезень. Розвинута мережа залізниць та шосейних доріг забезпечує зв'язок з Маріупольським портом та сприяє розвитку економічних внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Через район проходить низка нафто- й газопроводів.

Сприятливе економіко-географічне положення, потужний господарський комплекс позитивно впливають на вантажообіг залізничного, автомобільного транспорту, залучення іноземних інвестицій (31249,7 млн. грн) у пріоритетні сфери промислового виробництва. Обсяг експорту становить 29,9%, імпорту -9,4%.

Економіка Карпатського економічного району

До його складу входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька області. Площа району становить 56,6 тис. км² (9,4% території України). Район розташований близько до центру Європи, займає вигідне географічне положення, має великий рекреаційний та агропромисловий потенціал. Район дефіцитний на мінеральні ресурси, але має значні рекреаційні, лісові, водні, що сприяє розвитку багатогалузевого господарства. Мінерально-сировинна база представлена 25 видами корисних копалин. На території району є родовища кам'яного вугілля, сірчаних руд, калійних солей, цементної сировини, нафти й природного газу. Серед рекреаційних ресурсів підземного

походження необхідно виокремити 336 джерел мінеральних вод, окремі з яких мають унікальну лікувальну дію.

Карпатський економічний район - це зона багатопрофільного, зимового і літнього, гірськоспортивного і масового пізнавально-оздоровчого відпочинку та бальнеологічного лікування. Помірно-континентальний клімат, з мальовничими передгірними і гірськими ландшафтами, значні запаси лікувальної грязі, озокериту створюють передумови для розвитку курортного господарства. Клімат сприяє оздоровленню хворих на легеневі, серцево-судинні хвороби. Карпати - це єдиний регіон для розвитку гірськолижного спорту.

У районі розвинутий залізничний, автомобільний та інші види транспорту. Діють нафто- і газопроводи, продуктопроводи, які перекачують бензин, керосин, етилен. Експорт району становить 3319,6 млн. дол., імпорт - 3929,9 млн дол. (2007 р.) Продукція хімічної і деревообробної промисловості, машинобудування, агропромислового комплексу є дуже важливою для України. Водні ресурси, якими район достатньо забезпечений, використовуються для водопостачання, виробництва гідроенергії. Земельний фонд порівняно незначний, але, з урахуванням фізико-географічних особливостей, є досить освоєним з погляду сільського господарства (63%). Гористий рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня. Економіка району характеризується аграрно-промисловим виробництвом. У минулому десятиріччі спостерігалися зміни в галузевій структурі щодо збільшення частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, деревообробної, харчової промисловості та зменшення ваги хімічної, нафтохімічної промисловості, машинобудування, металообробки. Сільськогосподарське виробництво сприяло формуванню агропромислових комплексів рослинного (плодоовочевого, виноградарського, зернового) і тваринницького (м'ясо-молочного, птахівницького) напрямів.

Економіка району малоприсадибна для впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сприятимуть поліпшенню ситуації:

структурна перебудова, диверсифікація виробництва, спрямована на технічне переоснащення, реконструкція діючих підприємств. Наявні досить потужні агропромислові та рекреаційні ресурси, але використовуються недостатньо. Район, особливо м. Львів, є одним з найбільших в Україні осередків ВНЗ та науково-дослідних установ. У районі функціонує 102 вищих навчальних заклади I-II рівнів акредитації і 23 вищих навчальних заклади III-IV рівнів та майже 150 науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій.

Порівняно з іншими районами Карпатський район має більш сприятливу екологічну ситуацію. Головні екологічні проблеми — стік забрудненої води в річки, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Погіршується екологічна ситуація в курортних зонах унаслідок неконтрольованої вирубки лісів, що спричинює збільшення ерозійних процесів, паводків, буреломів. Район належить до найбільших за чисельністю населення - 6085,5 тис. осіб. Густина населення досить висока - 109,0 осіб/км², сільського населення 51,4%. Трудові ресурси становлять 2461,7 тис. осіб (12% населення України). Слід зазначити, що їх чисельність скорочується порівняно з минулими роками за всіма областями, окрім Чернівецької. Коефіцієнт природного приросту становить - 3,2%.

Економіка Причорноморського (Південного) економічного району

Район має вигідне географічне положення, розташований на півдні України, займає площу 113,4 тис. км² (18,8% території України). До нього входять АР Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області, м. Севастополь. Район зосереджує 15,6% природно-ресурсного потенціалу від загальноукраїнського рівня. Корисних копалин небагато (2,8%), це в основному керченська залізна руда, флюсові вапняки, солі кримських озер, різні види будівельних матеріалів (мармур, граніт, глини), природний газ, лікувальні грязі лиманів, мінеральні джерела. Недостатність

корисних копалин компенсується теплим кліматом і морем (природно-рекреаційні ресурси становлять 27,4%). Аналіз територіально-галузевої структури господарства свідчить про деякі зміни в регіоні з 1990 р. Збільшилася частка електроенергетики, металургії, хімічної та нафтохімічної промисловості, скорочується частка паливної промисловості, машинобудування та металообробки, деревообробної, харчової та легкої промисловості, промисловості будівельних матеріалів. Агропромисловий комплекс спеціалізується на зерновому господарстві, виноградарстві, плодоовочеводстві, молочно-м'ясному та птахопромисловому напрямках.

Район має потужний науково-технічний потенціал. На його території зосереджено 15% науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій України. Діяльність об'єктів портово-промислового комплексу, хімічних, металургійних комбінатів негативно впливає на навколишнє середовище. Залпові аварійні викиди спричиняють тотальне забруднення прибережних акваторій нафтопродуктами, технічними мастилами, важкими металами. Ґрунти схильні до активної ерозії, лінійного розмиву, площинного змиву.

Узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають абразії, зсувів. Викиди хімічної і газової промисловості, автотранспорту - основні джерела атмосферного забруднення.

Район належить до найбільших за чисельністю населення - 7049,7 тис. осіб (15,2% населення країни). Густота населення - 63,0 осіб/км², (найбільше - АР Крим та Одеська обл. - 76 осіб/км², найменше - Херсонська обл. - 40 осіб/км²). Частка міського населення - 66,3%. Трудові ресурси становлять 3128,3 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту становить - 7,7‰. Більшість людей зайняті на приватних підприємствах, у фермерських господарствах. Кліматичні умови, приморське положення, Кримські гори сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Провідне значення мають лікувальні грязі, ропа та джерела мінеральних вод. Кращі лікувальні грязі у Куяльницькому та Хаджибейському лиманах Одеської області,

Сакському озері в АР Крим. Також відкрито понад 100 різних за складом і дією на людський організм мінеральних джерел. У районі зосереджена значна кількість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, дитячих оздоровчих таборів. агропромислового виробництва спостерігається досить високий відсоток міського населення - 48,8%. Трудові ресурси становлять 1682,1 тис. осіб, їхня чисельність зменшується. Коефіцієнт природного приросту дорівнює - 8,0‰.

Район має досить вигідне географічне положення. Його територією проходять важливі залізничні, автомобільні, річкові та повітряні шляхи, які сполучають економічні райони України з багатьма зарубіжними країнами. Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну. Межує з Росією, Придністров'ям, Молдовою, Румунією. На зовнішньоекономічну ситуацію дуже сприятливо впливає зручне транспортно-географічне положення району. Якщо експорту 2000 р. становив 1364,3 млн дол., а імпорт - 958 млн дол., то у 2007 р. - 3101,8 млн дол. і 3585,6 млн дол. відповідно. Характер зв'язків району з іншими економічними районами багатогранний. Сюди надходять електроенергія, нафта, газ, метали, машини, технологічне обладнання.

Економіка Подільського економічного району

Площа району становить - 60,9 тис. км² (10,1% території України). До нього входять Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області. Район розташований у центральній частині Правобережної України, у зоні з родючими ґрунтами, достатнім зволоженням, що сприяє розвитку агропромислового комплексу. До природних ресурсів належать сільськогосподарські, лісові, мінеральні, водні, рекреаційні ресурси. Вони є основою формування виробничих комплексів. Річки району використовуються для виробництва електроенергії, зрошення, риборозведення. Частка орних земель становить 84%. Серед мінеральних ресурсів провідне місце належить групі будівельних матеріалів, сировині для виробництва цементу, цегли, черепиці,

щебеню. Є значні запаси гранітів, гнейсу, марганцевих руд, мергелів, гіпсу, каоліну.

Комплекс природно-економічних передумов найбільш сприятливий для розвитку агропромислового виробництва. Сільське господарство району спеціалізується на зерновому, буряковому, технічно-кормовому та м'ясо-молочному напрямах. Розвинуте садівництво, ягідництво, виноградарство. Розвиток промисловості обмежений недостатньою мінерально-сировинною базою. Основою промисловості є електроенергетика, металургія, харчова промисловість. Частка хімічної і нафтохімічної промисловості, машинобудування, металообробки, деревообробної та легкої промисловості за останні роки зменшилась.

Шість вищих навчальних закладів II-IV рівнів акредитації та інститут післядипломної педагогічної освіти проводять наукову роботу. Науково-технічний потенціал зосереджено у 55 науково-дослідних і проектно-конструкторських організаціях. Але поряд з цим необхідно підвищити техніко-технологічний рівень виробництва в господарському комплексі району, насамперед базових галузей, провести оновлення основних фондів у харчовій і легкій промисловості. Зменшення виробничої діяльності підприємств радіо- та електротехнічної промисловості значно знизило обсяги виробництва підприємствами паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості, що у свою чергу сприяло зменшенню техногенного навантаження на екологічний стан району. Занепокоєння викликає накопичення токсичних відходів та їх повільна утилізація. Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Кількість викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел зменшилась, але спостерігається зростання викидів від автомобільного транспорту. Якість води в поверхневих водоймах району за основними показниками не перевищує норми.

Чисельність населення району - 4115,0 тис. осіб. Густота населення - 69 осіб/км². До природно-рекреаційних ресурсів належать розташовані у сприятливих кліматичних умовах

мальовничі краєвиди, лісові масиви, а також джерела мінеральних вод. Край має 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. У районі є санаторії, лікувальні пансіонати, будинки відпочинку. Розвинута транспортна мережа має сприятливі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Центральним, Причорноморським економічними районами. Територію району перетинають залізничні магістралі республіканського і міжнародного значення, проходять газопроводи.

Близькість району до державного кордону України дає можливість розвивати на його території галузі з виробництва, продукція яких може транспортуватися в інші країни. Експорт району становить 2%, імпорт - 1,3% від загальнодержавного (2007 р.). Сусідні райони і зарубіжні країни впливають на економіку району за допомогою постачання природних ресурсів.

Економіка Поліського економічного району

До нього входять Волинська, Житомирська, Рівненська і Чернігівська області. Його територія становить 101,9 тис. км² (16,9% площі України), розташований район у північно-західній частині країни. У районі зосереджено 10% природно-ресурсного потенціалу країни. Найбільшу частку складають земельні, водні та лісові ресурси. З корисних копалин можна виокремити нафту, калійну і кухонну сіль, сірку, озокерит, мінеральні води. Район багатий на сировину для будівельної промисловості. Природно-кліматичні умови (помірно-континентальний клімат) зумовили заболоченість території, надмірність водних ресурсів, спеціалізацію сільського господарства.

Поліський економічний район є аграрно-промисловим. Для областей характерні відмінності у спеціалізації та локалізації промислового й сільськогосподарського виробництва. Збільшується частка у галузевій структурі електроенергетики, паливної, металургійної, хімічної, деревообробної, харчової промисловості, зменшилась частка машинобудування, верстатобудування, легкої промисловості, промисловості будівельних

матеріалів. У районі спостерігається помітна індустріальна відсталість більшості областей.

Функціонують бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий, молоко-, м'ясо- та птахопромисловий комплекси.

У районі функціонує близько 150 науково-дослідних та проектно-конструкторських організацій, проводиться більше 2000 наукових розробок і лише 185 робіт були спрямовані на створення і впровадження нових видів техніки і технологій.

Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Забрудненість атмосферного повітря порівняно з іншими районами - невисока. Осушення боліт, неконтрольована вирубка лісів негативно впливають на природне середовище. В цілому екологічна ситуація району стабільна.

Чисельність населення району - 4623,8 тис. осіб (10% населення країни). Густота населення невелика - 46 осіб/км² (нижча від показника в Україні - 78 осіб/км²). Спостерігається високий відсоток міського населення (54,5%) при переважній частці аграрного виробництва. Трудові ресурси становлять 1929 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту - 7,4%. Більша частина населення зайнята у сфері економічної діяльності та у сільському господарстві.

Чинниками, які сприяють розвитку рекреації, є наявність унікальних мальовничих ландшафтів та місцевостей курортно-оздоровчого типу, багатого лісового фонду, луків, численних озер та річок. Мінеральні води, лікувальні грязі дають змогу розвивати лікувально-оздоровчі заклади.

Район має зручне транспортне сполучення як зі східноєвропейськими, так і центральноєвропейськими державами. Транспортне положення на шляхах до Білорусі та Польщі вигідне для району. Залізничний, автомобільний та повітряний види транспорту зв'язують основні промислові центри району та країни. Територією району проходить газо- та нафтопровід. Незважаючи на деякі позитивні чинники, сприятливі для розвитку

району, спостерігається економічна криза. Експорт - 3,2%, імпорт - 3,6%.

Економіка Східного економічного району

Район - один з потужніших індустріально-аграрних господарських комплексів України. До нього входять Полтавська, Сумська і Харківська області. Загальна площа району становить 84 тис. км² (13,9% території України). Важливими передумовами розвитку району є наявні природні ресурси і сприятливі природнокліматичні умови. Земельний фонд Східного району визначається значними площами сільгоспугідь та ріллі (15,6 та 15,3% від загальнодержавних). Район добре забезпечений водними та лісовими ресурсами. Мінеральні ресурси досить різноманітні. Насамперед, це енергетичні ресурси і залізна руда. Є поклади кам'яного і бурого вугілля, нафти, газу.

Близькість району до української металургійної бази сприяла розвитку важкого металомісткого машинобудування. Розвинуті, хімічна, нафтохімічна, легка і харчова промисловості. У районі переважає частка видобувних галузей над обробними. В аграрному виробництві більш поширені бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, зернопромислові, олійно-жировий, льоно-, м'ясо-, молоко-, птахопромисловий спеціалізовані комплекси.

Район має застарілу структуру промисловості, яка вже не відповідає вимогам НТП. Шляхом залучення значних капіталовкладень слід модернізувати основні фонди промисловості, завершити індустріалізацію сільського господарства.

Надмірна технологічна концентрація виробництва, переважання матеріаломістких виробництв створили в районі напружену екологічну ситуацію. Забруднення стічних вод, значні викиди в атмосферу шкідливих речовин, накопичення побутового сміття негативно впливають на природне середовище і потребують негайного вирішення цих проблем. Чисельність населення району 5508,6 тис. осіб (12% населення країни).

Густота населення - 67 осіб/км² (нижча від показника в Україні - 78 осіб/км²). Спостерігається високий відсоток міського населення (71,5%). Трудові ресурси становлять 2490,4 тис. осіб. Демографічна ситуація складна. Коефіцієнт природного приросту -10,7% — найнижчий серед районів України. Природні умови та ресурси району сприяють розвитку рекреаційного комплексу, густота річкової мережі дає можливість для розвитку водних видів спорту. Мальовничі ландшафти, мінеральні джерела, архітектурний комплекс району створюють курортний потенціал. Санаторно-оздоровчі комплекси мають не лише районне, а й державне значення.

Географічне положення цього району створило передумови для формування міцніших економічних зв'язків з Росією, ніж для інших районів. Таке положення посилювалося розташуванням району на перетині напрямків масових перевезень. Район характеризується вигідним транспортно-географічним положенням, близькістю до паливно-металургійних баз України - Донбасу і Придніпров'я, виходом до Дніпра. Межування з Росією та Білоруссю впливає позитивно на район, але економічна криза більшості галузей народногосподарського комплексу гальмують цей процес. Експорт становить 8,0%, імпорт - 5,9%.

Економіка Центрального економічного району

До складу району входять дві області: Київська і Черкаська та м. Київ. Площа району становить 49,8 тис. км² (8,3% території України). Природно-кліматичні й соціально-економічні передумови району сприяють розвитку багатогалузевого промислового і сільськогосподарського виробництва.

Район містить 7% природно-ресурсного потенціалу країни. Мінеральних ресурсів небагато (1,1%), сировинна база недостатньо забезпечує потреби району. Є незначна кількість бурого вугілля, торфу, різних видів будівельних матеріалів (лабрадорит, граніт, Пісок), державне значення мають запаси бентонітових глин та каолінів. Багатство району - водні (6,6%),

земельні (9,9), лісові (8,6), фауністичні (10,0) і природно-рекреаційні (9,6%) ресурси.

У районі утворився високорозвинений комплекс галузей, які визначають його спеціалізацію. Територіально-галузева структура господарства характеризується збільшенням частки електроенергетики, хімічної і нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової та харчової промисловості; зменшенням частки паливної промисловості, металургії, машинобудування, металообробки, легкої промисловості. Основні виробничі фонди відтворюються в безперервному процесі і характеризуються низьким рівнем зношеності. Агропромисловий комплекс спеціалізується на буряково-зерново-льонарському напрямі та молочно-м'ясному тваринництві іптахівництві.

У районі функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки. В академічному секторі зосереджено понад 7% наукових працівників. Найбільшим сектором науки є вузівський, з метою удосконалення управління наукою створено шість наукових центрів. Мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів функціонує з метою виробництва, поширення і впровадження в практику наукових знань. Проблемою є недостатнє фінансування державою.

Нинішня екологічна ситуація району характеризується як кризова, що формувалася протягом тривалого періоду. Велика кількість об'єктів з часткою матеріаломістких та енергоємних технологій спричинила виникнення надзвичайної ситуації.

Промислові і транспортні викиди в атмосферу та водойми, накопичення шкідливих і токсичних речовин у ґрунті спричинили деградацію довкілля. Негативно на навколишнє середовище впливає Чорнобильська катастрофа з її довготривалими медико-біологічними, економічними та соціальними наслідками.

Чисельність населення району становить 5791,1 тис. осіб (12,5% населення країни). Густота населення майже у два рази перевищує, державну й становить 116,5 осіб/км² (найбільше - м. Київ - 3333 особи/км²). Частка міського населення - 78,1%.

Трудові ресурси становлять 2674,4 тис. осіб (13,2% трудових ресурсів країни).

Природно-кліматичні, історичні умови району сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Рівнинний рельєф, помірно-континентальний клімат, ліси, водні ресурси сприяли розвитку мережі різних типів санаторіїв, здравниць, будинків відпочинку. Привертають увагу історико-етнографічні об'єкти (археологічні музеї, історико-культурні, національні заповідники, архітектурна унікальність будівель).

Вигідне геоєко-номічне положення, розміщення в районі столиці України - культурного, політичного та промислового центру, сприяє розвитку типового та інноваційного виробництва. Центральне положення району формує розвинутий транспортний комплекс, який включає густу мережу залізниць, автошляхів, трубопроводів. Добре функціонує річковий транспорт. Район має авіаційний зв'язок з багатьма країнами світу. Вагоме значення мають чотири міжнародні транспортні коридори. На зовнішньоекономічну ситуацію позитивно впливає центральне транспортно-географічне положення району. Столичний статус міста Києва сприяє розташуванню в районі представництв багатьох країн та відділень світових організацій, що сприяє розвитку культурних, політичних, економічних міжнародних зв'язків.

Економіка Придніпровського економічного району

Це старопромисловий район розвинутої індустрії, потужного промисловоаграрного комплексу, який має значний вплив на розвиток економіки України. До нього входять Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області. Площа району становить 83,7 тис. км² (13,9% території України). Ресурсний потенціал району 17,9% від загального по Україні. У його складі виокремлюють мінеральні, земельні, водні, природно-рекреаційні, лісові ресурси. Район належить до територій з високим рівнем інтегрального природно-ресурсного потенціалу. Мінеральна база характеризується різноманітними й значними запасами корисних копалин. Тут розташовані родовища залізних, нікелевих,

уранових, титанових руд, фосфатної сировини, доломітів, талькомагнетитів, графіту. Промислове значення мають поклади кам'яного, бурого вугілля, родовища нафти і газу. У районі унікальне поєднуються природні умови і ресурси, що стало однією з передумов формування потужного територіально-виробничого комплексу.

Придніпровський економічний район насамперед промислово-аграрний, де промисловість на більшості території значно переважає сільське господарство (6 : 1). Виняток становить Кіровоградська область, де це співвідношення більш збалансоване. У регіоні за останні роки зросла частка видобувних галузей і скоротилась частка обробних, що свідчить про поглиблення екстенсивних процесів у промисловості. Динаміка територіально-галузевої структури господарства характеризується збільшенням частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, зменшенням частки хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової, легкої, харчової промисловості, машинобудування, металообробки. У загальнодержавному поділі праці район вирізняється виробництвом продукції чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування. Для району характерний високий рівень зносу на транспорті, у промисловості, будівництві. Агропромисловий комплекс представлений зерновим, плодово-овочевим, м'ясним, молочним, птахопромисловим напрямками.

У районі створена система наукових організацій, що відповідає його спеціалізації. Наукова діяльність і підготовка професійних кадрів проводиться в 34 вищих навчальних закладах III-IV і в 22 закладах I-II рівнів акредитації; зосереджено більше 160 організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи.

Незбалансованість розвитку окремих галузей економіки, безвідповідальне ставлення до природних ресурсів та довкілля зумовили екстенсивне природокористування, погіршення навколишнього середовища. Викиди хімічної, гірничорудної промисловості, автомобільного транспорту формують основну частину забруднення у районі. Нинішня екологічна ситуація

складна, хоча в останні роки у зв'язку із скороченням виробництва вона поліпилася. Високі концентрації шкідливих речовин зафіксовані в Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Зеленодольську (припустимий рівень перевищений в 282 рази), Димитрові, Олександрії. Аналіз природно-ресурсного потенціалу району свідчить про наявність на території негативних змін у навколишньому середовищі, а саме: підтоплення міст, селищ, сільськогосподарських земель, зміна гідрохімічного і гідробіологічного режимів річок і водоймищ, замулення, заболочення, пересихання малих річок, ерозія, забруднення ґрунтів і зниження їхньої родючості.

Чисельність населення району становить 6260,3 тис. осіб (13,5% населення країни). Густота населення — 77 осіб/км². Частка міського населення — 77,8%, кількість вибуття населення перевищує масштаби його прибуття. Трудові ресурси становлять 2824 тис. осіб.

У районі нараховується майже 100 тис. га курортно-рекреаційних територій. Рекреаційний потенціал району складають мінеральні бальнеологічні води, лікувальні грязі, морські, річкові пляжі, ліси рекреаційного призначення. Велику цінність має акваторія Азовського моря, де знаходяться лікувальні водно-морські та грязьові ресурси. Цінні лікувальні грязі є в районі Бердянська та Маріуполя.

Вигідне економіко-географічне положення, вихід до Азовського моря, сусідство з економічно розвинутими районами України сприяли формуванню розвинутої транспортної системи. Територією району проходять важливі транзитні, залізничні, шосейні магістралі, що поєднують північні області України і Росію з півднем України. Діють міжнародні аеропорти, які здатні приймати найсучасніші літаки. Важливу роль у транспортній системі відіграють річка Дніпро і Бердянський морський порт.

Район є одним із лідерів за обсягами зовнішньої торгівлі. Вагома частка виробництва спрямована на зовнішні ринки. Партнерами району у зовнішній торгівлі є більше ніж 100 країн світу. У загальній структурі експорту більше половини складають

чорні метали, продукція кольорової металургії та машинобудування. Найбільші обсяги експортних поставок товарів та послуг до Росії, Туреччини, Китаю, Польщі. Майже чверть усіх імпортованих закупівель припадає на мінеральне паливо, нафту, нафтопродукти, механічне устаткування та запасні частини до нього. Імпорт товарів здійснюється більше ніж із 40 країн світу.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Якими документами визначається система загальноекономічних показників розвитку регіону?
2. Які процеси характеризують загальноекономічні показники регіональних програм соціально-економічного розвитку?
3. Яким чином здійснюється аналіз економічного потенціалу регіону?
4. Що є кінцевою метою аналізу економічного потенціалу регіону?
5. Назвіть основні якісні градації стану економічного потенціалу регіону.
6. Які типи порівнянь використовуються при оцінці регіонального економічного розвитку?
7. За якими показниками оцінюються економічний потенціал регіону і рівень його розвитку?
8. Що являє собою показник “національне багатство регіону”?
9. У чому полягає відмінність між кількісним та якісним аналізом показників соціально-економічного розвитку?
10. Які показники характеризують соціально-економічний розвиток регіону у кількісному виразі?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Державне регулювання регіональних відносин.
2. Стратегія економічного розвитку регіонів, основні підходи до неї.

3. Прогнозування та економічне програмування як стадії державного планування.
4. Поняття та особливості проблемних регіонів.
5. Якісні показники проблемних регіонів.
6. Депресивні регіони. Прикордонні регіони: макро-, мезо-, мікрорівень.
7. Вільні економічні зони.
8. Державне регулювання регіональних відносин.
9. Специфіка регіональних програм сталого розвитку, основні завдання.
10. Цільові програми розвитку регіонів і галузей із частковим державним фінансуванням.
11. Розробка регіональних галузевих програм, методологічні підходи.
12. Соціально-економічний потенціал Донецького економічного району.
13. Проблеми економіки Центрального економічного району.
14. Економічний потенціал Східного економічного району.
15. Економічний потенціал та перспективи розвитку Подільського економічного району.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Курортним містом, де розташований відомий грязелікувальний санаторій, є:
 - а) Бердянськ;
 - б) Токмак;
 - в) Нікополь;
 - г) Павлоград;
2. Висока концентрація промислового виробництва залишається основною проблемою соціально-економічного розвитку:
 - а) Донецького економічного регіону;
 - б) Подільського економічного регіону;
 - в) Карпатського економічного регіону;
 - г) Причорноморського економічного регіону;
3. Найбільша кількість цукрових заводів зосереджена в:

- а) Вінницькій області;
 - б) Миколаївській області;
 - в) Чернівецькій області;
 - г) Харківській області;
4. В Україні найбільш інвестиційно привабливими регіонами є:
- а) місто Київ, Донецька, Дніпропетровська, Одеська, Харківська області;
 - б) місто Київ, Закарпатська, Полтавська, Черкаська області та Автономна Республіка Крим;
 - в) місто Севастополь, Автономна Республіка Крим, Волинська, Рівненська області;
 - г) Харківська область та Автономна Республіка Крим;
5. До наукомістких галузей економіки відноситься:
- а) ракетно-космічна галузь;
 - б) автомобілебудування;
 - в) приладобудування;
 - г) верстатно-інструментальне машинобудування;
6. Які галузі визначають виробничий профіль району:
- а) спеціалізації;
 - б) обслуговуючі;
 - в) допоміжні;
 - г) первинні;
7. Яке твердження неправомірне? Елементами територіальної організації виробництва є:
- а) енерговиробничий цикл;
 - б) промисловий пункт;
 - в) промисловий центр;
 - г) територіально-виробничий комплекс;
8. Яка з рис не характерна для земельних ресурсів:
- а) замінний природний ресурс;
 - б) продукт природи;

- в) відновлювальний природний ресурс;
- г) містить функції предмета і засобу праці;

9. Яке твердження неправомірне? Ознаками виділення інтегральних економічних районів є:

- а) наявність міських агломерацій;
- б) спільність території;
- в) економічне тяжіння території до ядра району;
- г) наявність територіально-виробничого комплексу;

10. Інструмент реалізації планових цілей, який дозволяє державі орієнтувати економіку через регулярний і комплексний вплив на її структуру відповідно до варіанту соціально-економічного розвитку в межах ринкового механізму - це:

- а) економічне прогнозування;
- б) стратегія регіонального розвитку;
- в) економічне програмування;
- г) економічне планування;

11. Головними типами проблемних регіонів є:

- а) депресивні та економічно нерозвинуті;
- б) відсталі, депресивні, прикордонні;
- в) прикордонні, депресивні та розвинуті;
- г) розвинуті, слаборозвинуті і дотаційні;

12. Території, які в існуючих соціально-економічних умовах не в змозі самостійно вирішити найбільш гострі проблеми свого розвитку і тому вимагають активної державної підтримки - це:

- а) дотаційні регіони;
- б) депресивні регіони;
- в) проблемні регіони;
- г) слаборозвинуті регіони;

13. Система заходів, спрямована на реалізацію довгострокових завдань соціально-економічного розвитку держави з урахуванням раціонального

вкладення регіонів у розв'язання цих завдань, які визначаються реальними передумовами й обмеженнями їх розвитку - це:

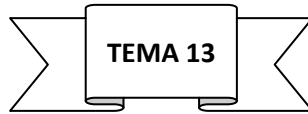
- а) стратегія регіонального розвитку економіки;
- б) бюджетне регулювання;
- в) державне управління;
- г) механізм регіональної політики;

14. Передумовами для забезпечення довгострокового економічного зростання України не є:

- а) вигідне географічне положення;
- б) значна сировинна база;
- в) багаті природні ресурси вагомий;
- г) міжнародне та прикордонне співробітництво;

15. Чітко визначена система заходів та завдань на досягнення намічених цілей, узгоджених за термінами реалізації та складом виконавців і має на меті розв'язання важливих проблем розвитку національної економіки, міжгалузевих, галузевих, регіональних і локальних проблем - це:

- а) модель розвитку економіки;
- б) план розвитку економіки;
- в) стратегія розвитку економіки;
- г) програма розвитку економіки;

ФАКТОРИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

*Сталий розвиток - це цивілізаційний діалог природи і культури...
(С.І. Дорогунцов)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 13.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил
- 13.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил
- 13.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

Ключові категорії теми: сталий розвиток, економічне зростання, прогрес, регрес, концепція сталого розвитку, принципи, фактори і критерії сталого розвитку

13.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил

Розвиток продуктивних сил визначається чотирма факторами: трудовими ресурсами, штучно створеними засобами виробництва, природними ресурсами, капіталів. Економічна наука мало звертала увагу на екологічні проблеми, що й стало однією з причин формування техногенного типу економічного розвитку. Цей тип можна охарактеризувати як природо руйнівний, оснований на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень.

Для запобігання глобальної та локальної екологічних криз необхідно змінити техногенний тип розвитку на сталий. Останній дає можливість задовольнити потреби сучасних поколінь, але не ставить під загрозу існування наступних. Концепція сталого

розвитку набула визнання як в економічній науці, так і в міжнародній практиці.

Проблема сталого розвитку важлива як для всієї країни, так і для її регіонів. Вплив об'єктів регіональної економіки та їх територіальної організації на соціально-економічний стан регіонів обумовлює регіональний аспект сталого розвитку продуктивних сил. Деякі вчені під **зростанням** розуміють розвиток, і навіть вживають словосполучення “сталий розвиток” і “стале зростання” як синоніми. Але це, на нашу думку, є механічним порівнянням.

За визначенням переважної більшості вчених під **економічним зростанням** слід розуміти, насамперед, кількісне зростання виробництва, яке призводить до величезних втрат і спотворень природних середовищ тай може загрожувати існуванню людства. Тому викликала необхідність іншого способу виміру, яке враховувало б певну перешкоду, обумовлену виснаженням ресурсів деградацією довкілля.

Невпинне зростання породжує екологічні, енергетичні і інші як глобальні, так і регіональні проблеми. Виникає так званий екологічний бар'єр (бар'єр зростання). Через це сучасні підходи до показників економічного зростання осучаснюють соціальну та екологічну складові і, таким чином, створюють основу для оцінки сталості та розвитку продуктивних сил. Підставою для такої оцінки є прагнення до динамічної рівноваги між суспільством та природою, до раціональної і адекватної, стану та розвитку продуктивних сил структури.

Сталий розвиток - це розвиток, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва і економічної системи в цілому. Сталим слід вважати такий економічний розвиток, який зберігає стабільні відтворювальні пропорції і забезпечує динамічний розвиток усієї економічної системи у заданому напрямку на певний термін часу.

Стрижнем сталого розвитку є проблема ресурсів. Ми повинні залишити, принаймні такі самі ресурси майбутнім поколінням, якими володіє наше покоління. Іншим важливим моментом

сталого розвитку є природно-ресурсна рента. В процесі приватизації відтворюваних активів підприємств їх новим хазяям була надана можливість приватизації і рентного доходу, тобто те, що повинно належати усьому суспільству.

І третьою особливістю сталого розвитку є проблеми техногенної, екологічної, національної безпеки країни.

Проблема сталого розвитку була сформульована ще в кінці 60-х років ХХ ст. і зараз набула загрозливого характеру і потребує рівноваги між економічним зростанням і справедливим розвитком людства, людського потенціалу і здорових продуктивних сил.

У наш час до успіхів людства можна віднести, поки що, відносну ліквідацію злиденності, голоду, безграмотності, дискримінації, захист деяких природних ресурсів. Якість навколишнього середовища дещо покращилася у розвинутих країнах, але погіршилася і продовжує погіршуватися у нових індустріальних країнах. Найгірше те, що до основної проблеми виснаження невідновлюваних ресурсів, додалося і стала найголовнішою деградація відновлюваних ресурсів - ґрунтів, лісів, водних ресурсів, атмосфери. Якщо існуюча тенденція збережеться, то бажаної рівноваги ми не дочекаємося, а сталий розвиток залишиться примарою.

Існує досить песимістичний висновок ООН про те, що сталий розвиток і досягнення бажаної рівноваги між економічним зростанням, справедливим розвитком людського потенціалу та здоровими продуктивними силами не здійсненні. Подальша еволюція розвитку продуктивних сил, за думкою аналітиків ООН, можлива тільки з розширенням можливостей планети, залучення до сфери життєдіяльності можливостей космосвіту, ресурсів інших планет і астероїдів, освоєння місяця, перевід туди ресурсовидобувних галузей. Але це ще більша примара, ніж сам сталий розвиток.

Інший шлях - це впровадження методів, які дозволять реалізувати життєдіяльність суспільства шляхом упровадження його до природних біохімічних циклів, що призведе до мінімізації

використання природних ресурсів, збереження необхідних ресурсів і умов для майбутніх поколінь.

Для створення такої економічної стратегії сталого розвитку необхідно обмежити споживання. Суспільство має обмежити своє існування необхідними корисними потребами, які забезпечать безкризове існування. Престижні та згубні потреби мають бути ліквідовані. Критеріями сталого розвитку мають бути - мінімальна собівартість та висока якість корисної та необхідної продукції і послуг, невисока диференціація при розподілі серед членів суспільства матеріальних благ, які створюються у сфері суспільного виробництва.

Суттєві положення як найвищі орієнтири сталого розвитку припускають: забезпечення соціальних потреб сьогодення у межах, які б не підривали майбутніх можливостей; збереження стійкості природних систем як підґрунтя майбутнього суспільного прогресу; збереження продуктивності регіональних систем виробництва, як джерела створення багатств.

Внаслідок цього суспільний прогрес повинен припускати таке якісне підвищення соціального та екологічного рівнів розвитку суспільства, які досягаються при збереженні сталості біосоціальної системи, її здібності рухатися вперед без зрушень та катастроф.

Виходячи з цих положень, основними напрямками переходу України до сталого розвитку є: створення правових засад переходу до сталого розвитку; оцінка господарської місткості локальних і регіональних екосистем країни, визначення граничного антропогенного впливу в кожному регіоні; розробка такої господарської діяльності, за якою біосфера сприймалася б не тільки як постачальник ресурсів, а й як фундамент життя, збереження якого має бути обов'язковою умовою формування організаційного забезпечення сталого розвитку країни, створення відповідної системи виховання та навчання.

В Україні ще у 1996 році Указом Президента була затверджена "Концепція переходу України до сталого розвитку",

а 1997 році Уряд України затвердив “Державну стратегію сталого розвитку України”.

У цих документах говориться про поетапний перехід до сталого розвитку. Основними етапами мають бути: вирішення складних соціальних і економічних проблем; оздоровлення навколишнього середовища, особливо в зонах екологічного лиха; розгорнута екологізація продуктивних сил та усього процесу економічного розвитку; гармонізація взаємодії з природою та викорінення стереотипів мислення, які зневажають можливості біосфери формування усвідомлення людей в тому, що просування їх до сталого розвитку то є шлях до формування передбаченої В.І. Вернадським сфери розуму (ноосфери).

13.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил

Визначення “сталий розвиток” для продуктивних сил постіндустріального розвитку означає економічне зростання на основі нових технологій, переходу від товаровиробників до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг та інформації при сталому розвитку відіграє провідну, домінуючу роль. Знання та інформація стають провідною продуктивною силою. На практиці це має вид частини суспільства - інтелектуального суспільства, яка через інформацію контролює процес матеріального виробництва і створення високих технологій і, таким чином, забезпечує сталий розвиток.

Вихідним у термінологічному понятті “сталий розвиток” є слово розвиток. “Философский энциклопедический словарь” тлумачить це слово, як “необоротна, спрямована, якісна зміна об’єктів будь-якої природи”. Є два різновиди розвитку: еволюція га революція. Еволюційний метод розвитку повільний, поступовий, а революційний - різкий злам, раптовий перехід у нову якість. Як еволюційний, так і революційний процеси мають два напрямки: прогрес та регрес.

Прогрес - це рух об’єкта, що розвивається уперед, по висхідній траєкторії від гіршого до кращого, від нижнього до вищого, від недосконалого до досконалого.

Регрес - рух назад, по низхідній траєкторії від вищого до нижнього, від кращого до гіршого. Отже розвиток може мати різі рівні за спрямованістю тенденції - прогресивну та регресивну. Проблема прогресивності або регресивності в економіко-екологічному сенсі має суттєве і принципове значення. Дуже часто прогресивні зміни в науково-технічному процесі розвитку продуктивних сил проявляють свою регресивність у екологічному аспекті, або питаннях моралі, культури, права.

У зв’язку з цим важливим є питання про перевагу тих чи інших факторів розвитку. Ми звикли до того, що домінантою розвитку мають бути фактори економічного характеру: рівень розвитку продуктивних сил, валовий національний продукт, продуктивність праці, собівартість продукції, виробництво продукції на душу населення, тощо. Але ці чинники (фактори) досить часто вступають у суперечність з якістю природного середовища. Навіть у випадку, коли ці чинники ми приводимо у повну злагодженість з екологією, то залишається загроза культурної деградації і політичне зниження морального рівня суспільства. Не може бути сталого розвитку продуктивних сил і при наявності конфліктів між політичними силами, в умовах міжнародного тероризму.

Отже, сталий розвиток не слід сприймати лише через економічний чи екологічний імперативи у виробництві та споживанні. **Сталий розвиток** - це органічне поєднання трьох видів факторів економічних, соціальних та екологічних.

Вперше термін “сталий розвиток” було запропоновано Євою Больфур та Весом Джексоном у 1980 році. Пізніше у перекладах заявили національні варіанти цього терміну, які мали дещо інші відтінки “сталий розвиток”, “устойчивое развитие”. Слово “сталий” у тлумачному словнику української мови означає постійний, незмінний. Поруч із значенням постійності та незмінності у цьому ж словнику наводяться й такі аспекти слова

“сталий”, як безперервність і невпинність. Тобто в цілому словосполучення “сталий розвиток” є найбільш вдалим терміном, що поєднує в собі розвиток підтримуваний, регульований, збалансований, оптимізований, гармонізований, безперервний протягом низки людських поколінь.

Сталий розвиток продуктивних сил регіону - це прагнення досягти бажаного рівня їх розбудови за рахунок мобілізації внутрішніх та зовнішніх можливостей регіональної економіки. Бажаного рівня можливо досягти за умови не тільки нарощування виробництва матеріальних благ (матеріальний фактор залишається однією з основних умов існування людей), але й зміною ціннісних пріоритетів людини. Якщо раніше мова йшла про соціально-економічну стабільність, то зараз йдеться про “екологію духу”, про духовно-інформаційні параметри розвитку продуктивних сил.

Факторами сталості розвитку продуктивних сил регіональної економіки є також низка загроз та можливостей зовнішнього та внутрішнього середовища. Важливими показниками є: політичне становище, раціональне використання природно-ресурсного виробничого потенціалу регіону, результати ринкового реформування відносин власності, поліпшення умов та середовища життєдіяльності населення, збереження екологічної безпеки території регіону.

В цілому всі обмеження сталого розвитку продуктивних сил країни та її регіонів складаються з трьох груп.

До першої групи слід віднести усі чинники економічного та науково-технічного потенціалу. Будь-які суб'єкти економіки, наприклад регіону, не вирішують екологічну проблему, або проблему вдосконалення науково-технічного процесу без значних фінансових ресурсів. Тому, цей чинник може надовго загальмувати процес сталого розвитку продуктивних сил у цьому регіоні.

Другою групою стримуючих чинників сталого розвитку є дефіцит або низька якість вітчизняного екологічного устаткування.

Третьою групою - є недосконала методологія та методи визначення економічної шкоди та збитків, зумовлених забрудненням та деградацією навколишнього середовища. Нейтралізувати цю групу чинників стримування сталого розвитку продуктивних сил регіону можливо лише шляхом застосування принципово нового економічного механізму природокористування.

Висновок про сталість розвитку продуктивних сил не можна робити на основі аналізу лише одного з факторів. Вимогам сталості повинна відповідати уся система продуктивних сил регіону. Необхідно, через це, аналізувати дію усіх факторів за певними напрямками протягом декількох років.

12.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

Концепція виходить зі стратегічних інтересів сталого розвитку України, які полягають у забезпеченні стабільного соціально-економічного зростання. Стратегія сталого розвитку продуктивних сил - це спочатку розробка відповідної національної концепції.

В Україні державна концепція сталого розвитку у першій редакції розроблена ще в 1998 році, а проект концепції (друга редакція) - у 2000 році. Передумовами появи концепції сталого розвитку України були відповідні рішення Міжнародної конференції у Ріо-де-Жанейро (1992 рік), а також глибокі системні кризові явища у нашому українському суспільстві, принаймні протягом 90-х років.

Вихідне положення “сталий розвиток” формується у другій концепції як “процес розбудови держави на основі узгодження та гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних та майбутніх поколінь”. У першій редакції сталий розвиток - це “процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб

всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь". Така редакція більше відповідає світовим підходам до сталого розвитку продуктивних сил.

Концепція сталого розвитку продуктивних сил України має за мету зорієнтувати суспільство на соціально-гуманітарні аспекти сталого розвитку. В документі вказується на те, що "сталій розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав та свобод, збереження навколишнього середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі".

Головною метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь українського народу на основі економічного зростання, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивів та гарантій праці громадян, раціонального споживання матеріальних ресурсів. До цієї мети слід віднести також охорону навколишнього середовища, добробут, справедливість, ефективне використання природних ресурсів, стабілізація чисельності населення, освіта, збереження інтелектуального потенціалу країни, міжнародне співробітництво.

Головними принципами сталого розвитку України, відповідно до Концепції є гармонізація співіснування людини та природи, реалізація права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей сучасних і майбутніх поколінь, відповідальність держави за погіршення стану довкілля, зменшення різниці у життєвих рівнях, різних верств населення та подолання бідності, залучення всіх верств населення країни до досягнення мети сталого розвитку продуктивних сил.

Національні пріоритети сталого розвитку реалізуються через:

- підготовку та реалізацію сукупності стратегій (економічної, екологічної та соціальної) у їх взаємозв'язку й взаємоузгодженості;

- формування механізму інтеграції екологічних компонентів у стратегію соціально-економічних реформ;

- створення системи збалансованого управління розвитком суспільства, здатного забезпечити належне регулювання використання природних ресурсів і розвитку продуктивних сил країни;

- врахування передумов та можливостей сталого розвитку різних регіонів, різних верств населення, національних меншин і етнічних груп; введення у практику системи інтегральних індикаторів сталого розвитку.

Інтегровані індикатори сталого розвитку поділяються на три види: екологічні, соціальні та економічні. Для адаптації Концепції сталого розвитку продуктивних сил до конкретних умов України необхідно пройти три стани:

1) подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічної стабілізації і створення умов для відновлення економічного зростання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки;

2) завершення структурної перебудови економіки, всебічне забезпечення високої якості життя населення та рівноправного партнерства України у світовому співтоваристві;

3) створення нових секторів та галузей економіки, екологічно чистих виробництв, участь у глобальній системі екологічної безпеки. Сталій розвиток продуктивних сил України тісно пов'язаний зі:

- створенням сучасних технологій і технічних засобів, спрямованих на розв'язання проблем екологічної та техногенної безпеки;

- технологічним оновленням виробничого потенціалу і випуском екологічно безпечної продукції максимальним залученням науково-технічного потенціалу країни до розв'язання всього циклу проблем ресурсозбереження;

- зниженням природо- та матеріаломісткості (продукції; підвищенням її надійності, довговічності та конкурентоспроможності.

Важливе місце у концепції сталого розвитку продуктивних сил України займає освіта, підготовка кадрів, як складові соціального капіталу суспільства, під яком розуміють “сукупність ресурсів, які використовуються людиною для досягнення мети”. Окрім освіти, соціальний капітал поєднує в собі такі показники, як рівень розвитку громадського суспільства, менталітет нації, розвиток інформаційних каналів, соціальна злагода, духовність суспільства. Саме завдяки соціальному капіталу, який вважається найприбутковішим у світі, успішно розвивається багато країн світу: США, Японія, Швеція, Південна Корея тощо. І саме дефіцит соціального капіталу є стримуючим чинником розвитку пострадянських країн, у тому числі й України.

Сталий розвиток продуктивних сил дійсно пов'язаний зі сферою національних інтересів. Україна як і будь-яка країна світу має свої національні інтереси і вони повністю співпадають з основними напрямками Концепції сталого розвитку. До національних інтересів України належать: територіальна цілісність, свобода, політична та економічна незалежність; оптимізація структури продуктивних сил; забезпечення якості життя населення; ліквідація економічних полюсів - надбагатіїв та ледарів; доброзичливість у взаємовідносинах всіх соціальних верств населення; забезпечення прав та свобод громадян; впровадження принципів та механізмів справжньої демократії та соціальної справедливості; запобігання конфліктів на національному, релігійному, соціальному, ідеологічному або будь-якому іншому ґрунті; розбудова громадянського відкритого суспільства; оптимізація демографічної ситуації в Україні; піклування про здоров'я всіх верств населення; забезпечення дружніх стосунків з усіма країнами світу, особливо з найближчими сусідами; належний рівень обороноздатності та надійне забезпечення державної безпеки; мінімізація злочинності та корупції; збереження та відновлення довкілля; розвиток

культури; оптимізація інформаційного простору; накопичення соціального капіталу.

В цілому все, що охоплює Концепція сталого розвитку продуктивних сил України, відповідає її національним інтересам, а, з іншого боку, самі національні інтереси можуть бути досягнуті лише на шляху до сталого розвитку.

Поруч з загальнодержавною Концепцією сталого розвитку продуктивних сил повинна формуватися стратегія сталого розвитку продуктивних сил для територіально - адміністративних одиниць, галузей, окремих підприємств і фірм. При цьому слід дотримуватися наступних принципів:

1. Розвиток економіки регіону та суб'єктів регіональної економіки підпорядкований задоволенню основних життєвих потреб як нинішнього, так і майбутніх поколінь при збереженні навколишнього природного середовища.

2. Підпорядкування регіональних і локальних задач глобальним і національним завданням сталого розвитку.

3. Пріоритет цілей сталого розвитку продуктивних сил по відношенню до їх економічного зростання і економічної вигоди (принцип екологічного імперативу).

4. Гармонічне поєднання виробничої діяльності і природних циклів. Відповідність розміщення та розвитку матеріального виробництва асимілюючому потенціалу (відтворювальній здатності) природного середовища (принцип еколого-економічної збалансованості).

5. Збільшення обсягів виробництва чистої продукції, перехід до маловідходних, наукомістких, екологічнобезпечних виробництв і технологій (принцип екологізації виробництва).

6. Створення ефективного економічного механізму природокористування (принцип економізації взаємодії природи та суспільства).

7. Прогнозування екологічних ризиків, запобігання і оперативна ліквідація надзвичайних ситуацій, мінімізація збитку (принцип упередження).

8. Формування оптимальної організаційної структури екологізації економіки регіону.

9. Розмежування прав та обов'язків по управлінню природними ресурсами і екологічним контролем та наглядом між різними установами.

В умовах ринкової економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку. Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально-економічного й екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Яким є зміст категорії сталого розвитку?
2. Перелічіть фактори сталого розвитку продуктивних сил.
3. Дайте характеристику ресурсного фактору сталого розвитку.
4. Людські потреби, як фактор сталого розвитку продуктивних сил. Чи вірно, що формування розумних потреб є оптимізацією розвитку продуктивних сил?
5. Яка роль інформаційного чинника у сталому розвитку?
6. Які передумови сталого розвитку продуктивних сил України.
7. Коли була створення Концепція сталого розвитку України, які її цілі та завдання?
8. Які основні напрями і пріоритети забезпечення сталого розвитку України?
9. Порівняйте Концепцію сталого розвитку і національні інтереси України.
10. Чи відомі Вам якісь практичні кроки руху до сталого розвитку продуктивних сил України.
11. У контексті яких проблем і ідей формується стратегія сталого розвитку продуктивних сил України?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Проект "Сталий міський розвиток".
2. Проблеми забезпечення сталого розвитку в Україні.
3. Проблеми раціонального природокористування в процесі забезпечення сталого розвитку в Україні.
4. Дослідження сталого розвитку і його впливи.
5. Складові концепції сталого розвитку.
6. Парадигма сталого розвитку.
7. Передумови переходу України на модель сталого розвитку на національному та регіональному рівнях.
8. Управлінський вектор економічної складової сталого розвитку: Україна та світ.
9. Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах.
10. Глобальна місія України і національна модель сталого розвитку.
11. Сталий економічний розвиток: поняття і напрям досліджень.
12. Концепція сталого розвитку в глобальному вимірі.
13. Глобалізація як головна тенденція сучасного світового розвитку.
14. Філософія сталого розвитку.
15. Проблема екології в умовах стратегії сталого розвитку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Стратегія сталого розвитку базується на концепції:
 - а) екологізації суспільних відносин;
 - б) економічної ефективності виробництва;
 - в) ресурсозбереження;
 - г) концентрації виробництва;
2. Вагомою перешкодою на шляху до зростання економічної безпеки України є:
 - а) диспропорції у розміщенні продуктивних сил регіонів;

- б) демографічна криза;
- в) високий рівень безробіття;
- г) політична нестабільність;

3. Одним з інструментів забезпечення планомірного розвитку продуктивних сил є:

- а) Державні програми соціально-економічного розвитку регіонів;
- б) Закони України;
- в) Концепції розвитку регіонів;
- г) Стратегії розвитку регіонів;

4. Рівень економічної безпеки держави визначається:

- а) фактором розміщення продуктивних сил;
- б) принципом розміщення продуктивних сил;
- в) показником розміщення продуктивних сил;
- г) критерієм розміщення продуктивних сил;

5. В процесі вибору та наукового обґрунтування економічно доцільного розміщення продуктивних сил регіону повинен враховуватися:

- а) екологічний фактор;
- б) політичний фактор;
- в) демографічний фактор;
- г) географічний фактор;

6. Якщо коливання ринкової кон'юнктури короткотермінові, то їх вплив на розвиток продуктивних сил:

- а) не істотний чи повністю відсутній;
- б) суттєвий;
- в) значний;
- г) дуже значний;

7. Результативною закономірністю розміщення продуктивних сил виступає:

- а) забезпечення його високої економічної ефективності;
- б) забезпечення політичної стабільності в країні;

- в) подолання демографічної кризи;
- г) забезпечення національної безпеки країни;

8. Залежність України від імпорту енергоносіїв:

- а) висока;
- б) невисока;
- в) незначна;
- г) нестійка;

9. Важливою закономірністю, що ґрунтується на теоретичних засадах "планування розвитку" як синтезу державного регулювання, індикативного планування та економічного прогнозування:

- а) є планомірність і керованість у розміщенні і розвитку продуктивних сил;
- б) сталий розвиток економіки;
- в) соціально-орієнтована економіка;
- г) глобалізація та регіоналізація економіки;

10. В Україні виробляється близько..... світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів:

- а) 5%;
- б) 10%;
- в) 12%;
- г) 25%;

11. Досягнення збалансованості вимагає рівня попиту на робочу силу:

- а) збільшення;
- б) зниження;
- в) збалансованості;
- г) вдосконалення;

12. Україна належить до країн світу, в яких склалася залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази:

- а) висока;
- б) невисока;

- в) відсутня;
- г) змінна;

12. Органічне поєднання трьох видів факторів економічних, соціальних та екологічних - це:

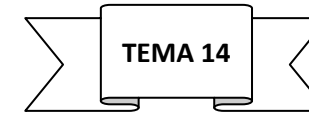
- а) економічне зростання;
- б) сталий розвиток;
- в) регрес;
- г) прогрес;

13. Критеріями сталого розвитку мають бути:

- а) мінімальна трудомісткість продукції та максимальна її собівартість;
- б) мінімальна собівартість та висока якість корисної та необхідної продукції і послуг;
- в) максимальний прибуток та мінімальні витрати;
- г) екологізація економіки та її економічна ефективність;

14. Інтегровані індикатори сталого розвитку поділяються на три види:

- а) екологічні, фінансові та демографічні;
- б) екологічні, економічні та політичні;
- в) екологічні, соціальні та економічні;
- г) екологічні, політичні та соціальні;

МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ

*Вирішення Україною важливих соціально-економічних, політичних та інших завдань практично неможливе без її участі у міжнародному економічному співробітництві...
(В.Ф. Опришко)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 14.1. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків
- 14.2. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України
- 14.3. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України
- 14.4. Інтеграція України у світове господарство

Ключові категорії теми: міжнародні економічні зв'язки, зовнішньоекономічна політика, експорт, імпорт

14.1. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини - одна з найважливіших сфер її діяльності. Створення і розвиток цих відносин з усіма країнами світу, і особливо з найбільш розвинутими, сприятиме інтернаціоналізації виробництва, підвищенню рівня його технології та якості продукції. Тільки цим шляхом Україна зможе інтегруватися в Європейський і світовий ринок. В той же час структура та обсяги експорту не відповідають стану України у

світогосподарських зв'язках. У країна, населення якої становить майже 1,5% населення світу, країна, яка має великий промисловий і природно-ресурсний потенціал, має невідповідно низьку частку у світовому експорті - 0,2%. Якщо у Канаді на душу населення експортується продукції на суму 5,6 тис. дол., Німеччині - 5,1, Франції - 4,1, Італії - 3,3, Японії - 3,2, Великобританії - 3,1, США - 2,0, Росії - 0,4, то в Україні - 0,2-0,3 тис. дол. Жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилась, не може нормально розвиватися поза світовим господарством, без тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу.

Міжнародні економічні зв'язки - це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці. Саме зовнішні економічні відносини сприяють зростання національного доходу, прискореному розвитку науково-технічного прогресу, підвищенню рівня життя населення. Крім того, зовнішні економічні зв'язки впливають на загальну атмосферу довіри між країнами, на зміцнення їх партнерських відносин та взаєморозуміння і добросусідства.

Зовнішньоекономічна політика - це система заходів уряду, яка направлена на зміцнення позицій країни у світовій економіці, в міжнародних економічних стосунках.

Для України на сучасному етапі розвитку її економіки особливо важливим є повне і ефективно використання зовнішніх економічних зв'язків для вирішення нагальних науково-технічних і господарських проблем. Розвиток ефективних зовнішньоекономічних зв'язків дасть змогу Україні швидше подолати глибоку економічну кризу, сприятиме стабільному і швидкому розвитку продуктивних сил і зростанню на цій основі життєвого рівня населення. Відомо, що країна, яка не розвиває зовнішню торгівлю, не має господарських зв'язків з іншими країнами світу, змушена збільшити витрати виробництва приблизно в півтора - два рази.

Україна як молода суверенна держава не має достатнього досвіду налагодження економічних зв'язків з іншими країнами світу. Тому вона робить перші кроки на шляху до входження у

світове господарство. Цьому сприяє створення відповідної правової бази і прийняття законів: Закону "Про зовнішньоекономічну діяльність України", Закону "Про створення експортно-імпортного банку", Закону "Про іноземні інвестиції", а також Декретів Кабінету міністрів України. Об'єктивними причинами, що перешкоджають нині входженню України як повноправного партнера у світове господарство, є низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках. З вітчизняних промислових товарів на ринках далекого зарубіжжя може конкурувати не більше 1%. Крім того, навіть ті товари, на які є попит на зовнішніх ринках, не відповідають міжнародним стандартам. Так, майже весь чавун не має світових сертифікатів, йому властивий низький обсяг номенклатури відливок, що спричиняє велику металомісткість продукції, а відходи металу зростають до 25%. Крім того, в Україні недосконалою є система управління зовнішньоекономічною діяльністю. До основних причин, що зумовило сучасний рівень розвитку зовнішньоекономічних зв'язків країни, слід віднести такі.

Після розпаду колишнього Радянського Союзу стався значний розрив господарських зв'язків України з іншими країнами, і насамперед з Росією. Через це Україна втратила частину її традиційних ринків збуту, зупинилося чимало підприємств через відсутність комплектуючих виробів тощо. Більше того, значною мірою втратила інтерес до виготовлених у нашій країні виробів, приладів, машин, а також виплавленого металу до внаслідок зростання їх енергомісткості та ціни. Тому навіть вироби, в яких вона зацікавлена, не можуть бути реалізовані на ринку, оскільки вони дорожчі за зарубіжні аналоги на 30-50%.

Переважання в експорті України паливно-сировинні групи товарів, їх частка нині перевищує 70%, а разом з товари народного споживання становить понад 90%. В структурі експорту низькою є частка машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності. Згідно з даними Держкомстату України тільки 0,5% від загальної кількості вироблених інших видів

машин і обладнання за своїми технічними характеристиками були конкурентоспроможними на світовому ринку. В експорті незначною є частка товарів, які виготовляються відповідно до договорів про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва.

Відмічається значне зростання частки бартерних операцій у зовнішньоекономічній та господарській діяльності всередині країни. Нині ця частка становить майже 80%. Слід заохочувати іноземних інвесторів. Найважливішою умовою цього є стабільність чинного законодавства у зовнішньоекономічній діяльності. Нині, Україна, згідно з оцінкою міжнародних експертів, за створенням надійного інвестиційного клімату посідає лише 130-те місце в світі.

Зовнішньоекономічні зв'язки України в сучасних умовах стають могутнім засобом прискорення науково-технічного розвитку та інтенсифікації економіки. Нині оволодівати найновішими досягненнями науки і техніки без інтенсивного обміну науковими дослідженнями, різноманітними товарами і послугами означає нерационально використовувати власні ресурси, втрачати час і темпи розвитку. Зовнішньоекономічна діяльність дає змогу прискорювати науково-технічний прогрес завдяки організації спільних досліджень, швидкому переобладнанню сучасною технікою цілих галузей і виробництв, сприяє розв'язанню багатьох соціальних проблем. Отже, зовнішньоекономічні зв'язки стають одним з основних чинників розвитку господарства України.

14.2. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку Україна має тісні зовнішньоекономічні зв'язки з більш ніж 100 країнами світу. Провідну роль у розвитку зовнішніх економічних зв'язків України відіграють країни близького зарубіжжя. Найважливі-

шими торговельними партнерами України є Росія, Туркменія, Біло-Азербайджан, Литва, Казахстан та інші країни. Структура зовнішньої торгівлі України зумовлена спеціалізацією її економіки. Нині питома вага зовнішньоторговельного обороту з цими країнами перевищує 63% від загального товарообігу, в тому числі по експорту цей показник сягає 60%, а по імпорту - більше ніж 65%. Основним торговельним партнером України залишається Російська Федерація, на яку припадає майже половина загальних обсягів торгівлі України. Росія задовольняє майже 100% потреби України в годинниках, швейних машинах; поставляє значну частину легкових і вантажних автомобілів, радіоприймальних пристроїв, програвачів, відеомагнітофонів, персональних комп'ютерів, одягу, взуття, тканин, целюлози, синтетичного каучуку, продукції кольорової металургії, риби і рибопродуктів, задовольняє майже 4/5 потреби в лісоматеріалах, майже 90% потреби в нафті і нафтопродуктах, понад 70% потреби в природному газі; частково поставляє електроенергію і деякі сорти чорного прокату.

В експорті з України до Росії переважають чорні метали, які задовольняють майже половину потреби в них з боку Росії, а також труби, марганцева руда, трактори, сільськогосподарська техніка, прокатне устаткування (в тому числі доменне і сталеплавильне), металорізальні і деревообробні верстати, екскаватори, автомобільні крани, аміак, цемент, автобуси, скло, телевізори, касетні магнітони, холодильники, вироби із золота, платини та срібла, цукор, олія, м'ясо і м'ясопродукти, молочні продукти та ін. В останні роки зростає експорт України до інших республік колишнього Радянського Союзу, в тому числі за останні два-три роки експорт до Білорусі зріс майже на третину, до Молдови - в 1,6 рази, до Грузії - більше ніж у 10 разів, в Узбекистан в 1,6 рази і т. д. У цілому Україна має позитивне зовнішньоторговельне сальдо Білоруссю, Азербайджаном, Вірменією, Грузією, Молдовою, Таджикистаном, Узбекистаном, Естонією. Разом з тим Україна має вели, від'ємне торговельне сальдо з Росією, Туркменією, Казахстаном. Крім країн СНД і

Балтії, Україна розширює зовнішньоекономічні зв'язки з багатьма розвинутими країнами світу. В останні роки найбільші експортні поставки Україна здійснювала до Китаю (майже 1,5 млрд. дол., або 10% загального обсягу експорту; Туреччини (майже 700 млн. дол., або близько 5%), Німеччини (майже 600 млн. дол., або 4%), Італії (близько 3%), Польщі (майже 3%), Угорщини і США (більше ніж по 2%), Словаччини (майже 2%). Сучасна зовнішньоекономічна політика України спрямована на формування нового торговельного режиму з подальшою інтеграцією до світового економічного простору шляхом поступового і зваженого збільшення ступеня відкритості національної економіки. Перш за все передбачається:

- підтримка національних товаровиробників шляхом використання можливостей міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів на світовому ринку;
- прискорення економічних реформ шляхом гармонізації економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі (ГАТТ/СОТ);
- зняття технічних бар'єрів у торгівлі з провідними країнами - членами СОТ (США, ЄС), розширення торгівлі з якими забезпечує надходження валюти, стимулює розвиток і технічне оновлення промисловості, сприяє поглибленню виробничої кооперації, забезпечує істотне збільшення іноземних інвестицій.

Одним з головних завдань щодо розвитку зовнішніх економічних зв'язків України є забезпечення просування товарів українського виробництва на нові зарубіжні ринки. Одночасно робитиметься все можливе для збереження традиційних ринків України з державами, які утворилися на теренах колишнього Радянського Союзу. Саме ці країни в найближчій перспективі повинні бути найбільш привабливими для українського експорту. Аналіз структури і обсягів зовнішньої торгівлі України за останні роки свідчить про те, що саме з країнами СНД і Балтії найбільше зріс товарообіг при випереджаючому збільшенні обсягів експорту. Важливим для розвитку взаємовигідних торговельно-економічних

зв'язків з країнами СНД та іншими країнами світу є зміщення акценту з співробітництва на державному рівні до співробітництва на рівні господарюючих суб'єктів шляхом створення спільних підприємств, транснаціональних промислово-фінансових груп, виробничих корпорацій та інших господарських структур.

14.3. Проблеми та перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України

Проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної політики держави набувають на сучасному етапі виняткового значення. Це пов'язано, по-перше, з рядом факторів внутрішнього характеру: надмірною енерго- і ресурсоемістю галузей народного господарства; низькою конкурентоспроможністю національного виробництва; поступовим занепадом науково-технічного і високотехнологічного промислового потенціалів та ін. По-друге, це обумовлено системою зовнішніх факторів: надмірною (від 20 до 90%) залежністю економіки України від монопольних імпортерів ринків постачання стратегічно важливих товарних позицій (енергоносіїв, сировинних та інших матеріальних ресурсів) для життєво важливих галузей виробництва; наявністю тисяч українських підприємств, задіяних у виробничих циклах, кінцева продукція яких виробляється за межами України; високою залежністю процесу структурного та технологічного реформування економіки України від різних форм зовнішніх джерел фінансування; відсутністю розвинутої зовнішньоторговельної інфраструктури (інформаційної, законодавчої, маркетингової, організаційної, трейдерської, біржової, виставочної, рекламної тощо); зберіганням Україною статусу "торговельного аутсайдера" світовій торгівлі через відсутність повного чи асоційованого членства у Світовій організації торгівлі (СОТ), Європейському союзу (ЄС), Центральній-Європейській асоціації вільної торгівлі (ЦЕФТА) та інших торговельно-інтеграційних

угрупованнях системи ГАТТ/СОТ, а через це слабкою конкурентозахищеністю зовнішньоекономічної діяльності України в умовах жорсткої конкурентної боротьби на міжнародних ринках товарів, капіталів і послуг; певним тиском інших країн на зовнішньоекономічну діяльність України через прямі та побічні форми різноманітних торговельних, інвестиційних торговельно-стандартних, фітосанітарних, технологічних і фінансових обмежень.

Пріоритетним завданням для України є забезпечення взаємовигідних і стабільних економічних зв'язків з країнами СНД, які утворили Економічний союз, та з країнами Балтії. Через створення умов для ефективних торговельних відносин з цими країнами можна прискорити досягнення стабілізації у вітчизняному виробництві. Проте актуальність розвитку цих відносин не зменшуватиме значення розвитку економічних зв'язків з іншими країнами світу. Зовнішньоекономічні зв'язки з цією групою країн будуть розвиватися переважно на двосторонній основі з одночасним вдосконаленням торговельних режимів на засадах взаємної рівності і спрямовуватимуться на:

- поліпшення торговельного режиму з Російською Федерацією;
- продовження і вдосконалення різних форм торговельно-економічних, коопераційних, інвестиційних двосторонніх стосунків з іншими країнами - членами Митного союзу (Казахстан, Киргизстан, Білорусь);
- поглиблення торговельних та інших форм економічних відносин з країнами, які не є членами Митного союзу (Узбекистан, Туркменістан, Грузія, Вірменія); створення за участю цих країн товарно-транспортних ліній з мінімальним використанням транзитних територій третьої країни (через море - залізниця - автотранспортні шляхи);
- розвиток і поглиблення різнобічного торговельно-економічного співробітництва з Молдовою шляхом обопільної

реалізації усіх переваг угоди про вільну торгівлю двостороннього Митного союзу;

- забезпечення стабільних поставок в Україну на взаємовигідних умовах паливно-сировинних товарів відповідно до потреб народного господарства. З цією метою вживатимуться заходи для збільшення експорту українського капіталу, насамперед у формі прямого інвестування відповідних підприємств нафтогазодобувної та гірничодобувної промисловості країн СНД, освоєння розташованих на їхніх територіях окремих родовищ на основі концесій;

- створення спільних підприємств, транснаціональних компаній, спеціалізованих і кооперативних виробництв на базі угод про спільну діяльність;

- відновлення і зміцнення виробничих зв'язків по кооперації на базі традиційної внутрішньої та міжгалузевої спеціалізації; формування і розвиток нових зв'язків на основі спільного використання прогресивних технологій;

- розвиток прямих договірних економічних зв'язків з окремими суб'єктами (регіонами) Російської Федерації, насамперед з такими, як Тюмень, Комі, Карелія, Якутія, Башкортостан, Татарстан, Далекий Схід, де зосереджено паливно-енергетичні ресурси, які становлять інтерес для традиційного експорту України;

- забезпечення конкурентоспроможності традиційних вітчизняних товарів (продукції агропромислового комплексу і чорної металургії, машин, устаткування) на ринках країн СНД і Балтії; збільшення ступеня інтеграції з країнами Балтії шляхом створення умов для ефективної реалізації режиму вільної торгівлі та посилення через ці зв'язки торговельно-економічних відносин з країнами Центральної і Північної Європи.

Розвиток відносин з ЄС у довгостроковій перспективі, з огляду на геополітичний, геоекономічний і історичний європейський статус України, має залишатися одним з пріоритетів зовнішньоекономічної політики України. Метою розвитку

зовнішньоекономічних відносин України з ЄС є забезпечення економічної інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір. Це значною мірою залежить від реалізації положень зди про партнерство та співробітництво між ЄС і Україною та тимчасової угоди про торгівлю. Основними пріоритетами мають стати:

- трансформація політичного визначення України як держави перехідною економікою до юридичного закріплення її статусу в законодавстві ЄС з метою отримання відповідних торговельно-економічних, фінансово-кредитних, інвестиційних преференцій;

- розширення доступу українських товарів, зокрема таких важливих, як текстиль, продукція металургійної промисловості та сільського господарства на європейські ринки;

- підтримка ефективних національних товаровиробників шляхом вдосконалення міжнародно-правового механізму захисту їх інтересів, зокрема через укладення відповідних галузевих угод; зняття існуючих бар'єрів у торгівлі та поглиблення виробничої кооперації;

- гармонізація економічного законодавства відповідно до стандартів Європейського Союзу та світової системи торгівлі ГАТТ/СОТ з урахуванням національних економічних інтересів і специфіки економіки України.

Основним етапом на шляху набуття Україною повноправного членства в ЄС має стати створення економічних і правових передумов для початку переговорів про створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Структуру економіки України та країн цього регіону (Польща, Словаччина, Чехія, Угорщина, Болгарія, Румунія, СРЮ, Хорватія, Македонія, Словенія, Албанія) сформовано відповідно до вимог колишньої РЕВ. Це обумовлює необхідність співпраці між ними з подальшим створенням зон вільної торгівлі з найбільш розвинутими країнами регіону, насамперед з країнами Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі. Зовнішньо-

економічна політика України стосовно цієї групи країн повинна передовсім передбачити відновлення таких пріоритетів:

- ефективних традиційних зв'язків, міжнародної спеціалізації, кооперування, зокрема у металургії, транспортному і сільськогосподарському машинобудуванні, хімічній та легкій промисловості;

- раціональних контактів у сфері науки і техніки, особливо з проблем розроблення нових матеріалів і технологій, біотехнологій, проблем фізики низьких температур, ядерної фізики тощо.

Державна політика в прикордонних областях стимулюватиме розвиток пріоритетних напрямів зовнішньоекономічної діяльності з метою використання вигідного розташування прикордонних територій. Основним напрямом транскордонного співробітництва стане здійснення обміну товарами та робочою силою, координація робіт у сфері охорони навколишнього природного середовища, спільного використання інфраструктурних об'єктів, інформаційного обміну тощо.

Крім країн зони ЧЕС, що входять до СНД та ЄС, Україна активно співпрацює з Туреччиною з метою виходу на ринки країн Близького Сходу для забезпечення диверсифікації джерел надходження нафтопродуктів, а також імпорту для легкої промисловості. Завдання зовнішньої економічної політики України стосовно Болгарії та Румунії переважно зберігатимуться згідно з визначеними завданнями щодо відносин з країнами Центральної Європи. Серед заходів, що сприятимуть створенню передумов для плідного співробітництва в рамках ЧЕС є такі, як подолання або зниження митних бар'єрів, укладення міждержавних угод про режим прибережної торгівлі, створення багатосторонньої системи розрахунків з використанням спільного міждержавного банку відповідних країн, створення ряду прибережних спеціальних (вільних) локальних економічних зон.

Активізація економічних стосунків з Ліваном, Кувейтом, Туреччиною, Єгиптом, Сирією, Саудівською Аравією, Об'єднаними Арабськими Еміратами та іншими країнами регіону

має велике значення з точки зору забезпечення економіки України альтернативними джерелами енергоносіїв та фінансовими “портфельними” інвестиціями. Регіон може стати також великим споживачем інженерно-технічних послуг України по спорудженню промислових та цивільних об’єктів, транспортної і комунальної структури. За певних умов доцільно буде співробітничати у розвитку трансконтинентальної системи транспорту та зв’язку. Виважена політика дозволить українським підприємствам військово-промислового комплексу одержати необхідні для конверсії кошти від торгівлі військовою технікою, озброєнням та ремонтними послугами.

Індія та Китай є одним із головних суб’єктів міжнародної торгівлі для України. Але подальше збільшення масштабів торгових операцій повинно доповнюватися розвитком виробничої кооперації з ефективним використанням фінансово-економічних можливостей Китаю, дешевої сировини для легкої, харчової і хімічної промисловості - з Індії, а також науково-технічного потенціалу України. Необхідним є пошук резервів для значного збільшення експорту української продукції машинобудування і передових технологій на взаємовигідній основі, насамперед для реконструкції об’єктів, споруджених за часів колишнього СРСР.

В’єтнам, Індонезія та країни Південно-Східної Азії - потенційні партнери для нашої економіки у XXI столітті. Вони можуть стати значними ринками для торгівлі машинно-технічною продукцією, для надання інженерно-технічних послуг, підготовки кадрів тощо. Україна може брати участь у реалізації значного інвестиційного капіталу, що спрямовується на будівництво великих об’єктів енергетичного та промислового призначення. Одним з напрямів розвитку економічних відносин повинно стати співробітництво, пов’язане із впровадженням у вітчизняне виробництво сучасних науково-технічних досягнень з наступним спільним виходом на ринки третіх країн з високотехнологічною продукцією. Поширюватиметься залучення в Україну іноземних інвестицій, збільшуватимуться обсяги експорту традиційної продукції української промисловості (металопрокат, вироби

важкого машинобудування, верстати середньотехнічного рівня, мінеральні (добрива, інша хімічна продукція) та імпорту порівняно дешевих, але високотехнологічних виробів для виробничого і невиробничого використання.

Протягом багатьох років між Україною та країнами Латиноамериканського континенту існували розгалужені економічні зв’язки (українська сторона здійснювала поставки енерготурбін, тракторів, екскаваторів, автотранспорту, кранів, українські фахівці брали участь у будівництві різноманітних об’єктів). Надалі потрібно поновити і розширити зв’язки, що існували раніше, для просування українських товарів на латиноамериканському ринку. Враховуючи заінтересованість Аргентини, Бразилії, Чілі в реалізації своїх національних космічних програм, корисним вбачається співробітництво у сфері обміну ліцензіями та “ноу-хау” в аерокосмічній галузі.

Серед інших країн світу Україна співпрацюватиме і розширюватиме економічні зв’язки з країнами Північної (Єгипет, Марокко, Туніс та ін.) і Західної Африки (зокрема, Гвінейською Республікою), з іншими арабськими державами Середземномор’я, а також з Ізраїлем. Набуватимуть подальшого розвитку економічні зв’язки з Мексикою, з нафтовидобувними країнами - Індонезією, Брунеєм, Нігерією, Південно-Африканською Республікою.

Перспективи подальшого розвитку та вдосконалення зовнішніх економічних зв’язків України пов’язані з проведенням єдиної зовнішньоекономічної політики держави, реалізацією її економічних інтересів і безпеки, проникненням та зміцненням позицій національного товаровиробника на зовнішніх ринках товарів та послуг, посиленням конкурентоспроможності української продукції, збільшенням її експорту, надходжень іноземних інвестицій, здійсненням контролю за надходженням в Україну валютних цінностей, захистом прав і законних інтересів України, вітчизняних та зарубіжних суб’єктів господарської діяльності.

14.4. Інтеграція України у світове господарство

Розбудова незалежної України об'єктивно потребує входження її у світове господарство на організаційно-економічних засадах ринкових відносин на принципах рівноправності та взаємної вигоди у співробітництві. Об'єктивна необхідність інтеграції України у світове господарство і розвитку її міжнародних відносин безпосередньо впливає передусім з потреб використання у національній системі відтворення міжнародного поділу праці для прискорення переходу до ринкової економіки країни з метою її розвитку і зростання багатства суспільства. Така необхідність сприяє формуванню ефективної структури економіки країни. Зовнішньоекономічні зв'язки в процесі інтеграції України у світове господарство охоплюють також комплекс екологічних проблем, що розв'язуються спільними зусиллями. Нарешті, розвиток зовнішньоекономічних відносин відкриває додаткові можливості у створенні належних умов для задоволення життєвих потреб народу України.

Поряд з об'єктивною необхідністю інтеграції України у світове господарство та розвитку її зовнішньоекономічних відносин існують і об'єктивні можливості для таких процесів. До них насамперед належить економічний потенціал нашої країни, що дає підставу для належної участі у міжнародному поділі праці.

Об'єктивною можливістю для інтеграції у світове господарство є вироблення механізму зовнішньоекономічних зв'язків, по-перше, на макрорівні - загальнодержавному; по-друге, на мікрорівні підприємств; по-третє, на глобальному та регіональному макрорівнях через участь у спеціалізованих і багатоцільових економічних міжнародних організаціях ООН і регіональних економічних об'єднаннях типу Чорноморської зони співробітництва. Поєднання об'єктивної необхідності та об'єктивних можливостей входження України у світове господарство робить цей процес закономірним.

Відомо, що енергетичне самозабезпечення є однією з головних умов незалежності. Досягти його Україна може, якщо візьме курс на модернізацію наявних і спорудження нових сучасних екологічно чистих вугільних та газотурбінних електростанцій, на розвиток власного енергетичного машино- та котлобудування, скориставшись вітчизняними науковими та виробничими здобутками й досягненнями високорозвинутих країн. Без розвитку відповідних форм зовнішньоекономічних відносин зробити це практично неможливо.

В умовах формування сучасної моделі міжнародного поділу праці (МПП), основу якої має становити якісно оновлена технологічна база виробництва, Україна повинна поступово, цілеспрямовано розв'язувати проблеми ефективної участі у МПП, використовуючи зовнішньоекономічні зв'язки для реалізації. Отже, для прискорення процесу входження України у світове господарство слід брати до уваги такі обставини:

- основними орієнтирами українських товаровиробників мають бути технологічні фактори, світові стандарти, культура виробництва та динаміка ємності світового ринку. Природні фактори у таких випадках практично не відіграють суттєвої ролі, тому що визначальна роль належить суто технологічним можливостям. Під впливом дії технологічних факторів підприємство переходить на параметри світового виробничого процесу: якість продукції, її асортимент, відповідність моді, рівень витрат. Уніфікується також його виробництво незалежно від розмірів країни;

- необхідною умовою сучасного ефективного виробництва стало наближення потужностей підприємств, технологій, технічного оснащення та серійності до таких світових критеріїв оптимальності, як орієнтація не на масове виробництво, а на конкретного споживача. На ці критерії повинні орієнтуватись експорто-орієнтовані підприємства, що дасть змогу інтегрувати національну економіку зі світовим господарством;

- внаслідок інтернаціоналізації продуктивних сил немає потреби створення в країнах світового господарства максимально

галузево розгалужених виробничих систем, включаючи підприємства з повним технологічним циклом, що на попередніх етапах розвитку країн світу впливало з концепції максимального самозабезпечення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Які загальні особливості геополітичного положення України?
2. Членом яких міжнародних організацій є Україна?
3. Які з міжнародних організацій, з якими співпрацює Україна, мають економічну спрямованість?
4. Що таке міжнародна економічна інтеграція?
5. Членом яких міжнародних організацій, у системі яких здійснюється економічна співпраця є Україна?
6. На яких рівнях здійснюються інтеграційні процеси у світовому господарстві?
7. Що розуміють під процесами глобалізації?
8. Які переваги і недоліки процесів глобалізації НГК України?
9. Охарактеризуйте міжнародну торгівлю як складову міжнародних економічних відносин.
10. Як регулюється міжнародна торгівля товарами та послугами?
11. В яких формах здійснюється міжнародна передача технологій?
12. У чому полягають соціально-економічні наслідки міжнародної міграції робочої сили?
13. Які основні переваги та недоліки різних способів організації світової валютної системи?
14. Охарактеризуйте основні складові інфраструктури міжнародних економічних відносин.
15. Чим викликана необхідність інтеграції економіки України у світове господарство ?

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Міжнародний поділ праці.
2. Місце України у світовому територіальному поділі праці.
3. Об'єктивні передумови розширення зовнішньоекономічних зв'язків.
4. Зовнішньоекономічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці.
5. Основні форми зовнішньоекономічних зв'язків.
6. Зовнішня торгівля: структура, тенденції розвитку.
7. Зовнішньоекономічний баланс України.
8. Територіальна і товарна структура експорту та імпорту.
9. Поліпшення структури торгівлі.
10. Встановлення прямих зв'язків підприємств України з промисловими й комерційними фірмами зарубіжних країн.
11. Створення спільних підприємств і міжнародних об'єднань за участю українських та іноземних організацій, фірм, управлінь.
12. Проблеми іноземного інвестування і створення вільних економічних зон в Україні.
13. Об'єктивні передумови необхідності економічного співробітництва України з країнами - членами СНД.
14. Форми і напрями економічних зв'язків та співробітництва. Спільний економічний простір.
15. Проблеми та перспективи розвитку економічних зв'язків та співробітництва України з країнами-членами ЄС.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Інтеграція народногосподарського комплексу України у світову господарську систему передбачає досягнення таких цілей:
 - а) формування розвинутої ринкової системи господарства; використання можливостей світового ринку для структурної перебудови

національного господарства; перетворення зовнішньоекономічної сфери в активний фактор динамічного та високоефективного економічного зростання;

б) необхідність докорінної технічної і технологічної модернізації промислового виробництва, сільського господарства та інших галузей господарського комплексу України;

в) укладання митних союзів із зацікавленими країнами, що посилять їх взаємну довіру, приведе їхню митну політику до узгодженості;

г) максимально ефективного використання наявних науково-технічного та економічного потенціалів країни, широкий розвиток міжнародної кооперації в галузі науки, освіти та виробництва;

2. Найтісніші зв'язки в галузі науки, техніки та освіти України:

- а) з Росією;
- б) з Білоруссю;
- в) з Угорщиною;
- г) з Литвою;

3. Одним з головних завдань щодо розвитку зовнішніх економічних зв'язків України є:

а) забезпечення просування товарів українського виробництва на нові зарубіжні ринки;

б) прискорення економічних реформ шляхом гармонізації економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі;

в) експортне виробництво, від якого великою мірою залежить ефективність економіки;

г) співробітництво у галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів виробного призначення і соціальної інфраструктури;

4. Зовнішня економічна політика має:

а) відповідати національним інтересам держави, забезпечувати взаємовигідне співробітництво з іноземними партнерами, стимулювати конкуренцію між учасниками зовнішньоекономічної діяльності з метою підвищення якості продукції та послуг на українському ринку;

б) сприяти формуванню необхідної законодавчої бази та створенню відповідного економічного середовища;

в) сприяти науково-технічному співробітництву та взаємовигідній міжнародній торгівлі;

г) сприяти використанню можливостей світового ринку для структурної перебудови національного господарства;

5. Сучасна зовнішньоекономічна політика України спрямована на:

а) формування нового торговельного режиму з подальшою інтеграцією до світового економічного простору шляхом поступового і зваженого збільшення ступеня відкритості національної економіки;

б) прискорення економічних реформ шляхом гармонізації економічного законодавства відповідно до світової системи торгівлі;

в) зняття технічних бар'єрів у торгівлі з провідними країнами-членами СОТ;

г) забезпечення просування товарів українського виробництва на нові зарубіжні ринки;

6. Система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці - це:

а) міжнародне співробітництво;

б) економічна політика;

в) зовнішньоекономічна політика;

г) міжнародні економічні зв'язки;

7. Визначте основні етапи розвитку зовнішньоекономічної діяльності в Україні на найближчі десять років:

а) етап перехідного періоду, етап структурної перебудови зовнішньоекономічної діяльності, етап стабілізації;

б) етап перехідного періоду, пріоритетний розвиток експорту, підвищення ефективності імпорту;

в) етап кризового розвитку, етап стабілізації, етап інтенсивного розвитку;

г) вдосконалення структури експорту, функціональна перебудова зовнішньоекономічних зв'язків;

8. Визначте головну мету першого етапу розвитку зовнішньоекономічної діяльності в Україні:

а) створення передумов для стійкого і тривалого підйому в зовнішньоекономічній сфері;

б) припинення падіння зовнішньоторговельного обороту, насамперед експорту, забезпечення критичного імпорту, стабілізація зовнішньоторговельного і платіжного балансів;

в) нарощування обсягів зовнішньоекономічних операцій в пріоритетних напрямках;

г) інтенсивна зміна структури зовнішньоекономічних зв'язків у товарному, географічному і функціональному аспектах;

9. Загальний рівень ціни планового продажу визначається, виходячи з:

а) витрат виробництва;

б) заробітної плати працівників фірми;

в) ціни пропозиції фірм-конкурентів;

г) суми агентських винагород посередникам;

10. Виберіть правильний спосіб фіксації ціни в контракті:

а) встановленням базису ціни;

б) вибором валюти контракту;

в) виходячи з витрат виробництва;

г) завдяки ковзній ціні;

11. Знижки ціни в міжнародних контрактах бувають:

а) за згоду оплати товарів у доларах США;

б) за згоду поставки товару в кредит;

в) бонусні;

г) при встановленні твердої ціни;

12. Який із наведених варіантів найбільш ефективний при захисті від валютних ризиків, за умови, що валютні ціни та валюта платежу збігаються?

а) валюта контракту та валюта платежу пов'язуються з курсом однієї валюти;

б) валюта контракту та валюта платежу пов'язуються з курсом "кошика валют";

в) не пов'язуються з курсом інших валют;

г) не має вірної відповіді;

13. Скільки осіб з однієї сторони згідно з українським законодавством підписують міжнародний контракт?

а) одна особа;

б) дві особи;

в) три особи;

г) чотири особи;

14. Якщо в контракті не визначено правовий режим, то право якої країни згідно з законодавством України застосовується?

а) міжнародні правові норми;

б) третьої країни;

в) країни-покупця;

г) країни-продавця;

15. Право якої країни застосовується щодо контрактів про виробниче співробітництво за умови суперечностей між сторонами?

а) третьої країни;

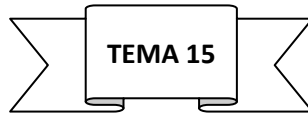
б) країни, що зробила найбільший внесок у співробітництво;

в) за місцем діяльності;

г) міжнародні правові норми;

РОЗДІЛ 4.

ЕКОЛОГІЯ

НАУКОВІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Під екологією ми розуміємо суму знань, які належать до економіки природи: вивчення усієї сукупності взаємовідносин живог з навколишнім його середовищем, як органічного, так і неорганічного....
(Геккель)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 15.1. Сутність раціонального природокористування
- 15.2. Основні принципи раціонального природокористування
- 15.3. Критерії ефективності природокористування

Ключові категорії теми: природокористування, охорона природи, принципи раціонального природокористування, екологізація виробництва

15.1. Сутність раціонального природокористування

Природокористування – об'єктивно зумовлений процес залучення людиною природних ресурсів до виробничої і невиробничої діяльності, їх відтворення та охорону.

У сучасних умовах науково-технічного й соціального прогресу поняття природокористування стає дуже містким і не завжди однозначно розуміється. У «Великій Радянській

Енциклопедії» природокористуванням називається сукупність впливів людини на географічну оболонку Землі, що розглядається в комплексі (на відміну від галузевих понять – водокористування, землекористування, лісокористування тощо) (т. 20, с. 595-596). Деякі автори розглядають природокористування як соціальний процес, інші - як соціально-економічний. Отже **термін «природокористування»**, адекватно відображаючи досить складний і багатогранний суспільно-природний процес в об'єктивній реальності, далеко не однозначний – він вживається, як мінімум, у п'яти значеннях:

1) людська діяльність щодо використання сил і ресурсів природи з метою виробництва матеріальних благ і різних послуг, тобто як всезагальний процес праці. У такому розумінні природокористування рівнозначне поняттю «суспільне виробництво», а з урахуванням невиробничої сфери людської діяльності - навіть ширше за нього;

2) раціональне використання ресурсів і умов природного середовища, їх відтворення та охорона;

3) безпосереднє освоєння, експлуатація, відтворення та охорона природних ресурсів і умов конкретної території (району, окремої країни, групи країн, всього світу);

4) освоєння та експлуатація окремих видів природних ресурсів у локальному, регіональному і глобальному масштабах. У такому розумінні термін «природокористування» залежно від виду споживання природного ресурсу часто замінюється галузевими синонімами, без сумніву, вужчими за обсягом - водокористування, лісокористування, землекористування тощо;

5) синтетична прикладна наука, що розробляє загальні принципи будь-якої діяльності, пов'язаної з користуванням природою. Така диференціація досить відносна. У кожному окремому випадку вивчається один і той же об'єкт - процес використання людиною сил і ресурсів природи, але з різних боків і на різних рівнях галузевої, міжгалузевої і територіальної спільності. Серед перелічених значень терміну «**природокористування**» найширшим за обсягом є поняття, що

відображає процес праці (суспільне виробництво), найвужчим — освоєння та експлуатація окремого виду природного ресурсу у вузькотериторіальному (локальному) масштабі. Класифікація основних видів природокористування можлива з позицій втісно взаємопов'язаних галузевого, компонентного, функціонального (комплексного) підходів. З галузевої системи народного господарства виділяють галузі природоспоживання (теплоенергетику, видобуток мінеральної сировини, лісоексплуатацію, металургію, вуглеводородогазопереробку тощо), природокористування у вужчому розумінні (землеробство, тваринництво, гідро-, вітро-, геліоенергетику, транспорт, будівництво) і природовідтворення (рекультивацию і меліорацію земель, очищення та утилізацію відходів, регулювання стоків, перекидання вод, створення заповідників тощо). За вищого ступеня узагальнення ці види можна об'єднати в поняття виробничого (промислового і сільськогосподарського) і невиробничого природокористування. **Функціональний підхід** (комплексний) до класифікації природокористування передбачає виділення п'яти блоків найважливіших напрямів природокористування:

- 1) ресурсоспоживання;
- 2) конструктивного перетворення;
- 3) відтворення природних ресурсів;
- 4) охорони природних ресурсів;
- 5) управління і моніторингу.

Компонентна класифікація видів природокористування базується на спільному використанні деякими галузями виробництва одного компонента природного середовища (наприклад, води, повітря, ґрунту, лісу тощо), тобто на міжгалузевому споживанні природного ресурсу в рамках певної території. Основні види природокористування в цьому випадку відповідають головним структурним компонентам природного комплексу - водо-, лісо- і землекористуванню, використанню атмосфери, надр, тваринного світу. Не слід плутати поняття раціонального природокористування з охороною природи.

Охорона природи - це розробка і здійснення заходів щодо її раціонального використання, що включають захист від надлишкових техногенних навантажень і негативних наслідків втручання людини, активне регулювання природних процесів, відтворення і поліпшення природного потенціалу ландшафтів.

Стратегічним напрямом природоохоронної діяльності повинні стати більш повне і комплексне використання природних ресурсів, розробка і запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів, які дають змогу помітно скоротити чи повністю виключити забруднення природного середовища і забезпечити глибшу переробку первинної сировини. В окремих випадках використання природних ресурсів служить одним із способів їх охорони. Наприклад, санітарні рубки сприяють підвищенню продуктивності лісів, правильно організований промисел звірів поліпшує їх стадо. Принцип єдності охорони природи та її раціонального використання — основний принцип у взаємовідносинах суспільства з природою. При цьому саме поняття охорони природи набуває ширшого змісту. В такому аспекті охорона природи є необхідною умовою використання її ресурсів і служить підтриманню динамічної рівноваги між використанням природних ресурсів, з одного боку, і відтворювальними можливостями природи — з другого, що особливо важливо при високій технічній оснащеності сучасного виробництва. Чим повніше використовуються природні ресурси, тим ощадливіше і по-господарськи слід ставитися до їх експлуатації, особливо якщо йдеться про невідновлювані енергетичні ресурси. Незважаючи на те, що кількість розвіданих копалин збільшується як загалом, так і в розрахунку на душу населення, існує загроза їх виснаження ще перед тим, як буде здійснений перехід на використання нових джерел енергії. Тим більше що суспільство відчуває все більший дефіцит відновлюваних природних ресурсів. У зв'язку з цим раціональне використання і відтворення природних ресурсів стає однією з найбільш актуальних проблем людства. Поряд з глобальним, проблема охорони навколишнього середовища і раціонального

використання природних ресурсів має яскраво виражений регіональний характер і відіграє особливу роль в інтенсифікації виробництва на основі прискорення науково-технічного прогресу. Така постановка проблем вимагає поліпшення розробки питань управління, пов'язаних насамперед з діалектикою взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

15.2 Основні принципи раціонального природокористування

Стосовно природокористування це означає послідовний розвиток наукових засад охорони навколишнього середовища її раціонального використання його ресурсів на основі таких принципів, як планомірність, пропорційність, оптимальність.

Планомірність стосовно використання природних ресурсів - економічна функція держави з управління і регулювання екологічних та економічних відносин і пропорцій. Така функція передбачає як розробку і виконання плаунової системи взаємопов'язаних показників, так і дійовий контроль за їх реалізацією. Перспективне і поточне планування раціонального використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища в кінцевому підсумку виходить з накреслених темпів зростання сукупного суспільного продукту, національного доходу і підвищення життєвого рівня трудящих.

Пропорційність означає погодженість у використанні природних ресурсів як за територією, так і за галузями народного господарства, виключення порушень природних взаємозв'язків у навколишньому природному середовищі.

Оптимальність у використанні природних ресурсів - це досягнення найкращого варіанта взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем. Управління охороною навколишнього природного середовища, як говориться в Законі про охорону навколишнього середовища, полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, екологічної експертизи,

контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Метою управління в галузі раціонального природокористування є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення погодженості дій державних і громадських органів у галузі навколишнього природного середовища.

Визначальними у виробничих відносинах, що складаються між людьми і природою, є їх суспільний характер. Тому функції з управління і планування раціонального природокористування є прерогативою держави. Різні міністерства, комісії, відомства, комітети тощо в міру своєї компетенції здійснюють і підтримують єдину державну політику в області охорони навколишнього природного середовища. Одне з центральних місць у регулюванні відносин з приводу охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів відводиться науково обгрунтованому поєднанню територіального і галузевого управління природоохоронною роботою. Підприємства, що залучають у господарський оборот природні ресурси, належать, з одного боку, до тієї чи іншої галузі народного господарства, а з другого - є ланками територіально-виробничих комплексів. Тому виникає необхідність правильного поєднання інтересів багатьох міністерств, відомств і місцевих територіальних органів, які повинні доповнювати одне одного, утворюючи єдину систему управління.

Наприклад, при відведенні земель під промислове, транспортне чи житлове будівництво слід виходити не тільки з локальних інтересів відомчого характеру, а й враховувати, що відчуження земель, особливо орних, призводить до скорочення площі сільськогосподарських угідь, знижує родючість ґрунту, зменшує валову продукцію сільського господарства та ін. У системі управління природоохоронною діяльністю підприємства

можна виділити планування, експлуатацію очисних споруд (включаючи технологічний процес) і контроль за викидами в навколишнє середовище. Проектування і планування дають змогу розробити комплекс необхідних заходів з охорони навколишнього середовища, їх виконання, серед яких нові удосконалені технологічні процеси, роботи, очисні споруди, що знижують або виключають шкідливий вплив на навколишнє середовище. Управлінські функції в області природоохоронної діяльності підприємства повинні сприяти вдосконаленню технології виробництва, ремонтно-експлуатаційних робіт, безаварійній роботі устаткування, виконанню планово-попереджувального і поточного ремонту. Контроль включає в себе аналіз технології, лабораторний аналіз, контрольні пости, визначення концентрації шкідливих виділень, інформування керівництва про стан навколишнього середовища на підприємстві, дотримання законодавства в цій області. Усі ланки народногосподарської середовищезахисної системи становлять єдине ціле і доповнюють одна одну. Водночас кожна з цих ланок наділена самостійними функціями, вирішує певне коло завдань і має свою структуру.

Відповідають за організацію державної підсистеми і контролю за станом навколишнього середовища Міністерство з охорони навколишнього середовища (1991 р.), служба стандартизації, Міністерство охорони здоров'я та інші міністерства, а також місцеві обласні, міські та районні організації відповідного профілю. У своїй діяльності вони керуються переважно Законом «Про охорону навколишнього середовища» (1991 р.).

Державна підсистема використання природних ресурсів перебуває в компетенції місцевих Рад народних депутатів, які повинні контролювати і регулювати всю природоохоронну роботу міністерств і відомств. Галузевий і міжгалузевий характер раціонального природокористування визначається специфікою господарської діяльності структурних підрозділів міністерств і відомств і залежить від виробничого профілю підприємств і об'єднань. Тому обов'язки між різними ланками цієї підсистеми

охорони навколишнього середовища і раціонального природокористування розподіляються відповідним чином.

Так, Міністерство сільського господарства і продовольства України повинно здійснювати державний контроль за дотриманням земельного законодавства і порядку користування землею; відповідає за організацію охорони і раціонального використання земель, що перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств і організацій системи міністерств, за правильність застосування в сільському господарстві отрутохімікатів, розробку біологічних засобів боротьби з хворобами і шкідниками сільськогосподарських культур і насаджень, організацію економного використання води при зрошенні земель; здійснює контроль за рекультивацією земель та ін.

У загальному вигляді принципи раціонального природокористування можуть бути сформульовані так:

1. Принцип «нульового рівня» споживання природних ресурсів.

Цей принцип використовується в багатьох економічно розвинутих країнах для регулювання споживання первинних переробних ресурсів у державному масштабі. Називається він так через те, що за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний - перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для певних видів ресурсів 2-7 відсотків). Дотримання коефіцієнта обов'язкове, оскільки з порушника стягується штраф, який може перевищити прибутки підприємства.

2. Принцип відповідності антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону.

Дотримання цього принципу дозволить уникнути порушень природної рівноваги завдяки чітко визначеному збалансованому циклові використання і відновлення. Таке порушення законів функціонування природних систем відбувається у двох випадках:

а) за перевищення рівня антропогенного навантаження. Це виражається в надмірній концентрації виробництва. Протягом багатьох років у практиці територіального планування виходили з того, що собівартість виробництва продукції знижується при збільшенні концентрації виробництва. При цьому не лише ігнорувались обмежені відновлювальні властивості природно-ресурсного потенціалу регіону; часто-густо споживання окремих видів ресурсів виробництвом перевищувало їх наявність. Так виникли регіони гостроекологічної кризи в Україні - в Донбасі, Придніпров'ї, а в Росії - на Уралі, в Поволжі й Кузбасі тощо.

Особливо багато еколого-економічних проблем спричинила концентрація виробництва у великих містах. «Економічність» розраховувалася без обчислення затрат на створення об'єктів необхідної інфраструктури. Часто не брали до уваги те, що вартість інфраструктури у великому місті значно перевищує її створення у малому й середньому. Крім того, не враховувалися затрати на заходи з охорони довкілля від забруднення відходами виробництва. Така практика планування призвела до того, що в усіх великих містах і промислових центрах спостерігається сильне забруднення довкілля відходами виробництва. Через надмірну концентрацію промисловості впровадження природоохоронних заходів перетворюється у велику проблему;

б) за невідповідності спеціалізації виробництва специфіці природно-ресурсного потенціалу. Така невідповідність спостерігається у рекреаційних регіонах України - Карпатах, де найоптимальніше використання рекреаційних ресурсів сприяло б формуванню рекреаційного комплексу і виробництва, яке його обслуговувало б. Проте, розвиток галузей важкої промисловості та інших екологічно небезпечних галузей призвів тут до погіршення якості повітря, питної води і навіть деяких мінеральних джерел.

3. Принцип збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання.

Цей принцип впливає з найважливіших закономірностей взаємопов'язаності змін компонентів природи під впливом

антропогенної діяльності. Вплив людини на окремі компоненти природи та окремі види ресурсів не обмежується змінами лише в них. Зміни одного з компонентів природної системи призводять до змін в інших, а іноді - до зміни якості екосистеми в цілому. Прикладом може служити осушення боліт в областях Українського Полісся, після чого змінилися якості багатьох екосистем: рілля виявилася підтопленою, висохли малі річки тощо.

4. Принцип збереження природообумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності.

Природний ресурс, що видобувається людиною з природних систем, пройшовши, врешті-решт, цикл «ресурс-виробництво-споживання», знову повертається у вигляді відходів в екосистеми. Якщо це повернення наближається до природного кругообігу, воно не завдає шкоди природі, природна речовина поступово асимілюється.

Сутність принципу зводиться не тільки до того, щоб технологічні процеси конкретних виробництв обмежувалися циклічністю, а й щоб циклічні процеси являли послідовний ряд стадій виробництва, пов'язаних між собою чи комплексністю переробки сировини, чи постадійним її використанням.

Порушення цього принципу призвело до утворення великої кількості відходів, які не включаються в природний кругообіг речовин і змінюють властивості багатьох екосистем у регіоні. Академік Б. М. Ласкорін запропонував спеціальний термін «техногенні родовища», підкреслюючи, що у відвалах і «хвостах» збагачувальних фабрик, у стічних водах є значна кількість важливих елементів, запаси яких можна зіставляти з природними родовищами.

5. Принцип погодження виробничого і природного ритмів.

Динаміка біосфери в часі має ритмічний характер. Принцип ритму - один із тих принципів, що властивий усьому Всесвітові.

Подібне погодження дотримується в сільськогосподарському виробництві, де ритмічно функціонують сировинні й переробні ланки АПК. Цим принципом часто нехтували під час

спорудження ГЕС на рівнинних ріках, не беручи до уваги, що періодичність падіння рівня води позначається на роботі не лише ГЕС, а й підприємств, які споживають енергію.

Принцип погодження виробничого і природного ритмів впливає з того, що будь-яка екосистема і кожний її компонент підпорядковується своєму часовому ритмові. Для того щоб екосистема зберігала рівновагу, необхідно, щоб загальна швидкість її внутрішніх процесів керувалася найповільнішою її ланкою, оскільки будь-який антропогенний вплив, який змушує котрись частину циклу працювати швидше, ніж працює вся екосистема, призведе до порушення стабільності екосистеми.

Циклічна ритмічність природних процесів веде до їх повторюваності, що дозволяє враховувати багато процесів у перспективному плануванні, погоджуючи належним чином у часі діяльність господарських підрозділів.

6. Природні процеси, що перебігають у часі, визначаються факторами як короткочасними, так і тривалої дії. Звідси впливає необхідність їх урахувати і в поточній і в перспективній виробничій діяльності. Тому, необхідним є дотримання такого принципу природокористування, як пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу відносно економічної ефективності поточного природокористування, а надто з огляду на те, що у сфері природокористування всі негативні екологічні наслідки господарської діяльності незворотні. Особливо чітко незворотність життєвих процесів простежується на живих організмах, у яких В. І. Вернадський визначав асиметрію на відміну від симетрії неживої матерії. Втрата того чи іншого генотипу невідновлювальна, еволюційний процес відбувається за своїми законами, згідно з якими кожний живий організм є кільцем в еволюційному ланцюзі.

Відвернення негативних наслідків у віддаленій у часі перспективі є особливо складним завданням. Ф. Енгельс попереджав: «... не будемо ... надто спокушатися нашими перемогами над природою. За кожную таку перемогу вона нам мстить. Кожна з цих перемог має, щоправда, у першу чергу ті

наслідки, на які ми розраховували, але в другу і третю чергу зовсім інші, непередбачені наслідки, які дуже часто знищують значення перших ...» .

Дотримання принципів раціонального природокористування доцільно в усіх регіонах незалежно від ієрархічного рівня. Збереження спільної екологічної рівноваги можливо за умови збереження рівноваги природних систем окремих регіонів і навпаки. Крім того, проблема раціонального природокористування не може бути вирішена тільки в регіональних і навіть в загальнодержавних межах. Це – глобальна проблема, вона властива всій планеті.

15.3 Критерії ефективності природокористування

Термін «природокористування» є одним із найпоширеніших у сучасній літературі. Але вивчений він різним змістом. Найчастіше його вживають тоді, коли мова йде про використання природних ресурсів у процесі суспільного виробництва з метою задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства. Іноді під ним розуміють сукупність впливу людства на географічну оболонку Землі. Але в усіх випадках під природокористуванням мається на увазі сукупність усіх форм експлуатації природо-ресурсного потенціалу і заходів з його збереження, вирізняючи з цього процесу три аспекти: а) видобуток і переробку природних ресурсів, їх відновлення чи відтворення; б) використання та охорону природних умов середовища проживання; в) збереження, відтворення (відновлення) екологічної рівноваги природних систем, що служить основою збереження природо-ресурсного потенціалу суспільства.

Механізм господарювання в царині природокористування являє собою систему заходів з управління, планування та економічного стимулювання, спрямованого на раціональне природокористування.

Об'єктивним критерієм винесення рішень з приводу альтернативних стратегій використання навколишнього середовища служить економічна оцінка природних ресурсів.

Під системою економічних оцінок природних ресурсів розуміють систему централізовано встановлених нормативів максимально допустимих затрат на збереження даного природного блага і нормативів мінімально допустимої ефективності експлуатації природних ресурсів.

Економічна оцінка природних ресурсів являє собою грошовий вираз довгострокового ефекту від їх експлуатації. Вартісна оцінка природних ресурсів необхідна для економічного обґрунтування вкладень у відтворення, охорону і раціоналізацію використання природних багатств і вибору найвигідніших із народногосподарських позицій засобів їх утилізації. Необхідність визначення економічної оцінки природних ресурсів було визнано не відразу. У стратегії природокористування можна виокремити три етапи:

Перший етап - початок 20-х - середина 50-х років ХХ століття. В економічній науці домінувала концепція безкоштовності природних ресурсів. Вважалось, що оскільки природні ресурси не є об'єктами купівлі - продажу, то методологічно неправильно оцінювати їх у вартісному виразі, а впровадження оцінки природних ресурсів у господарську практику гальмуватиме розроблення корисних копалин, розширення сільськогосподарського виробництва. Спробу ввести рентні відносини було перервано зі створенням колгоспів, а земельні кадастри оголошено буржуазною категорією, неприйнятною для соціалістичної практики. Природні ресурси, особливо в довоєнні роки, здавалися невичерпними. Тому розроблялися найзручніші родовища з високим вмістом корисної речовини в руді, в сільськогосподарському виробництві переважали екстенсивні методи господарювання, цілинні землі уявлялися великим резервом для екстенсивного розвитку сільського господарства, а лісові ресурси Східного Сибіру і Далекого Сходу Росії - безмежними для лісозаготівлі. Затрати,

необхідні для освоєння нових земель і втягнення їх у господарський обіг, були невеликими.

Другий етап стратегії природокористування розпочався на зламі 60-70-х років і тривав до початку 80-х ХХ століття. Резерви сільськогосподарських угідь, придатні до експлуатації, було вичерпано. Істотно погіршилися умови видобутку ресурсів на родовищах, розроблення яких дозволяло отримувати дешеву сировину, зокрема почала рости собівартість видобутку донецького вугілля. Із 25 млн га розораних цілинних земель 12 млн виявились ерозійними, суховії зривали на значних площах розораний глибокими плугами гумус. У лісовому господарстві знизився обсяг заготівлі деревини та й собівартість її також зросла. Все це свідчило про помилкові уявлення про природні ресурси щодо їх безкоштовності, невичерпності, про те, що вони - тільки подарунок природи людині.

Третій етап (початок 80-х років ХХ століття) пов'язаний з необхідністю економічної оцінки природних ресурсів на основі певних вартісних критеріїв, уявлення про які пройшло відносно тривалу еволюцію.

Питання про економічну оцінку природних ресурсів постає лише, коли людина вступає у взаємодію з ними в процесі господарської діяльності. Саме тому оцінка має відображати результат зіставлення властивостей природного об'єкта з вимогами до нього суспільства. Матеріали дискусії з питань оцінки природних ресурсів, яка проводилася в кінці 60-х років, показують, що об'єктивна необхідність оцінки природних ресурсів обумовлюється дією загальних економічних законів, їх роллю і змістом в процесі виробництва незалежно від будь-якої певної суспільної формації, а ступінь цієї необхідності - рівнем розвитку матеріального виробництва, характером способу виробництва.

Не існує досі однозначного розуміння щодо терміну «економічна оцінка» як в загальному смислі, так і стосовно природних ресурсів. Г. М. Мкртчян при визначенні розміру втрат, які завдає виробництво довкіллю, стверджує, що необхідно

передусім мати інформацію про цінність природних ресурсів і умов як благ, з точки зору їх корисності, тобто здатності задовольняти певні потреби суспільства.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. В чому суть взаємовідносин суспільства і природи?
2. Чим зумовлюється актуальність проблем раціонального використання природних ресурсів у виробничому процесі?
3. Чим характеризується вплив людини на природне середовище в процесі використання останнього у виробничому процесі?
4. В чому полягає унікальність сучасної екологічної ситуації?
5. В чому полягає проблема відходів?
6. Чим загрожують глобальні зміни клімату?
7. Чим викликана об'єктивна необхідність у формуванні екологічного світогляду?
8. Що таке природокористування?
9. В яких значеннях вживається термін «природокористування»?
10. Основні підходи до класифікації видів природокористування і в чому вони полягають?
11. Що повинно бути стратегічним напрямом природоохоронної діяльності?
12. В яких випадках використання природних ресурсів може бути одним із способів їх охорони?
13. Що є основним принципом у взаємовідносинах суспільства з природою?

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Рівновагова системи відтворення в сільському господарстві.

2. Основні групи проблем, які висвітлює екологія.
3. Загальнонаукові і спеціальні методи в екології.
4. Особливості застосування експериментального методу дослідження в екології.
5. Статистико-економічна обробка даних в екології.
6. Об'єктивна необхідність екологізації виробництва.
7. Сутність екологізації виробництва.
8. Економічна оцінка природних ресурсів.
9. Етапи природокористування.
10. Система економічних оцінок природних ресурсів.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Функціональний підхід до природокористування не передбачає:
а) ресурсоспоживання;
б) конструктивного перетворення;
в) переробку природних ресурсів;
г) створення балансу природних ресурсів;
2. Серед існуючих значень терміну «природокористування» найширшим за обсягом є поняття, що відображає
а) процес праці (суспільне виробництво);
б) освоєння та експлуатація окремого виду природного ресурсу у (локальному) масштабі;
в) людська діяльність щодо використання сил і ресурсів природи;
г) раціональне використання ресурсів і умов природного середовища, їх відтворення та охорона;
3. Не є стратегічним напрямом природоохоронної діяльності
а) відтворення природних ресурсів і заміна їх штучними елементами;
б) повне і комплексне використання природних ресурсів ;

в) розробка і запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів;

4. Пропорційність у використанні природних ресурсів означає

а) досягнення найкращого варіанта взаємовідносин суспільства з навколишнім середовищем;

б) погодженість у використанні природних ресурсів як за територією, так і за галузями народного господарства;

в) контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення погодженості дій державних і громадських органів у галузі навколишнього природного середовища;

5. Принцип «нульового рівня» споживання природних ресурсів передбачає, що

а) за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за звітний рік, а на наступний - перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для певних видів ресурсів 2-7 відсотків);

б) за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за звітний рік, а на наступний - перевищення цього рівня споживання не обмежується державою;

в) за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередні 6 місяців, а на наступний - перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом (це може бути для певних видів ресурсів 5-7 відсотків);

г) за нульовий рівень береться обсяг первинних природних ресурсів, використаних підприємством за попередній рік, а на наступний - перевищення цього рівня споживання обмежується в державному масштабі чітко визначеним коефіцієнтом, що розраховується за окремою формулою;

6. Об'єктивним критерієм винесення рішень з приводу альтернативних стратегій використання навколишнього середовища служить

а) національна оцінка природних ресурсів;

б) економічна оцінка природних ресурсів;

в) немає єдиного критерію оцінки;

г) натуральна;

7. Який законодавчо-нормативний акт не регулює діяльність в сфері охорони природи та навколишнього середовища:

а) ЗУ "Про природно-заповідний фонд України";

б) Кодекс України "Про надра";

в) Лісовий кодекс України;

г) немає вірної відповіді;

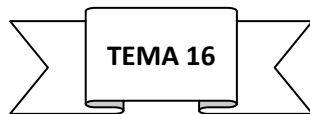
8. До системи органів управління в галузі охорони навколишнього середовища не належать:

а) Органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим;

б) Органи загального державного управління;

в) Органи регіонального управління і контролю в галузі охорони природного навколишнього середовища;

г) Органи спеціального управління з використання окремих видів ресурсів;

ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

"...Від того, зможе людина стати
екологічною істотою або не зможе,
залежить, бути їй на Землі чи ні"
(М.Г. Ігнатенко)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 16.1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності
- 16.2. Законодавчі основи екологічного контролю
- 16.3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації
- 16.4. Система екологічної інформації

Ключові категорії теми: спостереження, моніторинг, екологічний моніторинг, завдання та рівні екологічного моніторингу

16.1. Екологічний моніторинг як інформаційна система спостережень, його напрямки діяльності

У різних видах наукової й практичної діяльності людини здавна застосовується **метод спостереження** - спосіб пізнання, заснований на відносно тривалому цілеспрямованому й планомірному сприйнятті предметів і явищ навколишньої дійсності.

Багато пізніше, уже в ХХ ст. в науці виник термін «моніторинг». **Моніторинг** – це комплексна система

спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан навколишнього середовища, яка дає оцінку і прогнозує його зміни; розробляє обґрунтовані рекомендації для прийняття управлінських рішень.

Згідно, із визначенням, **екологічний моніторинг** – це інформаційна система спостережень, оцінки й прогнозу змін у стані навколишнього середовища, створена з метою виділення антропогенної складової цих змін на тлі природних процесів.

Система екологічного моніторингу повинна накопичувати, систематизувати й аналізувати інформацію:

- про стан навколишнього середовища;
- про наслідки і ймовірні зміни стану (тобто, про джерела й фактори впливу);
- про допустимість змін і навантажень на середовище в цілому;
- про існуючі резерви біосфери.

Система державного моніторингу навколишнього середовища ґрунтується на таких принципах:

- об'єктивність і достовірність;
- систематичність спостережень за станом навколишнього середовища та об'єктами впливу на нього;
- багаторівневність;
- узгодженість нормативного та методичного забезпечення;
- узгодженість технічного і програмного забезпечення;
- комплексність в оцінці екологічної інформації;
- оперативність проходження інформації між окремими ланками системи та вчасне інформування органів державної виконавчої влади;
- відкритість екологічної інформації для населення.

Основними завданнями екологічного моніторингу є:

- організація єдиної державної системи контролю за складовими природного середовища;
- налагодження автоматизованої системи збору, обробки, узагальнення і зберігання інформації про кількість і стан природних ресурсів (банк даних);

- оцінка природно-ресурсного потенціалу та можливого рівня використання ресурсів;
- інвентаризація джерел забруднення і вивчення ступеня антропогенного впливу на компоненти природного середовища;
- моделювання і прогноз змін екологічної ситуації та рівня здоров'я довкілля;
- розробка управлінських рішень, спрямованих на забезпечення раціонального природокористування і розвиток регіону.

Екологічний моніторинг включає три напрямки діяльності:

- спостереження за факторами впливу й станом середовища;
- оцінку фактичного стану середовища;
- прогноз стану навколишнього природного середовища й оцінку прогнозованого стану.

Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:

1. локальному – на території окремих об'єктів (підприємств), міст, ділянках ландшафтів. Для ефективного контролю за забрудненням атмосфери в містах із населенням до 100 тис. осіб контрольних станцій доцільно мати принаймні три; від 100 тис. до 300 тис. осіб – не менше п'яти, від 300 тис. до 500 тис. – сім, тоді як у населеному пункті з населенням понад 1 млн. чоловік – 11-24 пункти. Промислові системи екологічного моніторингу контролюють викиди промислових підприємств, рівень забруднення промислових майданчиків і прилеглих до них районів;

2. регіональному – в межах адміністративно-територіальних одиниць, на територіях економічних і природних регіонів. Здебільшого він отримує дані про забруднення атмосфери і водойм від міських і промислових контрольних станцій;

3. національному – на території країни в цілому моніторинг означає статистичну обробку та аналіз даних про забруднення навколишнього середовища від регіональних систем, зі штучних супутників землі та космічних орбітальних станцій. Вони функціонують разом зі службою погоди Держкомгідромету

України і здійснюють прогноз якості навколишнього середовища на великих територіях країни;

4. глобальному. Глобальні системи моніторингу навколишнього середовища використовуються для досліджень і охорони природи та здійснюються на основі міжнародних угод у цій сфері. Ряд країн має мережу надземних станцій, на яких здійснюються безперервний відбір та аналіз проб на наявність в атмосфері забруднюючих речовин, CO₂, CO, пилу, свинцю, радіонуклідів.

Значний комплекс робіт в галузі екологічного моніторингу проводиться переважно пересувними лабораторіями (ПЕЛ), які забезпечують збір, обробку, накопичення та збереження інформації про параметри навколишнього середовища, а саме: атмосфери, ґрунтів, продуктів харчування.

Вимірвальний комплекс ПЕЛ дозволяє контролювати:

- забруднення атмосфери окисами вуглецю, азоту, сірки і продуктами розпаду радону;
- концентрації токсичних газів в атмосфері (більше 15 видів);
- концентрації шкідливих елементів атомно-абсорбуючим експрес-методом у ґрунті, воді і харчових продуктах;
- потік, еквівалентну дозу і потужність еквівалентної дози радіоактивних випромінювань усіх видів;
- рівні шуму і параметри вібрації;
- щільність потоку електромагнітного випромінювання НВЧ та ін.

Значну допомогу в проведенні моніторингових спостережень надають пересувні лабораторії промислових викидів (ЛИК), які працюють на базі відповідного автомобіля, де розміщена апаратура для контролю валових викидів і масової концентрації основних забруднювачів атмосфери.

16.2. Законодавчі основи екологічного контролю

Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 року – це головний закон у цій сфері, що не тільки проголошує, але й запроваджує систему управління в галузі природокористування. Він закріплює право громадян України на безпечне для життя навколишнє середовище. Це право реалізується шляхом участі громадян в обговоренні проектів законодавчих актів та інших рішень в галузі охорони навколишнього середовища; участі в розробці та здійсненні заходів щодо охорони природного середовища, раціонального використання природних ресурсів; об’єднання в громадські природоохоронні організації; отримання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища.

Закон надає громадянам України право звертатися до суду з позовом на підприємства, установи і організації щодо відшкодування збитків, заподіяних здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє середовище. Він зобов’язує державні органи надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності та враховувати їхні пропозиції щодо цього.

У Законі встановлені принципи охорони навколишнього природного середовища:

- пріоритетність вимог екологічної безпеки;
- гарантування екологічно безпечного становища для життя та здоров’я людей;
- екологізація матеріального виробництва;
- науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів суспільства;
- збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об’єктів і комплексів;
- гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища, формування у населення екологічного світогляду;

- науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє середовище;

- стягнення плати за спеціальне використання природних ресурсів, за забруднення навколишнього природного середовища та зниження якості природних ресурсів;

- вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.

Закон закріплює екологічні права та обов’язки громадян України:

- право на безпечне для життя і здоров’я у навколишньому природному середовищі;

- участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення та реконструкції об’єктів, які можуть негативно вплинути на стан навколишнього природного середовища;

- участь у проведенні громадської екологічної експертизи;

- одержання повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив на здоров’я населення;

- право на подання до суду позовів на державні органи, підприємства, установи, організації і громадян про відшкодування збитків, заподіяних їхньому здоров’ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище.

Громадяни України зобов’язані:

- берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів;

- не порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб’єктів;

- вносити плату за спеціальне природокористування;

- компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

Закон надає широкі повноваження громадським об’єднанням, зокрема:

- брати участь у проведенні спеціально уповноваженими органами перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів;
- проводити громадську екологічну експертизу і обнародувати її результати;
- одержувати інформацію про стан навколишнього природного середовища і джерела його забруднення;
- виступати з ініціативою проведення республіканського та місцевих референдумів з питань охорони навколишнього природного середовища;
- подавати до суду позови про відшкодування збитків, заподіяних внаслідок порушення екологічного законодавства.

Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища” визначає поняття екологічної безпеки та заходи щодо її забезпечення, екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об’єктів, про застосування мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин; передбачає заходи щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення, від забруднення виробничими, побутовими та іншими відходами.

У Законі дається поняття зон надзвичайних екологічних ситуацій (екологічні катастрофи, підвищеної екологічної небезпеки). Встановлена дисциплінарна, адміністративна, цивільна і кримінальна відповідальність за екологічні правопорушення.

Основними з них є:

- порушення прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище;
- порушення норм екологічної безпеки;
- порушення вимог законодавства про проведення екологічної експертизи;
- допущення наднормативних, аварійних, залпових викидів і скидів у навколишнє природне середовище;

- самовільне використання природних ресурсів, перевищення лімітів та порушення інших вимог використання природних ресурсів;
- невжиття заходів щодо попередження та ліквідації екологічних наслідків аварії та іншого шкідливого впливу на навколишнє природне середовище;
- порушення природоохоронних вимог при зберіганні, транспортуванні, використанні, захороненні хімічних, токсичних та радіоактивних речовин, виробничих, побутових та інших відходів;
- відмова від надання своєчасної, повної та достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища, джерела його забруднення та ін.

В Україні існує система органів управління в галузі охорони навколишнього середовища. Це юридично самостійні державні і громадські організації, які уповноважені здійснювати організаційно-розпорядчі, координаційні, консультативні, організаційно-експертні, контрольні та інші функції в галузі забезпечення екологічної безпеки, активного використання природних ресурсів і охорони навколишнього природного середовища.

До системи органів управління в галузі охорони навколишнього середовища належать:

I. Органи загального державного управління, а саме :

1. Органи центральної державної влади: Кабінет Міністрів України; Постійна урядова комісія з питань техногенної екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій; Рада національної безпеки і оборони.

2. Органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим: уряд Автономної Республіки Крим.

3. Органи місцевої державної виконавчої влади: обласні державні адміністрації; Київська міська державна адміністрація; Севастопольська міська державна адміністрація; районні державні адміністрації; районні в м. Києві державні адміністрації; районні в м. Севастополі державні адміністрації.

II. Органи спеціального державного управління :

1. Органи відомчого управління і контролю в галузі екології: Міністерство охорони навколишнього природного середовища України; Міністерство охорони здоров'я України;

2. Органи спеціального по ресурсного управління: Державний комітет природних ресурсів України; Державний комітет України по земельних ресурсах; Державний комітет України по водному господарству; Державний комітет України; з нагляду за охороною праці; Державний комітет лісового господарства України.

3. Органи спеціалізованого функціонального управління :

Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи; Міністерство внутрішніх справ України;

4. Органи спеціалізованого галузевого управління: Міністерство палива та енергетики України.

III. Органи місцевого самоврядування: Міські Ради Обласні Ради, Селищні Ради, районні Ради, Сільські Ради районні в містах Ради

IV. Органи громадського управління: Українське товариство охорони природи; Українська екологічна академія наук; Українська екологічна асоціація "Зелений світ"; Національний екологічний центр; Український екологічний фонд.

Повноваження Верховної Ради України в сфері природокористування і охорони навколишнього середовища:

- здійснює законодавчу діяльність в сфері природокористування і охорони навколишнього природного середовища;
- визначає основні напрями державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища;
- затверджує державні екологічні програми;
- визначає правові основи регулювання відносин у галузі охорони навколишнього природного середовища;
- приймає рішення про припинення діяльності підприємств і об'єктів у разі порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

- визначає повноваження Рад народних депутатів, порядок організації та діяльності органів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки;

- установлює правовий режим зон надзвичайної екологічної ситуації, оголошує такі зони на території республіки та визначає статус потерпілих громадян.

Повноваження Кабінету Міністрів України в сфері природокористування і охорони навколишнього середовища:

- здійснює реалізацію визначеної Верховною Радою України екологічної політики;

- забезпечує розробку державних республіканських, міждержавних і регіональних екологічних програм;

- координує діяльність міністерств, відомств, інших установ та організацій України з питань охорони навколишнього природного середовища;

- визначає порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, захоронення (складування) відходів, інші види шкідливого впливу на довкілля;

- встановлює порядок та граничні розміри плати за користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища, захоронення (складування) відходів, інші види шкідливого впливу на довкілля;

- приймає рішення щодо категорійності та організації нових об'єктів природно-заповідного фонду країни;

- організує екологічне виховання та екологічну освіту громадян;

- приймає рішення про зупинення або припинення діяльності підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності і підпорядкування) у разі порушення ними екологічного законодавства;

• керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України та його органи на місцях:

• здійснюють комплексне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища в країні, проводять єдину науково-технічну політику з питань охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів, координують діяльність міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій в цій галузі;

• проводять державний контроль за використанням і охороною земель, надр, поверхневих і підземних вод, атмосферного повітря, лісів та іншої рослинності, тваринного світу, морського середовища та природних ресурсів територіальних вод, континентального шельфу й виключної (морської) економічної зони держави, а також за додержанням норм екологічної безпеки;

• забезпечують роботу державної екологічної інформаційної системи;

• затверджують нормативи, правила, беруть участь у розробці стандартів щодо регулювання використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища від забруднення та інших шкідливих впливів;

• здійснюють державну екологічну експертизу;

• одержують безплатно від міністерств, відомств, підприємств, установ та організацій інформацію, необхідну для виконання покладених на них завдань;

• видають дозволи на захоронення /складування/ промислових, побутових та інших відходів, на скиди шкідливих речовин у навколишнє природне середовище та спеціальне використання природних ресурсів, відповідно до законодавства України;

• обмежують чи припиняють діяльність підприємств і об'єктів, незалежно від їх підпорядкування та форм власності,

якщо їх експлуатація здійснюється з порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, дозволів на використання природних ресурсів, з перевищенням лімітів на викиди та скиди забруднюючих речовин;

• подають позови щодо відшкодування збитків і витрат, заподіяних у результаті порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

• складають протоколи та розглядають справи про адміністративні правопорушення в галузі охорони природного середовища й використання природних ресурсів;

• керують заповідною справою, ведуть Червону книгу України;

• координують роботу інших спеціально вповноважених органів державного управління в галузі охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів;

• здійснюють міжнародне співробітництво з питань охорони навколишнього природного середовища, вивчають, узагальнюють і поширюють міжнародний досвід у цій галузі, забезпечують виконання зобов'язань України за міжнародними угодами з питань охорони навколишнього природного середовища.

На Державний комітет гідрометеорології покладено наступні функції:

• забезпечення спостереження за станом забрудненості природного середовища;

• регулювання використання повітряного басейну міст і промислових центрів, державний контроль за джерелами його забруднення, додержанням норм граничних викидів забруднюючих речовин в атмосферу;

• проведення спостереження за транскордонним забрудненням повітря;

• здійснення радіаційного моніторингу у районах розташування АЕС України;

• складання карт радіаційного забруднення території;

- попередження про небезпечні і стихійні гідрометеорологічні явища, забруднення атмосферного повітря.

Міністерство охорони здоров'я України здійснює:

- державний контроль за проведенням заходів, спрямованих на ліквідацію і попередження забруднення навколишнього середовища, в тому числі атмосферного повітря, ґрунтів, поверхневих і підземних вод, які використовуються для харчових, побутових і рекреаційних цілей;

- систематичне вивчення впливу ядохімікатів на водні організми і ґрунти, визначення гранично допустимих концентрацій і викидів забруднюючих речовин в навколишнє середовище.

Компетенція органів спеціального по ресурсного управління в галузі екології

Органи спеціального по ресурсного управління виконують такі функції:

Державний комітет природних ресурсів України:

Державний комітет України по земельним ресурсам:

- здійснення державного контролю за додержанням земельного законодавства і порядку користування землею;
- координація у проведенні земельної реформи, створення умов для всіх форм власності на землю;
- відповідальність за організацію охорони і раціональне використання земель, проведення моніторингу земель;
- нагляд за виконанням комплексу протиерозійних заходів.

Державний комітет України по водному господарству:

- державне управління в галузі водного господарства, здійснення єдиної технічної політики, впровадження у водне господарство досягнень науки і техніки, нових технологій і передового досвіду;
- розробка і встановлення режимів роботи водосховищ комплексного призначення, водогосподарських систем і каналів, затвердження правил їх експлуатації;

- розробка та участь у реалізації державних, міждержавних і регіональних програм використання й охорони вод та відтворення водних ресурсів;

- забезпечення потреб населення й галузей економіки у водних ресурсах та здійснення їх між басейнового перерозподілу;

- здійснення радіологічного і гідрологічного моніторингу водних об'єктів комплексного призначення, водогосподарських систем міжгалузевого та сільськогосподарського водопостачання;

- проектування, будівництво і експлуатація водогосподарських систем та об'єктів комплексного призначення

- здійснення заходів щодо комплексного екологічного оздоровлення поверхневих вод та догляду за ними;

- ведення державного обліку водокористування та державного водного кадастру;

- погодження дозволів на спеціальне водокористування;

- здійснення міжнародного співробітництва у галузі використання й охорони та відтворення водних ресурсів прикордонних вод;

- виконання заходів, пов'язаних із попередженням шкідливої дії вод і ліквідацією її наслідків, включаючи протипаводковий захист населених пунктів та земель;

- здійснення контролю за дотриманням режимів роботи водосховищ та водогосподарських систем.

Державний комітет природних ресурсів України:

- затвердження нормативних документів з питань проведення робіт з геологічного вивчення надр;

- державна реєстрація всіх геологорозвідувальних робіт в Україні;

- створення державного інформаційного геологічного фонду;

- встановлення переліку корисних копалин;

Державний комітет України з нагляду за охороною праці:

- бере участь у розробці програм видобутку корисних копалин;

- надає гірничі відводи на всі види користування надрами;
- здійснює державний нагляд за розробкою родовищ корисних копалин;
- видає дозвіл на експлуатацію родовищ та спеціальні дозволи на користування надрами для розробки підземних вод;
- веде державний облік підземних вод;
- веде державний моніторинг підземних вод;
- погоджує умови спеціального водокористування в разі використання підземних вод;
- погоджує дозволи на право виконання проектних і будівельних робіт, пов'язаних з видобуванням підземних вод.

Державний комітет лісового господарства України:

- організація ведення лісового господарства, включаючи питання охорони, захисту, раціонального використання лісових ресурсів та відтворення лісів;
- розробка норм, правил та інших нормативних документів у галузі охорони, захисту та відтворення лісів;
- розробка та організація комплексних державних і регіональних програм у галузі охорони, захисту, використання та відтворення лісів.

Місцеві органи влади в межах своєї компетенції :

- дають згоду на розміщення на підвідомчій території підприємств і організацій;
- затверджують проекти планування і забудови населених пунктів, їх генеральні плани і схеми промислових вузлів;
- видають і відміняють дозволи на спеціальне використання місцевих природних ресурсів;
- організують розробку і затверджують місцеві екологічні програми;
- затверджують ліміти викидів в атмосферу, скид стічних вод і розміщення відходів ;
- організують збір, переробку, утилізацію і захоронення промислових і побутових відходів;

- погоджують плани роботи підприємств і організацій по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів;
- організують вивчення навколишнього природного середовища;
- надають підприємствам, організаціям і громадянам інформацію про стан навколишнього природного середовища і захворювання населення;
- здійснюють контроль за додержанням природоохоронного законодавства;
- обмежують, призупиняють чи припиняють господарську діяльність підприємств і організацій в випадках порушень ними природоохоронного законодавства;
- організують роботу по ліквідації екологічних наслідків аварій і стихійних лих.

Організаційні функції управління природокористуванням в міському середовищі здійснюють відділи екології при міськвиконкомах. Звичайно, вони входять до складу управління по капітальному будівництву і житлово-комунальному господарству.

Спеціально уповноважені державні органи в межах своєї компетенції:

- здійснюють управління і контроль за використанням і охороною атмосферного повітря, поверхових і підземних вод, земель, надр, лісів;
- видають дозволи на спеціальне використання природних ресурсів;
- встановлюють ліміти і видають дозволи на викиди в атмосферу, скид стічних вод і захоронення відходів;
- обмежують чи припиняють діяльність підприємств і організацій, якщо їх експлуатація ведеться з порушенням природоохоронного законодавства;
- застосовують адміністративні санкції по відношенню до осіб, винних в порушенні природоохоронного законодавства.

В містах функціонують управління чи відділи /інспекції/ спеціально уповноважених державних органів в галузі природокористування, підпорядковані відповідним міністерствам і відомствам України. Координація діяльності всіх органів в галузі природокористування здійснюється органами екологічної безпеки Міністерства охорони навколишнього природного середовища України.

Директивне регулювання чи екологічна регламентація господарської діяльності – це вплив на організаторів, інвесторів і учасників виробництва з допомогою юридичних, нормативних і адміністративних обмежень, регламентів і заборон, які мають обов'язковий характер.

До нього відносяться :

1. *Регулювання розміщення виробництва :*

а) заборона на будівництво промислових підприємств чи інших об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури в межах територій;

б) обмеження росту виробничих потужностей у відповідності з екологічною техномісткістю території.

2. *Регламентація техногенних потоків:*

а) встановлення гранично допустимих емісій - викидів, скидів, складування відходів – для всіх груп джерел;

б) встановлення нормативів і квот очистки викидів і скидів;

в) специфікація технології виробництва і очистки відходів з заборону застосування застарілих і несучасних технологічних засобів, заборона чи обмеження виробництва відходомісткої, по технології виробництва продукції.

3. *Вимоги до екологічної якості продукції:*

а) заборона чи обмеження випуску продукції, яка антиекологічна за своїм основним впливом та побічним ефектом;

б) обмеження виробництва продукції, використання якої дає велику кількість неутилізованих відходів;

в) дотримання норм домішок і забруднюючих речовин в продукції, яка виробляється. Ці ж вимоги пред'являються і до сфери торгівлі.

Порушення вказаних обмежень і норм у відповідності з законом супроводжується адміністративною і кримінальною відповідальністю і штрафами.

16.3. Класифікація екологічного моніторингу і механізм його реалізації

Залежно від призначення здійснюється загальний (стандартний), оперативний (кризовий) та фоновий (науковий) моніторинг навколишнього природного середовища.

Загальний (стандартний) моніторинг навколишнього середовища – це оптимальні за кількістю параметрів спостереження на пунктах, об'єднаних в єдину інформаційно-технологічну мережу, які дають змогу на основі оцінки і прогнозування стану довкілля регулярно розробляти управлінські рішення на всіх рівнях.

Оперативний (кризовий) моніторинг навколишнього природного середовища – це спостереження спеціальних показників у цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об'єктами, джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах, які визначено як зони надзвичайної екологічної ситуації, а також у районах аварій із шкідливими екологічними наслідками з метою забезпечення оперативного реагування на кризові ситуації та прийняття рішень щодо їх ліквідації, створення безпечних умов для населення.

Фоновий (науковий) моніторинг навколишнього середовища – це спеціальні високоточні спостереження за всіма складовими навколишнього середовища, а також за характером, складом, кругообігом та міграцією забруднюючих речовин, за реакцією організмів на забруднення на рівні окремих популяцій, екосистем і біосфери в цілому. Цей моніторинг здійснюється у природних і біосферних заповідниках, на інших територіях, що охороняються, на базових станціях.

Комплекс екологічного моніторингу має такі підсистеми: геосферний, геохімічний і біологічний.

Геосферний моніторинг. Передбачає оцінку стану і прогнозування змін в літосфері (геологічне середовище, мінерально-сировинні ресурси), геофізсфері (гравітаційні, магнітні, радіаційні, сейсмічні та інші поля), геоморфосфері (рельєф і його порушення геодинамічними процесами – зсувами, ерозією, карстами, суфозією, осипанням тощо); гідросферні (водні ресурси, водоспоживання і водовідведення, несприятливі гідрологічні явища, рівень забруднення поверхневих і підземних вод); атмосферні (стан повітряного басейну та його забруднення, транскордонний перенос; розподіл тепла і вологи, зміни клімату).

Геохімічний моніторинг. Включає дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, встановлення об'ємів викидів і скидів, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, наземної і водної рослинності, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін. Передбачає також встановлення “градієнту випадань” – кількість надходження на поверхню землі різних речовин з атмосферними опадами і пилом.

Біологічний моніторинг. Основою його є вивчення стану рослинності (фітосфера) за візуальними симптомами пошкодження листя (дефоліація, дехромація), розвитку епіфічних лишайників на деревах, динаміки змін видів рослин і структури рослинних угруповань (сукцесії, дигресії, демутації) під впливом природних і антропогенних факторів.

16.4. Система екологічної інформації

Статистична звітність про охорону компонентів біосфери фіксує дані наявного моніторингу.

Звіт про охорону атмосферного повітря від забруднення – Ф-2тп (повітря) подають виробничі об'єднання, підприємства, організації та установи, які мають стаціонарні джерела

забруднення атмосферного повітря. Він складається з трьох розділів.

Перший – “Викиди в атмосферу забруднюючих речовин” - містить десять показників: обсяг забруднюючих речовин, що викидається без очищення, в тому числі від організованих джерел забруднення; обсяг забруднюючих речовин, який надійшов на очисні споруди; обсяг забруднюючих речовин, які було уловлено; обсяг речовин, які було утилізовано, та всього викинуто в атмосферу забруднюючих речовин. Всі сім показників розраховуються в цілому по підприємству, в тому числі по інгредієнтах: твердих, газоподібних та різних.

Другий розділ “Викиди в атмосферу специфічних забруднюючих речовин” фіксує найменування та обсяг викиду в атмосферу специфічних забруднюючих речовин.

Третій розділ “Виконання заходів по зменшенню викидів забруднюючих речовин в атмосферу” фіксує найменування промислового виробництва та технологічного обладнання, оцінка виконання заходів

Звіт про використання води – Ф2тп- (водгосп.) подають підприємства і організації, що здійснюють водокористування. Звіт складається з трьох розділів.

Перший розділ містить інформацію про джерело водопостачання; відстань від гирла; обсяг водозабору від початку року(всього) і поквартально; сплачено коштів до бюджету (державного і місцевого); обсяг фактично використаної води всього, в тому числі питної води, виробниче використання води, регулярне зрошення, сільськогосподарське водопостачання та на інші потреби; обсяг води, яку було передано іншим споживачам, а також витрати при транспортуванні.

В другому розділі провадиться облік водовідведення. Тут фіксується назва водного об'єкта, відстань від гирла; обсяг відведених зворотних вод, в тому числі забруднених.

У третьому розділі “Інші показники” наводяться дані про витрати води в системах зворотного і повторного водопостачання; зниження скиду забруднених зворотних вод у порівнянні з

минулим роком; встановлений ліміт води, в тому числі підземних вод; кількість днів роботи за рік водокористувача; середня кількість годин роботи за день; потужність очисних споруд, після яких зворотні води скидаються у водні об'єкти, в тому числі тих, що забезпечують нормативну очистку; потужність очисних споруд; обсяг свіжої води; обсяг зворотних вод.

Підприємства та організації, де утворюються токсичні відходи подають щороку “Звіт про використання та знешкодження токсичних відходів” Ф№ 1- токсичні відходи. В цьому звіті вказується клас небезпеки, найменування групи токсичних відходів, технологічний процес чи виробництво, де утворюються відходи, фізико-хімічна характеристика відходів, найменування токсичного компонента, його питома вага у хімічному складі відходів (%); площа та назва сховища відходів, площа, яку воно займає (в га) та обсяг відходів (у куб. м); наявність відходів на 1 січня звітного року у сховищах організованого складування та на території підприємства.

Щороку підприємства та організації, об'єднання та установи, які здійснюють витрати на охорону навколишнього середовища і збори за забруднення його окремих компонентів, готують Ф№1 – екологічні витрати – “Звіт про екологічні збори та поточні витрати на охорону природи”. Цей звіт містить три розділи:

Розділ I під назвою “Екологічні збори” – фіксує дані про: а) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів в межах встановлених лімітів, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; б) збори за викиди, скиди забруднюючих речовин і розміщення відходів понад встановлені ліміти, в тому числі – у водні об'єкти, в атмосферне повітря від стаціонарних джерел, за розміщення відходів; в) збори за викиди в атмосферне повітря від пересувних джерел; г) обсяг встановлених збитків, які заподіяні навколишньому природному середовищу забрудненням, та штрафи, накладені на підприємства за ці порушення.

Розділ II під назвою “Витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення”

містить дані про витрати на капітальний ремонт основних виробничих фондів природоохоронного призначення, в тому числі на ремонт споруд, обладнання, установок, технічних засобів для: уловлення та знешкодження шкідливих речовин, які забруднюють повітря; очищення стічних вод і раціонального використання водних ресурсів; охорони та раціонального використання земель; утилізації і знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорони та відтворення ресурсів тваринного світу; охорони та відтворення ресурсів рослинного світу; охорони надр і раціонального використання мінеральних ресурсів; охорони та збереження природно-заповідного фонду.

III розділ фіксує поточні витрати на охорону навколишнього природного середовища; загальний обсяг витрат, з них: охорону та раціонального використання водних ресурсів; охорону атмосферного повітря; охорону та раціонального використання земель; охорону та раціонального використання природних рослинних ресурсів; охорону та раціонального використання мінеральних ресурсів; охорону та збереження природно-заповідного фонду; раціональне використання, зберігання та знешкодження відходів виробництва та побутових відходів; охорону та раціонального використання ресурсів тваринного світу.

З 1999 року готується “Звіт про надходження та використання коштів фонду охорони навколишнього природного середовища” Ф № 1 – екологічні фонди, який готується за півріччя і за рік по регіонах - Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів місцевих рад; Про місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища у складі бюджетів АР Крим, обласних рад, Київського та Севастопольського міських бюджетів; Про Державний фонд охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Форми еколого-економічних інструментів.
2. Сфери застосування еколого-економічних інструментів.
3. Специфіка еколого-економічного інструменту “грант”.
4. Зміст і можливості еколого-економічного інструменту “кредит”.
5. Приклад можливостей еколого-економічних інструментів при сприянні/обмеженні на ринку.
6. Критерії оцінки природних факторів виробником споживачем.
7. Витратний підхід до економічної оцінки природних факторів.
8. Результатний підхід до економічної оцінки природних факторів.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Класифікація екологічного моніторингу.
2. Механізм реалізації системи екологічного моніторингу.
3. Структура державного екологічного моніторингу.
4. Характеристика термінів “вилучення” та “виснаження” (вичерпання) природних ресурсів.
5. Перелік і характеристика процесів порушення режиму водних систем.
6. Характеристика процесів впливу на біоту.
7. Еколого-економічні оцінки: визначення, функції.
8. Еколого-економічні ставки: визначення, функції.
9. Місце і роль економічних інструментів у економічному механізмі.
10. Принципи впливу на ключові групи економічних при реалізації еколого-економічних інструментів.
11. Форми еколого-економічних інструментів.
12. Зміст і можливості еколого-економічного інструменту “кредит”.
13. Критерії оцінки природних факторів виробником і споживачем.
14. Формування економічної оцінки зміни стану середовища.

15. Вартісний аналіз формування еколого-економічного збитку.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Система державного моніторингу навколишнього середовища не передбачає наявності такого принципу як
 - а) об'єктивність і достовірність;
 - б) систематичність спостережень за станом навколишнього середовища та об'єктами впливу на нього;
 - в) багатофункціональність та ієрархічність;
 - г) узгодженість нормативного та методичного забезпечення;
2. Екологічний моніторинг здійснюється на чотирьох рівнях:
 - а) локальному, регіональному, національному та всесвітньому;
 - б) локальному, регіональному, національному та глобальному;
 - в) локальному, регіональному, державному та глобальному;
 - г) локальному, регіональному, національному та світовому;
3. Інформаційна система спостережень, оцінки й прогнозу змін у стані складової навколишнього середовища, створена з метою виділення антропогенної цих змін – це
 - а) оперативний моніторинг;
 - б) метод пізнання;
 - в) моніторинг;
 - г) екологічний моніторинг;
4. Геосферний моніторинг передбачає
 - а) дослідження й інвентаризацію джерел забруднення, встановлення об'ємів викидів і скидів, вивчення хімічного складу повітря, опадів, ґрунтів, наземної і водної рослинності, поверхневих і підземних вод, донних відкладів та ін.;
 - б) оцінку стану і прогнозування змін в літосфері, геофізсфері, геоморфосфері та гідросфері;

в) вивчення стану рослинності за візуальними симптомами пошкодження динаміки змін видів рослин і структури рослинних угруповань під впливом природних і антропогенних факторів;

5. Залежно від призначення немає моніторингу навколишнього середовища

- а) фонового;
- б) оперативного;
- в) поточного;
- г) загального;

6. Яка форма статистичної звітності відповідає “Звіту про використання та знешкодження токсичних відходів”

- а) Ф№ 2т;
- б) Ф№ 1;
- в) Ф№ 2тп;
- г) Ф№ 2;

7. Спостереження спеціальних показників у цільовій мережі пунктів у реальному масштабі часу за окремими об’єктами, джерелами підвищеного екологічного ризику в окремих регіонах - це

- а) Загальний контроль;
- б) Фоновий моніторинг;
- в) Кризовий моніторинг;
- г) Науковий моніторинг;

8. Регламентация техногенних потоків передбачає

- а) заборону чи обмеження випуску продукції, яка антиекологічна за своїм основним впливом та побічним ефектом;
- б) дотримання норм домішок і забруднюючих речовин в продукції, яка виробляється;
- в) заборону на будівництво промислових підприємств чи інших об’єктів виробничої і соціальної інфраструктури в межах територій;
- г) встановлення нормативів і квот очистки викидів і скидів;

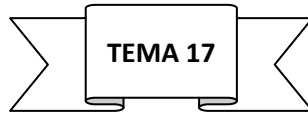
9. До системи органів управління в галузі охорони

навколишнього середовища не належать :

- а) Органи загального функціонального управління;
- б) Органи спеціалізованого функціонального управління;
- в) Органи загального державного управління;
- г) Органи спеціального державного управління;

10. Головним нормативним актом в галузі охорони природи та навколишнього середовища в Україні є

- а) Земельний Кодекс України;
- б) Закон “Про охорону навколишнього природного середовища”;
- в) Лісовий Кодекс України;
- г) Закон України “Про заповідно-природний фонд”;

ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

*... Загальна стратегія екологічної політики полягає в адаптації вже існуючих інструментів до реалій таким чином, щоб їх ефективність була оптимальною...
(О.А. Стахів)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 17.1. Основні важелі механізму природокористування
- 17.2. Адміністративний механізм природокористування
- 17.3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля

Ключові категорії теми: екологічна експертиза, лімітування, природоохоронна система

17.1. Основні важелі механізму природокористування

Незважаючи на досконалість інженерних методів охорони природи та природоохоронного законодавства, підприємства не будуть їх використовувати, якщо це не буде для них вигідно. Слід зауважити, що власне природоохоронна діяльність не дає прибутку підприємствам, за винятком утилізації відходів, отриманих внаслідок процесу очищення стічних вод та газів, що викидаються в атмосферу. Більшість уловлених речовин є цінною сировиною (сірка, пил кольорових металів тощо) і можуть бути використані при виробництві продукції, сприяючи отриманню додаткового прибутку. Однак обладнання для вловлювання цих речовин та підготовка їх до подальшого використання часто

вимагають таких видатків на придбання, монтаж та експлуатацію, котрі з'їдають весь прибуток від продажу виготовленої продукції.

Іншою причиною відсутності заінтересованості підприємств в природоохоронній діяльності є часто розбіжність часу забруднення або завдання шкоди навколишньому середовищу в іншій формі з моментом відшкодування збитків. Наприклад, надмірний вилов риби або надмірна вирубка деревини найсильніше відіб'ються на економіці галузі в майбутньому, а в поточному році можуть дати прибуток. Забруднення повітря та продуктів харчування, особливо радіаційне, може відбитися на здоров'ї через декілька років або десятиріч. А люди схильні більше клопотатися про нинішній день, ніж про майбутній, не замислюючись, що для усунення збитків в майбутньому будуть потрібні кошти, котрі набагато перевищуватимуть прибуток, отриманий шляхом порушення законів екології. Це явище має назву принципу віддаленості подій.

Ще однією важливою причиною того, що підприємства не дуже заінтересовані реалізовувати заходи з охорони навколишнього природного середовища, є неузгодженість між підприємствами-отруювачами та підприємствами реципієнтами, котрі зазнають найбільших збитків від забруднення навколишнього середовища. Основними забруднювачами є хімічна, нафтохімічна, металургійна, целюлозно-паперова галузі, енергетичний комплекс тощо. Разом з тим, найбільших збитків зазнають охорона здоров'я, комунальне, сільське, лісове та рибне господарства, оскільки зростають видатки на лікування хворих, ремонт будівель, висадження дерев замість загиблих; знижується врожайність та якість продуктів рослинництва, продуктивність тваринництва. Галузі-забруднювачі також зазнають збитків, принаймні через зростання захворюваності своїх працівників, однак вони значно менші, ніж видатки, котрі необхідні для здійснення повноцінної природоохоронної діяльності, з одного боку, та збитки, що завдаються підприємствам-реципієнтам, з другого. У зв'язку з цим, поряд із поліпшенням екологічного виховання та освіти важливим завданням держави є створення

таких умов діяльності підприємств, за яких вони були б змушені займатися природоохоронною діяльністю або були матеріально заінтересованими у реалізації заходів у цій галузі.

Перший шлях стосується адміністративного механізму, котрий базується на встановленні норм, стандартів, правил природокористування та відповідних планових показників підприємствам з охорони навколишнього природного середовища та покарань від догани до тюремного ув'язнення або зняття з роботи та виплати штрафів підприємством і його керівниками. Однак цей шлях дорогий та малоефективний, оскільки вимагає постійного контролю та значного числа контролерів. Розмір штрафів повинен забезпечувати умови, за яких порушення є не вигідним з точки зору економічних інтересів природокористувача. Як правило, штрафні платежі встановлюються у кратному розмірі відносно нормативних показників плати або відносно величини недоодержаного прибутку. Платежі за понадлімітне і нераціональне використання природних ресурсів (дикорослих рослин, тварин, мінеральних грязей, води тощо) у вигляді штрафів стягуються з прибутку, що залишається у розпорядженні природокористувача, і з його приватних коштів. Значно ефективнішим є шлях економічного стимулювання, коли за допомогою різноманітних важелів (цін, платежів, податкових пільг та покарань) держава створює умови для прибутковості дотримання природоохоронного законодавства, і збитковості його порушення.

Отже, адміністрування, не пов'язане з матеріальною заінтересованістю, не може змусити підприємство постійно, ефективно і дбайливо ставитись до довкілля. З другого боку, економічні важелі, не підсилені безпосереднім примусом у найбільш важливих економічних проблемах, теж не завжди забезпечують необхідний якісний рівень та терміни здійснення природоохоронної діяльності. При цьому, слід врахувати, що деякі адміністративні та економічні важелі переплітаються. Наприклад, штраф – це і адміністративний, і економічний захід, а встановлення лімітів користування та забруднення природних

ресурсів спирається на такий адміністративний захід, як нормування. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища містить цілий ряд інструментів впливу на матеріальні інтереси підприємств та окремих працівників.

Лімітування природокористування – дієвий елемент механізму охорони навколишнього природного середовища. Існують підприємства, котрі, з екологічної точки зору, краще було б закрити або перепрофілювати, тобто перевести на випуск іншої продукції, що завдавало б менше шкоди навколишньому середовищу. Наприклад, целюлозно-паперовий комбінат можна перепрофілювати в меблеву фабрику. Проте, з економічної точки зору, а часом і з соціальної, це не завжди реально, оскільки підприємство може бути постачальником потрібних суспільству товарів та робочих місць. У цьому випадку його діяльність в галузі природокористування деякий час регулюється не нормативами ГДС та ГДВ, а індивідуальними лімітами, тобто ТПВ.

Довгий час природокористування в країні було безплатним, тобто підприємства використовували землю, воду та інші природні ресурси, а також забруднювали навколишнє природне середовище безкоштовно. Лише у випадку сильного забруднення з катастрофічними наслідками для навколишнього природного середовища підприємства виплачували штрафи, але не завжди. Така безвідповідальність зумовлювала нераціональне використання природних ресурсів. З метою заохочення дбайливого використання природних ресурсів та відшкодування державі частини витрат на охорону та відновлення природних ресурсів навколишнього середовища, з 50-х років ХХ століття поступово впроваджується плата за окремі види ресурсів, котрі вилучаються з природи. На початку 90-х років ХХ століття було запроваджено платність природокористування, що передбачає плату практично за всі природні ресурси, за забруднення навколишнього природного середовища, розташування в ньому відходів виробництва та за інші види впливів. При цьому плата за понадлімітне використання та забруднення в декілька разів перевищує плату за використання та забруднення в межах

встановлених нормативів (лімітів). Однак, внесення плати за використання та забруднення не звільняє природокористувача від виконання “Закону про охорону навколишнього природного середовища” та відшкодування збитків. Одним з важливих важелів господарського механізму природокористування є фінансування, тобто надання грошових коштів на чітко визначені природоохоронні заходи. Джерелами фінансування можуть бути бюджетні кошти, власні кошти підприємств (собівартість продукції або прибуток), банківські кредити та різні екологічні фонди. Створення екологічних фондів також є однією з економічних ланок механізму природокористування. З цією метою залучують установи, які спроможні надавати будь-яку матеріальну допомогу та самі грошові матеріальні кошти, а також визначати їхні джерела. Наприклад, в екологічні фонди надходять платежі всіх підприємств за природокористування. А потім ці кошти видаються на проведення невідкладних природоохоронних заходів. Крім цього, підприємства можуть робити внески у фонди екологічного страхування.

Важливим економічним важелем природокористування є правильне застосування матеріального стимулювання – забезпечення заінтересованості, вигідності для підприємства та його працівників природоохоронної діяльності. При цьому передбачається застосування не лише заохочувальних заходів, але й покарань.

До заохочувальних заходів належать:

- встановлення податкових пільг (сума прибутку, з якого стягується податок, зменшується на величину, що повністю або частково відповідає природоохоронним видаткам);
- звільнення від оподаткування екологічних фондів та природоохоронного майна;
- застосування заохочувальних цін та надвишок на екологічно чисту продукцію;
- застосування пільгового кредитування підприємств, котрі ефективно здійснюють заходи у відповідності до “Закону про

охорону навколишнього природного середовища” (зниження процента за кредит або безпроцентне кредитування);

- запровадження спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції та продукції, що випускається із застосуванням екологічно небезпечних технологій;

- штрафи за екологічні правопорушення.

Елементи першої формули повинні збільшувати прибуток, котрий залишається у розпорядженні підприємства за умови реалізації ефективної природоохоронної діяльності, а елементи другої формули – знижувати його, коли підприємство намагається заощаджувати на природоохоронних видатках. Заходи щодо стимулювання за результатами природоохоронної діяльності повинні бути передбачені і для окремих працівників підприємства, котрі беруть у ній безпосередню участь.

17.2. Адміністративний механізм природокористування

В економіці сформувалась і функціонує розгалужена природоохоронна система. Всі ланки цієї системи складають єдине ціле і доповнюють одна одну. В той же час, кожна з цих ланок наділена самостійними функціями, вирішує певне коло завдань і має свою структуру.

1. Підсистема нагляду і контролю за станом навколишнього середовища. Відповідальність за організацію цієї підсистеми несе Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Державний комітет природних ресурсів, Держстандарт, Міністерство охорони здоров'я та інші міністерства та відомства України, а також місцеві обласні, міські і районні органи відповідного профілю.

2. Інформативна та техніко-економічна підсистема обробки і аналізу статистичних та інших даних в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Керує цією підсистемою Державний комітет статистики України і його обласні та районні управління, а також

Міністерство охорони навколишнього природного середовища. Ці органи разом формують єдиний банк даних по різних аспектах охорони навколишнього середовища і раціонального природо-користування як в територіальному, так і в галузевому розрізах.

3. Підсистема використання і охорони природних ресурсів. Вона знаходиться в компетенції місцевих Рад, які контролюють і регулюють всю природоохоронну роботу міністерств і відомств. Галузевий і міжгалузевий характер раціонального природо-користування визначається специфікою господарської діяльності структурних підрозділів міністерств і відомств і залежить від виробничого профілю підприємств і об'єднань.

4. Підсистема фундаментальних і прикладних досліджень по взаємодії використання ресурсів біосфери і розвитку суспільного виробництва. Ця підсистема базується на діяльності Національної Академії Наук України, Міністерства освіти і науки України. Вони разом з міністерствами і відомствами розробляють і затверджують плани науково-дослідних робіт по науковим основам раціонального природокористування, координують діяльність наукових закладів по розробці найважливіших проблем охорони навколишнього середовища.

5. Підсистема управління і планування в галузі охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Це одна з центральних ланок всієї природоохоронної системи. Керівництво і координацію діяльності цієї підсистеми здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції. При цьому необхідно враховувати, що в системі планового управління раціональним природокористуванням провідним є територіальний підхід.

Адміністративне управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій нагляду, дослідження, екологічної експертизи, контролю, прогнозування, програмування, інформування і іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Метою управління в галузі охорони навколишнього середовища є реалізація законодавства, контроль за виконанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів по охороні навколишнього природного середовища, раціональному використанню природних ресурсів, досягненню узгоджень дій державних і громадських органів в галузі охорони природного середовища.

17.3. Правове регулювання природокористування та охорони довкілля

Роль права у регулюванні взаємодії природи і суспільства полягає у встановленні науково обґрунтованих правил поведінки людини щодо природи. Найбільш суттєві правила такої поведінки закріплюються державою в законодавстві і стають загальнообов'язковими нормами права для виконання та дотримання, що забезпечується державним примусом у випадку їх невиконання.

Беручи до уваги синтетичний характер проблем екології, їхній органічний зв'язок з усіма політичними, соціальними та економічними факторами, стратегія природокористування в Україні має бути однією з фундаментальних складових стратегії розбудови правової, соціальної держави з ринковою економікою. Одним з таких незаперечних прав є право громадян на екологічну безпеку. Воно забезпечується комплексом юридичних, економічних, технологічних і гуманітарних чинників.

Уже з перших законотворчих кроків після проголошення незалежності в Україні визначено загальні основи природоохоронної діяльності в державі, забезпечено комплексне регулювання відносин щодо природного середовища як єдиного організму.

Важливим є розділ про екологічну експертизу. Законодавчо закріплена її обов'язковість. Позитивний висновок державної екологічної експертизи є підставою для відкриття фінансування

за всіма проектами і програмами, реалізація яких без такого висновку забороняється. Крім державної, Закон передбачає інші форми екологічної експертизи – громадську, наукову, які проводяться незалежно від державної. Державні стандарти в галузі охорони навколишнього середовища проголошуються обов'язковими. Визначена система екологічних нормативів: гранично допустимі й тимчасово узгоджені викиди і скиди забруднюючих речовин; гранично допустимі рівні шуму, електромагнітного випромінювання та інших шкідливих впливів, а також норми і правила радіаційної безпеки; норми і правила природокористування, які встановлюються і вводяться в дію Міністерством охорони здоров'я та Міністерством охорони навколишнього природного середовища України.

Закон передбачає, що в Україні громадянам гарантується право загального використання природних ресурсів для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо). В межах закону природні ресурси поділяються на республіканські (загальнодержавні) та місцеві. До республіканських природних ресурсів віднесено територіальні води, природні ресурси континентального шельфу та економічної (морської) зони і поверхневі води, що розташовані або використовуються на території більш, ніж однієї області; лісові ресурси; види рослин і тварин, занесені до Червоної книги України; природні ресурси в межах об'єктів природно-заповідного фонду республіканського значення; корисні копалини, за винятком загальнопоширених.

Законом передбачено, що Україна приєднується до всіх видів міжнародного співробітництва у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, яке здійснюється шляхом укладання договорів, угод, а також участі в природоохоронній діяльності ООН, інших урядових і неурядових організацій.

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища", який є стрижневим, доповнюється низкою інших екологічних законів, які регулюють правовідносини в усіх

важливих сферах взаємодії людини і природи. До таких законів в першу чергу відноситься Земельний кодекс України, вперше прийнятий 13 березня 1992 року. Зараз діє Земельний кодекс України в редакції 2001 року. Він регулює охорону і раціональне використання земель. У кодексі встановлено дві форми власності на землю: державна і приватна. За громадянами України закріплено право на одержання земельної ділянки у приватну власність за плату або безоплатно. Земельні ділянки можуть надаватися в постійне або тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди. Земельний кодекс встановив переважне надання земель для потреб сільського господарства з метою забезпечення раціонального використання родючих земель. Охорона цінних і продуктивних земель (ріллі, ділянок, зайнятих багаторічними насадженнями, земель природоохоронного, рекреаційного призначення, курортів тощо) досягається встановленням особливого порядку їхнього вилучення для державних і громадських потреб. Вилучення особливо цінних продуктивних земель, земель науково-дослідних сільсько-господарських установ, заповідників, національних, дендрологічних, меморіальних парків, поховань та археологічних пам'яток не допускається.

З метою охорони земель Земельний кодекс встановлює обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів:

- використовувати землю ефективно і відповідно до цільового призначення;

- підвищувати її родючість, застосовувати природоохоронні технології виробництва, не допускати погіршення екологічної обстановки внаслідок своєї господарської діяльності;

- здійснювати захист земель від водної та вітрової ерозії, забруднення та інших процесів руйнування для збереження і підвищення родючості землі.

При розміщенні, проектуванні, будівництві та введенні в дію нових та реконструйованих об'єктів і споруд передбачається додержання екологічних та санітарних вимог щодо охорони земель.

У разі порушення вимог земельного законодавства (самовільного зайняття земельних ділянок, псування, забруднення земель, невиконання вимог природоохоронного режиму використання земель, розміщення, проектування, будівництва і введення в експлуатацію об'єктів, котрі негативно впливають на стан земель та інших) настає адміністративна, кримінальна або цивільна (відшкодування заподіяної шкоди) відповідальність згідно із законодавством України.

Водний кодекс України (прийнятий 6 червня 1995 року) забезпечує правову охорону вод від забруднення, засмічення і виснаження і регулює порядок їхнього використання. Водний кодекс встановлює пріоритет питного і побутового водокористування. З метою охорони вод, які використовуються для питних і побутових, курортних, лікувальних і оздоровчих потреб, встановлюються округи і зони санітарної охорони із суворим режимом використання, а також водоохоронні зони лісів. У Водному кодексі закріплені обов'язки водокористувачів щодо раціонального використання водних об'єктів, економного використання води, відновлення і поліпшення її якості. Власники засобів водного транспорту, лісосплавні організації повинні не допускати забруднення і засмічення вод внаслідок втрати масел, хімічних речовин і нафтопродуктів, деревини. Сільськогосподарські підприємства повинні попереджувати забруднення вод мінеральними добривами і отрутохімікатами. У Водному кодексі встановлено кримінальну або адміністративну відповідальність за порушення водного законодавства (самовільне захоплення водних об'єктів, забруднення і засмічення вод, безгосподарське використання вод, введення в експлуатацію підприємств та інших об'єктів без споруд, які попереджують забруднення і засмічення вод та ін.), а також передбачено відшкодування збитків, які заподіяні порушенням водного законодавства.

Лісовий кодекс України, прийнятий 21 січня 1994 року, регулює відносини з охорони і відтворення лісів, посилення їх корисних властивостей та підвищення продуктивності, раціонального

використання та відтворення лісів. Відповідальність (дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну) за порушення лісового господарства несуть особи, винні в:

- незаконному вирубуванні та пошкодженні дерев і чагарників;
- порушенні вимог пожежної безпеки в лісах, знищенні або пошкодженні лісу внаслідок підпалу або необережного поводження з вогнем, внаслідок забруднення лісу хімічними та радіоактивними речовинами, виробничими і побутовими відходами, стічними водами та іншими видами шкідливого впливу;
- порушенні строків лісовідновлення;
- знищенні або пошкодженні лісових культур, сіянців або саджанців у лісових розсадниках і на плантаціях, а також природного підросту та самосіву на землях, призначених для відновлення лісу тощо.

Кодекс України про надра, прийнятий 24 липня 1994 року, регулює гірничі відносини з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб суспільства у мінеральній сировині, охорони надр, гарантування безпеки людей, майна, навколишнього природного середовища при користуванні надрами.

Кодекс визначає поняття про надра, порядок і види користування надрами, основні вимоги в галузі охорони надр. Такими вимогами, зокрема, є:

- забезпечення повного і комплексного геологічного вивчення надр;
- додержання встановленого законодавством порядку надання надр у користування;
- раціональне вилучення і використання корисних копалин і наявних в них компонентів;
- недопущення шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами;
- охорони родовищ корисних копалин від затоплення, обводнення, пожеж та інших факторів, що впливають на якість корисних копалин і промислову цінність родовищ або ускладнюють їхню розробку тощо.

У Кодексі про надра встановлений перелік правопорушень законодавства про надра, які тягнуть за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову та кримінальну відповідальність згідно з законодавством України:

- самовільне користування надрами;
- порушення норм, правил і вимог щодо проведення робіт з геологічного вивчення надр;
- вибіркоче вироблення багатих ділянок родовищ, що призводить до наднормативних витрат корисних копалин;
- наднормативні витрати і пошкодження якості корисних копалин при їхньому добуванні;
- пошкодження родовищ корисних копалин;
- невиконання правил охорони надр та вимог щодо безпеки людей, майна і навколишнього природного середовища щодо шкідливого впливу робіт, пов'язаних з користуванням надрами тощо.

Закон України про охорону атмосферного повітря, прийнятий 16 жовтня 1991 року, спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення і поліпшення для забезпечення екологічної безпеки людини, а також відвернення шкідливого впливу на навколишнє природне середовище. Закон встановлює екологічні норми і нормативи в галузі охорони атмосферного повітря, безпеки атмосферного повітря (гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферному повітрі, гранично допустимих викидів забруднюючих речовин для кожного стаціонарного та пересувного джерела викиду).

Підприємства, установи, організації, діяльність котрих пов'язана з негативним шкідливим впливом на атмосферне повітря, повинні вживати заходів щодо зменшення обсягів викидів забруднюючих речовин і зниження шкідливого впливу фізичних і біологічних факторів, здійснювати контроль за обсягом та складом забруднюючих речовин, забезпечувати безперебійну та ефективну роботу очисного обладнання. Закон регулює діяльність, що впливає на погоду і клімат. Підприємства повинні скорочувати і в подальшому повністю припинити виробництво та

використання речовин, які шкідливо впливають на озоновий шар або можуть призвести до негативних змін клімату. Закон встановлює вимоги щодо охорони атмосферного повітря при видобуванні корисних копалин, при застосуванні засобів захисту рослин, міңдобрив та інших препаратів; при розміщенні й розвитку міст та інших населених пунктів; при погодженні місць забудови, проектів будівництва і реконструкції підприємств та інших об'єктів, які впливають на стан атмосферного повітря.

У Законі встановлено перелік порушень законодавства про охорону атмосферного повітря:

- порушення прав громадян на екологічно безпечний стан атмосферного повітря;
- перевищення лімітів та нормативів гранично допустимих викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря, гранично допустимих рівнів шкідливого впливу на атмосферу повітря фізичних і біологічних факторів;
- здійснення незаконної діяльності, яка негативно впливає на погоду і клімат;
- невиконання розпоряджень і приписів, які здійснюють форми контролю за станом атмосферного повітря тощо.

Особи, винні у порушенні законодавства про охорону атмосферного повітря, несуть адміністративну чи кримінальну відповідальність, а також повинні відшкодувати збитки, заподіяні внаслідок правопорушень. Закон "Про природно-заповідний фонд України", прийнятий 16 червня 1992 року, визначає правові основи організації, охорони і використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів і об'єктів. До природно-заповідного фонду належать природні і біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятники природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Природно-заповідний фонд складають ділянки суші та водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів,

генофонду рослинного і тваринного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища. Природно-заповідний фонд охороняється відповідно до цього закону, як національне надбання, щодо якого встановлюється особливий режим охорони, відтворення і використання.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Економічні важелі механізму раціонального природокористування.
2. Сутність та завдання “Лісового Кодексу України”.
3. Сутність та основні положення “В одного Кодексу України”.
4. Кодекс України “Про надра” – сутність, мета і завдання.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Можливість використання для цілей економічної оцінки природних факторів витрат на заміщення упущеної вигоди, що виникла через економічне порушення.
2. Випадки застосування як базових показників для економічної оцінки природних факторів витрат на ліквідацію наслідків екодеструктивної діяльності.
3. Можливості використання для цілей економічної оцінки природних факторів витрат, що їх готове взяти на себе суспільство для збереження недоторканності природи.
4. Вартісний аналіз формування еколого-економічного збитку.
5. ри складові умовного поділу еколого-економічного збитку щодо формування вартості суспільного продукту.
6. Складові еколого-економічного збитку.
7. Дії фактору часу на еколого-економічні оцінки.
8. Екологічна ціна виробництва і споживання продукту.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Який законодавчо-нормативний акт не регулює діяльність в сфері охорони природи та навколишнього середовища:
 - а) ЗУ “Про природно-заповідний фонд України”;
 - б) Кодекс України “Про надра”;
 - в) Лісовий кодекс України;
 - г) Закон України “Про охорону атмосферного повітря”;

2. До системи органів управління в галузі охорони навколишнього середовища не належать:
 - а) Органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим;
 - б) Органи загального державного управління;
 - в) Органи регіонального управління і контролю в галузі охорони природного навколишнього середовища;
 - г) Органи спеціального управління з використання окремих видів ресурсів;

3. Основні напрями діяльності державних, самоврядних та громадських об’єднань у сфері ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки – це
 - а) функції державного комітету з екології;
 - б) повноваження громадських організацій в галузі екології;
 - в) напрями державної політики в галузі екології;
 - г) функції управління в галузі екології;

4. Громадяни України зобов’язані:
 - а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства, здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, екологічних нормативів;
 - б) порушувати екологічні права та законні інтереси інших суб’єктів;
 - в) вносити плату за спеціальне природокористування;

5. Юридична відповідальність за правопорушення в галузі охорони навколишнього середовища не може бути:

- а) немає вірної відповіді;
- б) кримінальною;
- в) матеріальною;
- г) адміністративною;
- д) дисциплінарною;

6. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища не передбачає:

- а) матеріального стимулювання;
- б) безплатного природокористування;
- в) фінансування природоохоронної діяльності;
- г) лімітування природокористування;

7. Механізм господарювання в системі природокористування - це

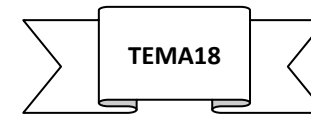
а) розробка і здійснення заходів щодо її раціонального використання, що включають захист від надлишкових техногенних навантажень і негативних наслідків втручання людини, активне регулювання природних процесів, відтворення і поліпшення природного потенціалу ландшафтів

б) система заходів з управління, планування та економічного стимулювання, спрямованого на раціональне природокористування

в) повне і комплексне використання природних ресурсів, розробка і запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів, які дають змогу помітно скоротити чи повністю виключити забруднення природного середовища і забезпечити глибшу переробку первинної сировини;

8. До природоохоронних заходів не відносять

- а) будівництво очисних споруд і пристроїв;
- б) переробку і утилізацію відходів;
- в) рекультивацію земель;
- г) немає вірної відповіді;

ЕКОНОМІЧНА І СОЦІАЛЬНА ЕФЕКТИВНІСТЬ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

*... Комплекс природоохоронних заходів повинен забезпечувати максимальний загальноекономічний ефект, складовими якого є економічний, екологічний і соціально-економічний результати
(В.І. Мацибора)*

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 18.1. Сутність економічної ефективності природоохоронних заходів
- 18.2. Показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів
- 18.3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів
- 18.4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій

Ключові категорії теми: природоохоронні заходи, ефект, економічний ефект, економічна ефективність, соціальна ефективність, безвідходна модель виробництва

18.1. Сутність економічної ефективності природоохоронних заходів

Охорона навколишнього природного середовища пов'язана з розробленням і здійсненням комплексу екологічно спрямованих заходів, що запобігають або знижують негативний вплив антропогенної діяльності на природу. У вузькому значенні **природоохоронні заходи** – це види господарської діяльності, які безпосередньо спрямовані на вирішення певних природоохорон-

них завдань. Як правило, подібні заходи мають одноцільову спрямованість, тобто призначені для досягнення однієї конкретної природоохоронної мети, вирішення одного завдання. Такий розподіл обумовлений тим, що природоохоронні заходи вважаються не універсальною, а вузькоцільовою сферою діяльності, спрямованою на досягнення конкретних цілей при обмежених фінансових і матеріальних ресурсах.

У широкому значенні до природоохоронних заходів можна віднести всі види господарської діяльності, що прямо і побічно сприяють зниженню або ліквідації негативного впливу людини на довкілля.

Серед вищезгаданих природоохоронних заходів до екологічно спрямованих дій у широкому значенні належать ті, які так чи інакше підвищують загальну ефективність функціонування економічних систем. У кінцевому підсумку це обумовлює зменшення ресурсомісткості (матеріаломісткості, енерго – або водомісткості) виробництва одиниці продукції (виконання певної роботи чи надання послуг). Інакше кажучи, зменшується питома потреба в зазначених ресурсах. Результатом цього є відносне зменшення екологічного тиску на стадіях виробництва, тобто зникають або зменшуються потреби в ресурсі, а також негативні наслідки його виробництва. Як правило, екологічно спрямовані заходи непрямої дії мають багатоцільовий характер. Крім екологічних ефектів, вони дають можливість отримати цілу низку економічних і соціальних результатів, зокрема зменшення виробничих і соціальних витрат, покращення за рахунок цього достатку людей тощо. З державного бюджету інвестуються переважно великі природоохоронні програми та проекти загального призначення, а саме: державні програми ліквідації наслідків промислових аварій та стихійних лих; державні територіальні й галузеві перспективні та поточні плани з охорони й відтворення природних ресурсів; державні плани і кошторис на ведення заповідного господарства та організацію заповідної справи в цілому у заповідниках, природних парках, пам'ятках природи, заказниках тощо. Капіталовкладення на ці заходи в

минулі роки були незначними, часто виділялися за залишковим принципом.

Одним з основних критеріїв результативності екологічної політики є досягнення високої ефективності природоохоронних заходів. Ефективність природоохоронних заходів визначається через аналіз витрат і вигод від реалізації проекту. Теорія ефективності чітко розмежує поняття ефекту й ефективності, розглядаючи перший як результат заходу, а другий як співвідношення ефекту і витрат, що його зумовили.

Ефект (від лат. effectus – виконання, дія) означає результат, наслідок певних причин, дій. Ефект вимірюється в матеріальному, соціальному, і грошовому вираженнях. Зокрема, він може оцінюватися обсягом додатково виробленої чи спожитої продукції, тобто штуками, кубічними чи квадратними метрами, тоннами тощо, а також показниками покращення здоров'я населення – зниженням захворюваності або смертності, виробничого травматизму, підвищенням середньої тривалості життя. Якщо зазначені результати отримують грошову оцінку, можна говорити про отримання *економічного ефекту*.

Економічний ефект – це виражений у грошовій формі результат будь-яких дій, зокрема вищезазначених господарських заходів.

Якщо згадані результати впливають не тільки на суто виробничу сферу, але й обумовлюють зміни, пов'язані з впливом на здоров'я або умови життєдіяльності людини, можна говорити про *соціально-економічний ефект*. Якщо ж ці зміни стосуються природоохоронної сфери, використовують поняття *еколого-економічного ефекту*.

Ефективність природоохоронних заходів визначається за допомогою дисконтування. Найбільш привабливим із загальноекономічних позицій є проект, що задовольняє умови формули:

$$C + r \cdot K \rightarrow \min,$$

де C – поточні витрати;

K – капітальні вкладення;

r – коефіцієнт дисконтування.

Держава може регулювати нормативні показники (коефіцієнти) дисконтування, знижуючи їх для проектів, пов'язаних з використанням та охороною природних ресурсів. Так, у Великобританії для державних капіталовкладень норма дисконту коливається в межах 6%, у Росії для оцінки проектів з охорони та відновлення лісових ресурсів норма дисконту знижується до 3,3%, хоча усереднений аналогічний показник для економіки дорівнює Україні 12%.

18.2. Показники економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів

Економічне обґрунтування природоохоронних заходів здійснюється через порівняння економічних результатів із необхідними витратами на їх упровадження за допомогою показників загального економічного ефекту від цих заходів. Принциповий взаємозв'язок між зазначеними поняттями може бути виражений формулою:

$$E = P - V$$

де E – величина умовного економічного ефекту;

P – величина умовного економічного результату;

V – повні витрати на реалізацію заходу, завдяки якому отримують ефект.

Економічним результатом, тобто повним економічним ефектом, природоохоронних заходів за розрахунком **загальної ефективності природоохоронних витрат** є:

- у сфері матеріального виробництва – приріст обсягів чистої продукції або прибутку, а в окремих галузях або на підприємствах – зниження собівартості;

- у невиробничій сфері – економія витрат на виробництво робіт і надання послуг;

- у сфері приватного споживання – скорочення витрат з особистих коштів населення.

Економічним результатом природоохоронних заходів є сума таких величин:

- відвернені економічні збитки від забруднення навколишнього середовища, тобто здійснені завдяки зменшенню забруднення навколишнього середовища витрати в матеріальному виробництві, невиробничій сфері та витрати населення;

- приріст економічної (грошової) оцінки природних ресурсів, збереження чи поліпшення їх завдяки реалізації природоохоронних заходів;

- приріст грошової оцінки реалізованої продукції, отриманої завдяки повній утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів внаслідок здійснення природоохоронних заходів.

Екологічний рівень природоохоронних заходів зумовлюється зменшенням негативного впливу на навколишнє середовище і проявляється в обмеженні надходження забруднюючих речовин у біосферу, збільшенні кількості і поліпшенні якості придатних до використання земельних, лісових, водних та інших природних ресурсів.

Соціально-економічний рівень природоохоронних програм передбачає підвищення екологічного комфорту проживання населення і збільшення національних багатств. **Соціальні результати** – це поліпшення фізичного стану і зниження захворюваності людини, збільшення тривалості її життя, покращення умов праці і відпочинку, підтримання екологічної рівноваги, збереження естетичних цінностей природних ландшафтів, пам'яток природи, заповідних зон та інших територій, створення рівних умов для зростання творчого потенціалу особистості і розвитку культури.

Економічне обґрунтування екологічних програм передбачає загальноекономічний підхід, що означає якомога повніше охоплення усіх соціально-економічних результатів щодо варіантів природоохоронних заходів у різних сферах економіки на

найближчу і віддалену перспективу; врахування витрат, пов'язаних із здійсненням варіантів, що розглядаються; врахування часового фактора при оцінці витрат і результатів програм; міжгалузевий підхід до обґрунтування природоохоронних заходів в цілому.

Економічне обґрунтування екологічних програм проводиться шляхом зіставлення економічних результатів і витрат на їх здійснення за допомогою системи показників загальної і порівняльної ефективності природоохоронних витрат і чистого економічного ефекту від природоохоронних заходів відповідно до Тимчасової методики визначення економічної ефективності здійснення природоохоронних заходів і оцінки економічних збитків внаслідок забруднення навколишнього середовища.

При розрахунках чистого економічного ефекту економічним результатом природоохоронних заходів вважається загальна сума, що складається із суми збитків, яких вдалося уникнути завдяки зниженню забруднення навколишнього середовища, витрат у матеріальному виробництві, невиробничій сфері і відповідних витрат населення; приросту економічної (вартісної) оцінки природних ресурсів, які заощаджуються внаслідок природоохоронних заходів; приросту грошової оцінки реалізованої продукції, який одержано завдяки утилізації сировинних, паливно-енергетичних та інших матеріальних ресурсів під час здійснення природоохоронних заходів. Економічний результат природоохоронних програм, який розраховується для визначення чистого економічного ефекту, може застосовуватися і в розрахунках загальної економічної ефективності відповідних природоохоронних витрат.

Загальна економічна ефективність природоохоронних витрат розраховується як співвідношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли цьому ефекту. Показник загальної економічної ефективності застосовується з метою регіонального обґрунтування структури і обсягів природоохоронних заходів або структури і обсягів капітальних вкладень природоохоронного призначення.

Загальна ефективність природоохоронних витрат визначається на всіх стадіях розробки і виконання програм у галузі охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів і за регіонами, міністерствами, відомствами та недержавними структурами, при проектуванні об'єктів природоохоронного призначення, а також при оцінці результатів виконання екологічних заходів.

Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат розраховується як відношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли досягненню цього ефекту (тобто експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до однакової розмірності згідно з нормативом ефективності).

Загальна економічна ефективність капітальних вкладень у природоохоронні заходи визначається діленням річного обсягу повного економічного ефекту, за винятком експлуатаційних витрат на утримання і обслуговування природоохоронних об'єктів, на суму капітальних вкладень, що забезпечили цей результат. Показник загальної ефективності капітальних вкладень порівнюється з нормативним і фактично досягнутим.

Додатковими показниками ефективності витрат на охорону навколишнього середовища є:

- відношення показника зменшення негативного впливу господарської діяльності та іншої діяльності на навколишнє середовище до витрат, що сприяли цьому зменшенню;
- відношення показника покращення стану навколишнього середовища регіону до витрат, що сприяли цьому покращанню.

Крім того, визначається загальний і розрахунковий економічний ефект від здійснення природоохоронних витрат. Загальний економічний ефект стосується галузей виробничої і невиробничої сфери і визначається на основі приросту економічної оцінки природних ресурсів або приросту продукції. Розрахунковий економічний ефект стосується окремих підприємств, адміністративних районів, виробничо-промислових

комплексів, промислових вузлів і визначається на основі приросту прибутку або зниження собівартості продукції.

Загальний ефект від скорочення захворюваності робітників завдяки покращанню стану навколишнього середовища в результаті виконання природоохоронних заходів визначається як сума таких показників:

- ефект від запобігання втратам продукції за період хвороби робітників, зайнятих у сфері матеріального виробництва;
- ефект від скорочення суми виплат робітникам і службовцям, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища, за рахунок фонду соціального страхування за період тимчасової і постійної непрацездатності;
- скорочення витрат у системі охорони здоров'я на лікування робітників, які захворіли внаслідок забруднення навколишнього середовища.

Повний економічний ефект від підвищення продуктивності праці робітників в умовах покращання стану навколишнього середовища і збереження естетичної цінності ландшафту, покращання стану рекреаційних зон визначається так:

- загальний ефект у матеріальному виробництві – за річним приростом продукції, а в галузях невиробничої сфери – за скороченням витрат на виробництво робіт і надання послуг;
- розрахунковий ефект на підприємствах – за річним приростом прибутку, в організаціях і установах невиробничої сфери – за економією витрат на виконання робіт і надання послуг.

Повний економічний ефект від запобігання (скорочення) втрат сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів, твердих відходів, неочищених стічних вод, шкідливих газів і пилу розраховують так:

- загальний ефект – за річним приростом продукції;
- розрахунковий ефект – за річним приростом прибутку як множення придатних до використання сировини, палива і готової продукції на ціну з відрахуванням поточних витрат на їх виробництво з відходів.

Загальний ефект від продуктивнішого використання основного виробничого обладнання в умовах покращання стану навколишнього середовища оцінюється за річним приростом продукції через скорочення простоїв обладнання в ремонті, збільшення фонду машинного часу, скорочення витрат на всі види ремонту і обслуговування, зростання продуктивності праці робітників, які зайняті на обслуговуванні обладнання з підвищеною надійністю і ремонтоздатністю.

Загальний ефект від запобігання передчасного зношення основних фондів при використанні природних ресурсів низької якості або роботи обладнання в забрудненому середовищі розраховується як економія витрат на поточні капітальні ремонти плюс приріст прибутку від збільшення строків експлуатації обладнання.

Розрахунковий ефект від підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь визначають за допомогою приросту прибутку в середньому за рік (при зміні собівартості продукції у землекористувача після проведення природоохоронних заходів).

Загальний ефект від підвищення або запобігання зниженню якості промислової продукції, продукції рибного і сільського господарства оцінюється за річним її приростом після проведення природоохоронного заходу, а розрахунковий ефект визначається як різниця між прибутком від реалізації продукції до та після проведення заходів.

Загальний ефект від скорочення або запобігання збільшенню витрат на додаткову очистку забрудненої води, атмосферного повітря, скорочення рівнів шуму визначають за річним приростом продукції у сфері матеріального виробництва або за скороченням поточних витрат у невиробничій сфері. Розрахунковий ефект визначають як різницю між собівартістю ресурсу, що використовується, у перерахунку на собівартість продукції. Якщо запобігання забрудненню води і повітря, які використовуються на виробничі, господарські або житлово-комунальні потреби, пов'язане з ліквідацією основних фондів, у розрахунках

економічної ефективності природоохоронних заходів враховують залишкову вартість, яку оцінюють як різницю між відновлюваною вартістю і значенням нарахованої амортизації, за винятком суми реалізації. Загальний ефект від скорочення витрат житлово-комунального господарства та інших галузей невиробничої сфери на санітарну очистку і прибирання забрудненої території, від ремонту житла і споруд, відновлення зелених насаджень визначають за сумою економічних витрат на невиробничі потреби і приросту продукції для галузей і підприємств, які працюють на принципах самоокупності. В цьому випадку розрахунковий ефект визначають шляхом скорочення середньорічних реальних витрат у відповідних галузях і на підприємствах.

Загальний ефект від проведення природоохоронного заходу, спрямованого на запобігання витрат, підвищення продуктивності і відновлення лісових насаджень, на які негативно вплинула господарська діяльність, визначається за приростом річної економічної оцінки природних ресурсів. Запроектовані показники загальної економічної ефективності природоохоронних витрат повинні бути, як правило, не нижче за відповідні нормативи і звітні показники за минулий рік. Якщо цю вимогу не задовольняють варіанти заходів у галузі охорони навколишнього середовища, відібрані за критеріями мінімуму витрат або максимуму економічного ефекту, а також при встановленні факту різноспрямованості економічних і додаткових показників, що характеризують результати природоохоронних заходів, необхідно здійснити додатковий контроль і аналіз доцільності відібраних варіантів шляхом збільшення кількості варіантів, що подаються на розгляд, і пошуку додаткових резервів підвищення економічності природоохоронних дій.

18.3. Визначення економічної і соціальної ефективності природоохоронних заходів

Чистий економічний ефект природоохоронних заходів визначається для техніко-економічного обґрунтування вибору найкращих екологічних варіантів, які відрізняються впливом на навколишнє середовище, а також на виробничі результати галузей, які здійснюють ці заходи. Визначення чистого економічного ефекту природоохоронних заходів ґрунтується на порівнянні витрат на їх здійснення з досягнутим економічним результатом.

Розрізняють фактичний та очікуваний (проектний, прогнозний) чистий економічний ефект природоохоронних заходів. Фактичний чистий економічний ефект визначається з метою здійснення одноваріантних заходів на основі порівняння фактичних витрат і досягнутого економічного результату. Очікуваний чистий економічний ефект розраховується на етапах розробки прогнозів, програм і проектів, створення нової природоохоронної техніки на основі багатоваріантного аналізу очікуваних витрат і результатів, щоб вибрати оптимальний варіант, який забезпечить максимальний економічний ефект при дотриманні вимог до якості навколишнього середовища.

Якщо є технічні можливості для запобігання утворення відходів виробництва і споживання, одноцільові природоохоронні заходи за економічним ефектом порівнюють з багатocільовими, які передбачають утилізацію цінних речовин. При цьому у складі витрат на багатocільові заходи враховуються витрати на створення матеріально-технічної бази для заготівлі та обробки відходів, будівництво спеціальних цехів, підприємств, інших виробництв з переробки відходів, спорудження і обладнання місць складування і захоронення відходів, що не утилізуються. Показники витрат і результатів застосування заходів у галузі охорони природи визначаються відповідно до першого року після завершення нормативного терміну освоєння виробничих

потужностей природоохоронних об'єктів. Витрати, результати і ефект розраховуються у річному вимірі. Якщо витрати і результати не збігаються в часі, вибір варіантів здійснюється з урахуванням часового фактора. Витрати на здійснення природоохоронних заходів при визначенні економічного ефекту від них складаються за рахунок сукупних експлуатаційних витрат і капіталовкладень, приведених до річного виміру з урахуванням часового фактора.

Економічний результат природоохоронних заходів впливає на річні економічні збитки від забруднення середовища, яких завдяки цим заходам вдається уникати (для одноцільових заходів), або на суму згаданих збитків і річного приросту доходу від покращання виробничих результатів діяльності підприємства (для багатоцільових заходів). Збитки від забруднення середовища, яких вдалося уникнути, дорівнюють різниці між розрахунковими збитками, які мали місце до здійснення заходу, і остаточними збитками після здійснення цього заходу. Якщо збитки, яких вдалося запобігти, визначаються при обґрунтуванні варіантів реконструкції діючих підприємств, то розмір дорівнює їх значенню до здійснення реконструкції (модернізації). Якщо в проекті нового будівництва виділити природоохоронні елементи неможливо, значення P розраховують як різницю між грошовою оцінкою загальних виробничих результатів діяльності об'єкта, що проектується, і грошовою оцінкою збитків за рік, які виникають внаслідок функціонування цього об'єкта. Якщо періоди будівництва (реконструкції), а також проектні строки експлуатації природоохоронних споруд у порівняльних варіантах природоохоронних заходів приблизно однакові (різниця не перевищує трьох років), а витрати і результати протягом експлуатації суттєво не змінюються, то варіанти природоохоронних заходів можна порівняти за значенням чистого економічного ефекту. Варіанти природоохоронних заходів і об'єктів, які відрізняються за періодом будівництва (реконструкції) або проектними строками експлуатації, а також за значенням витрат і результатів, що змінюються протягом періоду

експлуатації об'єктів, порівнюють за значенням сумарного економічного ефекту за період їх експлуатації з урахуванням фактора часу.

18.4. Економічна і соціальна ефективність безвідходних і маловідходних технологій

Найефективнішим способом вирішення проблеми зменшення кількості відходів є використання безвідходних технологій. Європейською економічною комісією сформульовано визначення поняття «безвідходна технологія». Безвідходна технологія – спосіб виробництва продукції, при якому найраціональніше використовується сировина і енергія в циклі «сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні ресурси», так, що будь-який вплив на навколишнє середовище не порушує його нормального функціонування. Абсолютно безвідходне виробництво створити неможливо. Його не існує у природі. Тому, в сучасних умовах більш доречним є вживання терміну «маловідходні технології». Маловідходною технологією вважається спосіб виробництва продукції, при якому частина сировини і матеріалів перетворюються у відходи, однак при цьому шкідливий вплив на навколишнє середовище не перевищує санітарних норм.

У 1976 р. в Німеччині на Міжнародному симпозиумі з маловідходних та безвідходних технологій було виділено основні напрямки, за якими розвиваються безвідходні технології:

1. розроблення різних видів безстічних технологічних схем і водооборотних циклів;
2. створення і впровадження систем переробки відходів виробництва та їх споживання як вторинних матеріальних ресурсів;
3. розробка і впровадження принципово нових процесів добування речовин зі зменшеним обсягом відходів;

4. створення територіально-виробничих комплексів (ТВК) із замкненою структурою матеріальних потоків сировини та відходів усередині комплексу, включаючи комплексну переробку сировини;

5. раціональне використання енергоресурсів та енергозбереження (додатковий напрямок, що був розроблений пізніше).

Комплексні показники безвідходності розроблені під час галузевих економічних досліджень. Так, у кольоровій металургії використовується коефіцієнт комплексності, що визначається питомою вагою корисних речовин (%), які видобуваються з сировини, по відношенню до загальної маси речовини. Деякі технологічні процеси і виробництва мають коефіцієнт комплексності 80%.

У вугільній промисловості також використовується коефіцієнт безвідходності виробництва. Він розраховується як середнє арифметичне суми коефіцієнтів використання породи, яка видобувається в процесі гірничих робіт, води, що попутно збирається при видобутку вугілля (сланцю), та використання пилогазових відходів. Виробництво вважається безвідходним, якщо коефіцієнт безвідходності перевищує 75%. До речі, при застосуванні поряд з видобутою породою породи з відвалів цей показник може перевищувати 100%.

Безвідходна модель виробництва – це ідеальна конструкція, тому окремі виробництва успішно функціонують і впевнено почуваються на ринку, наприклад, переробка ніфеліну на глиноземних заводах України та Росії. Однак, забезпечення безвідходності потребує додаткових організаційних, економічних і технічних заходів.

Розробка та впровадження безвідходних та маловідходних технологій і виробництв спирається на такі принципи:

- *принцип системності* – враховує взаємозв'язки та взаємозалежності виробничих, соціальних і природних процесів. Виробництво розглядається як елемент динамічної системи всього виробничого комплексу території, на якій розташовано

підприємство, та на більш високому ієрархічному рівні як складова єдиної еколого-економічної системи регіону, що має тісні взаємозв'язки природних, соціальних, управлінських, технологічних та інших властивостей;

- *принцип комплексного використання ресурсів* – передбачає максимально повне, комплексне використання природної мінеральної сировини. Кожній сировині властивий комплексний склад, тому найповніше використання усіх складових та властивостей сировини відповідає принципу комплексного використання ресурсів, наприклад, понад 20% золота у світі видобувається з попутної та вторинної сировини. Даний принцип тісно пов'язаний з інноваційною діяльністю, з впровадженням досягнень науково-технічного прогресу;

- *принцип циклічності матеріальних потоків* – використання водо, газозворотних та інших циклів. Рівень циклічності характеризує рівень безвідходності виробництва. Ефективним напрямом формування циклів є комбінування та кооперація виробництва для забезпечення повторного використання кінцевої продукції та переробки відходів;

- *принцип обмеження впливу на навколишнє середовище* – залежить від вдосконалення екологічного моніторингу, запровадження дієвих економічних механізмів екологічної політики, досягнень науково-технічного прогресу. Рівень обмеження впливу на об'єкти навколишнього середовища є водночас й характеристикою наближення технології до світових стандартів якості виробництва, що сприяє поширенню технологій та кінцевих продуктів на ринки розвинених держав;

- *принцип раціональної організації виробництва* – це комплексне і економічно обґрунтоване використання усіх компонентів сировини, зменшення енерго – та матеріаломісткості виробництва, пошук та впровадження екологічно спрямованих технологій. Кінцевою метою є оптимізація виробництва за технологічними, економічними та організаційними проектами.

Загальну оцінку маловідходності можна здійснити через аналіз екологічності технологічних процесів. Критерій

екологічності запропонований В. Ремезом та А. Шубіним і апробований в процесі дослідження хімічних підприємств. Цей критерій визначається за формулою:

$$\text{Кек} = m_1 C_1 / \text{ГДК}_1 + m_2 C_2 / \text{ГДК}_2 + m_3 C_3 / \text{ГДК}_3,$$

де Кек – критерій екологічності маловідходних технологій;

m_1, m_2, m_3 – кількість токсичного компонента у водних (m_1), твердих (m_2) та газових (m_3) відходах відносно до маси кінцевого продукту, т/т;

C_1, C_2, C_3 – концентрація токсичного компонента у водних (C_1), твердих (C_2) та газових (C_3) відходах, мг/дм³, мг/м³;

ГДК₁, ГДК₂, ГДК₃ – відповідне значення граничнодопустимої концентрації токсичної забруднюючої речовини у водних, твердих та газових відходах.

Загальний критерій екологічності технологічного процесу визначається як сума локальних критеріїв по кожному токсичному компоненту.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Економічний ефект та економічна ефективність природоохоронної діяльності.
2. Методика розрахунку та економічне обґрунтування показників ефективності природоохоронної роботи.
3. Сутність безвідходної моделі виробництва.
4. Критерії результативності екологічної політики держави.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ:

1. Екологічна ціна виробництва і споживання продукту.
2. Базові компоненти системи платного природокористування в Україні.

3. Складові компоненти системи платежів за порушення природного середовища в Україні.
4. Інтегральний екодеструктивний вплив виробництва.
5. Роль попиту в екологізації економіки країни.
6. Складова відтворюваного процесу екологізації економіки
7. країни.
8. Взаємозв'язок між екологічними потребами і попитом.
9. “Квадрат” управління екологізацією: визначення.
10. Екологізація: визначення, цілі.
11. Інноваційні стратегії впливу на об'єкт екологізації.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ:

1. Одним з основних критеріїв результативності екологічної політики є
 - а) досягнення значного ефекту від природоохоронної діяльності;
 - б) досягнення високої ефективності природоохоронних заходів;
 - в) зменшення кількості правопорушень в галузі екології;
 - г) досягнення відповідального ставлення людини до природи;
2. Економічний ефект – це
 - а) результат, наслідок певних причин, дій Ефект вимірюється в матеріальному, соціальному, і грошовому вираженні;
 - б) зміни, пов'язані з впливом на здоров'я або умови життєдіяльності людини;
 - в) виражений у грошовій формі результат будь-яких дій, зокрема вищезазначених господарських заходів;
 - г) економічне обґрунтування природоохоронних заходів;
3. Показник загальної економічної ефективності природоохоронних витрат розраховується
 - а) як співвідношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли цьому ефекту;

б) відношення показника зменшення негативного впливу господарської діяльності та іншої діяльності на навколишнє середовище до витрат, що сприяли цьому зменшенню;

в) діленням річного обсягу повного економічного ефекту, за винятком експлуатаційних витрат на утримання і обслуговування природоохоронних об'єктів, на суму капітальних вкладень, що забезпечили цей результат;

г) як відношення річного обсягу повного економічного ефекту до суми приведених витрат, які сприяли досягненню цього ефекту;

4. Розрізняють фактичний чистий економічний ефект природоохоронних заходів

- а) поточний та прогнозний;
- б) фактичний та проектний;
- в) фактичний та очікуваний;
- г) фактичний та плановий;

5. Безвідходна модель виробництва – це

а) вдосконалення екологічного моніторингу, запровадження дієвих економічних механізмів екологічної політики, досягнень науково-технічного прогресу;

б) ідеальна конструкція, тому окремі виробництва успішно функціонують і впевнено почуваються на ринку, наприклад, переробка ніфеліну на глиноземних заводах України та Росії;

в) максимально повне, комплексне використання природної мінеральної сировини;

6. До природоохоронних заходів не відносять

- а) будівництво очисних споруд і пристроїв;
- б) переробку і утилізацію відходів;
- в) рекультивацію земель;
- г) немає вірної відповіді;

7. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища не передбачає:

- а) матеріального стимулювання;

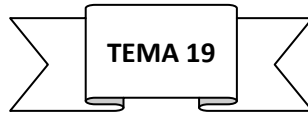
б) безплатного природокористування;

в) фінансування природоохоронної діяльності;

г) лімітування природокористування;

8. Основні напрями діяльності державних, самоврядних та громадських об'єднань у сфері ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки – це

- а) функції державного комітету з екології;
- б) повноваження громадських організацій в галузі екології;
- в) напрями державної політики в галузі екології;
- г) функції управління в галузі екології;

СВІТОВИЙ ДОСВІД І МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

... екологічне право тісно пов'язане з міжнародним правом, оскільки проблема забезпечення екологічної безпеки з регіональної та національної перетворилась на глобальну...
(В.І. Андрейцев)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 19.1. Міжнародні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення
- 19.2. Історія міжнародної екологічної співпраці
- 19.3. Правова основа міжнародного екологічного співробітництва
- 19.4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу.

Ключові категорії теми: екологічна співпраця, транскордонне співробітництво, екологічна політика.

19.1. Міжнародні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення

Для запобігання екологічній катастрофі в глобальному масштабі людство вже сьогодні повинне вжити заходів щодо збереження стійкості біосфери. При використанні міжнародних ресурсів особливо важливими є наявність та дотримання міжнародних домовленостей, їх спільне використання має супроводжуватися співробітництвом, а не протиборством. Найбільші проблеми постають при спільному використанні запасів риби та міграції тварин і птахів, адже для біоценозів не існує державних кордонів. Внаслідок цього виникає багато

проблем, коли тварини, котрі перебувають під охороною на території однієї країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Ці проблеми не лише екологічні, а й економічні, оскільки країна-споживач отримує додатковий прибуток за рахунок того, що країна-охоронець витрачає кошти на охорону і відмовляється від здобичі заради збереження виду. Вирішити конфлікт можна прийняттям відповідної двосторонньої угоди. Часто виникають конфлікти, викликані браконьєрством, у так званих економічних зонах тих чи інших країн. У 60-х роках прибережні країни стали встановлювати, крім територіальних вод (12 миль від берега), що перебувають під повним державним суверенітетом, ще й 200-мильну економічну зону з вільним судноплавством, але обмеженим видобутком біологічних ресурсів за ліцензіями, що містять квоти, тобто допустиму кількість улову. Не менш важливою проблемою, що вимагає міжнародного співробітництва та відповідних домовленостей, є забруднення, котрому підлягають абсолютно всі міжнародні та міжнаціональні ресурси. Важливою проблемою сьогодення є забруднення Світового океану нафтою, промисловими стічними водами, побутовими відходами з кораблів, контейнерами з радіоактивними відходами та затонулими реакторами і боезарядами атомних підводних човнів. Нарешті, існування всієї біосфери залежить від того, чи зможуть люди запобігти початку атомної, бактеріологічної, хімічної та екологічної війн. Кожна з цих війн може викликати незворотні екологічні зміни. Таким чином, виникла потреба розробки ефективних міжнародних механізмів, які забезпечували б розумне використання ресурсів планети, їхню охорону, сприяли б збереженню екологічної рівноваги. Необхідність міжнародно-правового регулювання охорони навколишнього середовища зумовлена тим, що природа не визнає державних кордонів. Забруднення повітря і водних ресурсів, зокрема світового океану, має транскордонний характер. Проблеми зміни клімату, руйнування озонового шару, опустелювання є глобальними. Деякі унікальні природні комплекси, території та об'єкти, які особливо

охороняються, розташовані на території декількох держав, що потребує координації їх зусиль. Рішення всіх цих проблем можливе лише на базі міжнародного співробітництва, здійснюваного на двосторонній і багатосторонній основах. Формами такого співробітництва є організація наукових та практичних зустрічей; створення міжнародних організацій, що координують спільні зусилля з охорони природи; укладення офіційних договорів та угод, а також діяльність міжнародних громадських партій та організацій («зелених» та «екологів»).

19.2. Історія міжнародної екологічної співпраці

Історія міжнародної екологічної співпраці почалася понад 100 років тому. У 1875 р. Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів. У 1897 р. Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання й охорону морських котиків у Тихому океані. Перша міжнародна конвенція укладена деякими європейськими країнами у 1902 р. в Парижі про охорону птахів, корисних для сільського господарства. На жаль, ця Конвенція давала дозвіл на знищення деяких видів «шкідливих» птахів. У 1922 р. створена Міжнародна рада охорони птахів (СНПС), яка стала діючою інтернаціональною організацією. У світі зараз налічується близько 300 міжнародних організацій з охорони природи. Реалізацією екопроектів займаються різноманітні міжнародні спеціалізовані як урядові, так і громадські організації. На сесіях і в спеціалізованих комітетах ООН неодноразово обговорювали проблему охорони природи. Ще у 1962 р. прийнято резолюцію «Економічний розвиток і охорона природи», що визначила основну програму охорони навколишнього середовища на наступне десятиріччя.

У 1968 р. в Парижі проведено Міжнародну конференцію ЮНЕСКО з раціонального використання та охорони ресурсів біосфери. Прийнято програму, яку назвали «Людина і біосфера». У 1972 р. в Стокгольмі відбулася конференція з питань

навколишнього середовища. Прийнято рішення про створення організації спеціалізованого закладу «Програма ООН з оточуючого середовища» (ЮНЕП) зі штаб-квартирою у Найробі (Кенія). З різних міжнародних організацій, діяльність яких спрямована на охорону довкілля й ефективне використання природних ресурсів, ЮНЕП уперше створила всесвітню систему спостереження (моніторингу) за станом і змінами біосфери. Багато зроблено в оздоровленні навколишнього середовища міжнародною організацією Римський клуб. До цієї організації нині входить 30 країн, близько 80 відомих учених, діячів різних професій. Клуб займається вивченням глобальних проблем цивілізації виробленням заходів подолання глобальних кризових явищ. Кожного року Римський клуб готує доповіді, які привертають увагу людства всього світу. Дуже важливою міжнародною угодою є Конвенція ООН 1982 р. з морського права (Хартія морів), в обговоренні якої взяло участь 156 країн, 20 міжурядових і понад 60 неурядових міжнародних організацій. У Хартії морів визначено також вимоги щодо охорони морського середовища під час освоєння ресурсів морського дна поза зонами національної юрисдикції. З метою запобігання забрудненню морського середовища з джерел, що розташовані на суходолі, держави зобов'язалися розвивати своє національне господарство з урахуванням міжнародних стандартів і правил. Велика увага приділяється ООН питанням продовольства і сільського господарства (ФАО), особливо забезпеченню людства екологічно чистими харчовими продуктами. Проблеми навколишнього середовища вирішує Всесвітня метеорологічна організація (ВМО) та науковий комітет з проблем навколишнього середовища (СКОПЕ) Міжнародної Ради наукових союзів та інші міжнародні організації. У міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів (ЗМСОП) входить 105 країн. Важливою подією в діяльності міжнародного природоохоронного руху була XIV Генеральна асамблея МСОП, що пройшла в Ашхабаді у 1978 році. Головним підсумком було прийняття документа - Всесвітньої стратегії охорони природи. Тоді ж створена і постійно

поповнюється Червона книга про популяції рідкісних і зникаючих видів ссавців, птахів, рептилій, амфібій. Запроваджена Зелена книга, де містяться дані про унікальні і рідкісні ландшафти землі. Видається серія конкретних програм з вивчення та охорони популяцій окремих тварин, а також місць їхнього проживання. МСОП приділяє постійну увагу збереженню птахів, тварин, створенню заповідників і національних парків. Важливим завданням МСОП є пропаганда природоохоронних знань, підготовка спеціалістів з охорони природи, формування у підростаючого покоління екологічних знань. Постійний зв'язок підтримує МСОП зі Всесвітнім фондом охорони дикої природи, заснованим у 1993 році. Його завдання - організація проектів з охорони тваринного світу і природних екосистем, відшукування коштів для їх фінансування, запрошення для роботи спеціалістів із МСОП та інших організацій, надання допомоги заповідникам, національним паркам, накопичення та розмноження природоохоронної інформації.

У зв'язку з новими проблемами у сфері охорони довкілля в останні роки почали з'являтися нові інституційні структури — при ЮНЕСКО створений комітет з біоетики, в Японії - Дослідницький центр інноваційних технологій для Землі, створено Організацію нових енергетичних і промислових технологій при міністерстві зовнішньої торгівлі і промисловості, одним з основних напрямків роботи якої є екотехнології; з 1979 р. працює асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів, Європейська асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів, Європейська асоціація економістів з проблем навколишнього середовища і природних ресурсів (утворена в 1990 р.), Фундація Енріко Маттеї (утворена в 1989 р.); з 1991 р. реалізується програма ООН з питань охорони навколишнього середовища ЮНЕП, яка передбачає тісне співробітництво з банківським сектором.

У 1991 р. Світовим банком з ЮНЕП створена фінансова природоохоронна організація - Глобальний екологічний фонд (СЕР), членами якої на 1 січня 1998 р. були 155 держав світу, в

тому числі й Україна. Головною метою створеного Фонду є розробка та реалізація фінансового механізму надання країнам, які отримують відповідні гранти, пільгових кредитів для реалізації проектів, пов'язаних із вирішенням глобальних екологічних проблем.

Розвитку природоохоронного співробітництва сприяє проведення міжнародних форумів - Стокгольмської конференції ООН з навколишнього середовища (1972 р.), день відкриття якої - 5 червня - був оголошений Всесвітнім днем навколишнього середовища; Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975 р.); Глобального форуму з проблем виживання (Москва, 1990 р.); Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку (ЮНСЕД, або КОСР-92, Ріо-де-Жанейро, 1992 р.)- Конференція стала однією з найважливіших подій розвитку людства в ХХ ст., її рішенням було затверджено «Порядок денний на ХХІ століття». Цей програмний документ ставить для всіх країн світу головну мету на майбутнє - просування шляхом сталого розвитку суспільства, за якого задовольняються потреби сучасності без загрози майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

19.3. Правова основа міжнародного екологічного співробітництва

Правовою основою міжнародного співробітництва є міжнародні договори. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля визначена Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 71).

Міжнародні організації носять універсальний, регіональний і неурядовий характер. Співробітництво з міжнародними організаціями передбачає взаємодію з утвореннями системи ООН, наприклад, Комітетом Європейської економічної Комісії ООН з екологічної політики (СЕК), Комісією ООН зі сталого розвитку,

Програмою ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП), Радою Європи, Організацією економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), в рамках таких міжнародних форумів і організацій, як рада міністрів з питань навколишнього середовища «вісімки», Європи, арктичних держав, Міжнародного союзу охорони природи (МСОП), Світового фонду охорони природи тощо. Так, розвивається міждержавна взаємодія восьми арктичних держав (Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії, Швеції) щодо реалізації «Стратегії охорони навколишнього середовища Арктики». Діє Угода про взаємодію в галузі охорони навколишнього середовища держав СНД. У рамках підписаної угоди створено Міждержавну екологічну раду, куди входять керівники природоохоронних відомств цих країн. У м. Гельсінкі 17 березня 1992 р. прийнято Конвенцію ООН про транскордонний вплив промислових аварій. Розвивається співробітництво з фінансовими і донорськими організаціями. Вирішення природоохоронних проблем в умовах недостатнього фінансового забезпечення конкретних проектів в Україні реалізується при підтримці Світового банку, Європейського банку реконструкції і розвитку, Глобального екологічного фонду, Програми технічного сприяння країнам СНД (ТАСІС) Європейської комісії, Програми розвитку ООН (ПРООН).

Україна є членом Всесвітньої метеорологічної організації ООН, нею підписано Конвенцію про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (Женева, 1979 р.), Конвенцію про оперативне оповіщення в разі ядерної аварії (Відень, 1986 р.), Віденську конвенцію про охорону озонового шару (Відень, 1985 р.), Рамкову конвенцію ООН про зміну клімату (Ріо-де-Жанейро, 1992р.) тощо. У цьому законі центральне місце відведено розділам, які регламентують головні напрями діяльності держави у сфері охорони навколишнього середовища, а саме: впровадження стандартів якості довкілля, організацію моніторингу, керівництво розробленням і реалізацією програм контролю за забрудненням середовища, організацію наукових досліджень з проблем довкілля, бюджетно-фінансову діяльність

тощо. Гострота екологічних проблем у Японії змусила керівні кола країни включити в текст цього закону положення про відшкодування приватними підприємствами всіх або часткових витрат на охорону довкілля.

19.4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу

У зарубіжних країнах діє широка мережа національних законів з охорони повітря, вод і земель, комплексні правові акти з охорони навколишнього середовища. Забруднення навколишнього середовища стало однією з основних проблем у США, пов'язаною з економічним зростанням. З кінця 60-х років загострення екологічних проблем досягло в країні граничної межі, і ставлення до них кардинально змінилося. У 70-ті рр. запроваджено стандарти якості навколишнього середовища та сформульовано положення про обов'язковість державної екологічної експертизи всіх напрямів господарської діяльності, у 80-ті рр. - екологічне управління та планування заходів, пов'язаних зі збереженням необхідної якості навколишнього середовища та ініціювання США міжнародного співробітництва з охорони навколишнього середовища. У спеціальних законах сформульовано конкретні природозахисні заходи з охорони повітря, води, боротьби з твердими відходами, контролю за отрутохімікатами й токсичними речовинами, рекультивациі земель, боротьби з шумом, несприятливими вібраціями та запахами.

Серед спеціальних законів слід відзначити Закон «Про екологічну освіту». Прийняття кожного природоохоронного закону супроводжується виділенням із державного бюджету асигнувань на захист навколишнього середовища. У 1972 р. Конгрес прийняв «Закон про чистоту водного середовища», на реалізацію якого було виділено 18 млрд доларів на найближчі три роки. Інвестиції використано на будівництво муніципальних очисних споруд, які наполовину завантажені переробкою

промислових стічних вод. На знешкодження звалищ хімічних та інших небезпечних відходів у 1980 р. виділено 1,6 млрд доларів («Закон про суперфонд»), а в 1986 р. - ще 8,5 млрд («Новий закон про суперфонд»).

Для зацікавлення лісокористувачів у відновленні зелених насаджень, за законом США, тимчасові витрати на амортизацію капіталу бере на себе держава. Вона виділяє на пільгових умовах під мінімальні проценти і на декілька років близько 10 тис. доларів щорічних займів на цільові витрати (насінезнавство, меліорація).

Як і в інших країнах, значно забруднюють повітря в містах вихлопні гази автомобілів. Закон США про водні ресурси передбачає виконання 16 програм.

Встановлено кримінальну відповідальність за свідоме скидання у водойми забруднень, що загрожують здоров'ю і життю людей. Створивши необхідний економічний механізм, американцям вдалося не лише зупинити подальше забруднення навколишнього середовища, а й суттєво поліпшити його якість.

У США цільові заходи охорони довкілля встановлює федеральне Агентство з охорони природи, а потім кожний штат окремо пропонує конкретні заходи щодо їх реалізації, пов'язуючи їх з планами розвитку галузі. Ефективним засобом контролю за викидами є запровадження Агентством з охорони навколишнього середовища США «дозволів» на допустиму кількість забруднюючих речовин, що можуть бути викинуті у навколишнє середовище. Цей захід дав можливість фірмам, обсяг викидів забруднюючих речовин яких є меншим, аніж встановлений для них ліміт, продавати свої права іншим фірмам. У державі створився ринок прав на забруднення навколишнього середовища. Сформувавши банк дозволів на забруднення навколишнього середовища, уряд США покращив екологічну ситуацію в країні.

У країнах Західної Європи, починаючи ще з 1973 р., розроблено спеціальні програми охорони природи, у яких загальне визнання здобула ідея сталого розвитку, відповідно до якої екологічні та економічні цілі в динаміці збігаються, а на рівні

Європейського Союзу його країни-члени розробили принципи та загальні заходи для законодавчих актів у сфері охорони природи. У Франції контроль за охороною вод здійснюється на основі закону, прийнятого у 1964 р.

За цим законом у країні діє 6 басейнових управлінь. У Великобританії відповідно до закону про водні ресурси (1973 р.) стан якості водойм контролюють 10 регіональних водних комітетів. У Нідерландах відповідно до Закону «Про забруднення поверхневих вод» промислові підприємства і муніципалітети зобов'язані мати ліцензію на скидання відходів. У Німеччині й країнах Європейського Союзу розроблена та реалізується стратегія екологічно орієнтованого менеджменту й екологічного підприємництва як одного з важливих напрямків екологічної модернізації. Цьому сприяло зростання ролі екологічних якостей і характеристик товарів та продуктів на ринку як передумови їх виробництва і реалізації, посилення тиску громадськості на підприємців, які використовують природні ресурси, задоволення екологічних інтересів населення та розвитку водного законодавства, зростання значимості екологічного права і підприємницької діяльності.

Крім того, всі підприємства Німеччини в обов'язковому порядку проходять екологічний аудит. Здебільшого прийняті національні стандарти, які регулюють екологічний аудит.

За оцінками Німецького агентства з питань навколишнього середовища в галузі екологічної професійної підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, нині професійні екологічні інтереси групуються за ступенем їх пріоритетності для тих, хто навчається, таким чином: переробка відходів; екологічне право; водне господарство і очистка стічних вод; охорона ґрунтів; енергозбереження; охорона довкілля на підприємствах; регіональне екологічне планування (екологічна програма); екологічна експертиза; боротьба з хімічним забрудненням навколишнього середовища; екологічна політика; екологічні аспекти сільськогосподарського виробництва; міжнародні аспекти

охорони водних ресурсів; охорона біорізноманіття; екологічна освіта; екологічна консультація; програми економії води.

У квітні 1992 р. в Китаї створили неурядову Раду з питань міжнародного співробітництва в галузі навколишнього середовища і розвитку. В її завдання входить надання уряду обґрунтованих пропозицій з координації розвитку народного господарства й екологічного захисту, а також залучення для цих цілей коштів і технологічної допомоги з боку іноземних держав. Державне управління із захисту навколишнього середовища розробило комплекс природоохоронних заходів на період до 2000 р. Китай до осені 1993 р. приєднався до 50 міжнародних конвенцій і угод із захисту навколишнього середовища, зокрема, в країні заборонено промислове використання хімічних речовин, які впливають на водні екосистеми та озоновий шар атмосфери, створений національний центр збору міжнародної екологічної інформації. Крім цього, на початку 90-х років складено програму покращення екологічного стану Пекіна. Частково 17 проектів програми фінансуються за рахунок кредитів Світового банку в сумі 125 млн дол., а уряд столиці виділив на ці проекти 124,24 млн дол. Подібні екологічні програми розроблені й для інших китайських міст.

У Японії діє законодавство про контроль за виробництвом фреонів, розроблено спеціальну програму реконструкції підприємств з виробництва фреонів, обсяг фінансування якої щороку становить 48 млн єн.

Передбачено пільги щодо кредитування і податків на екологічні заходи. У багатьох індустріальних країнах Азії екологічні проблеми співзвучні з японськими. У Сінгапурі Закон «Про охорону громадського здоров'я і навколишнього середовища» прийнято в 1968 р., Закон «Про охорону повітря» - в 1971 р. У Таїланді законодавство щодо охорони довкілля почало діяти з 1974 р., у Південній Кореї - з 1977 р., в Індонезії - з 1979 р. Варто зазначити, що через загострення ситуації на Близькому Сході незабаром будуть забезпечені водою лише 5 із 19 країн, що викличе наростання суперництва за доступ до обмежених джерел

прісної води, яке може ще більше поглибитися у випадку потепління клімату.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ:

1. Екологічні проблеми та шляхи їх вирішення.
2. Історія та етапи міжнародної екологічної співпраці.
3. Нормативно-правова основа міжнародного екологічного співробітництва.
4. Екологічне законодавство розвинутих країн світу – переваги і недоліки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ:

1. Специфіка зарубіжного екологічного законодавства та механізм його чинності
2. Особливості організаційної структури управління природокористуванням в окремих країнах
3. Екологічний моніторинг та специфіка екологічних нормативів у розвинених країнах
4. Економічні важелі управління природокористуванням
5. Міжнародне природоохоронне співробітництво
6. Участь України у міжнародному співробітництві в галузі охорони довкілля
7. Міжнародне співробітництво в галузі ядерної та радіаційної безпеки
8. Історія міжнародної екологічної співпраці

ЛІТЕРАТУРА

1. Алаев Э. В. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. В. Алаев. - М. : Мысль, 1983.- 350 с.
2. Вебер А. Теория размещения промышленности : пер. с нем. / А. Вебер. - М. : Л.: Книга, 1926. - 224 с.
3. Голіков А.П. Регіональна економіка та природокористування: навч. посіб. / А. П. Голіков. – К.: Центр учбової літератури, 2009.- 352с.
4. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики : учебник / А. Г. Гранберг. - М. : ГУВШЭ, 2001. - 495 с.
5. Данилишин Б. М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. / Б. М Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко. - К. : ЗАТ "Нічлава", 1999. - 716 с.
6. Данилишин Б. М. Україна: проблеми сталого розвитку - наукова доповідь. / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, Е. М. Лібанова. - Київ : РВПС України НАН України, 1997 - 141 с.
7. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. посіб.-2-ге вид., стер./ В. С. Джигирей. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 203 с.
8. Долішній М.І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч. посібник / М.І. Долішній, Ю.І. Стадницький, А.Г. Загородній, О.Е. Товкан. - Л.; Нац. ун-т "Львівська політехніка", 2003. - 256 с.
9. Долішній М. І., Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Соціально-економічне районування України, доповіді. / М. І. Долішній, М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. - Львів, 1997. - 262 с.
10. Дорогунцов С. І. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональної економіки: навч. посіб. / С. І. Дорогунцов, Я .Б. Олійник, А. В. Степаненко. - К. : Стафед - 2, 2001. - 143 с.

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

11. Дорогунцов С. І. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : підручник. / С. І. Дорогунцов, Г. А. Заяць, Ю. І. Пітюренко та ін. - К., КНЕУ, 2005. - 988 с.
12. Дорогунцов С.І. Екологія: Підручник / С.І.Дорогунцов, К.Ф.Коценко, М.А.Хвесик та ін. – К.: КНЕУ, 2005.
13. Єпіфанов А. О. Регіональна економіка : навч. посіб. / А. О. Єпіфанов, І. В. Сало. - К. : Наук. думка, 1999. - 344 с.
14. Єпіфанов А. О. Регіональна економіка. навч. посіб. / А. О. Єпіфанов, І. В. Сало. - Київ. : КНЕУ, 2000.- 195 с.
15. Жук М. В. Розміщення продуктивних сил і економіка регіонів України: навч. посіб. / М. В. Жук, В. П. Круль. - Чернівці : Рута, 2009 - 293 с.
16. Заблоцький Б. Ф. Розміщення продуктивних сил України: Національна макроекономіка : посібник / Б. Ф. Заблоцький.- К. : Академвидавництво, 2008. - 368 с.
17. Заблоцький Б. Ф. Регіональна економіка : навч. посіб. / Б. Ф. Заблоцький. - Л. : Новий світ - 2000, 2007. - 548 с.
18. Закон України "Про концепцію державної регіональної економічної політики (проект)" № 37 -2135/4 від 8 липня 1998 р.
19. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» № 2850-IV від 08.09.2005 р.
20. Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 18 травня 1995 р.
21. Заставний Ф. Д. Географія України. / Ф. Д. Заставний. - Львів: Світ, 1994.-472 с.
22. Изард У. Методы регионального анализа : введение в науку о регионах : пер. с англ. / У. Изард. - М. : Прогресс, 1966. — 660 с.
23. Ішук С. І. Територіально-виробничий комплекс і економічне районування / С. І. Ішук. - Київ : Лібра, 1996 – 208 с.
24. Ішук С. І. Розміщення продуктивних сил / С. І. Ішук. - К. : Європ. ун-т фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу. - 216 с.
25. Ішук С. І. Розміщення продуктивних сил / С. І. Ішук. - К. : Вид-во Європейського університету, 2001. - 289 с.

26. Качан Е. П. Розміщення продуктивних сил України / Е. П. Качан, М. О. Ковтонюк, М. О. Пернга та ін. - К. : Вища школа, 1998 - 375 с.
27. Клиновий Д. В., Пепа Т. В. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка України / Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа. К. : Центр навчальної літератури, 2006. - 728 с.
28. Колосовский Н. Л. Теория экономического районирования / Н. Л. Колосовский. - М. : Мысль, 1969. - 336 с.
29. Лишиленко В.І. Регіональна економіка: підручник / В.І. Лишиленко – К.: центр учбової літератури, 2009.- 384 с.
30. Мельник С. А. Управління регіональною економікою : навч. посіб. / С. А. Мельник. - Київ : КНЕУ, 2000. - 124 с.
31. Морозова Т. Региональная экономика : учебник / под ред. Т. Морозовой. - М. : Юнити-Дана, 2003. - 520 с.
32. Михасюк І. Р. Регіональна економіка / І. Р. Михасюк, М. Д. Янків, З. М. Залога [та ін.]; за ред. проф. І. Р. Михасюка. - Л. : Укр. технології, 1998. - 240 с.
33. Михасюк І. Регіональна економіка / І. Михасюк, М. Яків, З. Залога, С. Сажинець Львів : Українські технології, 1998. - 145 с.
34. Ольшанська О.В. Регіональна економіка: Тексти лекцій / О. В. Ольшанська, М. І. Фащевський, І. В. Білоконь та ін.; За заг. ред. М. І. Фащевського, О. В. Ольшанської. – К.: КНЕУ, 2009.
35. Петрига О. М. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка : навч.-метод. посібник / О. М. Петрига. – Мелітополь : 2004. – 250 с.
36. Пістун М. Д. Регіональна політика в Україні : суспільно-географічний аспект / М. Д. Пістун та ін. - К. : КНЕУ, 2004. - 130 с.
37. Постанова КМУ від 21 липня 2006 р. № 1001, Київ “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року”.
38. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В. П. Руденко. - Львів : Світ, 1993. - 243 с.
39. Руденко В.П. Природно-ресурсний потенціал України / В. П. Руденко. - К. : Либідь, 1994. - 150 с.

40. Саушкін Ю.Г. Економічна географія: історія, теорія, методи, практика / Ю.Г. Саушкін. - М. : Мысль, 1973. - 316 с.
41. Симоненко В. Х. Регіони України: проблеми розвитку / В. Х. Симоненко. - Київ, 1997. - 218 с.
42. Стеченко Д. М. Розміщення продуктивних сил і регіоналістика / Д. М. Стеченко. - Київ : Вікар, 2001. - 374 с.
43. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком / Д. М. Стеченко. - Київ : Вища школа, 2000. - 223 с.
44. Хвесик М. А., Горбач Л. М., Пастушенко П. П. Розміщення продуктивних сил та регіональна економіка : навч. посіб. / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко. - К. : Кондор, 2005. - 342 с.
45. Чернюк Л. Т. Розміщення продуктивних сил України : навч. посіб. / Л. Г. Чернюк, Д. В. Клиновий. - К. : ЦУЛ, 2002. - 470 с.
46. Чернюк Л. Г. Розміщення продуктивних сил України : навч. посіб. / Л. Г. Чернюк, Д. В. Клиновий. - Київ. : ЦУЛ, - 382 с.
47. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України / О.І. Шаблій. - Львів : Світ, 1994. - 608 с.

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

А		
Адміністративно-правове регулювання регіональної політики – 171	Економічне програмування – 383	
Б		
Балансові ресурси – 219	Економічна ефективність – 521	
Безвідходна модель виробництва – 532	Економічний простір – 183	
Бюджетне регулювання – 382	Експліцитна політика – 165	
Бюджетне прогнозування – 382	Екологізація – 78	
В		
Виробництво послуг – 186	Економічне районування – 85	
Види ТПП – 120	Економічний район – 85	
Г		
Галузь – 190	Економічні макрорайони – 94	
Глобалізація – 61	Економічні мезорайони – 95	
Глобалізація економіки – 62	Економічні мікрорайони – 95	
Господарство регіону – 113	Є	
Галузеве районування – 94	Єврорегіони – 396	
Д		
Депресивні регіони – 391	Завдання регіональної економіки – 15	
Державна регіональна бюджетно-фінансова політика – 160	Загальне районування – 94	
Державна регіональна економічна політика – 131	Закономірності розміщення продуктивних сил – 53	
Е		
Екологічний моніторинг – 477	Зовнішньоекономічна політика – 438	
Економічні закони – 52	І	
Економіка – 188	Ідея сталого розвитку – 422	
Експорт – 441	Імпорт – 443	
Економічне зростання – 421	Індикативне планування – 169	
Економічна оцінка ресурсів – 217	Імпліцитна політика – 165	
	К	
	Концепція сталого розвитку – 428	
	Л	
	Ландшафтний потенціал – 213	
	Лімітування – 505	
	М	
	Матеріальне виробництво – 186	

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Мета вивчення дисципліни – 14	Р	
мета ДРЕП – 137	Регрес – 425	
Методологія наукового пізнання – 32	Регіон – 110	
Міжнародні економічні зв'язки – 438	Регіональна економіка – 13	
	Ресурсозбереження – 236	
О		
Охорона природи – 461	С	
Соціальна ефективність – 523		
Соціально-економічний потенціал – 111		
Спеціалізовані галузі – 119		
Спостереження – 476		
Сталий розвиток – 421		
Структура економіки – 188		
Суб'єкти ДРЕП – 134		
Т		
Територіальний поділ праці – 118		
Технологічна оцінка ресурсів – 217		
ТВК – 89		
Ф		
Фактори РПС – 70		
Фактори сталого розвитку – 426		

Наукове видання

Ганна Миколаївна Завадських

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Підп. до друку 14.05.2015 р.
Формат 60x84¹/16.
Папір офсет. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 32.32
Наклад 300 прим.

Видавництво та друк: «ОЛДІ-ПЛЮС»
73033, м. Херсон, а/с 15
e-mail oldi-ks@i.ua
Свід. ХС №2 від 16.08.2000 р.